

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Науково-дослідного інституту інформатики і права
Національної академії правових наук України*

Рецензенти:

- Аляєв Г.Є.** — доктор філософських наук, професор;
Данильян О.Г. — доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України; доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Академії наук Вищої школи України, заслужений діяч науки і техніки України;
Пилипчук В.Г. — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України.

Дзьобань О.П.

- Д 43 Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: Монографія. — Харків: Майдан, 2013. — 360 с.
ISBN 978-966-372-474-4.

У монографії досліджуються фундаментальні світоглядні й загальнотеоретичні засади інформаційного права з точки зору філософського узагальнення: проблема інформації як філософської й філософсько-правової категорії; проблема становлення, розуміння сутності та особливостей становлення й розвитку інформаційного суспільства; проблема людини в інформаційному суспільстві; проблема інформаційних прав і свобод особистості в інформаційному суспільстві.

Видання розраховане на фахівців, експертів і вчених, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами інформації, інформаційного права, інформаційних комунікацій, інформаційного суспільства.

УДК 1:316.4
ББК Ю 87.6

*При повному або частковому відтворенні матеріалів
монографії посилання на видання є обов'язковим.*

ПЕРЕДМОВА

Останніми роками стійко складається уявлення, що індустріальне суспільство з розвитком технологій і засобів зберігання, обробки й передачі інформації трансформується в суспільство інформаційне. Частка інформаційного ринку зростає значними темпами і в розвинених країнах кількість працівників, зайнятих у сфері інформації, вже перевищує кількість працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Інформаційне навколишнє середовище й використання інформаційних технологій трансформують традиційні моделі соціальної, економічної, політичної діяльності. Розвиваються нові форми взаємодії в соціумі, які в перспективі можуть або гарантувати свободу й незалежність громадянського суспільства й індивіда, або призвести до жорсткої централізації й абсолютної підконтрольності людини бюрократичним структурам. Відгукуючись на вимоги сучасності, необхідним є вдосконалення механізму управління суспільством.

Загальне значення природи інформації як явища визначає передумови інформаційного підходу як методу пізнання й організації правої системи. Такий підхід визначає інформаційну природу права, визначальним значенням якої є її первинний елемент — правова інформація як сутнісна категорія правової системи. Інформаційний вимір права дозволяє виявити додаткові властивості й риси правової системи, які в сукупності визначають її інформаційний сенс.

Проблеми, пов'язані з інформацією і з усіма похідними від неї феноменами, має велике значення для будь-якої людської спільноти у зв'язку зі вступом сучасної світової спільноти в інформаційну еру свого розвитку. Останні роки характеризуються активним впровадженням нових інтелектуальних інформаційних технологій в усі сфери й види людської діяльності; глобально розрослася по всіх країнах і континентах інформаційна мережа Інтернет. Інформаційна сфера активно перетворюється у віртуальне середовище цієї мережі.

У зв'язку з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій не тільки засоби масової інформації, але й засоби персональної комунікації стають глобальними і перестають бути розділеними державними кордонами. Виникає глобальний інформаційний простір, який означає можливість для людини одержувати й поширювати інформацію у світовому масштабі. Через свою трансграничність інфраструктура телекомунікацій є полем для міжнародного спілкування й міжнародних відносин.

Глобалізація інфосфери з розвитком засобів трансграничної передачі інформації є передумовою до збільшення ролі міжнародного права в регулюванні інформаційного обміну.

У зв'язку з цим, усе більшого значення набуває інформаційне право, безпосередньо пов'язане з цими процесами. Крім того, однією з найважливіших гарантій розвитку, дотримання й захисту будь-яких універсальних прав людини є інформація та інформаційні права особистості.

Разом з позитивними аспектами процесу інформатизації є й негативні сторони: значне відставання технологічного розвитку одних держав від інших, інформаційні війни, кіберзлочинність, які впливають на можливість реалізації інформаційного права взагалі й інформаційних прав людини зокрема.

У зв'язку з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій не тільки засоби масової інформації, але й засоби персональної комунікації стають глобальними і перестають бути розділеними державними кордонами. Виникає глобальний інформаційний простір, який означає можливість для людини одержувати і поширювати інформацію у світовому масштабі. Через свою трансграничність інфраструктура телекомунікацій є полем для міжнародного спілкування і міжнародних відносин і вимагає особливого правового супроводження.

Виникає цілий комплекс проблем, пов'язаних з правовим забезпеченням інформаційних відносин і інформаційної сфери життєдіяльності суспільства. Проте, незважаючи на активну роботу теоретиків і практиків, що спеціалізуються у галузі інформаційного права, — юристів, математиків, філософів, фахівців технічного профілю, — темпи формування цієї галузі права «активно» відстають від темпів розвитку реалій інформаційного суспільства.

Право людини вільно шукати, одержувати, передавати і поширювати інформацію займає почесне місце у низці конституційних прав і свобод, проголошених Конституцією України. Накопичений досвід переконливо свідчить про необхідність істотного поліпшення стану справ у сфері правової інформації. Це зумовлюється актуальністю завдань, пов'язаних із створенням єдиної, внутрішньо узгодженої правової системи, що відображає нові явища в розвитку галузей права і законодавства.

Комплексність галузі інформаційного права пояснюється тим, що ця галузь регулює відносини, що виникають при виробництві, передачі, обробці, розповсюдженні, пошуку, отриманні і споживанні інформації, тобто практично у всіх сферах людської діяльності, пов'язаній з інформацією.

Отже, інформаційне право є комплексною галуззю права і одночасно міжгалузевою юридичною наукою, яка потребує всебічного філософського обґрунтування.

Філософія інформаційного права як міжгалузева філософська дисципліна наука вивчає інформаційну суть (інформаційну побудову) права як складної соціальної системи, ґрунтуючись при цьому разом з традиційними методами і способами на методологічному інструментарії природничо-наукових дисциплін.

Філософія інформаційного права як галузі права має свій предмет — інформаційні відносини, їх сутність і взаємозв'язки, а також свої принципи, сферу правового регулювання — інформаційну сферу, свої джерела. На відміну від інших галузей права тут додатково до традиційних методів використо-

вуються також методи правової інформатики і правової кібернетики, особливо при дослідженні основних об'єктів інформаційних правовідносин.

Застосування методів інформатики й кібернетики як наук, що вивчають проблеми виробництва і обігу інформації і проблеми управління в інформаційній сфері, пояснюється необхідністю вивчення фізичних особливостей і властивостей об'єктів інформаційних відносин — інформації, інформаційних технологій і засобів їх забезпечення, інформаційних процесів. Це дозволяє встановлювати особливості і властивості об'єктів інформаційних правовідносин і, в результаті, здійснювати комплексне обґрунтування якісного й ефективного правового регулювання таких відносин. Особливе це відноситься до регулювання інформаційних відносин у віртуальному середовищі Інтернет, в системах електронного документообігу, де інформаційні технології імплантуються у правову матерію.

Отже, приводів для філософської рефлексії правової доктрини в її фундаментальній складовій і філософського узагальнення правового забезпечення інформаційної сфери сучасного життя більше аніж достатньо. Доречно згадати хоча б про декілька гострих проблем правового забезпечення інтересів людини і суспільства в нових інформаційних світах. До них відносяться: забезпечення права на інформацію, охорона інформаційних продуктів інтелектуальної власності й персональних даних в умовах масового їх переведення в цифровий вигляд, захист життя і здоров'я від мережевого комп'ютерного «цунамі», захист індивідуальної і суспільної свідомості від їх використання під час масових акцій, право на життя і збереження людської природи в сучасних умовах. Спроба вирішення названих проблем сучасності знаходить віддзеркалення в Конституції України, міжнародних документах і інших нормативних правових актах. Проте, їх фундаментальне правове наукове узагальнення і осмислення ще попереду. Теоретичного дискурсу й філософського узагальнення чекають і проблеми:

- розуміння інформації, ролі й ступеня її впливу на правову дійсність в цілому;
- становлення, сутності й особливостей інформаційного суспільства;
- філософського розуміння права на інформацію та свободу інформації;
- правової культури в інформаційному суспільстві;
- інформаційного насильства й інформаційної безпеки

Одним словом, в режимі очікування адекватної реакції філософсько-правової науки знаходяться найнеобхідніші людські проблеми, які, в принципі, й визначають структуру й тематику філософії інформаційного права.

Дослідження проблем життєзабезпечення людини в сучасній дійсності не може бути не пов'язано з інформаційною сферою, оскільки вона в тій або іншій формі торкається суспільних процесів. Людська рефлексія в досягненні гармонії упирається у вічні питання: як і яким чином цього досягти. Відповіді на них знаходяться у площині систем людської діяльності, а не в матеріальних її носіях, у площині форм і способів перетворювальної життєдіяльності людини, а не в допоміжній ролі технічних засобів досягнення усвідомленої мети.

Генезис знань у царині правового забезпечення інформаційної сфери перетворювальної людської діяльності залежатиме від комплексу фундаментальних

цільових установок і орієнтирів філософської науки, які визначають теоретичні підстави прогресивного впливу юриспруденції на інформаційну сферу людської діяльності нової парадигмальної якості. В межах філософії інформаційного права як теоретичні підстави інформаційного права повинні розглядатися закономірності розвитку інформації як явища, правової категорії й системоторчого об'єкта права, закономірності коеволюції інформації і права, закономірності формування інформаційного права, його положень і інституційних утворень, а також основи методологічних знань як найбільш важливий аспект пізнання й організації правового забезпечення інформаційної сфери.

Безумовно, вказана праця не претендує на вичерпність та істину в останній інстанції, але намічені вузлові моменти сприятимуть подальшому конструюванню системи філософсько-правових уявлень про природу і сутність проблем інформації, інформаційного суспільства, інформаційних комунікацій та багатьох інших проблем, які стосуються інформаційного права, як в їх абстракції, так і в конкретності, в історико-культурній визначеності. Це — запрошення до дискусії усіх, кому не байдужі окреслені у монографії проблеми. Автором зі щирою вдячністю будуть прийняті конструктивні зауваження й пропозиції стосовно подальшої розробки означеної проблематики.

Розділ 1

ІНФОРМАЦІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКА Й ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

1.1. Основні теоретичні конструкції розуміння інформації: стисла історична ретроспектива

Сьогодні відбувається переоцінка особистісних та суспільних цінностей, причому переважна більшість таких процесів відбувається в результаті бурхливого розвитку світових інформаційних процесів. У зв'язку з цим, закономірно виникає низка світоглядних проблем, пов'язаних з необхідністю відповісти на питання: через які природні властивості інформація змогла «вивести на свою орбіту» значну частку світової економіки і більше половини людства за невеликий історичний період (всього за 30–40 років активного розвитку комп'ютерних технологій)? Через які чинники, причини і умови інформація набула якостей явища? Які механізми приводять в дію процеси, пов'язані з обігом і призначенням інформації в суспільстві? Чи є якась «невидима пружина», закладена в природі інформації, або ж тут є наявними традиційні стійкі зв'язки і взаємозалежності, які лежать в основі перетворень в суспільстві, а їх дійсні причини знаходяться за межами закономірностей розвитку інформації?

Для того, щоб відповісти на ці питання, необхідно звернутися до природи інформації і основних етапів формування уявлень про неї як явища сучасної цивілізації. Дослідники й фахівці багатьох галузей знань ось уже впродовж більше ніж півстоліття намагаються вивчити цей феномен.

Процес формування концепцій розуміння ролі і значення інформації можна умовно розділити на три періоди: докібернетичний, кібернетичний і посткібернетичний.

Докібернетичний період пов'язаний з традиційним (на філософському рівні) розумінням передумов існування інформаційної взаємодії як такої; він почався за часів еллінської і постеллінської цивілізації й завершився періодом промислової революції кінця XIX ст.

Початок XX ст. пов'язаний з фундаментальними відкриттями сучасної наукової парадигми: теорії імовірності й квантової механіки. Саме вони створили базові передумови для наукового і технічного прогресу в сучасному його баченні. Проте, реалізовуватися на технічному рівні названі відкриття стали

до середини ХХ ст., коли вже стали помітними контури технологічного їх втілення в життя. Власне, з середини 50-х років ХХ ст. і почався *кібернетичний період* розуміння інформації.

50-ті й 60-ті роки були відзначені розквітом кібернетики і електроніки, представники саме цих наук створювали перші й подальші покоління електронних обчислювальних машин, зокрема персональних комп'ютерів. Саме тоді формувалися і бурхливо розвивалися всі основні теорії інформації. Це й зрозуміло, оскільки у той час активно велися фундаментальні дослідження у галузі фізики, математики, біології, направлені на розвиток загальної теорії управління. Теоретична спадщина того часу й дотепер є основним базовим підходом у науці при дослідженні проблем інформації.

Період кібернетичного розуміння ролі й значення інформації продовжувався до 80–90 років, тобто до початку періоду масової інформатизації, коли почався етап впровадження персональних комп'ютерів, цифрових ліній передачі інформації і створення нового класу інформаційних технологій. Великі швидкості передачі інформації, а також високі технології її обробки, зберігання і використання створили нові рівні розуміння природи і значення інформації в суспільстві. Починаючи з 90-х років розпочався і до теперішнього часу триває *посткібернетичний* період — період масового освоєння високотехнологічних інформаційних систем і їх повсюдне впровадження у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Перш за все, необхідно розглянути етимологічне значення слова «інформація» і встановити його сенс з точки зору мовознавства.

Слово «інформація», латинське за походженням, буквально означає¹: 1) повідомлення про що-небудь; 2) відомості, зберігання, що є об'єктом, переробки і передачі; 3) у математиці і кібернетиці — кількісна міра усунення невизначеності (ентропії), міра організації системи. Інформувати — означає надавати відомостей, інформації про що-небудь.

Намагаючись реконструювати словотворення «інформація» і мотиви його створення, тобто з'єднавши відому морфему «*in*» і слова «*форма*» або «*формація*», побачимо, що таке об'єднання буквально означатиме: «всередину зовнішнього вигляду, в його зовнішній контур», «всередину якої-небудь видимості або формальності». Уявляється, що в цьому «обігу всередину» є якийсь певний сенс, який пов'язаний з етимологією повного словосполучення «інформація».

Думається, що навіть в чисто лінгвістичному сенсі ми маємо справу з феноменом, який історично використовувався для позначення явищ, що мають істотніше значення, аніж просте мовне оформлення.

Слово «інформація» буквально виражає «всередину форми», «всередину контуру», «звернення всередину форми». У таких значеннях вбачається певне «зовнішнє звернення всередину форми», «звернення або проникнення через

¹ Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 576 с.; Словарь иностранных слов. — М.: Рус. Яз., 1988. — 600 с.; Великий тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk/>.

зовнішню форму (контур) всередину чого-небудь». Можна представити або осмислити історичну (колишню) мотивацію за допомогою нестрогої послідовності і, змінивши колишнє поєднання, побудувати іншу словесну конструкцію в іншому вигляді: «зовнішнє оформлення (*formacio*), обернене всередину (*in*)». На перший погляд, виходить щось безглузде. Проте, гіпотетично відзначимо, що мовна конструкція «форма, обернена всередину» має вже глибше смислове призначення жорсткої зв'язаності форми і змісту, оформлення суті і самої суті. І вже тут, у цій мотивованій слововизначеності вбачається змістовний смисловий ефект. Як припускає російський дослідник П. Кузнецов, латинські мовознавці при утворенні словосполучення «інформація» мали за мету позначити якусь суть, яку воно повинне була оформити¹.

Для такого припущення є певне пояснення. Воно пов'язане з тим, що на певному історичному етапі розвитку науково-технічного прогресу наукові дослідження і їх технічна реалізація стикаються з недосконалістю їх термінологічного оформлення. У таких випадках дослідники вдаються до створення нових термінів для нових понять або звертаються до лінгвістичних прийомів для перебудови колишніх мовних конструкцій. Від того, наскільки глибоко продумані такі морфологічні побудови, залежить тривалість існування нових словотворень. Якщо терміни приймаються всією науковою і технічною громадськістю і адекватно відображають сенс і зміст новизни, то вони не тільки міцно уживаються в нову дійсність, але й з часом «обтяжуються», набувають абстрактного стану і набувають категоріальних форм нового змісту. Але бували і термінологічні помилки, які пов'язані з недостатнім продумуванням вибору нових термінів або зміною попередніх мовних конструкцій. Така легковажність, в кращому разі, призводила до перетворення їх в неологізми, а в гіршому — до поступового їх зникнення.

Факти невдалого термінологічного використання спостерігалися в пору промислової революції (XIX — початок ХХ ст.). У той час науково-технічний прогрес значно випереджав його «словесне оформлення». Мовознавство як наука проходило важкий процес розвитку протягом XIX ст. як зазначає П. Кузнецов, національно-історичні особливості мов розглядалися як предмет не науки, а граматичного і стилістичного мистецтва. Наприклад, під час дослідження процесів розповсюдження електромагнітних хвиль і горіння для їх пояснення використовувалося поняття «теплорід». Пізніше, після подальшого вивчення суті цих явищ, необхідність використання подібної термінології минула, і вона зникла з наукового застосування².

У цьому контексті слід відзначити, що до початку ХХ ст. термін «інформація» практично не використовувався в науці, за винятком окремих наукових епізодів. У XIX ст. робилися спроби використовувати його як специфічний інструмент пізнання у галузі фізики. При цьому згадувалися метричні оцінки наукової термінології: «інформаційна широта терміну», «інформаційна

¹ Кузнецов П.У. Теоретические основания информационного права: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.14. — Екатеринбург, 2005. — С. 68.

² Там само: С. 69.

глибина терміну», «інформація як міра твердження». Використовувалася інформація як предмет кількісних оцінок. Не було застосування терміну «інформація» у філології і художній літературі того часу. Перші його описи ми зустрічаємо у словниках у 30-ті роки ХХ ст. Так, у словнику під редакцією Д. Ушакова слово «інформація» тлумачилося як «повідомлення, що інформує про положення справ або чиеї-небудь діяльності, відомості про що-небудь»¹.

В українській мовній традиції (зокрема, слов'янознавстві) також відсутнє слово «інформація». У старослов'янських словниках немає нічого схожого на латинські словосполучення, пов'язані із значенням і змістом названих словесних виразів. Разом з тим, в різних мовних формах (офіційної, церковної, літературної або ділової), заснованих на змішенні візантійських і слов'янських мов, зустрічаються слова і словосполучення, які за смыслом є спорідненими із словом «інформація». Наприклад, слова звістка, знання, пізнання, знати, зрозуміти, розуміти, осягати, вникати, позначати, відзначати, знак, знамення.

Відсутнє слово «інформація» і у відомих і популярних словниках Володимира Даля, Брокгауза і Ефрона та інших довідниках з мовознавства середини ХІХ — початку ХХ ст. Проте, в цей час є мовні аналоги слова «інформація», близькі йому за змістом. Наприклад, слово «форма» (латинське, французьке) означало такі поняття, як: 1) фігура, зовнішній вигляд, образ; 2) встановлений порядок.

Якщо латинське «інформація» ближче примикає по сенсу до форми, зовнішнього вигляду і устрою чого-небудь, формальної сторони, то в українській мовній традиції такого акценту вже не спостерігається. Мовні смислові «інформаційні» позначення в українській мові відображають істотніші ознаки того, що виражається в словах, близьких по сенсу слову «інформація». У цьому, на наш погляд, і полягають їх первинна мотивація і значення, вільні від яких-небудь обставин, що історично складаються. В усякому разі, в кінці ХІХ ст. латинські традиції в мовних вживаннях були значно представлені (хоча б в юриспруденції, яка на той час вже повністю була занурена в мовні традиції римського права) в українській культурі і суспільній свідомості. Разом з тим, в українській мові (в усякому разі в мовознавстві) тоді ще не було згадки про «формальний» сенс слова «інформація». У цьому, очевидно, й проявляється особливість докібернетичного розуміння «інформаційної» дійсності у вітчизняній мовознавчій традиції.

У сучасній українській мові слово «інформація» має вже змістовніші смислові значення: відомості про навколишній світ і протікаючі в ньому процеси, що сприймаються людиною або спеціальним пристроєм (спеціальне значення); повідомлення, що інформують про положення справ, про стан чого-небудь; науково-технічна інформація; газетна інформація; засоби масової інформації (друк, радіо, телебачення, кіно); генетична інформація (спеціальне значення) — сукупність спадкових ознак, що передаються від клітки

¹ Толковный словарь русского языка / Сост. Г.О. Винокур, проф. Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.М. Томашевский, проф. Д.Н. Ушаков; Под ред. проф. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. инст. «Советская энциклопедия», 1935–1940. — В 4-х т. — Т. 1.

до клітки, від організму до організму. Думається, що тут ми бачимо вже сучасні мовні і особливо семантичні (сміслові) форми-вирази, на які здійснили вплив тенденції науково-технічного прогресу.

Незважаючи на те, що сучасна мова зберегла традиційні мовні форми позначення «інформаційної» дійсності (звістка, звістка, відати, сповіщати, знання тощо), все ж таки вона не змогла відстояти виразніші традиції «старої» мови при позначенні сенсів слова «інформація» і пов'язаних з ним словотворень. При цьому можна зробити попередній висновок, що в розумінні суті інформації як явища мовна мотивація при описанні його поняття має значення не менш важливе, аніж аналіз характеристики, структури, природних властивостей і самого змісту цього феномена.

Отже, в докібернетичний період при позначенні сутності й сенсу інформації використовувалися традиційні мовні форми: знання, повідомлення, відомості, звістка, сповіщення, інформування та інші, близькі по сенсу словотворення.

У цих значеннях термін «інформація» і використовувався до 50-х років минулого століття, тобто до того часу, коли він став набувати декілька інших сенсів, особливо в математиці, кібернетиці, фізиці й техніці.

До середини ХХ століття з розумінням феномена (і самого слова) інформації в суспільних науках не виникало жодних особливих проблем. Інформацію тоді розуміли приблизно так само, як вона розуміється і зараз — відомості про осіб, предмети, факти, події, явища і процеси, незалежно від форми їх уявлення.

Інакше кажучи, інформація розумілася тоді просто як якесь людське знання або інтелектуальний твір, оформлений якимось загальнозрозумілим способом і представлений комусь для ознайомлення або використання. Неоформлене й непрезентоване нікому знання або твір інформацією, як правило, не називалося.

Проте, на початку ХХ століття група американських вчених, співробітників компанії Bell Telephon Comranie, що вивчали процеси передачі таких повідомлень телефонними лініями (Г. Найквіст, Р. Хартлі й К. Шеннон), виступили з оригінальним розумінням того, як треба вимірювати інформацію, що міститься в цих передачах.

У 1924 р. один з піонерів теорії інформації американський вчений шведського походження Г. Найквіст запропонував вимірювати кількість інформації, яка зводиться до однієї букви (символу) тексту, що передається по каналу зв'язку, величиною $H = 1/n$, де n — число букв у використовуваній мові.

Через чотири роки американський вчений-електронщик Р. Хартлі запропонував як таку міру інформаційного повідомлення застосовувати логарифм цієї величини, тобто $\log(1/n)$.

Як уже наголошувалося, у 30–40-і роки ХХ ст. результати відкриттів у галузі фізики (коли впритул просувався атомний проект), а також фундаментальні відкриття в радіотехніці (створення промислового радіо й телебачення) були тісно пов'язані з теоретичними роботами у сферах математики й управління. Саме тоді були потрібні глибокі математичні дослідження для виробництва

розрахунків складних фізико-технічних процесів у сфері побудови стратегічних об'єктів. У 40-і роки цими дослідженнями впритул займалися багато учених крупних дослідницьких центрів у США і в нашій країні. Мета була одна — швидше побудувати перші електронно-обчислювальні машини (ЕОМ). У 1946 р. була побудована перша ЕОМ в США (у грудні 1951 р. прийнята в експлуатацію і вітчизняна електронно-обчислювальна машина). Основою її створення були комплексні дослідження у багатьох галузях знань. Їх результати були описані в листопаді 1947 р. і опубліковані незабаром у книзі під назвою «Кібернетика, або управління і зв'язок у тварині й машині» одного з учасників цього проекту американського математика-теоретика й прикладного математика, творця основ кібернетики, пов'язаних з теорією інформації та теорією управління Норберта Вінера¹.

Прискорені темпи формування нової галузі знань були обумовлені другою світовою війною. Роботи над створенням ЕОМ велися ще під час війни. Як відомо, завершення реальних бойових дій не стало завершенням військового протистояння крупних держав. Тому не випадково реалізація електронно-обчислювальних проектів у США і в нашій країні за часом майже співпадає.

У передмові до новітнього видання книги Н. Вінера редактор її перекладу Р. Поваров, пояснюючи контекст формування нової галузі знань, відзначає: «Механізована боротьба із застосуванням новітніх технічних засобів поставила перед воюючими сторонами складні технічні проблеми і перетворила лабораторії на поля битв. Проблеми автоматичного управління і автоматичного зв'язку одержали незвичайну гостроту, швидко розвивалася обчислювальна техніка. Вінер під час війни працював у цій відповідальній сфері і, порівнюючи функції автоматичних пристроїв з функціями живих істот, підсумовуючи свої багаторічні наукові пошуки, дійшов проекту нової науки»².

Одним з фундаментальних напрямів нової галузі знань стали дослідження небачених раніше процесів взаємодії і взаємозалежності елементів системи управління складними технічними, біологічними і соціальними об'єктами. Ключовим взаємозв'язуючим елементом нової парадигми стала сукупність даних про рух десятків тисяч і навіть мільйонів операцій. Ці дані виконували роль нового інструменту управління й кількісного вимірника безлічі пов'язаних операцій. Їх було прийнято називати інформацією, а нову науку, в якій вона була сполучною ланкою процесів управління в названих об'єктах, позначили кібернетикою.

Н. Вінер, описуючи історію кібернетики, пояснював, яким чином група дослідників, що працювали над однорідними проблемами управління у зв'язку, але в різних галузях знань (математика, фізика, біологія, медицина, статистика і ін.), об'єдналися під загальною назвою нової комплексної науки — кібернетики. Названа «...група вчених вже розуміла принципіву єдність завдань,

¹ *Вінер Н.* Кібернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ.] / Под ред. и с предисл. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — 343 с.

² *Поваров Г.Н.* Норберт Винер и его «Кібернетика» (от редактора перевода) // *Вінер Н.* Кібернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ.] / Под ред. и с предисл. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — С. 9.

в центрі яких знаходилися питання зв'язку, управління і статистичної механіки (як у машині, так і в живій тканині). Але наша робота ускладнювалась відсутністю єдності в літературі, де ці завдання трактувалися, і відсутністю загальної термінології або хоча б єдиної назви для цієї галузі. Після тривалого обговорення ми дійшли висновку, що вся існуюча термінологія так або інакше є дуже однобокою і не може сприяти в належному ступені розвитку цієї галузі. За прикладом інших учених, нам довелося придумати хоч би один штучний неогрецький вираз для усунення пропусків. Було вирішено назвати всю теорію управління і зв'язку в машинах і живих організмах кібернетикою від грецького слова *kubernetes*, або «рульовий», «керманич», — те ж саме грецьке слово, від якого ми кінцем кінцем проводимо слово «*governor*» («правитель»). Таку нараду було організовано в Принстоні в кінці зими 1943–1944 рр. Були присутні на ньому і інженери, і фізіологи, і математики. Доктор фон Нейман, пан Піттс і я представляли математиків. Фізіологи зробили сумісний виклад завдань кібернетики із їхньої точки зору, аналогічним чином конструктори обчислювальних машин виклали свої цілі і методи. В кінці наради всім стало зрозуміло, що існує значна ідейна спільність між працівниками різних спеціальностей, що представники кожної групи вже можуть користуватися поняттями, виробленими представниками інших груп, і що тому необхідно спробувати створити загальну для всіх термінологію¹.

У цьому докладному описі події, пов'язаної з введенням наукової термінології, дуже красномовно показано, як створювався категоріально-понятійний апарат нової галузі знань, в якій використовувалася інформація. Та й саму назву інформації, як нам уявляється, не цілком було доречно використовувати в тому контексті нового класу науково-технічних проблем. Очевидно, у цьому полягає одна з головних причин труднощів у описанні сенсів і дійсних значень вибраного терміну.

Р. Поваров відзначає, що грецьке слово «кібернетика» не є неологізмом. Воно зустрічається у Платона, де позначає «мистецтво управляти кораблем, мистецтво керманича, а у переносному розумінні — також мистецтво управління людьми»².

У 1834 р. знаменитий французький фізик А.-М. Ампер, що займався також питаннями класифікації наук, назвав, за прикладом стародавніх мислителів, кібернетикою (*cybernetique*) науку про управління державою. У такому значенні це слово увійшло до низки відомих словників XIX ст. Ампер відносив кібернетику разом з «етнодіцеєю» (наукою про права народів), дипломатією і «теорією влади» до політичних наук, причому кібернетика і теорія влади склали у нього «політику у власному сенсі слова»³.

На наукове застосування терміну «кібернетика» для позначення нового наукового напрямку у середині XIX в. Андре Ампером звертають увагу й інші автори.

¹ Там само: С. 56–62.

² Там само: С. 12.

³ Там само: С. 5.

Отже, несподіване вторгнення у цю царину досліджень в другій половині ХХ ст. представників так званих точних наук — математиків, фізиків, інженерів і т. д., які привнесли сюди свої власні підходи й термінологію, що радикально відрізнялися від тих філософсько-гуманітарних концепцій, що склалися тут раніше, стали основною причиною складнощів, що виникли у зв'язку з розумінням феномена інформації. Вчені-математики й кібернетики порівняно швидко створили свою власну теорію інформації, відношення до якої відразу ж виявилася суперечливим. Деякі автори середини ХХ століття прогнозували навіть, що в 2000 році теорія інформації, можливо, існуватиме лише в нечисленних абсолютно нечитаних трактатах, які зберігаються в бібліотеках коледжів як забуті пам'ятники безрозсудно розтрачених життів¹.

Проте цього, як ми бачимо, не відбулося. Математизовані й технізовані теорії інформації продовжують і сьогодні вельми інтенсивно розвиватися й множитися, вносячи в розуміння сучасних інформаційних процесів не тільки притаманну їм точність і строгість, але й величезну смислову плутанину.

Як приклад крайнього (і навіть позамежного, такого, що граничить вже зі свідомим або несвідомим шарлатанством) «суперсучасного» підходу до визначення феномена інформації, можна навести наступне, яке активно просувається з середини 90-х І. Юзвішиним і його послідовниками. Інформація, згідно з їх роз'ясненням — це фундаментальний генералізаційно-єдиний безвладно-нескінченний законопроцес резонансно-стільникового, частотно-квантового й нульсингулярного самовідношення, самовідображення, відношення, взаємодії, взаємоперетворення, взаємозбереження (у просторі та часі) енергії й руху на основі матеріалізації й дематеріалізації у вакуумосферах і матеріосферах Всесвіту².

Але навіть і після виключення з розгляду подібних ідей, що заохочуються сьогодні деякими фізиками, біологами й математиками, що оперують поняттям інформації, ситуація з розумінням цього все більш загадкового феномена в сучасній науці залишається, як і раніше, надзвичайно заплутаною й суперечливою.

Одним з найбільш показових у даному контексті є доробок американського інженера й математика Клода Шеннона. Він, заклав наукову громадськість до прояву стриманості при використанні будь-якої спеціальної теорії і її наукового інструментарію як методологічного засобу. На прикладі теорії інформації він пояснив, що цей спеціальний метод теорії зв'язку (доповнимо, що й теорії управління) став популярним завдяки швидкому розвитку кібернетики, теорії обчислювальних машин і частково новизні цієї тематики. К. Шеннон відзначав, що термін «інформація» був введений в теоретичні дослідження швидше випадково і строго стосовно закономірностей у сфері

¹ Гильберт Е. Результаты развития теории информации за 18 лет ее существования // Зарубежная радиоэлектроника. — 1966. — № 10. — С. 15–22.

² Юзвишин И.И. Информациология, или Закономерности информационных процессов и технологий в микро- и макромирах Вселенной. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Радио и связь, 1996. — 214 с.

передачі сигналу (знаку, передаваного символу або коду)¹. Одним словом, в кінці 40-х років почався підйом і розквіт кібернетики (науки про управління в широкому сенсі) — нового наукового напрямку на перетині декількох наук (математики, фізики, біології і ін.)². З того часу почався і новий («кібернетичний») період розуміння інформації, коли, за словами російського фахівця в галузі інформації й інформаційної безпеки А. Стрельцова, цей термін так само несподівано, як і термін «кібернетика», був вибраний швидше як «робочий інструмент», «робоче тіло», запозичені під час фундаментальних досліджень процесів управління і зв'язку з прикладних наук або з буденного життя³.

Відомим концептуальним напрямом у розумінні інформації стали дослідження К. Шеннона у сфері зв'язку в комунікаційному його сенсі⁴. Не вдаючись в подробиці його теорії, хотілося б відзначити, що її предметом стало теоретичне обґрунтування комунікаційного процесу у сфері зв'язку. Відзначимо, що як один з інструментів пізнання цього процесу були використані *кількісні* ознаки інформації. Крім того, відомо, що К. Шеннон ввів субстанційно-кодове описання процесу передачі інформації в комунікаційному процесі. Основними категоріями його теорії стали «код», «сигнал», «кодування», «декодування» і ін. Символьне (образне) розуміння передаваного повідомлення (інформації) має ключове значення для розпізнавання сенсу природи інформації. Описання цієї «образної» (кової) властивості інформації додало йому загального характеру — загального онтологічного значення для всіх форм і видів інформації.

Ще одним надзвичайно важливим моментом теорії К. Шеннона став його висновок про те, що інформація може мати ще одну властивість, але вже «якісного» характеру. Вона пов'язана з тим, що при включеності інформації в процес існування будь-якої системи вона може виконувати функції зміни різноманітності (вносити зміну в стан невизначеності системи — її ентропію).

У 1948 році, К. Шеннон ввів величину $H_i = -k \log_2 p_i$, де H_i — кількість інформації, пов'язана з i -тою буквою алфавіту, p_i — частота вживання цієї букви в даній мові, q — основа логарифмів, а k — коефіцієнт пропорційності, величина якого залежить від q й від вибраних одиниць вимірювання кількості інформації; знак «мінус» перед k поставлений ним для того, щоб величина H завжди була позитивною⁵.

¹ Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. — 830 с.

² Артамонов Г.Т. Информатизация без информации // Информационные технологии территориального управления. — № 30. — 2001. — С. 45–47; Малиновский Б.Н. История вычислительной техники в лицах. — К.: Фирма «КИТ»; ПТОО «А.С.К.», 1995. — 383 с.

³ Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы / Под ред. В.А. Садовниченко, В.П. Шерстюка. — М.: МЦНМО, 2002. — С. 20.

⁴ Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. — 830 с.

⁵ Шеннон К. Статистическая теория передачи сигналов // Теория передачи электрических сигналов при наличии помех. — М., 1953. — С. 22–28.

Наведені формули потрібні були К. Шеннону для обчислення пропускної спроможності каналів зв'язку й ентропії джерел повідомлень, для поліпшення методів кодування й декодування повідомлень, для вибору перешкодостійких кодів, а також для вирішення низки інших завдань, пов'язаних з оптимізацією роботи технічних систем зв'язку. Сукупність цих уявлень, цілком коректно названа самим К. Шенноном «математичною теорією зв'язку», і була потім переключена іншими авторами в «класичну теорію інформації».

Проте, навіть і не вдаючись в поглиблене осмислення наведених вище математичних формул, можна цілком безумовно стверджувати, що до розуміння суті того, що називається інформацією, вся ця теорія кодування і зв'язку має вельми віддалене відношення (на цьому наполягав і сам К. Шеннон). Максимум, у чому вона може нам допомогти, — це в розумінні того, як технічно може фіксуватися й передаватися інформація з використанням тих або інших наборів символів і сигналів та інших технічних засобів її передачі. Ця теорія є в кращому разі теорією техніки кодування і техніки передачі інформації, але не теорією самої інформації.

Проте, до часу виходу у світ згаданої формули К. Шеннона природничо-наукова громадськість вже була підготовлена до її сприйняття як теорії, що описує саме саму інформацію. Кибернетика, що вже зароджувалася тоді як «наука про управління і зв'язок у тварині, суспільстві й машині»¹, вже щосили використовувала термін «інформація» для позначення тих сигналів, якими можуть обмінюватися між собою не тільки люди або тварини, але й людина та машина (і навіть самі машини) з метою оптимізації своєї «поведінки». Вже був введений в науковий обіг і термін «генетична інформація».

Усім цим новим теоріям і практикам тієї епохи, як виявилось, чудово підходила шеннонівська теорія кількості інформації.

Проте, слід чітко уявити собі, що, не даючи визначення поняттю «інформація» і в той же час називаючи «кількістю інформації» частотну характеристику букв коду, К. Шеннон як би створював можливість для ототожнення двох абсолютно різних за своєю природою феноменів: інформації як семантики повідомлення й «інформації» як частоти здійснення якої-небудь події. Це робило можливою підміну термінів, що й було швидко реалізовано. Вже через декілька років французький фізик Л. Бріллюен² як основну позитивну рису нової теорії називав ототожнення інформації з величиною, зворотною частоті здійснення якої-небудь події. Термін «інформація» у вказаному вище сенсі остаточно злився з терміном «кількість інформації»³.

Все це й дозволило, врешті-решт, ученим-природникам того часу, що розвивали цю нову систему загальних уявлень, з одного боку, звести інформацію в ранг загально-фізичного (природно-космічного) феномена, а з іншого —

¹ Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ.] / Под ред. и с предисл. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — 343 с.

² Бриллюэн Л. Научная неопределенность и информация / под ред. и с послесл. И.В. Кузнецова; пер. с англ. И.В. Кузнецова. — Изд. 2-е, стер. — М.: УРСС, 2006. — 271 с.

³ Корогодина В.И., Корогодина В.Л. Информация как основа жизни. — Дубна: Феникс, 2000. — 205 с.

здивуватися при цьому її «нефізичній» природі (обмін інформацією не підкоряється законам збереження). Парадоксальна ситуація, що виникла таким чином у науці ХХ століття, була остаточно легалізована в ній багатозначним висловом Н. Вінера, який заявив одного разу, що інформація є інформація, а не матерія і не енергія¹.

У цій знаменитій формулі «батька кібернетики» відобразилося, втім, більше подив наукового світу того часу, аніж ясне розуміння суті справи. Проте, навіть і людьми, вельми далекими від фізико-математичних і технічних дисциплін, була вже міцно засвоєна ця нова точка зору на інформацію.

Таким чином, свідомо або мимоволі, але всі ці поспішні й погано продумані узагальнення, поширювані про інформацію й інформаційні процеси представниками точних наук, призвели до того, що в сучасній свідомості, у міркуваннях про інформацію, багато в чому вже стирається принципова грань між людиною й тваринами (і навіть машинами), що, як мінімум, є передчасним.

Названі кількісні і якісні характеристики інформації були вже багато разів описані в науковій і методичній літературі в різних галузях знань, тому нам немає необхідності їх ще раз приводити, тим більше, що такі описи містяться переважно в природничонауковій або технічній літературі із застосуванням властивої цим наукам ускладненої мови.

Для нас уявляється важливішим інше: які нові закономірності, властивості і значення (параметри) інформації вказуються авторами названих теорій і концепцій у нових умовах розвитку науково-технічного прогресу і які існують підстави її нового розуміння в так званому «цифровому» стані суспільного розвитку.

Природно, що першими представниками нового розуміння ролі інформації стали вчені у галузі математики й фізики, оскільки саме їм належало досліджувати нові якісні характеристики і властивості того істотного елемента процесу управління, який раніше як би «приховував» ці загальні властивості. Інформація, як уже підкреслювалося, раніше використовувалася як «оформлювач», тобто мала властивості виключно зовнішнього оформлення якихось предметів. Ця її функція зводилася тільки до використання традиційної мовної письмової, а також до семіотичної форм передачі інформації (символів у криптографії і знаків в телеграфних повідомленнях). Як відомо, у ХХ ст. відбулися крупні революційні фундаментальні зміни у природничих і технічних науках, тому пошук нових властивостей інформації став неминучим. Наукові відкриття у галузі фізики, математики, фізіології розкрили ті якості, що вважалися раніше невідомими, але все таки належали інформації. Причому, під час самих відкриттів дослідники не надавали особливого значення термінам, оскільки для них вони виконували роль наукового інструменту.

Фізіолог І. Павлов, коли досліджував психічні процеси в живих організмах і робив висновки про рефлексі і їх значення в збереженні стану живого організму, серйозно не замислювався над формою і властивостями сигналу,

¹ Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ.] / Под ред. и с предисл. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — 343 с.

передаваного від сенсорних органів у головний мозок, а після тих, що поступають у м'язові тканини. Для нього найголовнішим було те, що такий сигнал обов'язково є і він відіграє провідну роль у житті організму як системи.

Аналогічний підхід до розуміння формального позначення сигналу, як уявляється, був і у дослідників у галузі математики й фізики, а в подальшому — і кібернетики. Для них також було важливим зробити висновок про те, що сигнали між структурними елементами моделі управління або моделі зв'язку існують і вони виконують якусь важливу функцію. Проте, в ході глибоких досліджень ця роль сигналу виявлялася вже настільки істотною в досліджуваних моделях (управління або зв'язку), що доводилося окремо вивчати і його природу, проводити складні вимірювання, робити розрахунки для завершення своїх досліджень. Тому виникала необхідність вивчати вже властивості і ознаки сигналу, які додавали модельованій системі реального існування. При вивченні прояву однорідних сигнальних властивостей в різних за своєю природою системах (у технічних або біологічних) вчені приходили до висновку про необхідність введення в науковий вжиток загального позначення предмета дослідження (сигналу). З різних позицій вчені робили висновки про своє розуміння нової ролі сигналів (інформації) і розкривали її нові закономірності прояву в різному середовищі. Особливості цих досліджень, що стали основою формування науки (кібернетики), найдетальніше описані в працях Н. Вінера.

Відзначимо, що вчені, які дослідили в 30–40-х роках закономірності руху інформації, по-різному ставилися до формальних позначень її суті в різні періоди розвитку кібернетики.

Розглянемо, які при цьому якості дослідники відносили до інформації при її включенні в процеси управління системами або при передачі повідомлень у сфері зв'язку. Перший концептуальний висновок був пов'язаний з розумінням *кількісної* характеристики інформації в нових для неї історичних умовах існування при взаємодії безлічі елементів, предметів і явищ систем управління. Причому, до такого розуміння самостійно пришли майже одночасно багато дослідників у галузі кібернетики¹.

Передумовою такого розуміння стала розроблена статистична теорія кількості інформації і можливість її формалізації для безлічі різних зв'язків і взаємозалежностей між названими елементами в процесі управління, а також вплив кількості повідомлень (інформації) на характер керованих систем. Формалізація дозволила проводити вимірювання і складні математичні розрахунки для подальшої постановки нового класу завдань, пов'язаних з підтримкою в стані рівноваги і стійкості керованої системи.

Другий висновок стосується відкриття властивості інформації, пов'язаної з можливістю впливати на якість керованої системи, на зміну стану визначеності (ентропії) в її розвитку. Причому, ця ознака характеризувала кількісну

¹ Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. — 830 с.; Колмогоров А.Н. Алгоритм, информация, сложность. — М.: Знание, 1991. — 43 с.; Колмогоров А.Н. Избранные труды: в 6 т. / А.Н. Ширяев (отв. ред. и сост.). — Т. 3: Теория информации и теория алгоритмов. — М.: Наука, 2005 — 263 с.

сторону інформації. Н. Вінер, виділяючи цю властивість, підкреслював: «Поняття кількості інформації абсолютно природно пов'язується з класичним поняттям статистичної механіки — поняттям *ентропії*. Кількістю інформації в системі є міра організованості системи, так само ентропія системи є міра дезорганізованості системи; одне рівне іншому, взятому зі зворотним знаком»¹.

Нарешті, третьою властивістю інформації, що виявляється в системах управління і зв'язку, вчені називають її *сигнальний* характер. Залежно від того, в яких системах виявляється ця ознака, дослідники розрізняють форму існування таких сигналів. Н. Вінер називав їх сигналом у формі *повідомлення*, К. Шеннон — у формі передаваного *кодованого* сигналу. При цьому Н. Вінер підкреслював, що системи управління і зв'язку невіддільні один від одного і концентруються навколо «фундаментального поняття повідомлення». При цьому не важливо, чи передається повідомлення за допомогою електричних, механічних або нервових систем. Тим самим він визначав повідомлення як абстрактну категорію. З точки зору теорії названих систем, повідомлення визначається як дискретна або безперервна послідовність вимірних подій, розподілених в часі, тобто в точності те, що статистики називають часовим рядом.

Пізніше, при узагальненні більш аніж 15-річного шляху розвитку кібернетики, Н. Вінер додав до раніше використовуваних значень терміну «інформація» («сигнал» і «повідомлення») ще й «команду»². Тоді ж Н. Вінер описав не тільки додаткові властивості інформації (стосовно суспільних відносин), але і, користуючись мовою філософії (не слід забувати того, що він займався філософією на початку століття і був учнем Б. Рассела), пояснив багато сенсів теорії інформації в нових історичних умовах її розвитку.

Зокрема, він відзначав, що «інформація — це позначення змісту, одержаного із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього і пристосування до нього наших відчуттів». І далі слідує дуже важливе методологічне зауваження: «Процес отримання і використання інформації є процесом нашого пристосування до випадковостей зовнішнього середовища і нашої життєдіяльності в цьому середовищі. Дієво жити — це означає жити, маючи у своєму розпорядженні правильну інформацію. Таким чином, повідомлення й управління так само пов'язані з самою суттю людського існування, як і з життям людини в суспільстві»³.

Тим самим Н. Вінер в останніх своїх роботах дав розгорнену характеристику ролі інформації і її якостей стосовно системи управління суспільними процесами. На відміну від більшості своїх колег по фундаментальній теорії інформації того часу, він був один з не багатьох, хто розкрив «зашифровані» значення нових властивостей інформації в умовах початку розвитку інформаційного суспільства.

¹ Вінер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ. под ред. и с предисл. Г.Н. Поварова]. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — С. 56.

² Вінер Н. Кибернетика и общество; Творец и робот: Пер. с англ. Предисл. и примеч. И.Г. Поспелова. — М.: Тайдекс Ко, 2003. — С. 31.

³ Там само: С. 31.

Підкреслюючи важливе значення ролі інформації в процесі пристосування людини до умов зовнішнього світу і пристосування наших відчуттів до ходу цього процесу, засновник кібернетики і теорії інформації тим самим зробив дуже важливий висновок для розуміння її суті.

Глибина висновків Н. Вінера про якісні властивості інформації відносилася до його досліджень у сфері реалізації проектів, пов'язаних із створенням електронно-обчислювальної техніки, з тими перевагами і недоліками, які внесла ця складна техніко-технологічна система у світ. Перенесення акценту з «кількісного» змісту поняття інформації (у ранніх роботах) на якісний, причому подвійне якісне (позначення змісту і процес пристосування) значення пояснювалося підвищенням невизначеності в долі суспільства.

Описуючи, наприклад, такі парні категорії, як «інформація і суспільство», «інформація і безпека», «інформація і право», «прогрес і ентропія», Н. Вінер був стурбований вже не стільки строго науковими проблемами, скільки соціальними наслідками створення і впровадження нової техніки для людини і особливо керівників країни: «Кожне жажливе відкриття лише збільшує наше підкорення необхідності здійснювати нові відкриття. Якщо у наших лідерів не з'явиться нового розуміння обстановки, то це продовжуватиметься до тих пір, поки весь інтелектуальний потенціал країни не буде усунений від всякого можливого творчого застосування до різноманітних потреб роду людського, як старшого, так і молодшого покоління. Результатом появи цього нового вигляду зброї повинне стати збільшення ентропії на нашій планеті, поки в процесі формування розжареної дочиста сурми нової зірки не зникне всяка відмінність між холодом і жарою, між добром і злом, між людиною й матерією»¹.

Причому це він писав у 1958 році. Сьогодні ми вже переживаємо високий стан ентропії суспільства, тому слова Н. Вінера виявилися пророчими.

Пристосування (адаптація), окрім буденного його тлумачення, має змістовне значення для загального розуміння сенсу інформації. Воно має відношення до пізнавального процесу. Навіть збіглий його аналіз вже дає нам уявлення про те, з якими сенсами ми тут маємо справу.

Процес пристосування як змістовна властивість поняття інформації включає декілька самостійних дій, які в сукупності направлені на орієнтацію і вибір людиною лінії поведінки. Для того, щоб адаптуватися у навколишній дійсності, їй необхідно виконати цілу низку пізнавальних процедур.

При отриманні повідомлення як змістовного сигналу через чутливі органи сприйняття або через інші комунікаційні засоби (друк, радіо, телебачення, Інтернет-мережа і т. д.) людині необхідно перш за все розпізнати й пізнати саме повідомлення, представивши його у вигляді образу (моделі), і, нарешті, асоціативно пов'язати його з інформацією зі своєї пам'яті. Одним словом, їй належить самостійно *тлумачити сенс* повідомлення.

Далі пізнавальний процес є обумовленим вибором варіантів дій з метою пристосування, орієнтації або виживання в конкретній обстановці, зокрема

варіантів найбільш правильного напрямку, тобто відповідних норм поведінки. Крім того, в оцінку дій, очевидно, будуть включені й варіанти найбільш доцільних, раціональних, тобто ефективних дій для додання своєму положенню стійкості в навколишній дійсності.

У порядку короткого резюме сформулюємо головні висновки Н. Вінера про його розуміння інформації.

1. Інформація — це *повідомлення* (сигнал, команда). Причому це єдина «сигнальна» форма передачі «вимірних подій», незалежно від того, в якому середовищі вони передаються (середовищу управління машинами або суспільством).
2. Інформація — це позначення *змісту*, одержаного із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього. Одержувана при цьому інформація координується мозком і нервовою системою; після процесу накопичення, звірення й відбору вона приєднується до вже накопиченого запасу інформації, здійснюючи вплив на майбутні наші дії.

Змістовна сторона інформації в такому уявленні зовсім не випадкова. Єдиносущні форми (повідомлення) і змісту (включеність свідомості і мислення в процес отримання, осмислення і використання повідомлення), їх нероздільність і однорідність, а також одночасність, здавалося б, різних процесів (передача повідомлення і його отримання з одночасною обробкою і використанням) витікають з властивостей і функцій людської свідомості. Названі процеси, об'єднані в єдиний процес передачі, отримання, обробки, оцінки, зберігання і використання інформації — являють собою інформаційний процес.

Єдність такого інформаційного процесу в мовознавстві пояснюється на основі концепції так званого *ментально-лінгвального комплексу* — інформаційної системи, що самоорганізовується на основі людського мозку, яка забезпечує сприйняття, розуміння, оцінку, зберігання, перетворення, породження і передачу інформації¹. Такий комплекс включається з моменту народження людини і вимикається тільки у момент смерті її мозку. Названа інформаційна система є складним комплексом різнопорядкових за функціями, але однорідних за змістом і єдиних у своїй сукупності послідовностей. Процес отримання, обробки (розуміння і перетворення), збереження і передачі сигналу (повідомлення) в такому комплексі, по суті, і є процесом координації отримання і обробки інформації (за Н. Вінером).

Інакше кажучи, розуміння інформації як явища існуючої дійсності може бути «розщеплено» на дві складові: *форму* (переданого і одержаного нами повідомлення, сигналу, команди) і *зміст* (позначення, одержане, оброблене і використане нами для адаптації й орієнтації в існуючій дійсності).

Уточнимо декілька моментів з наведеного вище. Перш за все, названі два елементи не є дещо самостійно існуюче. Вони — тільки абстрактно представлені сторони єдиного цілого, яке за складом є гомогенним, тобто однорідним.

¹ Морковкин В.В., Морковкина А.В. Язык, мышление и сознание et vice versa // Русский язык за рубежом. — 1994. — № 1. — С. 12–18.

¹ Там само: С. 135.

Причому, строго кажучи, вони настільки єдині, що їх неможливо побачити окремо. У реальній дійсності повідомлення або сигнал (команда) за часом може співпадати з отриманням нами в їх формах змісту, коли одержаний сигнал подразнює миттєво і ми також миттєво можемо адекватно його зрозуміти і ефективно використовувати в конкретній обстановці. Разом з тим, їх треба розрізняти, і це розрізнення «протилежностей» має глибокий змістовний сенс (теоретичного і практичного характеру). Теоретично це важливо для дослідницьких цілей; практично — для цілей політичного, економічного, правового характеру, призначених для користувача.

Таким чином, можна констатувати, що інформація є дуалістичною за характером категорією. Вона може бути представлена у вигляді двох дескрипторів (лексичних одиниць (слів, словосполучень) інформаційно-пошукової мови, які служать для описання основного смислу змісту тексту): повідомлення (сигналу, команди) *формальної* властивості; позначення *змістовної* властивості.

Невід'ємною ознакою поняття інформації, є органічне розуміння будь-якого повідомлення, розуміння його сенсу і значення. Це четвертий і найголовніший висновок, що є ключем до розуміння феноменологічних властивостей інформації.

Аналогічне розуміння інформації викладене в роботах російського дослідника А. Стрельцова. Проаналізувавши безліч доктрин і поглядів, зокрема описаних в зарубіжних джерелах, він висунув і науково обґрунтував так звану *органічну концепцію* природи інформації. В рамках даної концепції інформація розглядається ним як результат відображення об'єктів матеріального світу у двох формах — у формі *відомостей* і у формі *повідомлень*.

У концепції А. Стрельцова (як і у Вінера) найбільший інтерес представляє поділ феномена інформації на дві взаємопов'язані структурні частини. Причому особливо важливо уявлення інформації як *відображеного у свідомості людини* руху об'єктів матеріального світу, відображеного в організмі (або колективі організмів) і використовуюваного для адаптації до змін навколишньої дійсності¹.

Інформація, відображена в організмі людини як результат віддзеркалення, включає «інформаційну модель» людини як тип живого організму. При цьому А. Стрельцов відзначає: «Одержані організмом відомості використовуються для формування й актуалізації «інформаційної моделі», в якій ці відомості закріплюються для подальшого використання з метою виявлення руху об'єктів матеріального світу, оцінки можливих наслідків цього руху для існування організму і вибору раціонального варіанту поведінки»².

Виділяючи категоріальний вміст «інформаційної моделі» у вищому її розвитку (у людини), автор, по суті, формулює новий методологічний підхід не тільки до розуміння природи інформації, але й до пізнання (розпізнавання) різновидів такої моделі у різних людей. Звідси і сам процес отримання, об-

¹ Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы / Под ред. В.А. Садовниченко, В.П. Шерстюка. — М: МЦНМО, 2002. — С. 26.

² Там само: С. 26.

робки і використання інформації у них, відповідаючи їх же «інформаційній моделі», може бути різним за типом.

Очевидно, категорія «інформаційна модель» А. Стрельцова має надзвичайно важливе наукове й соціальне значення, зокрема правове.

При описанні *органічної моделі* розуміння дуалізму інформації і особливо слабкоструктурованої її частини у вигляді відомостей, автор вводить розуміння нового нематеріального об'єкта права — відомостей, які носять *природне* начало, а тому є носієм природних прав людини в духовній сфері суспільних відносин.

Нове смислотворче тлумачення інформації у вигляді повідомлень і відомостей створює умови для подальшої розробки правових моделей і конструкцій, дозволяє сформулювати нові категоріальні інструменти правової системи. Автор і пропонує такий інструментарій у своїх роботах.

Таким чином, можна констатувати, що концептуальні положення розуміння суті інформації, теорії інформації, які містяться в дослідженнях авторів, і вживані ними у галузі математики й фізики (Н. Вінер, К. Шеннон і ін.), не повністю відповідають ролі й значенню досліджуваного явища для суспільних відносин.

Висновки дослідників у царині фізіології в частині змісту і сенсу інформації можуть бути застосовані для подальшого вивчення й осмислення його феноменологічних властивостей і ознак у сфері гуманітарних наук, зокрема юриспруденції.

Якщо ж підходити до визначення інформації й дослідження її природи з філософської точки зору, то можна стверджувати, що різні позиції по відношенню до природи інформації були пов'язані з відмінностями по відношенню до відображення. Природно, той, хто ототожнював інформацію з відображенням і був упевнений, що відображення є характерним для всієї матерії, логічно приходив до висновку, що і інформація — це властивість усієї матерії, включаючи неживу. Деякі філософи спробували, проте, уникнути цього висновку, розділяючи інформацію й відображення. Зокрема, Б. Українцев прямо стверджував, що інформація виникає лише у високоорганізованій матерії і пов'язана з процесом управління. Він писав, що «без процесів управління... не може бути інформації»¹. Тому неорганічна матерія не володіє інформацією.

Проблема співвідношення інформації та відображення розробляв у своїх працях В. Цонев, який вважав, що «інформація, сама по собі не є відображенням. Вона є основою, яка дозволяє суб'єкту відображати об'єкт, тобто формувати його образ. Зі свого боку, відображення не є інформацією, незважаючи на те, що його існування без інформації неможливе. Відображення — це комплексний процес, при якому інформація передається суб'єкту, приймається ним і відтворює в ньому образ об'єкта. Іншими словами, інформація є необхідна передумова відображення, а відображення виступає як механізм

¹ Українцев Б.С. Информация и отражение // Вопросы философии. — 1963. — № 2. — С. 36.

фіксації й накопичення інформації поза її джерелом»¹. У цьому випадку, на думку І. Чайки, інформація постає і як змістовна частина процесу відображення, і разом з тим існує незалежно від нього².

Інші погляди висувалися групою філософів — фахівців з теорії інформації. Вони безпосередньо спиралися на математичний підхід до інформації, прагнувши створити універсальну теорію інформації, потенційно застосовну до всіх аспектів Всесвіту і до всіх рівнів матерії, включаючи соціально організовану. До числа провідних виразників цих поглядів входили А. Берг і В. Глушков³ [1; 3].

Подальші дослідження феномена інформації плідно здійснювалися у роботах вчених, що поєднували кібернетичний підхід з діалектичною методологією. Зокрема, до здобутків цього філософського напрямку належить обґрунтування ролі інформації у процесі відображення. Загалом, аналіз кібернетичних концепцій інформації дозволяє дійти висновків про те, що інформація має об'єктивний характер, фактично виступаючи як нематеріальна «копія» явища, процесу чи самого суб'єкту — учасника взаємодії. А сам процес взаємодії, перебігаючи на матеріальному рівні, одночасно супроводжується інформаційним процесом.

Прояви нових властивостей і ознак інформації як явища і їх дослідження різними науками вимагають подальшого й глибшого дослідження на міждисциплінарному рівні різних галузей знань (юриспруденції, лінгвістики, філософії, соціології, антропології, психології та інших наук гуманітарного напрямку).

1.2. Інформація як прояв буття й атрибут соціально організованої матерії

Як зазначалося у попередньому параграфі, поняття інформації є фундаментальним і ключовим поняттям для всього кола досліджень, пов'язаних з проблемами людини й суспільства. Від того, як визначається це ключове поняття, багато в чому залежить не тільки постановка, але й власне вирішення багатьох теоретичних і практичних проблем у вказаній сфері.

Проте, розвиток цього поняття в науці ХХ століття, як продемонстровано вище, пішов таким шляхом, що сьогодні вчені-гуманітарії, охочі використувати його достатньо строгим чином, опинилися у надзвичайно заплутаній ситуації.

Підсумовуючи викладене у попередньому параграфі й опираючись на точку зору авторитетних фахівців у даній царині В. Пушкіна та А. Урсула, зазна-

¹ Цонев В. Информациа и отражение. — София, 1977. — 129 с.

² Чайка І.Ю. Проблема інформації в кібернетичній парадигмі: соціально-філософський аналіз // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Васьків. — К.: ВІР УАН, 2011. — Випуск 44. — С. 313.

³ Берг А., Черняк Ю.И. Информациа и управление. — М.: Экономика, 1966. — 64 с.; Глушков В.М. Мышление и кибернетика // Вопросы философии. — 1963. — № 1. — С. 10–24.

чимо, що в сучасній науці можна виділити наступні основні значення поняття інформації¹:

- повідомлення, інформування про положення справ, відомості про що-небудь, які передаються людьми — традиційне, «донаукове» розуміння інформації;
- зменшувана невизначеність, що знімається в результаті отримання повідомлень — розуміння інформації, яке прийшло з математичної теорії зв'язку і праць К. Шеннона;
- повідомлення, нерозривно пов'язане з управлінням — розуміння інформації, яке прийшло з кібернетики й праць Н. Вінера;
- сигнали в єдності синтаксичних, семантичних і прагматичних характеристик — розуміння інформації, яке прийшло з семіотики й праць Ч. Морріса й Ч. Пірса;
- передача, відображення різноманітності в будь-яких процесах і об'єктах — розуміння інформації, яке міститься у працях У. Ешбі.

У даний час ще не вироблено єдиного й загальновизнаного загального визначення поняття інформації, а разом з наведеними вживаються ще сотні дефініцій, часто суперечливих і взаємовиключних один одного. Сьогодні усе більше з'являється наукових доробок, які пропонують розуміти сутність інформації як синергетичного феномена. Така тенденція бере початок, очевидно, з точки зору Генрі Кастлера, викладеної автором у книзі «Виникнення біологічної організації» (1967). На його думку, інформація — це випадковий, такий, що запам'ятовується, вибір варіанта з багатьох можливих і рівноправних². У цьому ж руслі відома сучасна російська дослідниця І. Мейлік-Гайказян стверджує, що феномен інформації — це процес, який притаманний системам будь-якої природи, що самоорганізуються³.

Деякі вчені на цій підставі закликають навіть взагалі відмовитися від спроб дійти якого-небудь вирішення проблем, пов'язаних з розумінням феномена інформації. Ніхто ще не бачив, — заявляють, наприклад, представники природознавства, ані як субстанцію, ані як властивість, цю загадку інформацію. Скрізь ми виявляємо лише взаємодію матеріальних речовин, наділених енергією й ніде не виявляємо того, що зазвичай називаємо інформацією, тому, що її не існує в природі, як не існує флюїдів, флогістону (гіпотетичної основи горючості в уявленнях хіміків ХVIII ст., яка нібито наповняє всі горючі речовини й вивільняється з них при горінні), ефіру тощо.

Як зазначалося у попередньому параграфі, К. Шеннон свого часу описував так звану систему інформаційного зв'язку, вбачаючи в ній лише людино-технічні інформаційні об'єкти, що мають місце тільки в достатньо розвиненому

¹ Пушкин В.Г. Урсул А.Д. Информатика, кибернетика, интеллект: Философские очерки. — Кишинев: Штиинца, 1989. — 293 с.

² Кастлер Г. Возникновение биологической организации / Под ред. и с предисл. проф. Л.А. Блюменфельда. — М.: Издательство «Мир», 1967. — 91 с.

³ Мейлик-Гайказян И.В. Законы информации как добыча синергетического бумеранга // Синергетическая парадигма. «Синергетика инновационной сложности». — М.: Прогресс-Традиция, 2011. — С. 469.

людському суспільстві. Проте, аналогічні процеси можна побачити і на простішому рівні взаємодії матеріальних тіл і процесів. Розглянемо, у зв'язку з цим, наприклад, відбиток лапи динозавра, залишений свого часу на м'якому ґрунті крейдяного періоду, згодом затверділому. Вже в цьому, простому випадку ми можемо виділити майже всі основні складові інформаційної (відображувальної) системи й інформаційного процесу, а саме, 1) джерело відображення (воно ж і передавач, — динозавр), 2) безпосередній приймач (він же носій і хранитель) відображення (грудка ґрунту крейдяного періоду) і 3) саме відображення (сам відбиток у ґрунті, сам слід і т. д.), що представляє 4) потенційному користувачу (спостерігачу, одержувачу і т. д., — суб'єкту) деякі характеристики будови лап динозавра, його ваги тощо.

Деякі автори виключають з цієї схеми адресата й переконані, що схема будь-якої інформаційної взаємодії може бути представлена таким чином: «джерело інформації» — «канал зв'язку» — «приймач інформації».

При цьому, майже очевидно, що тільки питанням конвенції є рішення про те, чи вважати нам (і називати) інформацією вже сам по собі цей матеріальний слід динозавра, залишений в ґрунті, безвідносно до того, чи є в природі вже істота, здатна сприйняти цей відбиток саме як відбиток лап динозавра, а не просто як зовнішню форму грудки ґрунту, чи ж ми повинні вважати інформацією тільки такі матеріальні відображення, які вже можуть сприйматися кимсь як саме відображення.

Мабуть, до появи на Землі перших живих істот ніхто не міг сприймати відображення як саме відображення, а до появи на планеті перших розумних істот ніхто не міг сприймати і так багатоманітні, тонкі й опосередковані відображення, які доступні тільки людському розуму. Але самі-то ці відображення, як ми чудово розуміємо, існували в природі і до перших живих істот, як існують і після них. Вважати ж їх інформацією чи ні — справа тільки конвенції. Можна вважати їх, наприклад, потенційною інформацією.

Тому суть розбіжностей між двома даними підходами — «атрибутивним» і «функціональним» — зводиться всього лиш до того, що «атрибутивна» теорія відображення закликає прийняти першу конвенцію, а «функціональна» теорія відображення наполягає тільки на другій.

Атрибутивна конвенція зручніша для сучасної науки, оскільки вона краще узгоджується з тими широкими вживаннями терміна «інформація», які вже міцно склалися в сучасній науці.

Зокрема, сьогодні вже неможливо представити науковий опис процесів біохімічного синтезу речовин в живих клітинах без звернення до терміна «інформація», яким тут позначаються складні характеристики й відносини, що існують між молекулами різних полімерів. Так, наприклад, знамениті молекули ДНК в біології сьогодні прийнято вже називати «носіями інформації». Точно слідуючи суті того, що описується біологами як функції молекул ДНК, правильніше було б називати їх «джерелами інформації», а не її «носіями». Адже, ніхто в клітках на молекули ДНК нічого не «записує», навпаки, тільки самі молекули ДНК, взаємодіючи з навколишнім їх внутріклітинним середовищем, що складається з нуклеотидів, «записують» («відпечатують») свої

структурні характеристики в ній, використовуючи як носіїв інформації (відображення) молекули РНК (що так і називається у біологів — «інформаційні», «i-РНК»), які вже відіграють роль не тільки носіїв інформації (по відношенню до відображуваних ними структурних характеристик молекул ДНК), але й роль вторинного джерела інформації (по відношенню до амінокислот і сформованих з них молекул білка). Інакше кажучи, в рамках внутріклітинних процесів молекули ДНК відіграють роль тільки джерела інформації, але не її носія, а молекули РНК відіграють тут ролі як носія інформації, так і її (вторинного) джерела (але для різних молекул і хімічних процесів).

Таким чином, як це видно із наведеного прикладу, без використання понять інформації в її атрибутивному розумінні сьогодні вже практично неможливий задовільний опис тих відносин, які існують в біохімічних процесах живої клітини, хоча в них і повністю відсутня реакція молекул одна на одну як на носіїв інформації — всі молекули реагують одна на одну безпосередньо, тобто чисто хімічно (фізично). Інакше кажучи, все це, наскільки ми можемо сьогодні зрозуміти, — всього лиш псевдоінформаційні процеси.

Проте, без використання відповідної інформаційної термінології їх опис сьогодні вже практично неможливий.

Тому дотримуватимемося наступного визначення інформації: інформація — це матеріальний слід (відображення), що залишається при взаємодії двох і більше матеріальних тіл і процесів один в одному, потенційно здатний бути сприйнятим кимсь саме як слід тіла, що залишило його, або процесу.

Існування інформації, таким чином, в нашому розумінні, носить двоякий характер — 1) існування «само по собі» і 2) існування «для іншого» («функціональне» визначення). З одного боку, інформація існує об'єктивно-фізично, сама по собі, і в цьому, безвідносному її статусі її можуть досліджувати всі математичні, фізичні й інженерні науки. Але, з іншого боку, вона існує також і суб'єктивно, або відносно, — «для когось», і в цьому її статусі її можуть досліджувати тільки біологічні, психологічні, філософські й соціальні науки, що мають своїм предметом життєдіяльність біологічних і соціальних суб'єктів.

Таке розуміння інформації допомагає, з нашої точки зору, по-перше розмежувати компетенцію природничонаукових і соціально-політичних дисциплін в дослідженні різних сторін інформаційних систем і процесів (у тому числі й у сфері досліджень проблем інформаційного суспільства), а, по-друге, ясно зрозуміти, що технічна (природничонаукова) сторона цих систем і процесів складає підпорядковану їх частину і, отже, головний напрям їх дослідження лежить у сфері саме соціально-політичного, а не природничонаукового й не технічного аналізу.

Отже, інформацією ми назвали реальні, матеріальні сліди, що залишаються, й породжені всіма речами і процесами один в одному при їх матеріальній (речовинно-енергетичному) взаємодії. Проте сама по собі ця інформація є повністю даремною й безглуздою для самих (фізичних) речей і процесів, як даремний і безглуздий, втім, і сам весь цей світ, якщо не припускати в ньому наявність хоч якого-небудь суб'єкта, або істоти, що розрізняє в цьому світі хороше і погане, тобто, — корисне й шкідливе (йому), добре і зле (з його точки

зору), правильне і неправильне (у його розумінні) і т. д. Інформація без того, хто здатний сприйняти її і відгукнутися на неї саме як на інформацію, фактично не відіграє ніякої ролі в чисто фізичному світі.

При такому розумінні стає ясне джерело своерідної ілюзії, що виникає у представників «природничонаукової» концепції інформації. Інформація, — писав свого часу В. Глушков, — у найзагальнішому її розумінні представляє собою міру неоднорідності розподілу матерії й енергії у просторі й у часі, міру змін, якими супроводжуються всі протікаючі у світі процеси¹.

Сонячне світло, складки хребта, шум водопаду і т. д., дійсно, об'єктивно несуть в собі інформацію про багато що, але тільки в тому сенсі, що вони несуть на собі сліди минулих і поточних матеріальних взаємодій їх з іншими матеріальними тілами і процесами. Проте, несуть вони її не для інших таких же речей і процесів, а тільки для особливих матеріальних утворень — суб'єктів. Без наявності ж суб'єктів, здатних сприймати ці сліди як саме сліди, вся ця інформація (або потенційна інформація, «псевдоінформація» і т. д.) в той же час, як би ще і не існує — її ніхто не здатний ані сприйняти як інформацію, ані яким би то не було чином використовувати.

Ключовим поняттям у цій частині аналізованої нами проблеми є поняття використання. Якщо джерелами і носіями інформації можуть бути практично будь-які матеріальні речовини і процеси, у тому числі й чисто фізичні, то користувачами інформації може бути тільки особлива матеріальна суть (істоти), або суб'єкти.

Взагалі, використовувати що-небудь можуть тільки живі істоти, які роблять це несвідомо, і розумні істоти, які здатні вже й до свідомого використання вельми багато чого, у тому числі й інформації. До появи на Землі найперших живих істот ніяка речовина не була, наприклад, їжею, оскільки вона ніким не використовувалося в цій її реальній якості; до появи перших очей і вух ніякі речі і процеси не були видимими і чутними, а до появи здатності реагування на певні модифікації світлових і звукових хвиль як на сліди матеріальних джерел, що їх породили, не існувало на Землі і ніякій інформації (у вузькому сенсі цього слова). Хоча, і перше, і друге, і третє, звичайно ж, разом з тим і існувало у вище роз'ясненому сенсі.

Первинним і основним завданням будь-якої живої істоти в цьому світі є підтримка сприятливого для його виживання й розмноження балансу тільки речовинно-енергетичного обміну між ним і зовнішнім середовищем. Спочатку будь-яку живу істоту в цьому світі цікавить тільки речовина й енергія, а інформація, на перших порах, їй повністю байдужа, як і всім оточуючим її чисто фізичним речовинам і процесам.

Проте, в ході виникаючої в світі живих істот конкурентної боротьби за живильні речовини і енергію, перевагу врешті-решт одержують саме ті організми, які розвивають в собі здібності реагувати не тільки на безпосередні контакти з небайдужими їм речовинами і процесами зовнішнього світу, але і на кон-

¹ Глушков В.М. Кибернетика, вычислительная техника, информатика: В 3-х т. — Т. 1. Математические вопросы кибернетики. — К.: Наукова думка, 1990. — 261 с.

такти з ними ж, але опосередковані контактами з біологічно нейтральними для них речовинами і процесами. Цю можливість вперше дають їм дистантні органи чуття, до яких відносяться у тварин, перш за все, органи зору і слуху, меншою мірою — органи нюху, і ще меншою — органи дотику. Органи смаку ж дозволяють живим організмам реагувати на речовину й енергію тільки в процесі безпосереднього контакту з ними (хоч й органи смаку теж якоюсь мірою є дистантними, оскільки дозволяють запобігти попаданню шкідливих речовин глибоко всередину організму).

Як приклад використання дистантних рецепторів можна привести поведінку вже найпримітивніших багатоклітинних організмів — медуз, які здатні передбачати наближення шторму, завдяки уловлюванню їх слухом-дотиком змін у звукових коливаннях, що виникають від тертя води об повітря, задовго до наближення шторму. Реагуючи на ці, біологічно нейтральні для них самі по собі, коливання як на відображення біологічно небезпечного для них процесу (сильного хвилювання моря), тихохідні медузи встигають завчасно відплисти від берегів і тим самим врятувати себе від небезпеки, що наближається. Аналогічні механізми в ще примітивнішому їх вираженні існують навіть і у найбільш ранніх одноклітинних (амеб, інфузорій і т. д.).

Таким чином, інформація, спочатку даремна для живих істот сама по собі, виявилася корисною для них як засіб, сприяючий ефективнішому добуванню корисних речовин і енергії із зовнішнього середовища і ефективнішому уникненню контактів з шкідливими і небезпечними для них речовинами і процесами.

Тому, еволюція живих істот, починаючи з деякого етапу (очевидно, з появи перших, спеціалізованих саме на віддзеркаленні, нервових клітин у примітивних кишковопорожнинних), пішла у бік переважного відбору тих видів і форм живого, які розвивали в собі все більш могутні і витончені інформаційно-відображувальні апарати (органи чуття й нервово-мозкові аналітичні системи).

Найбільш розвиненим саме в цьому відношенні серед усіх живих істот на Землі і опинився врешті-решт вид *Homo Sapiens*. Дуже ясно і образно цю думку виразив уже в XVI столітті знаменитий лікар і алхімік Парацельс: ми, люди, — писав він, — відкриваємо те що приховано в надрах, завдяки знакам і зовнішнім відповідностям; і таким чином ми знаходимо всі властивості трав і все, що є в каменях. Немає нічого ані в глибині морів, ані у вишині небосхилу, чого людина не була б здатна відкрити. Немає такої гори, якою б великою вона не була, яка могла б приховати від погляду людини те, що всередині неї; воно відкриває нам свою присутність через відповідні знаки¹.

Проте, людські здібності до сприйняття й використання інформації, присутньої в зовнішньому середовищі, принципово відрізняються від здатностей до такої діяльності, спостережуваних нами в нижніх «поверхах» живої природи. На відміну від тварин, людина відноситься до інформації і користується

¹ Цит. за: Семиотика: [микроформа]: Антология / Сост. и общ. ред. Степанов Ю.С. — М.: РГБ, 2004. — 1 рулон.

нею свідомо. Але ця принципова відмінність часто ігнорується в різних кібернетичних моделях інформаційних процесів.

Інформація, — зазначав свого часу Н. Вінер — це позначення змісту, одержаного із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього¹. У цьому визначенні, як ми бачимо, людина розглядається як: а) приймач і носій інформації (відображення) про зовнішній світ і б) її користувач. Джерелом же інформації тут приймається тільки сам зовнішній світ. У такому розумінні, інформація — це те, що міститься, правда, у нас «в голові», але те, що одержано, все-таки, «із зовнішнього світу». Звідси, при певному складі і установках розуму, тільки один крок до висновку про те, що все це, одержане нами ззовні, «зміст» якимсь чином існує в зовнішньому світі і до того, як ми його звідти «одержали».

У деякому, роз'ясненому нами вище, сенсі так воно, звичайно, і є. Проте, зовсім не в тому, в якому намагаються часом представити це відношення деякі представники сучасних фізико-кібернетичних теорій. Так, наприклад, інформаціологи-уфологи В. Ажажа й Г. Белімов сьогодні вже серйозно обговорюють можливість свідомості індивіда прочитувати нову інформацію з глобального інформаційного поля Всесвіту, яке містить в своєму інформаційному банку всі мислимі знання і процеси².

Це, звичайно, або груба помилка, або чергове інформаціологічне шарланство. Ми повинні дуже строго розмежувати те, що ми можемо одержувати в інформаційному відношенні із зовнішнього світу «в готовому вигляді», і те, що ми вимушені завжди проводити самі.

Поза сумнівом, що саме в результаті нашого речовинно-енергетичного обміну із зовнішнім світом, ми збагачуємося ще й тим, що можна назвати інформацією про цей світ (але також і про нас самих як учасників цього обміну, і про самі процеси нашої взаємодії із зовнішнім світом), але ця інформація в більшій і ціннішій своїй частині утворюється саме в нас самих, а не виходить нами ззовні. Інакше кажучи, інформацію про зовнішній світ ми в основному виробляємо самі, хоч і не без деякої початкової участі зовнішнього світу в цьому специфічному виробництві.

Як і всяке матеріальне тіло, наше тіло здатне сприймати в себе сліди від зовнішньої фізичної дії на нас від інших матеріальних тіл і процесів, воно здатне також зберігати (запам'ятовувати) ці сліди і накопичувати їх. Інакше кажучи, наше тіло, як і всяке матеріальне тіло, здатне бути приймачем і носієм інформації. Проте ця інформація (її можна назвати первинною інформацією) складає лише дуже малу і вельми незначну частину всієї тієї інформації, яку має в своєму розпорядженні свідомість окремої людини, навіть і крім тієї маси інформації (ще значнішої), яка одержана нею не від зовнішнього світу безпосередньо, а від інших людей (у тому числі і від тих, що вже пішли з цього світу). Навіть і крім цієї, соціальної за походженням, інформації кожна окре-

¹ *Вінер Н.* Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ.] / Под ред. и с предисл. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — 343 с.

² *Ажажа В.Г., Белімов Г.С.* К вопросу об информационной первооснове микро- и макромиров Вселенной // Философские науки. — 2001. — № 1. — С. 12–21.

ма людина виробляє, в інформаційному відношенні, багато чого такого, авто-рство (джерело) чого не можна приписати самому по собі зовнішньому світу.

Щоб пояснити сенс цього твердження, можна, на наш погляд, провести наступну аналогію між речовинно-енергетичними і інформаційними процесами, що протікають усередині нашого тіла і свідомості. Подібно тому, як наш організм розкладає складні живильні речовини, що одержуються ним ззовні, на їх простіші компоненти, з яких потім знов синтезуються складні речовини, але вже такі, які відповідають природі саме нашого організму, так само, мабуть, і інформаційні сліди, що одержуються нами ззовні і накопичувані в нашій пам'яті, розкладаються (аналізуються) потім нашою свідомістю на їх простіші елементи (абстракції), з яких потім знову синтезуються складніші інформаційні утворення (образи, уявлення, поняття і т. д.), але вже такі, які відповідають потребам і природі саме самої нашої свідомості. В результаті виходить, що, хоча початковий матеріал в обох цих випадках черпається нами ззовні, він не залишається, в той же час, усередині нас в своїй початковій (природній) формі, але піддається складній і доцільній переробці, в результаті якої і продукуються, в одному випадку, нові речовини, а в другому, — нова інформація (нове знання).

При всій грубості і приблизності цієї аналогії, вона дозволяє, з нашої точки зору, все-таки, зрозуміти, що інформація в людській свідомості не тільки і не стільки виробляється й накопичується, скільки виробляється з одержаного нами ззовні матеріалу в результаті роботи над нею самої нашої свідомості.

Причому, ця переробка інформації в свідомості людини буває не одного, а декількох принципово різних типів, що приводять до утворення принципово різних інформаційних продуктів, які становлять потім зміст нашої свідомості.

Розглянемо спочатку тільки теоретичну частину цього змісту, тобто тільки ту частину його, яка володіє властивостями бути істинною або помилковою. Безпосередньо від зовнішнього світу в цій частині нашої свідомості одержані тільки сліди відчуття, сприйняття і, якоюсь мірою, уявлення. Але вся інша — власне теоретична, понятійна — частина цього змісту вироблена самою людською свідомістю, а не одержана нею в готовому вигляді ззовні. Більше того, навіть і велика частина відчуттів, сприйняття і уявлень (наприклад, всі відомості про мікро- і мегасвіт) ніколи не була б одержана людиною, не володів вона активно-теоретичними здібностями свого відношення до зовнішнього світу.

Інакше кажучи, людина не тільки і не просто «перекачує» вже готову інформацію із зовнішнього світу собі «в голову», але в процесі речовинно-енергетичного обміну із зовнішнім середовищем виробляє і запам'ятовує свої власні образи, уявлення, поняття і т. д. про цей процес, що і складає в основному багаж її особистого досвіду (її «власну інформацію»). Цю, вироблену на основі первинної, але вироблену при цьому самою людиною, інформацію можна назвати вторинною інформацією (при цьому вона може бути, умовно кажучи, і «третинною», тобто виробленою на основі вторинної, і «чвертковою» і т. д.).

Людина, зазвичай, не може проводити цю інформацію (зміст свідомості), взагалі не вступаючи в речовинно-енергетичний обмін з середовищем (без

чого вона не може і просто існувати), але й зовнішній світ без істот, здатних відчувати його, сприймати, уявляти, представляти, розуміти і т. д. не здатний сам по собі породити такої інформації і не породжує її. Велика частина такої (вторинної) інформації — це плід і продукт активної діяльності саме самих розумних істот. Не природа є автором (джерелом) наших теорій про неї, а Аристотель, Ейнштейн, Дарвін і т. д. І одержати такого роду інформацію про природу шляхом якогось «прочитування» її з якихось «інформаційних банків Всесвіту» в готовому вигляді просто не можна. Такого роду інформація може бути тільки проведена свідомістю самої людини, і процес цей носить активний і принципово творчий, а не репродуктивний характер.

Отже, людська свідомість, навіть і у власне теоретичному (відображувальному) процесі не тільки сприймає, але і виробляє інформацію про зовнішній світ (правда, така, вироблена нею самою, інформація має потребу потім в особливій перевірці й відборі).

Проте, далеко не все, вироблене людською свідомістю в інформаційному відношенні має сенс тільки відображення предметів і процесів зовнішнього світу. Статусом результатів відображення володіє тільки теоретична (наукова в широкому сенсі) інформація. Отримання такого роду нової й корисної інформації називається відкриттям.

Проте, окрім відкриття, людська свідомість здібна ще і до винаходів, тобто до отримання (виробництва) знання про те, як можна (технічне знання) або який повинно (етико-морально-правове знання) робити або зробити щось. Такого роду інформацію (знання і свідомість) у філософії прийнято називати практичним знанням¹. Його змістом є сукупність ідеалів і норм, вироблених в результаті тривалого історичного розвитку даного, конкретного соціуму. Принципова зміна цих ідеалів і норм здійснюється в ході політичних революцій.

Як теоретичне знання (теорія) саме собою не виходить з чуттєвого досвіду (з образів сприйняття і із знання фактів), так, в ще більшому ступені, і практичне знання саме собою не виходить з теоретичного — його повинно бути винайдено чиєю-небудь свідомістю і завжди має конкретного автора. Знання, наприклад, навіть і всієї теорії механіки принципово недостатньо для винаходу, наприклад, велосипеда. Так само і знання того, який цей світ насправді, принципово недостатньо для вироблення знання про те, яким він повинен бути.

У тому ж ступені це відноситься й до художніх творів, що є за своєю природою теоретично-практичними. Ці твори не тільки і не просто освічують свідомість, але також можуть і розважати і виховувати її. У них завжди є конкретний автор, що є оригінальним джерелом такого роду інформації. Зовнішній же світ по відношенню до таких творів відіграє роль лише своєрідного співавтора (постачальника сирого матеріалу).

Таким чином, ми можемо виділити наступні чотири основні види інформаційних продуктів нашої свідомості, що принципово відрізняються один

¹ Бобков А.Н. Проблема теоретического и практического разума в структуре мировоззрения. — М.: Наука, 2005. — 305 с.

від одного як за технологією свого отримання, так і по своєму призначенню і характеру використання. Це, по-перше, наукові (теоретичні) інформаційні продукти; по-друге, технічні (інноваційні) інформаційні продукти; по-третє, нормативні (ідеологічно-правові) інформаційні продукти; і, по-четверте, художні інформаційні продукти. Виробництвом цих продуктів в суспільстві зайняті, відповідно, наука (емпірично-експериментальна і теоретична), техніка (інженерія), ідеологія (вся нормативно-правова сфера) і мистецтво (у всіх його жанрах і формах). При цьому очевидно, що якщо перші два види інформаційного виробництва, у принципі, мають сенс і для окремого індивіда, що розглядається безвідносно до його соціального оточення, то другі два види його інформаційної творчості (ідеологія і мистецтво) поза суспільством втрачають будь-який сенс і, отже, є соціальними по своїй внутрішній природі.

Отже, людина (як окремих індивід) є найбільш складним і досконалим 1) приймачем і носієм, 2) користувачем і 3) джерелом (автором) теоретичної, практичної і художньої інформації, що в сукупності складає її другу природу — особисту культуру. Людина спочатку розвивалася в ході еволюції як істота, найбільш пристосована до сприйняття, зберігання й використання інформації, як зовнішньої, так і ще більшою мірою внутрішньої, такої, що виробляється самою людською свідомістю. Тому і в матеріальній взаємодії людей один з одним інформація із самого початку відіграє величезну і все більш зростаючу роль.

Оскільки саме використання інформації дозволяє людині перемагати своїх конкурентів у боротьбі за речовину й енергію, то й усередині людського суспільства не тільки обмін речовиною і енергією, але і обмін інформацією (різні форми спілкування) є одним з найфундаментальніших обмінів, що скріпляють безліч окремих людських індивідів в єдине (соціальне) цілу.

Найбільш цінна інформація, вироблювана окремими індивідами, в результаті інформаційних обмінів і вдосконалень її безліччю інших індивідів одержує, врешті-решт, в тому або іншому суспільстві найбільш широке розповсюдження і визнання її як загальної культури, що становить основу — свого роду, інформаційно-культурний базис — життєдіяльності даного соціуму.

Ця інформація (культура) стає на певному етапі розвитку суспільства обов'язковою умовою ухвалення конкретних індивідів як повноцінних членів даного суспільства (або його окремих спеціалізованих сфер і сфер діяльності). Привиття індивідам цієї базисної культури — теоретичної, технічної, нормативно-правової і художньої культури, — тобто соціалізація індивідів, стає з часом функцією особливих соціальних інститутів — сім'ї, церкви, школи, університету, ЗМІ і т. д.

Тому, людина в суспільстві, з одного боку, виступає як творіння його культури, оскільки засвоєння нею еталонів, що зберігаються в культурі, норм, традицій, знань визначає її поведінку й діяльність, забезпечує її повноцінне включення в багатоманітні соціальні зв'язки. Але, з іншого боку, людина ж є і творцем не тільки своєї особистої, але й загальної, соціальної культури, оскільки вирішуючи поставлені перед нею в суспільстві завдання, вона здатна, спираючись на минулий соціальний досвід, що почерпнула з культури,

створювати нові еталони, норми, традиції, знання і таким шляхом породжувати нові феномени і стани культури.

В. Стьопіним запропонована оригінальна модель, що ідеалізується, описує систему цих інформаційно-культурних взаємовідносин і процесів у суспільстві. Уявимо собі, — пише він, — всю інформацію, яка утворює культуру суспільства на певному етапі його історичного розвитку, записаної на деякій інформаційній стрічці, на кшталт того, як записуються інформаційні програми в комп'ютерних системах. Знаки (стани) на цій стрічці представлятимуть різні соціокоди, необхідні для регуляції й відтворення відповідних феноменів і підсистем соціального життя¹.

Тоді зростання інформації на «стрічці культури» відповідатиме появі нових соціокодів і їх нових сенсів, що означає зміну й розвиток культури.

Оскільки нові стани і феномени культури не виникають поза людською творчістю, потрібно ввести уявлення про інформаційні структури, в яких реалізуються стани свідомості і підсвідомості окремих індивідів. Ці структури представлені нейродинамічними кодами, що виникають в мозку в результаті відображення внутрішніх станів організму й зовнішнього (природного й соціального) середовища. Їх також можна умовно зобразити у вигляді «інформаційної стрічки», на якій записана вся індивідуально значуща інформація кожної людської особини. Частина цієї інформації забезпечує соматичну регуляцію, частина її відповідає соціальним аспектам життєдіяльності індивіда, його особистому соціальному досвіду. Між «індивідуальною інформаційною стрічкою» і «стрічкою культури існують прямі і зворотні зв'язки. Перекодування інформації з культури на «індивідуальну стрічку» постає як навчання й виховання індивіда, його програмування попереднім соціальним досвідом. У свою чергу, вирішуючи ті або інші задачі в процесі діяльності, включаючись в різні соціальні зв'язки, реалізуюючи свої цілі, індивід набуває нового досвіду, який фіксується у вигляді приросту інформації на «індивідуальній стрічці». Ця нова інформація, що виникла в результаті актів індивідуальної творчості, у низці випадків може бути перекодована і записана на «стрічку культури». Таке перекодування означає появу в культурі нових семіотичних утворень, що фіксують нову інформацію. Тим самим індивідуальний досвід суб'єкта переростає в соціальний досвід і починає активно впливати на поведінку і діяльність інших індивідів.

Зрозуміло, — підкреслює В. Стьопін, — не всякий стан індивідуального досвіду переноситься на «стрічку культури». По-перше, потрібно, щоб цей досвід був соціально значущим, відповідав завданням, поставленим суспільством. По-друге, нова інформація, що одержується суб'єктом, повинна бути оригінальною і не дублювати вже наявні в культурі утворення (повторне відкриття диференціального числення може бути відкриттям для індивіда, але не для суспільства). По-третє, процес перекодованої нової інформації, придбаної індивідом, і її «запис» на «стрічку культури» повинні задовольняти ви-

¹ Степин В.С. Философская антропология и философия науки. — М.: Высшая школа, 1992. — 188 с.

значеним способам і нормам кодування і трансляції соціального досвіду, що історично склалися. Наприклад, індивідуальне бачення художника стає феноменом культури лише тоді, коли воно виражене в системі відповідної мови мистецтва, нова наукова теорія повинна бути представлена у вигляді тексту, задовольняючого прийнятим в науці стандартам викладу тощо.

Перетворення особових осянь і фантазій в культурні феномени завжди вимагає вирази станів індивідуальної свідомості у формах мови, специфічної для тієї або іншої сфери культури, що історично розвиваються (науки, мистецтва, релігії і т. п.). Процес же такого виразу — це завжди муки творчості¹.

Запропонована В. Стьопіним інформаційно-культурна модель суспільства добре узгоджується з розвиненими нами вище уявленнями про устрій і значущість для людини й суспільства інформаційних процесів. При цьому два принципові моменти привертають нашу увагу в цій моделі, що ідеалізується, з точки зору цілей даної монографії.

По-перше, дана модель дозволяє представити все суспільство як матеріальну систему, організовану і функціонуючу на основі інформаційно-культурних обмінів, що є для неї такими ж фундаментальними, як і її речовинно-енергетичні обміни. Розлад (або дезорганізація) правильних культурно-інформаційних процесів усередині такої системи може опинитися для неї такими ж фатальними, як, наприклад, і пошкодження генетичного коду, регулюючого процеси життєдіяльності всередині живої клітини.

Але, по-друге, В. Стьопін у описі своєї інформаційно-культурної моделі акцентує увагу лише на позитивному (нормальному) аспекті функціонування інформаційно-культурного механізму внутрішньо-соціальних обмінів, тоді як не менший інтерес для розуміння проблеми інформаційної безпеки представляє аналіз і механізмів різного порушення правильного протікання внутрішньо-соціальних інформаційно-культурних процесів.

Отже, інформація є атрибутом соціально-організованої матерії. Разом з тим, доцільно підкреслити, що атрибутивність інформації стосується не лише соціально-організованої матерії, а й інших її різновидів. Логіка цього ствердження наступна.

Н. Вінер пов'язував інформацію з управлінням — так з'явилася кібернетика. Кібернетика розширила сферу застосовності інформації за межі людських дій, показавши, що закони управління в біологічних системах дуже схожі з функціонуванням автоматів (роботів), створених людиною. І там і тут циркулюють сигнали (інформація). Далі термін інформація був використаний біологами, що вивчали спадковість і механізми управління в живих системах.

Значно обережніше дослідники поширюють інформацію на неживий світ. Частіше циркуляцію інформації пов'язують з функціонуванням систем, що самоорганізуються.

Зараз уже мало у кого викликає сумніви той факт, що весь Всесвіт, його розвиток — це процес самоорганізації. В ході самоорганізації кварків з'явилися протони й нейтрони; при самоорганізації атомів виникла безліч молекул; при

¹ Там само.

самоорганізації молекул з'явилося життя¹. Система «атмосфера — океан» також є такою, що самоорганізовується. Зірки утворилися під організуючим впливом гравітації і власного внутрішнього тиску. Приклади можна наводити нескінченно на мікро- й макрорівнях. Якщо дотримуватися логіки, що самоорганізація не може відбуватися без інформації, то можна зробити висновок, що інформація — це атрибут усіх об'єктів природи, оскільки вони всі є результатом самоорганізації.

Разом з тим, необхідно шукати управління й інформацію не тільки в людських соціумах, але також і в глибинах біосфери. У зв'язку з цим, доцільно пошукати інформацію на рівнях передуючих життю. Можна припустити, що невідома праінформація породила і «Великий вибух»², оскільки причини, що викликали цей вибух, дотепер невідомі.

Звертаючись до стародавніх філософських вчень, також можна утледити «первинність інформації». Якщо, припустимо, Дух є первинним, а матерія вторинна, то в сучасному лексиконі це звучить як первинність інформації.

Навіть постулат про первинність матерії не спростовує можливості появи інформації у момент утворення нашого Всесвіту. Дослідження алгоритмів еволюції, здійснене російськими дослідниками В. Поповим і І. Крайнюченко³, переконливо показало, що сходження еволюційними сходами відбувалося безперервно і поступово. Атоми, з'явившись на ранніх етапах розвитку Всесвіту, входять як компоненти у всі вищі, ієрархічні рівні світоустрою (у тому числі і в людину). Свідомість, що стала головним інструментом виживання людини, є видимою як функція і у простіших живих організмів. Використання і виготовлення знарядь праці і полювання можна побачити у комах, ссавців, птахів⁴.

Узагальнюючи, можна припустити, що будь-який природний феномен проходить свій довгий еволюційний шлях сходження. На цьому шляху він змінюється якісно і кількісно, набуваючи нових емерджентних властивостей, але зберігаючи у собі старе іноді тільки у вигляді слідів. Саме тому виникла сучасна парадигма глобального еволюціонізму. Виходячи з викладеного вище, можна прийняти як постулат, що інформація, така широко використовувана людиною, своїм корінням сягає «фундаменту світу».

Існує маса фактів, де поняття інформація широко використовується для пояснення протікаючих процесів, при цьому ці процеси протікають без участі головного мозку людини. Нервова клітина — нейрон одержує, переробляє і видає інформацію навіть поза головним мозком⁵. Будь-яка клітина живого

¹ Шустров В.Г. Эпистеме Мира. — Н. Новгород: ДЕКОМ, 1993. — 204 с.

² Левитан Е. Взрыв, породивший нашу Вселенную // Наука и жизнь. — 1998. — № 2. — С. 92–93.

³ Попов В.П., Крайнюченко И.В. Человек, жизнь, будущее. — Эссенуки: ЕИУБиП, 2002. — 99 с.; Попов В.П., Крайнюченко И.В. Эволюция, информация и управление. — Эссенуки, ЕИУБиП, 2002. — 254 с.; Попов В.П., Крайнюченко И.В. Глобальный эволюционизм и синергетика, ноосферы. — Р-н-Д: АПСН СКНЦ ВШ, 2003. — 333 с.

⁴ Дольник В.Р. Вышли мы все из природы. — М.: Linka Press, 1996. — 328 с.

⁵ Хьюбел Д. Мозг. — М.: Мир, 1984. — 280 с.; Трошин А.С., Трошина В.И. Физиология клетки. — М.: Просвещение, 1979. — 118 с.

організму через мембрану, що відокремлює клітину від навколишнього середовища, передає й одержує інформацію. Гормони, метаболіти, «подорожують» по організму як «листоноші», переносять інформацію від клітини до клітини¹. Імунна система пізнає «ворогів» і вживає заходів стосовно їх знищення. Можна приводити багато інших прикладів, але й цих достатньо, щоб поняття «інформація» розповсюдити на все живе.

Інформація — це незмінний атрибут живого і це є очевидним. Усі живі істоти приймають і обробляють інформацію. Медузи (прості багатоклітинні) «чують» в шумі моря наближення шторму і відпливають від берега, а змії, кішки, риби є передвісниками землетрусів.

Якщо ж звернутися до неживої матерії то і там можна побачити прояв інформації. Молекулярні скупчення на поверхні твердих тіл здатні пізнавати певні молекули в хаосі газових сумішей і вибірково здійснювати з ними різні хімічні перетворення. Це явище називається гетерогенним каталізом. Такими властивостями володіють не тільки каталізатори, створені людиною, але й природні мінерали. Є гіпотеза, що саме глини як природні матеріали послужили субстратом для синтезу протобіонтів — перших на планеті живих доядерних організмів, які не мають обмеженого оболонкою ядра і є здатними до розмноження².

Турбулентні процеси в атмосфері, в океані не можуть відбуватися без циркуляції інформації, без наявності позитивних і негативних зворотних зв'язків. Резонансні системи всіляких природних маятників (сухий лист дерева на вітру, травинки) є своєрідними коливальними системами, резонансними фільтрами, що вирізують з шуму вітру певну смугу частот коливань.

Як видно, таким чином, інформація — це атрибут не тільки живої, але й будь-якої матерії.

1.3. Інформатизація й інформаційні ресурси

Інформатизація все більше виявляє свою суть як об'єктивна закономірність розвитку суспільства. Безповоротність і невідоротність глобальної інформатизації виходить з того, що її витoki й передумови кореняться в самому суспільному бутті, в його саморозвитку й самоорганізації, ускладненні й зростанні організованості людської діяльності, в антиентропійних властивостях інформації³. Інформація разом з речовиною й енергією є основою всесвіту. Саме вона виявляється найважливішим чинником розвитку біологічних і соціотехнічних систем. Перш за все, інформація робить народи людством, цивілізацією.

Під інформатизацією необхідно розуміти не тільки впровадження інформаційних технологій у різні сфери життєдіяльності суспільства. Акценти

¹ Фролов Ю. Белковая почта // Наука и жизнь. — 2000. — № 1. — С. 25–28.

² Кернс-Смит А. Дж. Первые организмы // В мире науки. — 1985. — № 8. — С. 46–55.

³ Доннікова І.А. Соціальна самоорганізація як об'єкт філософсько-культурологічного аналізу: Автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.03. — Одеса, 2012. — С. 11, 13–15.

ставляться, перш за все, на розвитку та доступності використання системи соціальної інформації, удосконаленні соціально—інформаційного простору. При цьому процес інформатизації сучасного суспільства слід розглядати як складний соціально—історичний процес переходу до нової стадії цивілізації, пов'язаний не стільки з якісним оновленням техніко-технологічної бази, появою систем штучного інтелекту, експоненціальним зростанням обсягів знань і інформації, скільки із змінами в змісті й характері соціальної діяльності, змінами соціальної структури суспільства, становленням інформаційної культури, а найголовніше — із формуванням нового мислення, нового розуміння розуму. В цілому необхідно вести мову про перехід до нової інтелектуальної (інформаційної) революції. Як зазначає В. Брижко, в умовах інформаційної революції, що відбулася у світі в останні десятиліття, однією з ключових особливостей світового соціально-економічного прогресу є зростання значущості інформації в суспільних відносинах. Широке впровадження інформаційно-комп'ютерних технологій і систем, удосконалення техніко-технологічних засобів збирання, зберігання, обробки, використання та поширення даних привели до стрімкого розвитку інформаційних відносин, розбудови інформаційного суспільства та формування світового інформаційного простору¹.

Є всі підстави погодитися з точкою зору українських дослідників О. Дольської та І. Харченка, що інформатизацію суспільства слід розуміти як соціо-технічний процес². Результатом інформатизації в перспективі повинне стати «інформаційне суспільство», де головним об'єктом управління стають не матеріальні об'єкти, а символи, ідеї, образи, інтелект, знання, тобто згідно відомій тезі світового класика інформатизації соціолога Й. Масуди, виробництво інформаційного продукту стає рушійною силою освіти і розвитку суспільства.

Як справедливо зазначає С. Антоненко, на сьогодні майже кожна з країн світу, яка свідомо використовує інформаційно-комунікаційні технології на державному рівні та прагне побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, має свою діючу динамічну відлагоджену модель єдиної державної системи правової інформації, основоположні концептуальні підходи та ідеї якої апробовані суспільством у часі та закріплені законодавством³.

Розробка та побудова таких моделей зазвичай базується на результатах фундаментальних наукових досліджень, здобутках наукових шкіл, вивченні, адаптації та використанні кращих зразків світового та вітчизняного досвіду, якщо такий вже існує, але є й приклади побудови особливих моделей.

¹ Брижко В.М. Філософія права: юридична онтологія у сфері інформаційного права // Інформація і право. — К., 2012. — № 3 (6). — С. 17.

² Дольська О.О., Харченко І.М. Трансформаційні процеси в освіті: до визначення методологічних основ інформатизації суспільства // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 41 (№ 11). — С. 382.

³ Антоненко С.А. До питання розроблення концепції та програми правової інформатизації України // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 69.

Починаючи з середини ХХ століття у світі значно зростають обсяги інформації. Наростання суперечностей між обмеженими можливостями людини зі сприйняття й переробки інформації й існуючими могутніми потоками і масивами інформації, що зберігається, призвело до інформаційної кризи. Інформаційна криза полягає в тому, що в світі накопичений величезний обсяг інформації, але суспільство не може ним скористатися повною мірою через обмеженість своїх можливостей. Інформаційна криза поставила суспільство перед необхідністю пошуку шляхів виходу з ситуації, що створилася. Застосування комп'ютерів, сучасних методів отримання, обробки, передачі, зберігання й використання інформації виявилось підставою формування нового процесу в розвитку людського суспільства — інформатизації, яка й була покликана вирішити інформаційну кризу.

Інформатизація суспільства є проривом людської цивілізації в інформаційній сфері. Важливість цього процесу була усвідомлена у всіх розвинених країнах, в яких інформатизація стає пріоритетною метою, її досягненню підкоряються основні ресурси, засоби й зусилля суспільства. З об'єкта теоретичного аналізу вчених інформатизація перетворилася на критерій оцінки могутності держави, вона стала найважливішим чинником у боротьбі тієї або іншої країни за економічну, політичну, культурну і військову перевагу, а також чинником виживання всього людства в цілому.

У Законі України «Про національну програму інформатизації»¹, як і в більшості наукових праць з даної тематики термін «інформатизація» розуміється як сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян та суспільства на основі створення, розвитку і використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки².

При цьому, самі інформаційні ресурси визначаються в основному як документи і масиви документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, фондах, банках даних, інших інформаційних системах)³. Разом з тим, як зазначає В. Белєвцева, в останньому випадку законодавець не говорить про те, що інформаційні ресурси — це, перш за все, інформація, а вже потім — сукупність документів у сенсі будь-якого носія. У документах, що зберігаються в інформаційних системах, обов'язково присутня інформація, але інформація особливого роду. Тобто та, що оброблена і зафіксована особливим чином⁴.

¹ Закон України «Про національну програму інформатизації»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80>.

² Таке розуміння інформатизації присутнє і в багатьох нормативно-правових актах країн СНД, зокрема в законі Російської Федерації «Про інформацію, інформатизацію і захист інформації».

³ Закон України «Про національну програму інформатизації»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80>.

⁴ Белєвцева В.В. Правовий режим інформаційних ресурсів // Інформація і право. — 2011. — № 3 (3). — С. 42.

Таким чином, при такому підході процес інформатизації розглядається як процес, що сприяє подальшому розвитку суспільства і що має державне значення. І основою цього розвитку є, зокрема, формування й використання інформаційних ресурсів.

Суть інформатизації полягає в підвищенні ефективності діяльності у всіх видах людського буття на основі розповсюдження і впровадження в промисловість, сільське господарство, науку і освіту, управління і культуру, політику і побут нової інформації і знань. Одним з основних завдань інформатизації є виробництво, розповсюдження, перетворення і використання соціальної інформації. Вирішення цієї задачі веде до якнайглибших соціально-структурних і духовно-культурних інновацій у суспільстві. Так, в ширшому філософському сенсі інформатизація є особливим видом соціальної діяльності, орієнтованим на створення інформаційної цивілізації. Очевидно, з філософських позицій інформатизація — це процес все більш повного оволодіння суспільством інформацією як ресурсом розвитку за допомогою засобів інформатики з метою кардинального підвищення інтелектуального потенціалу цивілізації і на цій основі гуманістичної перебудови всієї життєдіяльності людини, створення інформаційного суспільства і становлення подальших ступенів ноосфери. Інформатизація розглядається, перш за все, як соціальний процес, який сприяє розвитку людини, а разом з ним — і суспільства.

Процес інформатизації суспільства є закономірним глобальним процесом розвитку цивілізації, який обумовлений цілою низкою чинників, найважливішими з яких є:

- швидке збільшення обсягів інформації, доступної для людини;
- зростання складності суспільного устрою. Сучасне державне управління ґрунтується на отриманні, обробці, оцінці, розповсюдженні і використанні інформації;
- збільшення складності штучно створюваного людиною середовища свого існування — техносфери, внаслідок чого відбувається зменшення її надійності;
- виснаження природних ресурсів планети, внаслідок чого виникла необхідність відмови від пануючої в даний час парадигми екстенсивного розвитку цивілізації і пошуку шляхів інтенсивного розвитку;
- зростання екологічної небезпеки і, як наслідок, необхідність пошуку рішення найактуальнішої і найскладнішої проблеми сучасності — проблеми виживання і подальшого розвитку людства як біологічного виду.

Процес інформатизації здійснюється паралельно з іншим цивілізаційним процесом — переходом до моделі стійкого розвитку суспільства. Стійкий розвиток може бути визначений як стратегія керованого, підтримуваного, регульованого розвитку, що не руйнує навколишнє природне середовище і забезпечує безперервний суспільний прогрес.

Оскільки інформатизація — історично закономірний і глобальний процес, який вже об'єктивно розвивається в світі і активно сприяє глобалізації інших процесів (наприклад, глобалізації економіки, науки і освіти), остільки надзвичайно важливим завданням є поставити цей процес на службу стійкому роз-

витку. Наукове знання саме по собі і соціотехнологічні процеси, ним обумовлені, є нейтральними й цілком залежать від діяльності людини. Людина може направити розвиток глобального процесу інформатизації на гармонізацію відносин людини, суспільства і природи, становлення і швидку глобалізацію стійкого розвитку, а може і в абсолютно протилежну, деструктивну сторону.

Відзначимо, що процес інформатизації може розвиватися як в моделі нестійкого розвитку суспільства, так і в моделі стійкого розвитку суспільства. Тільки в першому випадку цей розвиток не може бути повністю безпечним для людини, суспільства, держави, світової спільноти і біосфери і навіть може сприяти подальшому наростанню кризового стану суспільства. Мабуть, інформатизація — це процес, який як і процес інтелектуалізації (а зараз вже й віртуалізації) суспільства відтепер стане атрибутом усієї подальшої історії цивілізації. Інформатизація як закономірний процес цивілізаційного розвитку формується в моделі нестійкого розвитку суспільства (індустріальне і постіндустріальне суспільства). В модель стійкого розвитку перейдуть тільки ті достатньо стабільні тенденції інформатизації, які не суперечитимуть принципам і цілям стійкого розвитку. Таким чином, при переході до стійкого розвитку сам процес інформатизації зазнає певних трансформацій, суть яких полягає в усуненні всього того, що характерне для моделі нестійкого розвитку, що не забезпечує інформаційну і інші види безпеки.

У цьому контексті актуальним є виділення таких позитивних цивілізаційних тенденцій інформатизації, які відповідають принципам стійкого розвитку і збережуться в моделі стійкого розвитку. Нижче розглядаються саме такі тенденції інформатизації, які, на наш погляд, сприятимуть переходу суспільства на модель стійкого розвитку¹.

Зростання інформаційних потреб людини і суспільства. В процесі інформатизації необхідно цілеспрямовано формувати і розвивати інформаційні потреби суспільства, що припускає створення таких умов, при яких у людини в процесі її життєдіяльності виникає необхідність і інтерес до підвищення свого рівня інформованості й інформаційної культури. Ці умови можуть бути як економічними, так і соціальними. Без цілеспрямованого розвитку інформаційних потреб суспільства не можна розраховувати на успіх інформатизації, оскільки в цьому випадку результати інформатизації можуть виявитися просто незатребуваними.

Таким чином, інформатизація, з одного боку, сприяє найбільш ефективному задоволенню інформаційних потреб, а, з іншого — вона породжує нові інформаційні потреби. Наявність інформаційних потреб дозволяє говорити про інформацію як про ресурс, що задовольняє ці потреби. Відзначимо, що зростання інформаційних потреб сприяє інтелектуалізації й духовному розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому. Це особливо важливо при переході до стійкого розвитку, необхідною умовою якого є заміна

¹ Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: Монографія / За заг. ред. проф. В.Г. Пилипчука. — Харків: Майдан, 2011. — 244 с.; Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.

екстенсивного шляху розвитку людства на інтенсивний на основі зростання його інтелектуалізації.

Перетворення інформації в ресурс, що визначає розвиток цивілізації. В кінці ХХ століття вперше в розвитку людського суспільства інформація стає пріоритетним ресурсом. Успішне вирішення проблем соціально-економічного розвитку суспільства багато в чому визначається тим, наскільки ефективно використовується інформація як ресурс у всіх сферах діяльності, наскільки широко застосовуються сучасні інформаційні технології як засіб використання інформаційного ресурсу. Інформатизація дає можливість масового використання інформаційних технологій у всіх сферах діяльності людини, створення автоматизованих інформаційних систем, що ефективно підтримують функціонування економічних, організаційних і соціально-культурних структур (наукова і освітня діяльність, промислове виробництво, фінансова діяльність, охорона здоров'я, торгівля, діяльність різних органів влади і т. д.) як справедливо зазначає С. Брайчевський, сьогодні будь-яка послідовність символів (і не тільки символів) підлягає накопиченню, обміну та машинній обробці, що є головними характеристиками інформації з точки зору сучасних інформаційних технологій. Таким чином, в певних умовах інформаційні процеси можуть мати значно більш формальний характер, аніж прийнято вважати. Це може породжувати багато специфічних ефектів¹, надавати соціокультурним процесам нових характерних рис, зокрема перетворення інформації у визначальний цивілізаційний ресурс.

Сучасні інформаційні технології дають можливість створювати моделі, що дозволяють прогнозувати наслідки безрозсудної діяльності людини (наприклад, модель глобальної термоядерної катастрофи, яка була розроблена вченими США і СРСР К. Саганом і Н. Моїсеєвим). Результати цих прогнозів є могутнім стимулом для екологізації суспільної свідомості і швидкого переходу на шлях стійкого розвитку. Можливості створення моделей і прогнозування майбутнього за допомогою сучасних інформаційних технологій мають принципове значення для стійкого розвитку цивілізації як цілеспрямованого розвитку.

Обробка й застосування інформаційного ресурсу за допомогою сучасних інформаційних технологій сприяє підвищенню ефективності використання і економії трудових, речовинно-енергетичних, фінансових ресурсів. В цілому відбувається фундаментальна зміна структури ресурсів, необхідних для життєдіяльності суспільства, і на передній план висувуються саме інформаційні ресурси. Широке використання інформаційного ресурсу дозволяє направити економічний розвиток по інтенсивному шляху. Інтенсивний шлях розвитку разом з розвитком високопродуктивних наукоємних технологій і виробництв, впровадженням на цій основі якісно нових механізмів виробничого процесу повинен бути в максимальному ступені природоохоронним, орієнтованим на мало- і безвідходні технології, економію речовинно-енергетичних ресурсів,

¹ Брайчевський С.М. Інформаційні потоки та інформаційні об'єкти // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 135.

тобто бути гранично екологізованим. Використання інформаційних ресурсів і сучасних інформаційних технологій у сфері матеріального виробництва дозволяє вирішувати принципово нові задачі, недоступні у разі застосування тільки речовинно-енергетичних технологій. Таким чином, інформація все більшою мірою використовується як ресурс розвитку держави і найважливіший якісний чинник переходу на шлях екологічно безпечного стійкого розвитку суспільства.

Системність інформатизації. Інформатизація опирається на використання всіх засобів традиційної й сучасної інформаційної технології, яка включає не тільки комп'ютери, але й телекомунікації, візуально-акустичні пристрої, інтегровані інформаційні мережі різноманітних типів тощо. Уже тільки перераховане дозволяє зробити висновок про системний характер процесу інформатизації.

Ця системність інформатизації виявляє себе ще й у тому, що суміжні інформаційні галузі: зв'язок, теле- й радіомовлення, журнально-газетна й книговидавнича справа, фото-, відео- й аудіоіндустрія все в більшій мірі поєднуються з усіма прошарками електронно-обчислювально-програмної промисловості. Інформатизація дозволяє системно на базі інформаційних технологій зв'язати воедино всі інформаційні послуги.

Підкреслимо, що саме злиття когнітивних, соціокультурних і техніко-технологічних процесів найбільш адекватно характеризує процес інформатизації.

Інтелектуалізація й віртуалізація суспільства. Для використання інформації як пріоритетного ресурсу розвитку суспільства необхідне підвищення інтелектуального рівня перш за все окремої людини. Інформація може бути ресурсом тільки для людини, що досягла певного рівня інтелектуального розвитку, яка зможе використовувати інформацію саме як ресурс, інакше інформація стає інформаційним шумом, який тільки збільшує ентропію даної системи, тобто суспільства. Тому інтелектуалізація суспільства пов'язана, перш за все, з розвитком освіти, підвищенням якості підготовки фахівців, досягненням високого рівня інформаційної культури і т. д. Розвиток процесу інформатизації суспільства і подальше становлення інформаційного суспільства приводить до необхідності постійно вчитися, підвищувати кваліфікацію, а іноді й перекваліфіковуватися. Таким чином, процес освіти стає безперервним протягом всього життя людини. У зв'язку з цим, особливої важливості набуває віртуалізація освіти, яка виявляється в створенні систем дистанційного навчання, систем відкритої освіти, що дають можливість формувати індивідуальні програми для навчання.

Нові інформаційні технології відіграють велику роль у розвитку інтелектуальних здібностей людини. Ці технології розглядаються фахівцями як засіб розвитку таких якостей людини ХХІ століття, як системне наукове мислення, конструктивне образне мислення, розвинена уява, просторове і асоціативне мислення, розвинена інтуїція, варіативність мислення і відчуття нового, хороша лінгвістична підготовка і володіння іноземними мовами, які найбільшою мірою забезпечують можливості широких міжнаціональних контактів людини.

Підвищення інтелектуального рівня окремої людини веде до інтелектуалізації всього суспільства в цілому, що є необхідною складовою процесу інформатизації, оскільки тільки суспільство з високим інтелектуальним потенціалом здатне реалізувати всі можливості інформатизації, а не зупинятися тільки на техніко-технологічній стороні цього процесу. Одним з напрямів вирішення задач технізованої інтелектуалізації суспільства є формування системи інтегрального інтелекту як необхідної умови для забезпечення стійкого й безпечного розвитку суспільства¹.

Сучасні інформаційні технології, звільняючи людський інтелект від рутинних операцій, багато разів збільшуючи запас і різноманітність доступної йому інформації, є могутнім чинником стимулювання творчої діяльності. Особливу роль тут має віртуалізація науки². В даний час у світовій науковій спільноті набули широкого поширення так звані «розподілені творчі колективи». Оперативна взаємодія членів таких колективів відбувається за допомогою мережі Інтернет. Сучасні й перспективні технології віртуальної реальності, якщо їх спеціально орієнтувати на підтримку творчості людей в тій або іншій сфері, можуть істотним чином полегшити підготовку й реалізацію творчих процесів³. Творча людина сьогодні має можливість створювати спочатку деяку віртуальну реальність у своїй галузі і тільки тоді переходити до процесу матеріалізації цієї віртуальної реальності у вигляді креслень, малюнків і т. п., які, до речі, теж можуть бути зафіксовані на електронних носіях інформації.

Сучасні інформаційні технології є способом залучення людини до джерел і змісту всієї світової культури. Інформатизація — найважливіший спосіб усупільнення знань, перетворення їх в загальне надбання. Відзначимо, що тільки на основі загальнодоступності знань і всіх досягнень світової культури і може відбутися зміна традиційних світоглядних установок суспільства на цінності і принципи стійкого розвитку.

Таким чином, у процесі інформатизації потужно трансформується інтелектуальний потенціал соціуму за допомогою засобів інформатики, особливо заснованих на системах штучного інтелекту. Відбувається підвищення інтелектуального й інформаційного потенціалу нації, тобто здібності людей проводити і засвоювати нові знання, істотно розширюються можливості пізнання. Це приводить до зростання інтелектуалізації суспільства в цілому,

¹ Лазарев І.А. Информационная безопасность. Композиционная технология информационного моделирования сложных объектов принятия решений. — М.: МГЦНТИ, 1997. — 334 с.

² Колин К.К. Информационная цивилизация. — М.: Ин-т проблем информатики РАН, 2002. — 112 с.

³ Дупак В.Г. Историко-философские аспекты становления понятия «виртуальная реальность» // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2011. — № 55. — С. 40–43; Малкин В.М. Виртуальный генезис: кризис в зеркале // Наука і освіта. — 2009. — № 9. — С. 41–43; Уханов Є.В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — Х., 2010. — 18 с.; Шадських Ю. Еволюція смислового значення поняття «виртуальна реальність» // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки. — 2012. — № 723. — С. 73–78.

що особливо важливо для становлення ноосферного інтелекту людства як атрибуту стійкого розвитку.

Становлення інфосфери. В даний час все частіше рівень розвитку того або іншого суспільства оцінюється за рівнем розвитку його інформаційної сфери. Разом з техносферою створюється інфосфера як планетарна інфраструктура, об'єднуюча інтелектуальні комп'ютерні системи і глобальні телекомунікаційні мережі. На основі створеної інфосфери суспільство опановує процеси виробництва і розумного використання інформації, долає інформаційну кризу і якнайповніше реалізує право доступу кожної людини до інформації.

Для поглибленого комплексного аналізу інформаційної сфери українські фахівці І. Арістова та В. Чернадчук пропонують ввести у науковий обіг поняття «інтегративна інформаційна сфера», яка за інформаційним критерієм (тобто за циркуляцією інформації) об'єднує усі сфери суспільного життя, у тому числі й інформаційну. Що стосується інформаційної сфери суспільного життя, то пропонується розглядати її як сферу, в якій здійснюється суто інформаційна діяльність (збирання, виробництво, зберігання, використання, розповсюдження інформації) та відповідна діяльність, що забезпечує інформаційну діяльність¹.

У майбутньому інфосфера дозволить здійснити безперервний моніторинг стану навколишнього середовища з метою збору інформації для запобігання негативним впливам людини на природу і вживання дієвих заходів для захисту людини від природних явищ, що завдають збитку її здоров'ю, матеріальному і соціальному стану. Відзначимо, що створення такого моніторингу матиме велике значення для стійкого екологічнобезпечного розвитку цивілізації, оскільки забезпечить цей розвиток необхідною інформацією про біосферу в цілому і про реакції біосфери на дії людини. Адже неповнота інформації про стан біосфери, незнання того, що може відбутися в майбутньому, є причиною більшості техногенних аварій і катастроф. Отже, одним із способів запобігання екологічним катастрофам є підвищення обсягів екоінформації та її оперативне використання.

Сьогодні за допомогою інфосфери не просто охоплюється вся цивілізація, але й формується свій, багато в чому ще замкнутий світ. Серед творців і користувачів інфосфери вже затверджується інший спосіб мислення, нова етика і культура розуміння; комп'ютер, інформаційна техніка і технології відкривають і нові виміри свідомості.

Таким чином, йдеться не просто про нову технологічну епоху в розвитку людства, що змінює еру енергетичних технологій, які послідовно нарощують свою потужність. По суті, можна зробити висновок про те, що інфосфера є третьою природою, що піднімається над першою природою як такою і штучною природою, створеною людиною. Більше того, інфосфера сполучає природне і штучне середовища, утворюючи новий інтелектуальний простір.

¹ Арістова І.В., Чернадчук В.Д. Концепція інформаційних правовідносин: сутність та особливості використання у сфері банківської діяльності // Інформація і право. — К., 2012. — № 3 (6). — С. 48.

Використання комп'ютерних технологій створює принципово інші можливості не тільки в отриманні людиною нових знань, але і в розвитку її відчуттів і всієї емоційної сфери. Комп'ютерні технології стають, наприклад, інструментальною основою екранного мистецтва, яке, знаходячи нову якість, робить широко доступними шедеври світової культури¹.

Забезпечення інформаційної безпеки. Розвиток процесу інформатизації привів до необхідності виділення нової складової національної безпеки — інформаційної безпеки. Велике значення інфосфери для життєдіяльності всього суспільства зробило проблему інформаційної безпеки надзвичайно актуальною й пріоритетною. У переважній більшості наукових публікацій під інформаційною безпекою розуміється стан захищеності національних інтересів в інформаційній сфері, що визначаються сукупністю збалансованих інтересів особистості, суспільства й держави. Інформаційна безпека суспільства направлена також і на запобігання негативним наслідкам інформатизації, багато з яких є серйозною загрозою для особи, суспільства і держави.

На початку XXI століття забезпечення будь-яких видів безпеки, і інформаційної зокрема, можливо тільки через перехід до стійкого розвитку всього людства. В умовах нестійкого стихійного розвитку цивілізації інформаційна безпека не може бути забезпечена у принципі².

Формування глобального банку знань і інтегрального інтелекту людства. Розвиток інформаційних технологій приводить до появи глобальних інформаційних мереж (таких як мережа Інтернет). Глобальні інформаційні мережі, роблячи інформацію загальнодоступною, формують нові типи людського спілкування, багато в чому трансформують колишні цінності і пропонують нові, такі як відкритість суспільства й людини, пріоритетний розвиток пізнавальної здатності людей, їх духовності.

¹ Дзьобань О.П. Сучасна соціокультурна трансформаційна динаміка: основні тенденції й деякі методологічні аспекти дослідження // «С. Рахманінов: на злам століть»: Збірка матеріалів Міжнародного симпозиуму. — Харків: СПДФО Носань В.А., 2007. — С. 200–207; Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2007. — Вип. 1(27). — С. 26–32; Дзьобань О.П. Руйнування культурних парадигм як історична закономірність // С. Рахманінов: на злам століть. — Вип. 6: Творчість як рушійна сила культури. — Ч. II.: Наукові статті учасників VI Міжнародного науково-практичного симпозиуму «Рахманінов: на злам століть» / Під ред. професора НЮАУ ім. Ярослава Мудрого Л.М. Трубнікової. — Х.: ФОП Носань В.А., 2009. — С. 26–36.

² Дзьобань О.П. Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісні й функціональні аспекти // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2005. — Вип. 2(23) — С. 37–43; Дзьобань О.П. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних тенденцій: до проблеми осмислення сутності // Збірник наукових праць «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії». — Запоріжжя: ЗДІА, — Випуск № 24. — 2006. — С. 101–108; Дзьобань О.П., Романюк С.М. Інформаційна безпека: деякі філософські аспекти аналізу // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2006. — Вип. 2(26). — С. 0–15.

На основі глобальних комп'ютерних мереж формується розподілений банк знань. Основу цього банку знань складає фундаментальна науково-технічна інформація, що відображає закони розвитку природи і суспільства. Це та інформація, яка всеосяжно описує наукову картину світу. Наукова картина світу є певною системою знань, яка при відчуженні від конкретної спільноти втрачає свій операційний характер¹. Тому, щоб картина світу могла виступати як описова структура наочної реальності, вона сама повинна бути описана. Як такий інформаційний опис наукової картини світу (інформаційної моделі світу) і служитиме вказаний банк знань. На нашу думку, формування такої інформаційної моделі світу стане одним з найважливіших результатів інформатизації, який позитивно позначиться на вирішенні багатьох глобальних проблем цивілізації.

Створення банку знань, для користування яким буде досить наявності персонального комп'ютера, відкриє широкі можливості багатократного і швидкого використання знань, накопичених усім людством. Завдяки процесу інформатизації знання стають загальнолюдським надбанням. Підкреслимо, що знання — єдина форма колективної власності, яка тільки примножується від використання. Відповідно, використання банку знань приводить тільки до його подальшого поповнення й розвитку. У принциповій невичерпності розподіленого банку знань і полягає особливість цього типу власності.

Зростання й накопичення знань є визначальним чинником розвитку людства, спрямований стійкий розвиток у принципі неможливо здійснити без інформаційного забезпечення. Обсяг інформації, необхідний для переходу до стійкого розвитку, на багато порядків вище, ніж при стихійному розвитку суспільства. Але справа не тільки в кількості інформації, але і в її якості. Важливо забезпечити перехід до стійкого розвитку необхідною по кількості й якості інформацією. Роль такого інформаційного забезпечення і відіграватиме розподілений банк знань, створений на основі сучасних інформаційних технологій.

На певній стадії розвитку інформатизації відбувається формування глобальної інформаційної системи, розвиток якої приведе до інформаційного об'єднання людства в єдиний соціум. Відзначимо, що це може мати вирішального значення для глобалізації процесу переходу цивілізації на шлях стійкого розвитку. Єдиний людський соціум буде з необхідністю володіти інтелектом, але це буде вже емерджентно новий — інтегральний інтелект, який не може бути зведений до простої суми окремих інтелектів, його складових, цей інтелект володітиме принципово новою системною якістю.

Інтегральний інтелект — це система, об'єднуюча людей інформаційними зв'язками, завдяки якій їм стають доступні загальні знання, загальне розуміння ситуації. В результаті неминуче виникає єдине бачення того, що відбувається як основа для загальних вирішень і дій. Інтегральний інтелект об'єктивно стане якимсь інструментом, що управляє діями людей. Інформаційною

¹ Маричев В.В. Научная картина мира в культуре современного общества: Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13. — М, 2005. — 200 с.

підтримкою такого управління служитиме банк знань, заснований на сучасних інформаційних технологіях. Будучи озброєним усіма технічними нововведеннями інформаційних технологій, інтегральний інтелект придбає справді дивовижну могутність. Формування інтегрального інтелекту має велике значення для вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації, переходу до стійкого розвитку, а також для створення інформаційного суспільства і подальшого становлення ноосфери.

Становлення інформаційного суспільства. Найважливішою тенденцією сучасного процесу інформатизації є становлення інформаційного суспільства спочатку в країнах-лідерах інформатизації, а в перспективі — глобального інформаційного суспільства, що не виключає різноманіття в окремих країнах і регіонах. У інформаційному суспільстві широке застосування інформаційного ресурсу кардинальним чином змінює всю структуру соціальної діяльності. Основу соціальної динаміки в інформаційному суспільстві складуть не традиційні матеріальні, а інформаційні, інтелектуальні ресурси — знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей, їх ініціатива, творчість.

Завдяки засобам інформатики і новим інформаційним технологіям діяльність переважної більшості (до 90%) населення країн, що вступили в стадію інформаційного суспільства, буде так чи інакше пов'язана з інформацією¹. І лише решта частини населення трудитиметься в матеріальній сфері, тобто в промисловості і сільському господарстві. Таке переструктурування діяльності людини сприятиме значному зниженню антропогенного тиску на біосферу, що є важливим чинником збереження стійкості біосфери.

Інформаційне суспільство дозволяє вирішувати глобальні проблеми сучасної цивілізації, наявність яких є серйозною перешкодою для переходу цивілізації до стійкого розвитку в планетарному масштабі. Відзначимо, що інформаційне суспільство можна розглядати як таку стадію розвитку, на якій здійснюється перехід від стихійного розвитку цивілізації, чреватого різного роду глобальними катастрофами, до екологічно безпечного стійкого розвитку.

Як неодноразово зазначав М. Моїсеєв, інформаційне суспільство найтіснішим чином пов'язане з ноосферою. Він вважає, що якщо людство зможе одного разу переступити поріг епохи ноосфери, то суспільство необхідно повинно набути рис суспільства інформаційного. Крім того, природний рух до інформаційного суспільства — це одна з основних опор сподівань на те, що людина подолає очікуючі її рубежі².

Інформатизація сучасного суспільства є одним з наймогутніших феноменів, здатних своїм суперечливим впливом на суспільну свідомість викликати глибоко неоднозначні трансформації соціального простору. Інформаційна картина світу складається зі здатності сприймаючої істоти розуміти зміст інформації. І не важливо, чи буде вона виходити з самого суспільства і орієнтувати

¹ Перчук Е.Е. Информатизация и информационная безопасность (философско-методологические аспекты): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08. — М., 2002. — 18 с.

² Моїсеєв Н.Н. Человек, природа и будущее цивилизации: «Ядерная зима» и проблема «допустимого порога». — М.: Изд-во Агентства печати «Новости», 1987. — 92 с.; Моїсеєв Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. — М.: Яз. рус. культуры, 2000. — 223 с.

своїх суб'єктів на формування необхідних моделей соціальної поведінки, або стане сприйматися як якийсь шифр, закодований закон всесвіту, підкоряючись якому відбувається вічний рух матерії. Соціальна значущість будь-якої інформації полягає у здатності людини сприймати її, оцінювати і використовувати в практичному житті. «Суть процесу розвитку полягає в цілеспрямованому накопиченні інформації з подальшим її впорядкуванням, структуризацією»¹.

В результаті, процес інформатизації набуває статусу інформаційної культури людини, виступаючої як здібність індивіда і суспільства до отримання, обробки, передачі, зберігання інформації і застосування її відповідно до практичних потреб. Культурні моделі поведінки соціальних груп стають похідними від особливостей розуміння індивідами змісту інформації. Геометрична прогресія обсягу інформаційних субстанцій на рубежі ХХ–ХХІ ст. робить закономірним процес становлення глобальної інформаційної культури. Динамічні соціальні зміни, що задаються гігантськими інформаційними потоками, обумовлюють особливості суспільної поведінки на побутовому, професійному, політичному, економічному, етнічному, релігійному, екологічному рівнях².

Таким чином, на основі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що процес інформатизації необхідний для переходу до стійкого розвитку. Проте, це зовсім не означає, що інформатизація — це єдиний шлях, що веде до вирішення проблеми виживання. Але це єдиний можливий і до того ж здійснюваний в даний час шлях до вирішення даної проблеми, який в той же час створює надалі можливості ефективнішого пошуку інших шляхів вирішення проблеми виживання.

Використовувані в суспільстві ресурси завжди мали величезне значення для його розвитку і життєдіяльності. Особливість сучасного етапу розвитку суспільства — перетворення його в інформаційне суспільство. В рамках інформаційного суспільства, як зазначалося вище, зростає роль інформаційних ресурсів суспільства. Зростання значущості інформаційних ресурсів на сучасному етапі розвитку суспільства викликано зростанням інформаційних потреб людей в результаті ускладнення суспільного життя і наростання в ньому ентропійних процесів³. Інформаційна потреба виступає головною рушійною силою інформаційної діяльності. Інформаційна потреба займає особливе

¹ Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI в. — М.: ВЛАДОС, 1994. — С. 43.

² Шишкина Е.А. Информация и информационные технологии в конструировании социального пространства и экологической культуры: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA?OpenView&Start=1&Count=30&Expand=2.2.4#2.2.4>.

³ Дзьобань О.П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // Культура народів Причорномор'я (Научний журнал). — 2003. — № 43. — С. 254–257; Дзьобань О.П. До питання про сутність феноменів відкритості й закритості соціальних систем транзитивного типу (синергетичний аспект) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. «Серія: Теорія культури та філософія науки», 2005. — № 660. — С. 106–110.

місце в системі суспільних потреб і в системі соціальної діяльності взагалі. Будучи за своєю природою елементом духовних потреб, інформаційна потреба в той же час є невід'ємним компонентом будь-якого виду діяльності. Реалізація всіх інших потреб — матеріальних і духовних — припускає як неодмінну умову задоволення потреби в інформації, бо і матеріальні, і духовні потреби можуть бути задоволені лише за участю суб'єктів в інформаційній взаємодії. Крім того, всі інші потреби можуть бути реалізованими, тільки ставши фактом свідомості, тільки прийнявши форму інформації, тобто перетворившись на предмет інформаційної потреби.

Ще раз зупинимось на інформаційних ресурсах. Значущість інформаційного ресурсу в багатьох сферах діяльності і вивчаючих їх науках дає підставу ставити питання про новий статус поняття інформаційного ресурсу, що відрізняє його від поняття, обмеженого тільки сферою інформатики¹. На нашу думку, поняття інформаційного ресурсу стає новою міждисциплінарною і в перспективі загальнонауковою категорією. У цьому ракурсі в даній монографії у філософському й загальнонауковому ракурсах виділені онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, прагматичний, комунікативний, управлінський і прогностичний аспекти інформаційних ресурсів².

Онтологічний аспект полягає в об'єктивному, незалежному від суб'єкта (який його використовує) існуванні інформаційного ресурсу — це його основна онтологічна характеристика, така ж як існування енергії, маси тіла і т. п. В той же час, існування і рух інформаційного ресурсу як ідеального об'єкта неможливе без матеріального носія. Сам по собі інформаційний ресурс має лише потенційне значення; тільки після фіксації інформації на матеріальному носії і включення її в комунікаційний (а тим більше в управлінський) процес суспільства цей ресурс стає реальною рушійною силою.

Відзначимо, що поняття інформаційного ресурсу має онтологічне обмеження. Наочна область цього поняття обмежується соціальними формами руху, це поняття не характеризує природні об'єкти живої і неживої природи.

Суть *гносеологічного аспекта* інформаційних ресурсів можна звести до наступних положень:

- інформація й інформаційні ресурси виробляються людиною в процесі пізнання і є загальною передумовою подальшого процесу пізнання (реальність спочатку відображається в свідомості суб'єкта (творця інформаційного ресурсу) і потім об'єктивується за допомогою інформаційного ресурсу);
- інформація та її основна похідна — інформаційні ресурси — відображають відповідно до сучасного рівня пізнання явища природи, суспільства і мислення людини, а також їх взаємозв'язки і закони їх розвитку;

¹ Використання інформаційного ресурсу для прийняття управлінського рішення / Мацюк В.Я., Бесчастний В.М., Шамрай В.О. та ін. — Донецьк, 2006. — 208 с.; Горчаков В.В., Голодова О.В. Мировые информационные ресурсы: новые возможности минимизации рисков. — Владивосток: ВФ РТА, 1998. — 209 с.

² Більш широкий і ґрунтовний аналіз інформаційного суспільства надається у розділі 3.

- інформаційні ресурси фіксуються системою сприйняття, уявлень, висновків, понять, наукових категорій, концепцій, теорій, вчень і т. д. і включаються таким чином в систему соціально-наукових і інших комунікацій. Сенс інформаційного ресурсу пов'язаний також із збереженням інформації і її передачею в часі.

Аксіологічний аспект полягає в тому, що цінність привноситься в інформаційний ресурс суб'єктом (споживачем) і виражає відношення споживача до інформаційного ресурсу залежно від його властивостей, ролі в суспільно-історичному житті людей.

Прагматичний аспект пов'язаний з можливістю досягнення поставленої мети на основі використання одержаного інформаційного ресурсу. Цей аспект найбільш важливий з точки зору управління і реалізується за наявності триєдності інформаційного ресурсу, споживача і поставленої мети. Інформаційні ресурси є необхідним атрибутом практично всіх видів діяльності. Ефективність діяльності багато в чому залежить від ступеня відповідності конкретного інформаційного ресурсу механізму досягнення поставленої мети.

Комунікативний аспект пов'язаний з тим, що в сучасному суспільстві інформаційна взаємодія між людьми здійснюється все більшою мірою медіаційними й комп'ютерними засобами і технологіями, що вводять в соціально-комунікативний процес обширні інформаційні ресурси, причому вже в глобальних масштабах. Наприклад, мережу Інтернет можна розглядати як інформаційний простір, в якому інформаційна взаємодія між людьми здійснюється за допомогою активних інформаційних ресурсів. В цілому мережа Інтернет є, на наш погляд, глобальним інформаційним ресурсом. Надалі із становленням інформаційного суспільства частка інформаційних ресурсів в інформаційній взаємодії все більше збільшуватиметься.

Управлінський аспект полягає в тому, що інформаційні ресурси сприяють інтенсифікації інформаційних процесів, з їх перетворенням в акт ухвалення рішень. Найбільш ефективним для ухвалення рішень є представлення інформаційного ресурсу у формі знакової моделі, що несе функціонально необхідну і достатньо обґрунтовану системну інформацію про об'єкт ухвалюваного рішення. Підвищення рівня системної організації інформації, тобто формування інформаційних ресурсів, сприяє зниженню ризику ухвалення неефективних, і навіть небезпечних для суспільства і біосфери рішень.

Інформаційний ресурс володіє також і *прогностичним аспектом*, пов'язаним з тим, що однією з форм існування цього ресурсу є знакова модель об'єкта, за допомогою якої може бути одержаний певний прогноз і його віртуальний образ.

Розглянуті вище аспекти дозволяють зробити висновок про те, що поняття інформаційного ресурсу є застосовним, або у принципі може бути використаним в багатьох наукових дисциплінах і сферах творчого пошуку. Тому, поняття інформаційного ресурсу доцільно вважати міждисциплінарною категорією, що вже відбулася. Положення про те, що поняття інформаційного ресурсу є міждисциплінарною категорією підтверджується тим, що рух даних ресурсів в суспільстві підкоряється не тільки законам інформатики, але воно

обумовлене, перш за все, соціальними закономірностями, оскільки цей рух відбувається в конкретній країні з певною формою власності і відповідними суспільними відносинами, що істотно впливають на виробництво, передачу, розподіл і споживання інформаційних ресурсів. Так, сформувавшись спочатку в рамках інформатики, поняття інформаційного ресурсу перейшло потім в економічні, юридичні, управлінські та інші науки.

Основними чинниками становлення поняття інформаційного ресурсу як міждисциплінарної і в перспективі загальнонаукової категорії є: математизація, інформатизація, віртуалізація й інтеграція науки, поява таких міждисциплінарних загальнонаукових і глобальних проблем, як проблема інформації, інформатизації і формування інформаційного суспільства.

Отже, як зазначає Є. Мануйлов, інформатизація виявилась однією з найістотніших закономірностей прогресу, основою відкриття перед цивілізацією нових обривів виживання і глобального розвитку. Процес інформатизації покликаний усунути суперечності, що набувають трагічної форми, між буттям людства, що стихійно розвивається, і свідомістю, що надто відстає¹.

Резюмуючи наведене можна цілком погодитися з точкою зору Д. Дюжева, який зазначає, що однією з функцій інформатизації всіх сфер суспільного життя постає уміння й здатність спілкування людей в межах правових норм, виховання правових звичок, формування правових знань. Інформаційна розвиненість (інформаційні ресурси й широка інформатизація) суспільства може, окрім іншого, забезпечити пізнавальну функцію правосвідомості. Оскільки суб'єкти мають різний соціальний статус і рівень, то це питання і в інформаційному суспільстві залишається проблемою².

1.4. Інформаційний простір і його комунікаційна природа

У сучасних вітчизняних словниках тлумачення терміну «інформаційний простір» практично дуже слабко відображене: у наш динамічний час лінгвістика не встигає за філософією, а тим паче за соціально-політичною динамікою.

Інформаційний простір буквально народжується разом із спілкуванням та комунікацією, тому не дивно, що поняття інформаційного простору, передусім, соціально-політичне, яке вбирає в себе як територіальний, так і космічний фактори, а також — людський, оскільки суспільна інформація призначається для людини, людина — її споживач, і без людини вона втрачає свій сенс. Отож, коли йдеться про інформаційний простір держави, то його межі зазвичай

¹ Мануйлов Є.М. Культура, духовність в інформаційному суспільстві // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2009. — № 2. — С. 16.

² Дюжев Д.В. Інформаційне суспільство: соціально-правова парадигма суспільного розвитку: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. — Донецьк, 2004. — С. 15.

ототожнюються з її кордонами, охоплюючи національну територію, акваторію і повітряний простір. Саме у цих сферах діють засоби інформації, які й інформують, тобто повідомляють, зображають, складають уявлення¹. Ми ж будемо розуміти інформаційний простір ширше, оскільки є всі підстави вважати, що з розвитком та поширенням засобів акумулювання, збереження та передачі інформаційних ресурсів інформаційний простір набуває нових рис та значення.

Якщо ж підходити до тлумачення цього терміну буквально, то можна припустити, що інформаційний простір являє собою саме той простір, у якому циркулює, обертається інформація. Причому слід підкреслити, що інформаційний простір є інтегральним соціокультурним поняттям, яке вбирає в себе просторові, антропологічні, соціальні та інші складові.

Людина завжди існувала в інформаційному просторі, що її оточував. Розширенню інформаційного простору сприяли поява друкарства і пошти, винахід телеграфу і телефону, відкриття радіо і телебачення. Величезний і вирішальний внесок у глобалізацію інформаційного простору внесло масове застосування у всіх сферах діяльності людини, сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Сучасні інформаційні і телекомунікаційні технології істотно змінюють не тільки спосіб виробництва товарів і послуг, але й організацію і форми проведення дозвілля, реалізації людиною своїх громадянських прав, методи і форми виховання та освіти. Вони впливають на соціальну структуру суспільства, економіку, політику, розвиток суспільних інститутів.

Інформаційний простір є основою соціально-економічного, політичного і культурного розвитку та забезпечення безпеки будь-якої держави. Єдиний інформаційний простір являє собою сукупність баз та банків даних, технологій їх ведення і використання, інформаційно-телекомунікаційних систем та мереж, які функціонують на основі єдиних принципів і за загальними правилами, що забезпечує інформаційну взаємодію організацій і громадян, а також задоволення їх інформаційних потреб. Іншими словами, єдиний інформаційний простір складається з таких головних компонентів²:

- інформаційні ресурси (ІР) — бази і банки даних, усі види архівів, системи депозитаріїв державних ІР, бібліотеки, музейні сховища тощо;
- інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура;
- територіально розподілені державні і корпоративні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні мережі і системи спеціального призначення та загального користування, мережі і канали передачі даних, засоби комунікації та управління інформаційними потоками;

¹ Малий М.В. Інформаційна політика держави: стан і стратегія розвитку: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1341>.

² Дзьобань О.П., Мелякова Ю.В. Комунікаційна природа інформаційного простору // Інформація і право. — К., 2012. — № 2 (5). — С. 81–88; Дзьобань О.П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору // Інформація і право. — К., 2012. — № 1 (4). — С. 81–89; Стратегія формування та розвитку єдиного інформаційного простору України: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1189_page_15.html.

- інформаційні, комп'ютерні і телекомунікаційні технології — базові, прикладні і забезпечувальні системи, засоби їх реалізації;
- науково-виробничий потенціал в галузях зв'язку, телекомунікацій, інформатики, обчислювальної техніки, поширення і доступу до інформації;
- організаційні структури, включаючи кадри, що забезпечують функціонування і розвиток національної інформаційної інфраструктури;
- ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації і телекомунікацій, інформаційних продуктів і послуг;
- система взаємодії інформаційного простору України зі світовими відкритими мережами;
- система забезпечення інформаційного захисту (безпеки);
- система масової інформації;
- система інформаційного законодавства.

Слід зауважити, що засоби інформаційної взаємодії громадян та організацій, що забезпечують їм доступ до інформаційних ресурсів, засновані на відповідних інформаційних технологіях, які включають програмно-технічні засоби й організаційно-нормативні документи. Таким чином, інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру і інформаційний простір в цілому утворюють організаційні структури і засоби інформаційної комунікації, а відтак можна стверджувати, що інформаційний простір має комунікативну природу.

Зупинимось детальніше на проблемі розуміння сутності комунікацій в інформаційному просторі.

Ведучи мову про комунікації, в контексті проблем нашого дослідження, ми, як смисловий концепт, маємо на увазі якусь «ідеальну комунікацію», яка визначається не через індивідуальні риси учасників комунікації, а через структурні характеристики, що визначають механізм дії комунікативних практик. Ідеальність комунікації, яка є недосяжною в практичному втіленні, покликана зафіксувати суть комунікативного акту як процесу раціонального спілкування, який, у свою чергу, покликаний забезпечити обмін логічними аргументами з метою досягнення взаєморозуміння й згоди¹. З цього можна вивести ширший методологічний принцип, який свідчить, що розуміння обов'язково припускає комунікативне взаєморозуміння, оскільки будь-яке спостереження в принципі може бути перевірено іншим суб'єктом, що пізнає, який також здатний дійти аналогічних результатів. Без цієї умови стає неможливою інтерсуб'єктивність людського буття, можливість не просто пізнавати, а користуватися й обмінюватися результатами пізнання.

Всього виділяють три види цілей комунікації²:

- пізнавальні (набуття й розповсюдження нових знань і умінь, циркуляція інформації);
- спонукальні (стимулювання інших людей до певних дій або отримання таких стимулів від інших);
- експресивні (вираження або отримання певних переживань, емоцій).

Питання про те, яка саме мета переслідується в конкретному комунікативному акті, не може бути вирішене тільки на підставі дій, оскільки дія і мова представляються двома різними, хоча й взаємозв'язаними, елементами комунікації. Спостерігаючи здійснювану дію, ми можемо лише припускати ті мотиви, якими керується її виконавець, яку конкретно мету комунікації він переслідує у даному випадку. Єдиним способом з'ясування мети комунікації через розуміння її мотивів є акт мовної взаємодії. За словами самого Ю. Хабермаса, «мовні дії інтерпретують себе самі, а саме, вони володіють структурою, рефлексії»¹. Сам по собі сенс мовних виразів не вичерпує значущості комунікації, він здатний лише прояснити її сенс, який, проте, не зводиться до денотативного значення (яке передається через назву і завжди є однаковим для всіх, хто користується даним виразом), а є конотативним (таким, що включає додаткові семантичні або стилістичні елементи, стійко пов'язані з основним значенням виразу у свідомості носіїв) за своєю суттю, що припускає наявність різних сенсів, і що не може бути вираженим за допомогою вербального спілкування. Називаючи подібні цілі іллокутивними (такими, що містять установку на певну відповідну реакцію адресата, яка (установка) повідомляється йому у висловлюванні), тобто спрямованими не на з'ясування буквального сенсу мовного виразу, а на його підґрунтя, німецький дослідник конкретизує суть комунікативного підходу в розумінні інформаційного простору: кожен суб'єкт комунікації переслідує власні іллокутивні цілі, тому інтерпретація інформаційного простору повинна виходити з наперед передбачуваних подібних цілей у кожного члена комунікативного спілкування. «Комунікативна дія відрізняється від стратегічних планів тим, що безпосередні учасники переслідують виключно іллокутивні цілі для досягнення згоди, яка виступає способом координації планів дії, що індивідуально реалізуються»².

Націленість людини на раціонально обґрунтовану й переслідуючу іллокутивні цілі комунікацію є фундаментальною властивістю, що визначає життєвий світ людини. Саме поняття «життєвий світ», яке концептуалізується в рамках феноменологічної традиції філософствування, розуміється як простір повсякденних практик, що виступають початковими способами конструювання соціального простору і відношення людини до агентів соціального простору. При цьому слід зазначити, що життєвий світ у розумінні Е. Гуссерля визначався через категорії раціональності й трансцендентальності³, що приводило до ухилу в соліпсизм (визнання власної індивідуальної свідомості як єдино-безсумнівної реальності і заперечення об'єктивної реальності

¹ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. — М.: Наука, 1992. — С. 15–17.

² Висоцька О.Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія. — Д.: Інновація, 2009. — 316 с.; Виходець О.М. Соціальні комунікації в культурі української організації: Монографія. — О.: Олтех, 2010. — 285 с.; Людина. Комп'ютер. Комунікація: зб. наук. праць / Флорій С.Б. (ред.). — Л.: Вид-во Нац ун-ту «Львівська політехніка», 2008. — 222 с.; Недбай В.В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект: Монографія. — О.: Фенікс, 2009. — 328 с.

¹ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. — СПб: Наука, 2000. — С. 81.

² Там само: С. 82.

³ Гуссерль Э. Картезианские размышления. — СПб.: Наука, Ювента, 1998. — С. 15–20.

оточуючого світу). Насправді, життєвий світ людей, що належать до одного сегменту соціального простору, може практично співпадати, що й дозволяє Е. Гуссерлю констатувати трансцендентальність початкових принципів людського існування. Але при порівнянні життєвого світу представників різних спільнот (наприклад, українського олігарха і якутського шамана), то ліній розбіжності їх життєвих світів можна буде виявити значно більше. Єдиним універсальним принципом може служити наявність самого життєвого світу, але питання про його конструювання й функціонування, що залишилося нерозв'язним в рамках класичної феноменології, піддалося розгляду в рамках соціальної феноменології А. Шюца.

А. Шюц зробив акцент у дослідженні життєвого світу на інтерсуб'єктивності, тобто життєвий світ є загальним для багатьох людей через однакові умови їх соціалізації. Саме спільність повсякденного досвіду формує практично однакові схеми сприйняття дійсності, а також поселяє в людях упевненість в тому, що ці схеми є загальними для тих, що всіх оточують. У повсякденній комунікації діє правило взаємозамінності точок зору: кожна людина приймає на віру те, що будь-яка інша людина так само сприйматиме навколишній світ навіть у тому випадку, якщо вони поміняються місцями. Способи переживання дійсності у будь-якому випадку виявляються ідентичними. Другим правилом, логічно наступним з першого, є правило збігу систем релевантностей (не лише оцінки ступеня відповідності, але й ступеня можливості практичного застосування результату, а також ступеня можливості соціального застосування варіанту вирішення проблеми), тобто способів оцінювання тих або інших фактів, подій, феноменів тощо¹.

У замкнених соціальних спільнотах, де умови формування особи однакові для всіх членів цієї спільноти, така упевненість може супроводжувати людину впродовж всього її життя. Інша ситуація складається у випадку зі складними соціальними системами, наприклад, сучасними мегаполісами, які будуються на з'єднанні великої кількості людей, що володіють різними системами релевантності і, проте, вступаючими в комунікацію з метою досягнення взаєморозуміння.

Ю. Хабермас робить акцент на дослідженні саме такого суспільного устрою, тому його розуміння життєвого світу виявляється зосередженим на вивченні повсякденного світу як продукту комунікативних дій. Виражаючись за допомогою термінології самого дослідника, будь-яка дія є оволодінням певною ситуацією, причому зв'язаними в даному випадку виявляються два аспекти дії: телеологічний і комунікативний. Телеологічний аспект полягає у виконанні кожним індивідом запланованої ним послідовності дій для досягнення поставленої мети. Комунікативний аспект спрямований на діалог з іншими акторами соціального простору і встановлення з ними взаєморозуміння. Зрозуміло, в ідеальній моделі передбачається єдність двох аспектів соціальної дії, але на практиці реалізація одного аспекта може не сприяти, а часто й су-

¹ Шюц А. Структура повсякденного мислення // Социс. — 1988. — № 2. — С. 129–137.

перечити втіленню іншого. В. Фуре, пояснюючи дане положення, приходять до висновку, що суб'єкти комунікації «узгоджено здійснюють свої плани на підставі загальних тлумачень ситуації»¹, причому раціональна оцінка кожної з ситуацій, якої торкнулися, якраз і приводить до взаєморозуміння між учасниками діалогу. Річ у тому, що визначення тієї чи іншої ситуації, що приводиться учасниками комунікативного акту, організує осмислене її сприйняття, дозволяючи віднести ті або інші елементи даної ситуації до одного з потенційно можливих життєвих світів (мається на увазі, кожного із співбесідників), або до елементів зовнішньої соціальної реальності. Формулювання певного трактування є способом абстрагування від поверхневих поглядів і перенесення питання у сферу раціонального мислення, що, за Хабермасом, і є неодмінною умовою комунікативного акту.

Звернення не до одиничних дій, а до цілих послідовностей дій призводить до того, що трактування ситуації змінюють одна іншу, піддаючись постійному критичному осмисленню, що призводить до того, «що комунікативна практика постає як реальний досвід, що забезпечує перевірку адекватності визначень ситуації»². Контури ситуації при цьому мають певну текучість, завдяки чому діалог може поступово переходити від одного питання до іншого, причому, якщо сусідні ланки цього процесу будуть зв'язані між собою, то кінцеві елементи можуть розходитися настільки далеко, що сторонньому спостерігачу можуть показатися різними речами. Для безпосередніх учасників комунікації весь діалог постає як безперервна мережа взаємних відсилань, підпорядкованих власній логіці, але при цьому перехідних від однієї до іншої довільним, але не випадковим чином. Тому процес комунікації, незалежно від зміни предмета спілкування, може не просто залишатися у межах раціональності, але й сприяти досягненню згоди між співбесідниками.

У сфері інтерсуб'єктивного сприйняття раціональність досягається за допомогою використання принципів безперервності традиції і когерентності. Інакше кажучи, кожна нова інтерпретація повинна логічно виходити зі всіх попередніх інтерпретацій (що не означає їх збігу), а також повинна відповідати явищу або речі, що служить зараз предметом комунікації. Таким чином, життєвий світ людини в комунікативному аспекті можна охарактеризувати за допомогою наступних положень³:

1. *Життєвий світ як межа комунікації.* Життєвий світ є безпосередньо даним учаснику комунікації і не може бути проблематизований внаслідок того, що складові його елементи не можуть з повною упевненістю бути віднесеними до соціальних фактів або психологічних припущень, що перешкоджає досягненню в взаєморозуміння ході комунікації. Всі питання, комунікації, що потенційно є предметом, обмежені фоном повсякденного буття людини, причому фон цей ніколи не виходить

¹ Фуре В.Н. Філософія незавершенного модерна Ю.Хабермаса. — Минск: Харвест, 2000. — С. 100.

² Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. — М.: Наука, 1992. — С. 17.

³ Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.

на передній план. Залишаючись фоном, проте, життєвий світ учасників комунікації є невід'ємною умовою комунікативного акту, оскільки містить символічні передумови, на яких базуються осмислені вислови щодо ситуацій. Інакше кажучи, життєвий світ співбесідників, не будучи безпосереднім учасником комунікації, задає межі комунікації, обумовлює сукупність речей і явищ, які можуть виступати як предмет спільних інтересів.

2. *Життєвий світ як умова комунікації*. Апріорна значущість життєвого світу сприяє онтологічній спільності учасників комунікації незалежно від відмінності точок зору, наявність життєвого світу у обох співбесідників надає їх комунікації потенційну можливість досягнення взаєморозуміння. За словами самого Ю. Хабермаса, «перспективність сприйняття й тлумачення є вирішальною для структури ситуації дії, але свій життєвий світ члени того або іншого колективу відносять до себе в першій особі множини, подібно тому, як одиничний промовець відносить до себе в першій особі однини доступний йому суб'єктивний світ»¹. Однак тут є ще один — лінгвістичний — аспект. Якби у людей не було інтерсуб'єктивно певної можливості позначати ті або інші явища стійкими лінгвістичними виразами, то взаєморозуміння онтологічно не могло б бути досягнуте². Саме на тій обставині, що будь-яке явище може бути позначене за допомогою стійкого словосполучення, якому можна підібрати адекватне відтворення іншою мовою, побудоване мистецтво перекладу.
3. *Життєвий світ як джерело сенсу комунікації*. Слідуючи цьому положенню, тільки за допомогою життєвого світу об'єкти соціальної й культурної природи потрапляють у поле зору індивіда, стають частиною його запасу знань, який і дозволяє йому знаходити адекватне вираження тій різноманітності ситуацій, в яких він опиняється. На думку самого Ю. Хабермаса, життєвий світ не може видозмінюватися відповідно до накопичуваного досвіду, навпаки, весь одержуваний людиною досвід автоматично переробляється відповідно до тих рамок, які задаються життєвим світом. Сформувавшись в індивіда в процесі соціалізації, життєвий світ утворює ядро інтерпретацій, на основі якого людина підбирає той або інший штамп для віддзеркалення насущного досвіду.

Будь-яка дія, що здійснюється індивідом, носить подвійний характер: з одного боку, він (індивід) виступає в ролі активного суб'єкта, ініціатора цієї дії, а з іншого — посередником, пасивним інтерпретатором соціально обумовлених традицій поведінки, які керують кожним його кроком. Однією з таких умов є нарративне (історично й культурно обґрунтоване) закріплення досвіду, що отримується в процесі повсякденних комунікацій, і його розташування у межах соціального часу й соціального простору.

¹ Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма // THESIS. — 1993. — Вып. 2. — С. 126.

² Цікаво, що в даному аспекті Ю. Хабермас звертається до проблеми «ідолів» Ф. Бекона, виступаючи проти одного з них, а саме, «ідола ринку».

Соціальний простір з точки зору комунікативного підходу — це система соціальних відносин, що інтуїтивно відчуються людьми. Соціальний простір є багатовимірним, тому що існує безліч різнопорядкових соціальних зв'язків (сусідські, споріднені, службові тощо). Він має непряме відношення до простору географічного — люди, що знаходяться на одному ступені соціальної ієрархії, можуть жити в різних кінцях міста, а рідні брати можуть мати кардинально різні соціальні статуси, наприклад, двірника й професора. Розповсюдження сенсів у соціальному просторі означає їх сприйняття людьми, які знаходяться в певних соціальних відносинах з ініціатором комунікації — по горизонталі (які мають однаковий статус) або по вертикалі (які знаходяться на різних ступенях соціальної ієрархії).

Соціальний час — це інтуїтивне відчуття перебігу соціального життя, що переживається сучасниками. Це відчуття залежить від інтенсивності соціальних переживань — якщо в суспільстві змін мало, то соціальний час тече поволі, якщо змін багато, то час прискорює свій хід, тому в трансформованому суспільстві процеси комунікації протікають інтенсивніше, ніж у суспільстві стабільному. Соціальні сенси, які служать своєрідною розмінною монетою цих процесів, не залишаються незмінними, вони мають властивість стирання, тобто поступової втрати цінності по мірі зменшення своєї актуальності.

Нарративізація комунікативного досвіду не тільки сприяє встановленню взаєморозуміння між учасниками комунікації, але і є необхідним атрибутом для одиничного співбесідника, оскільки створює його власну ідентичність. Як відомо, термін «ідентичність» (*identity*), введений у філософський лексикон Дж. Локком, позначає тотожність, збіг людини самої з собою. У цьому сенсі учасники комунікативного акту знаходять власну ідентичність лише за умови послідовного відтворення власної точки зору. З індивідуальної ідентичності залишається один крок до ідентичності соціальної, яка кристалізується у момент усвідомлення індивідом приналежності точки зору, проявленої ним у процесі комунікації, визначеної соціальною спільнотою, збігу ситуативної оцінки аналогічним оцінкам, висловленим представниками даної спільноти.

Відповідно, можна перейти від особового до соціального аспекта розгляду комунікації й виявити наступні її функції у соціальному житті¹.

1. *Функція взаєморозуміння*, що полягає у використанні й оновленні запасу соціальних стереотипів поведінки й оцінки ситуації. Стикаючись у процесі комунікації з якоюсь не поясненою ситуацією, індивід підбирає з власного «арсеналу» найбільш відповідний штамп, який або використовується без змін, або (у тому випадку, коли взаєморозуміння в комунікативному акті не може бути досягнуте без поступок точці зору співбесідника) піддається незначним трансформаціям.
2. *Функція соціальної інтеграції*, що виявляється в усвідомленні індивідом спільності своєї точки зору, що висловлюється в процесі комунікації, з аналогічними точками зору, які належать іншим людям. Подібне

¹ Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.

ототожнення дозволяє усвідомити приналежність, не тільки формальну, але й фактичну, до певної соціальної групи або соціального інституту. Цей принцип використовується в сучасних західних і деяких вітчизняних компаніях для побудови системи корпоративної етики.

3. *Функція соціалізації*, сприяюча утворенню індивідуальної й соціальної ідентичності особи. Формування власної точки зору і усвідомлення її рівнозначності точкам зору інших людей приводить до інтеріоризації соціальних норм і їх засвоєння. Індивід переймає ціннісні орієнтації своєї групи і починає усвідомлено їх відтворювати в процесі комунікації з іншими людьми.

Дані функції сприяють розвитку трьох компонентів життєвого світу, що виділяються Ю. Хабермасом: культури, суспільства й особистості. «Культурою називається запас знань, з якого учасники комунікації, прагнучі досягти взаєморозуміння один з одним, черпають інтерпретації. Суспільство складається з легітимних порядків, за допомогою яких учасники комунікації постулювали свою приналежність до певних соціальних груп і добиваються тіснішої інтеграції з рештою представників цих груп. До структури особи відносяться мотиви і навички, які дозволяють суб'єкту говорити й діяти і при цьому забезпечувати власну ідентичність»¹. Якщо культура є запасом усіх наявних соціальних стереотипів («те, що висловлюється»), то тільки суспільство здатне позначити механізми використання цих знань у потрібному контексті («те, як висловлюється»). Висновок, який можна зробити з даного розгорненого визначення, звучить таким чином: комунікація є універсальною властивістю життєвого світу, сприяючою розвитку всіх його компонентів.

Життєвий світ, з точки зору комунікативного підходу, можна визначити як мовний організований і такий, що передається від покоління до покоління за допомогою культурних традицій запас зразків тлумачення. У цьому сенсі життєвий світ людини є безперервним споживачем інформації, яка «просівається» через сито стереотипів поведінки, сприйняття, тлумачення, для того, щоб бути відкинутою, або сприяти трансформації наявних стереотипів у бік більшої адекватності актуальної ситуації. Таким чином, інформаційний простір включає безліч життєвих світів окремих соціальних акторів, але при цьому не зводиться ні до жодного з них, оскільки виступає зовнішнім по відношенню до індивіда джерелом, інформація з якого потребує рефлексії й інтеріоризації.

Інформаційний простір, таким чином, є сукупність комунікаційних технологій, що забезпечують взаємодію між виробником, передавачем і споживачем інформації.

Структуру інформаційного простору утворюють повідомлення, комунікативні акти й комунікативні канали. Сенси, що містяться в окремих повідомленнях засобів масової комунікації можуть стати інформацією, або не викликати якого-небудь інтересу у широкої аудиторії. Як показують дослідження

¹ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие: Пер. с нем. — СПб.: Наука, 2000. — 377 с.

російських і українських соціологів, лише 5–7% озвучуваної по телебаченню інформації викликає раціональний або емоційний відгук у глядачів, відповідно, решта повідомлень виступає в ролі інформаційного фону, на який можна не звертати особливої уваги¹. Іноді людина не в змозі відразу ж провести відбір потрібних їй для використання у повсякденних практиках повідомлень, тому і виникає явище «відкладеної інформації», тобто таких повідомлень, які зберігаються в пам'яті індивіда впродовж певного проміжку часу, після чого частина повідомлень використовується, а незатребувані повідомлення замінюються іншими.

У сучасному інформаційному просторі, коли кількість джерел інформації і трансльованих ними повідомлень зростає в рази, людина втрачає можливість орієнтуватися в повідомленнях, сприймаючи лише ті, які безпосередньо мають до неї відношення, ігноруючи всі інші. Зрозуміло, що весь обсяг інформаційних повідомлень, які здатні надати засоби масової комунікації і які часто здійснюють непрямий вплив на життєвий світ індивіда, усувається з безпосередньої сфери інтересів, що негативно впливає на прогностичні можливості людини, продукуючи виникнення комунікативних ризиків.

Якщо повідомлення виступає формальною одиницею вимірювання інформації, що не відображає її якісні характеристики, то для визначення змістовної наповненості повідомлення дослідниками використовується термін «текст». Під текстом у сучасній теорії комунікації розуміється «відносно замкнута, внутрішньо організована знакова система, об'єднана загальним сенсом і така, що містить у собі якусь інтенцію, спонукання до зворотного зв'язку»². Сприйняття інформаційних повідомлень, по суті, є декодування текстів, які можуть мати як вербальну, так і візуальну форму. При невербальному спілкуванні роль текстового повідомлення може відігравати так звану «мову жестів», наприклад, ознаки нервового збудження, що проявляються людиною і можуть сприяти правильнішому трактуванню передаваного нею повідомлення, чого можна було б зробити тільки з опорою на вербальні характеристики тексту.

Комунікативними актами можна назвати одиничні взаємодії суб'єктів комунікації, що не припускають продовження процесу комунікації між ними, наприклад, оплата проїзду кондуктору в транспорті задовольняє всі параметри комунікації, оскільки носить раціональний характер і націлена на досягнення взаєморозуміння, але сам процес комунікації в даному випадку апіорі

¹ Мошак Н.Н., Тимофеев И.А. Особенности политики информационной безопасности в инфокоммуникационной сети // Электросвязь. — 2005. — № 9. — С. 23–28; Горбулін В.П., Додонов О.Г., Ланде Д.В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: Монографія. — К.: Інтертехнологія, 2009. — 164 с.; Косюк О.М. Гра — інформація — комунікація: генетичний розтин розважальної продукції електронних мас-медіа: Монографія. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. — 231 с.; Прибутко П.С., Лук'янець І.Б. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах. — К.: Видавець Паливода А.В., 2007. — 252 с.; Семигіна Т.В. Інформаційне забезпечення соціальної сфери. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 156 с.

² Основы теории коммуникации / М.А. Василик, М.С. Вершинина, В.А. Павлов и др. / Под ред. М.А. Василика. — М.: Гардарики, 2003. — С. 12.

носить одиничний характер. Слід відразу обмовитися, що у випадку із засобами масової комунікації поняття «комунікативних актів» може бути вірним тільки по відношенню до споживача інформації, тоді як самі засоби комунікації побудовані на принципі постійного відтворення встановленого взаєморозуміння, що приводить до утворення комунікативних каналів.

Під комунікативними каналами розуміються цілеспрямовані сукупності повідомлень, витікаючі з одних і тих же джерел і розраховані на постійну цільову аудиторію. Інформаційний простір, разом з одиничними комунікативними актами, включає в себе постійно функціонуючі потоки інформації, що відрізняються один від одного за щільністю, інтенсивністю, а головне — за ступенем стійкості по відношенню до інших інформаційних потоків¹. Відносна впорядкованість комунікативних каналів сприяє подрібненню інформаційного простору на окремі елементи, які зберігають тісний взаємозв'язок між собою, але при цьому характеризуються деякою автономізацією, оскільки орієнтуються на постійний склад комунікативних каналів надходження інформації. Дане явище є характерним для будь-якої історичної епохи і, на відміну від локалізації інформаційного простору в умовах панування засобів електронної комунікації, є інформаційним виділенням індивіда або соціальної групи на підставі обмеженості доступних комунікативних каналів. Ж. Бодрійяр наводить як приклад мешканця середньовічного села, чий перелік комунікативних каналів був достатньо обмеженим і, як правило, складався з односельців, представника феодала, що стягував податки, і періодичних мандрівників².

Оскільки життєвий світ людини будується на комунікативних процесах, то і еволюція життєвого світу в сучасному суспільстві Ю. Хабермас пов'язує із зміною форм і засобів комунікації, в першу чергу, з актуалізацією електронних засобів комунікації. У цьому аспекті його теорія знаходить підтвердження в тих, що виділяються канадським соціологом і філософом М. Маклюєном стадіях, через які проходить комунікація в процесі свого історичного розвитку: усну, письмову, книжкову й посткнижкову³, про які йшла мова у попередніх параграфах.

Згідно з теорією М. Маклюєна, в будь-яку історичну епоху існує своєрідний інформаційний простір, що характеризується визначеними джерелами інформації, комунікативними каналами, швидкістю передачі і якістю розподілу інформації, а також відповідним рівнем розвитку технологічного забезпечення. Втім, у даному випадку не може йти мова про абсолютизацію якогонебудь одного способу комунікації, оскільки окремі компоненти інформаційного простору завжди функціонують в різних часових ритмах, сполучаючи в єдиний континуум типи комунікації, властиві різним історичним періодам.

¹ Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.

² Бодрійяр Ж. Реквієм по масс-медиа // Поэтика и политика. — Спб.: Алетейя, 1999. — С. 193–226.

³ Маклюэн Г.М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. — М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.

На першому етапі, що історично відповідає періоду традиційного суспільства, панує безпосередня комунікація, обмежена межами первісного племені територіально і межами одного покоління хронологічно. Людина живе у вічному сьогодні, минуле й майбутнє є зворотними, вони утворюють кругообіг, у якому складно визначити об'єктивні орієнтири спрямованості історичного процесу. Разом з тим, людина не відокремлена від природи, причетна до навколишнього середовища, що дозволяє їй залишатися цілісною істотою. Основною формою передачі повідомлень є усна комунікація (оповідання, притчі і т. д.), яка не тільки має надто обмежений потенціал збереження соціально значущої інформації, але й зберігає свою ефективність лише за умови збереження колективного устрою життя. Найбільш поширена фігура комунікатора в традиційному суспільстві — це старійшина роду або племені, який передає вироблені попередніми поколіннями знання і навички своїм нащадкам і молодшим родичам.

Поява писемності дозволяє комунікації значно розширитися, оскільки кодування інформації за допомогою символів і знаків відкриває шлях зберігання й накопичення знань у суспільстві, незалежно від конкретних носіїв цього знання. Папірус або пергамент можуть легко транспортуватися на значні відстані або передаватися з покоління в покоління без спотворення, природного в суспільстві усної комунікації. Сама структура письмового тексту сприяє раціоналізації людини і розвитку у неї абстрактного мислення, оскільки зв'язок з конкретними речами, ще відчутний в ієрогліфах, абсолютно втрачається з появою алфавіту. Людина починає мислити не метафорами, а поняттями. Таким чином, поява письмового типу комунікації з необхідністю веде до розширення інформаційного простору і гнучкішої його спеціалізації, оскільки в раніше єдиному просторі починають виділятися стійкі комунікативні канали, що спеціалізуються на передачі певної інформації. У соціальному аспекті спеціалізація інформаційного простору, що посилюється, приводить до виділення окремих ремесел, кожне з яких має на увазі оволодіння навиками і «секретами майстерності», яка і є основним предметом комунікації всередині соціальної спільноти представників конкретної професії. Цікаво, що ще в середні віки, коли рівень писемності був низьким, книги слугували сховищем інформації, а не виконували повчальну функцію, оскільки звичною справою було читання вголос або розгляд ілюстрацій — основним каналом отримання інформації залишався аудіовізуальний. Августин Блаженний вражав сучасників своїми уміннями, які ми б зараз назвали читанням «про себе», але в книжкову епоху цей тип отримання інформації стає визначальним, людина залишається наодинці з книгою.

Комунікативні канали в умовах такого типу суспільного устрою не припускають наявності крупної соціальної аудиторії, тому основним механізмом соціальної структури є клановість, замкнутість інформаційних потоків у відносно вузькій площині політичної верхівки суспільства. Зрозуміло, комунікації і в традиційному суспільстві існували на всіх рівнях суспільного устрою, але найбільш значущі рішення ухвалювалися і трансливалися в межах обмеженої групи людей, об'єднаних, як правило, загальним походженням

(династія). Характерною межею повсякденних комунікацій Маклюен вважає неструктурованість інтересів широких верств населення і, як наслідок, відсутність механізмів інформаційної репрезентації цих інтересів.

Інакше кажучи, комунікативні канали у традиційному суспільстві працювали лише в одному напрямі, доносячи до народних мас стратегічно важливі рішення, але не доносячи до правлячої верхівки реакції у відповідь. За словами А. Соловйова, що приєднується до позиції Маклюена, «в інформаційному просторі традиційного суспільства було значущим є лише те поле, яке формувалося в дуже обмеженому, верхньому рівні соціуму, а базові комунікації в цьому просторі склалися без участі соціальних аудиторій, чії інформаційні контакти не мали яких-небудь владних значень»¹. Нерівноважний розподіл комунікативних каналів призводив до виділення в інформаційному просторі традиційного суспільстві двох чітких сегментів, що умовно позначаються як «політична інформація» і «соціальна інформація», інформаційний обмін між якими міг виникати лише спорадично і не приводив до стійких комунікативних зв'язків.

Друкарський етап, названий М. Маклюеном «Галактикою Гуттенберга», знаменує собою панування безликої продукції друкарні, яка одночасно створює масову аудиторію, що чутливо реагує на віяння книжкової моди і сприяє зростанню відчуження, оскільки комунікація стає опосередкованою. З одного боку, в друкарську еру зменшується загроза втрати значущої інформації, з іншого — джерелом знань все більше стає не живе спілкування, а книга. На перше місце виходить авторитет не вчителя, а автора книги. Можна сказати, що книгодрукування як процес виготовлення масової продукції стало одним з перших проявів капіталізму, що зароджується, з його потягом до фабричного способу виготовлення товару. Якщо в перші століття після винаходу книгодрукування держава продовжувала залишатися одноосібним гравцем на ринку друкарської продукції, то в XVIII ст. все кардинально змінюється — засоби масової інформації (перш за все, газети) бере в свої руки буржуазія, вбачаючи в них реальний спосіб інформаційної конкуренції з політичною владою. Монополія держави на інформаційний простір виявляється порушеною, у зв'язку з чим на світ з'являються нові способи регуляції комунікативних каналів і взаємодії окремих сегментів інформаційного простору вже в умовах індустріального суспільства².

Погоджуючись по суті з розробленою Маклюеном періодизацією розвитку засобів комунікації, Хабермас трохи інакше позначає провідну тенденцію розвитку комунікацій в індустріальному суспільстві (або в суспільстві «модерну»). Специфіка суспільства «модерну», на думку Хабермаса, полягала в тому, що в ньому опинилася сформована окрема підсистема інформаційного простору, яка є сферою публічної інформації. Виникнення цієї сфери, побудованої на відкритому й раціональному використанні інформаційних ресурсів,

¹ Политические коммуникации / Под ред. А.И. Соловьева. — М.: Аспект Пресс, 2004. — С. 35.

² Маловічко О.В. Організаційний потенціал держави у дискурсі глобалізації й інформатизації: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — К., 2010. — 20 с.

пов'язується Хабермасом з епохою Просвітництва в інтелектуальній сфері й поступовим наростанням капіталістичних тенденцій — у сфері економіки й матеріального виробництва. Ідеальною моделлю публічної сфери були парламентські дебати, які в XVIII–XIX ст. викликали настільки великий інтерес громадськості, що дослівні звіти про ці дебати друкувалися в щоденних газетах. Інформаційний простір у даному випадку охоплював все суспільство, оскільки малося на увазі, що учасники дискусій раціонально й аргументовано висловлять свої точки зору, а широка публіка зможе сприйняти цю інформацію й позначити своє відношення до обговорюваних питань і до висловлюваних думок. Дана модель виявилася привабливою як для прихильників просвітницької ідеології, оскільки мала на увазі обдумування позицій і ухвалення остаточних рішень тільки після обговорення, так і для прихильників демократичної форми правління, в очах яких публічність інформації гарантувала чесність і прозорість діяльності урядових інститутів.

Преса стає інститутом представництва «третього стану» у владних структурах, що, разом з розвитком виборчих процедур, змінює спосіб взаємин між державою і суспільством, між політичним і соціальним типами інформації, про яких йшлося стосовно інформаційного простору традиційного суспільства. Інформаційні контакти між політичною владою й масовою аудиторією не тільки набувають стійкого характеру, що диктується назрілими змінами у соціальному просторі (Велика французька революція), але й стають двосторонніми.

Ускладнення структури виниклого громадянського суспільства, що проявилася у виникненні партій, привело до посилення диференціації інформаційного простору, оскільки почали вибудовуватися спеціальні комунікативні канали між владою і новими соціальними утвореннями. Інформація про характер діяльності цих утворень по відношенню до державної влади (лояльність/опозиційність) стала важливим політичним ресурсом, що враховується при ухваленні стратегічних рішень. Саме перехід інформаційного простору під контроль буржуазії привів до розвитку нових інформаційних способів політичного впливу — пропаганда, маркетингові практики, реклама, PR-технології.

Зростання ролі публічної інформації привела до збільшення значущості преси, яка дійсно стала засобом масової інформації, набувши в західноєвропейському суспільстві XIX ст. статусу «четвертої влади» (разом з владою аристократії, церкви й парламенту)¹. Економічне підґрунтя цього процесу полягало в посиленні ринкових відносин і прагненні буржуазії, що народжується, до незалежності від традиційних «господарів життя» — аристократів і церковної верхівки.

Результатом розвитку преси стало створення, на думку Ю. Хабермаса, публічного інформаційного простору, що використовує ресурси друкарської моделі комунікації і що характеризується яскраво вираженим критицизмом по

¹ Узбстер Ф. Теории информационного общества. — М.: Аспект Пресс, 2004. — С. 221.

відношенню до політичних інститутів, прагнення до відкритості суспільних і політичних дискусій, посилення незалежності інформації від державних цілей і інтересів. В цілому, розвиток публічного інформаційного простору виступав логічним завершенням процесу розведення суспільства і держави, характерного для ліберальної тенденції в суспільно-політичній думці, що бере свій початок в ідеології епохи просвітництва (Ж.Ж. Руссо).

В ідеології Просвітництва опинилася прихована й реалізована згодом модель зменшення конфліктів в інформаційному просторі. Лібералістська модель досягнення взаєморозуміння, консенсусу, привела до того, що провідним імперативом існування соціального представництва в інформаційному просторі стала вимога толерантності й цивільної відповідальності індивідів або соціальних груп. Інновацією індустріального суспільства стало «відкриття» громадської думки — населення перестало бути пасивним споживачем інформаційних ресурсів, а стало виступати як активний суб'єкт інформаційного простору.

Критичне відношення до проблеми громадської думки було неодноразово висловлено свого часу Ж. Бодрийяром¹, який вказував на те, що появу мовчазної більшості (маси) потрібно розглядати в рамках цілісного процесу історичного опору соціальному. Помилково вважати маси якоюсь суттю, маси — це тінь, що відкидається владою. Маси — це безодня, що поступово поглинає владу. Гегемонія сенсу несе в собі терор схематизації, від якого й намагаються відхилитися маси, перетворюючись кінець кінцем на якусь подібність чорної дірки, що безжалюдно відхиляє і скривлює всі випромінювання, всі потоки, направлений до неї. Сила поглинання, нейтралізації і розсіювання до перетворення в ніщо всього, що до неї направлено, перевершує зараз всю решту сил. Наприклад, маси ніколи не приймали Ідею Бога, але лише його образ, і така доля чекала всю решту схем розуму. Разом з сенсом зникає й інформація, тому всі закляки, засновані на розсудливості, до повнішого інформування мас, до підвищення їх культурного рівня, до забезпечення повноцінної соціалізації — даремні, оскільки за всім цим маси відчувають тиск, якому і протиставляють стратегію розсіювання сенсу і споживання тільки видовищ і знаків замість сенсу. Ухиляються маси від революційних ідеалів, як і від соціальної активності не внаслідок того, що вони дезорієнтовані спритною пропагандою з боку влади. Байдужість — це суть мас, це їх єдина практика. Маси характеризує не негативність і вибух, а поглинання й імплізія. Раніше, коли владні механізми були централізованими й бюрократизованими, пасивність мас віталася владою і підтримувалося нею. Але тепер байдужість і пасивність мас провіщає крах влади, тому спостерігається трансформація її установок — підштовхування до участі в управлінні, до активності, заклики висловлюватися, говорити, дискутувати, масам нав'язують соціальність, участь у проф-

¹ Бодрийяр Ж. Прозрачность зла: Сборник ссе / пер. с фр. Л. Любарской и Е. Марковской. — 4-е изд. — М.: Добросвет, 2010. — 257 с.; Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа // Поэтика и политика. — Спб.: Алетейя, 1999. — С. 193–226; Бодрийяр Ж. Общество потребления: его мифы и структуры / пер. с фр., послесл. и примеч. Е.А. Самарской. — М.: Республика: Культурная революция, 2006. — 268 с.

спілкових та інших рухах тощо, але еволюція соціального змінилася інволюцією. Тому, зараз з масою заграють, оточують її турботою, її досліджують, розгортають інформаційність, намагаючись реалізувати зворотний зв'язок, але ефект — зворотний. Інформація, яку намагаються ввести в маси з метою трансформувати маси в енергію для побудови «соціального», лише здійснює подальше виробництво маси, все більш ослабляючи «поле соціальності». Шаленство пануючих зараз мас-медіа й інформації руйнує соціальне, соціальна енергія мас згасла. З сенсом справа йде також, як з товаром. Раніше капітал був стурбований тільки виробництвом, оскільки із споживання проблем не виникало, зараз потрібно враховувати і попит, і споживачів, і їх потреби. Виробництво попиту і виробництво соціального багато в чому — одне і те ж. Раніше і влада, і революціонери намагалися нарощувати виробництво сенсу. Сьогодні головна проблема системи — це виробництво сенсу, без якого влада виявляється, по суті, простим симулякром, тому виробництво попиту на сенс невимірно важливіше. Але врешті-решт виробництво попиту на сенс стане нездійсненним. Ситуація схожа на гру двох сторін і поки не можна сказати, хто бере в ній верх: симуляція, яку влада обрушує на маси, або симуляція, яку маси у відповідь обертають на владу. Мовчання мас — це не мовчання, яке не говорить, це мовчання, яке накладає заборону на те, щоб про нього говорили від його імені. Представників у мовчазної більшості немає — репрезентація розплачується за своє минуле панування¹.

З технологічної точки зору процес формування інформаційного простору також зазнав чималих змін: крім відкриття друкарського способу виготовлення книг, було задіяне й машинне виробництво друкарської продукції, а потреби у безперервному збільшенні споживчої аудиторії приводило до формування нових засобів комунікації, перш за все, радіо й телебачення, що ознаменували собою настання ери засобів електронної комунікації.

Безперечним мінусом розгляду Ю. Хабермасом публічної сфери інформації, вже неодноразово відзначеним критиками, виявилось ігнорування ним інтересів власників і виробників засобів масової інформації, дії яких сприяли зміні конфігурації інформаційного простору у бік обслуговування владних інтересів. Ця тенденція особливо виразно виявилася в період, коли інформатизація комунікативних процесів призвела до утворення засобів масової інформації (телебачення й Інтернет), а також особливої форми представницької демократії, що одержала назву медіакратія.

XX ст., разом з багатьма іншими звершень, видозмінило й пануючий тип комунікації — на зміну книзі прийшов екран, який багато в чому повернув людину до часу, коли інформація доносилася до свідомості за допомогою візуального ряду (простіше кажучи, зображення, а не тексту). М. Маклюєн оптимістично вважав, що телебачення, відновлюючи втрачену гармонію між раціональним і плотським, між візуальним і вербальним, між понятійним і метафоричним, повертає людині цілісність і повноту сприйняття

¹ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / пер. с фр. С.Н. Зенкина. — 3-е изд. — М.: Добросвет: КДУ, 2009. — 389 с.

й переживання нею світу¹. Через декілька десятків років, цей прогноз вже не виглядає реалістичним. Телебачення, а, тим більше, Інтернет, переносить людину навіть в найвіддаленіші куточки планети, дає ілюзорну можливість відчувати себе учасником подій на іншому кінці земної кулі, що народжує, за словами Ж. Бодрійяра, «емоційну відчуженість». Телеглядач може, сидячи на дивані, спостерігати за ходом війни в Іраку, навіть більше — війна для нього існує лише у вигляді екранної заставки, яку можна змінити одним натисненням кнопки.

Разом з тим, інформаційний простір постіндустріального суспільства виступає як закономірна стадія розвитку суспільства і його компонентів, тому цілком виправданим представляється застосування до його аналізу тим тих методів, які були апробовані на дослідженні попередніх історичних епох. Можна погодитися з російським дослідником В. Устьянцевим, що «ступінь застосовності класичних і некласичних парадигм інформаційного простору індустріального суспільства до аналізу постіндустріального суспільства пояснюється тим, що інформатизація соціуму не підриває просторові структури, що склалися, а змінює форми соціальної детермінації людської діяльності в просторі»².

Симптомом епохи засобів електронної комунікації стає структуризація часу постійними випусками новин, які створюють абсолютно особливий образ людини, яка не зобов'язана все знати, але зобов'язаний завжди «бути в курсі». Можливості практично безмежного розширення комунікації в соціальному просторі, коли людина по Інтернету може знайти своїх однодумців практично в будь-якій країні світу (у 1998 році була зафіксована перша спроба створення мережевого етносу не на підставі спільності території або мови, а на підставі спільності інтересів), не означають протікання аналогічних процесів і в соціальному часі. Швидше, навпаки, розпилювання людини в інформаційному просторі приводить до його неможливості зібрати себе як хронологічно впорядковану послідовність станів і точок зору. Представники сучасної молоді, розділені буквально декількома роками, вже насилу знаходять спільну мову у сфері особистих інтересів (змінюється як сленг, так і кумири, цінності і стилі поведінки) — на зміну проблемі «батьків і дітей» приходять проблема «старших і молодших дітей». Крім того, постійне отримання інформації стає своєрідним наркотиком, що вимагає все нових і нових доз (у психології цей процес отримав назву «синдром нав'язливого споживання інформації», симптомами чого служить непомірний перегляд телепередач або розгадування кросвордів).

Розростання й інформатизація сфери комунікацій — ці чинники позначаються і на характері політичного устрою суспільства, відбувається «замикання» людини на «приватній» сфері власних інтересів, тоді як сфера «публічна»

¹ Маклюэн Г.М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. — М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.

² Устьянцев В.Б. Пространство информационного общества // Информационная цивилизация: пространство, человек, культура. — Саратов: Изд-во Поволжского межрегионального уч. центра, 2000. — С. 5.

стає підпорядкованою, що примушує політичних діячів підстроюватися під бажання публіки. Симптоматичним явищем перетворення політики у свого роду телевізійне шоу стає зміна основного типу радників будь-якого політичного керівника — якщо в 60-і роки як такі виступали *speechwriters* (укладачі мов), то в 90-і роки їм на зміну приходять *imagemakers* (творці образів). Мистецтво переконання поступається місцем мистецтву справляти відповідне враження на телевізійну аудиторію.

Зміна ціннісних пріоритетів не могла не викликати відповідного відгуку в структурі соціального і політичного простору сучасного суспільства. Посилюється темп виготовлення і споживання інформації, що приводить до явища «футурошоку», яке описує в одній з своїх робіт американський футуролог Е. Тоффлер, тобто багато разів посилюється швидкість соціальних взаємодій і пов'язаних з ними змін у соціальній інфраструктурі. У соціокультурній ситуації, при якій головним чинником, що впливає на соціальний успіх людини, стає рівень його інформаційного забезпечення, провідним соціальним інститутом стає освіта. Надзвичайно важливого значення набуває вже не базова освіта і набір знань, що робить суб'єкта фахівцем у конкретній галузі науки або практики, а оволодіння навиками отримання нових знань і, відповідно, готовність до постійного підвищення або навіть зміни своєї кваліфікації.

Домінуючою стратегією політичних суб'єктів стає посилення контролю за ступенем розповсюдження інформації, причому основним способом такого контролю стає вже не посилення цензури, а різке збільшення джерел інформації за короткочасний проміжок часу, що позбавляє людину можливості розібратися в ситуації. З метою досягнення подібного ефекту, створюються нові джерела інформації або забезпечується доступ до вже існуючих засобів масової інформації.

Подальший розвиток телебачення, радіо, телефонії, космічних і телекомунікаційних каналів зв'язку, а найголовніше, стрімко розширення інформаційного й комунікаційного потенціалу глобальної комп'ютерної мережі Інтернет привело до утворення в сучасному суспільстві електронної інформаційної структури, паралельної традиційній. І надалі електронна інформаційна структура може стати по суті основним джерелом інформації для людини, роблячи безпосередній вплив на її психічну діяльність і формування її соціальної поведінки.

Ще однією тенденцією, що анігілює публічність інформації, стає локалізація інформаційного простору, що полягає в утворенні особливих сегментів, що структурно є переплетенням новітніх комп'ютерних технологій з соціальними структурами, які піддаються безперервній модернізації. Кожен сегмент інформаційного простору перетворюється на об'єкт конкурентної боротьби між власниками засобів електронної комунікації за ексклюзивність права надання інформаційних послуг. Як приклад можна привести спеціалізацію телевізійних каналів на цільовій аудиторії, що належить до певних соціальних груп: ділові канали, де основними повідомленнями, що передаються за допомогою комунікативних каналів, є відомості про фондові ринки і біржові індекси; сімейні канали, орієнтовані на практично застосовну складову

інформаційного простору; розважальні канали, що надають інформаційні послуги розважальної та ігрової властивості.

Прагнення зберегти свій життєвий світ у недоторканності й об'єктивні ускладнення, що виникають при здійсненні цього прагнення зважаючи на наявність безлічі джерел інформації, що суперечать один одному, можуть послужити джерелом архаїзації життєвих цінностей і пріоритетів. Пануючим прагненням людини стає консервативна спрямованість на збереження існуючого стану речей або відновлення того порядку, який уявляється суб'єкту ідеальним варіантом життєвої стратегії, що може призвести до некритичного відношення до одного джерела інформації і повного заперечення альтернативних джерел, неможливості неупередженого й об'єктивного оцінювання ситуації, що складається.

Комунікативність, як властивість соціальної реальності, є сукупністю умов, що забезпечують можливість встановлення діалогу, взаємодії між двома суб'єктами — індивідуальними або соціальними. Але в умовах інформатизації і комп'ютеризації соціальної реальності як невід'ємна умова подібної взаємодії виступає наявність налагоджених комунікацій, каналів трансляції і репродукції інформації, що дозволяє вважати найбільш характерною властивістю сучасного інформаційного простору не комунікативність, а комунікаційність. Під визначення комунікаційності підпадають технології й засоби комунікації, сприяючи встановленню контактів між виробниками, посередниками і споживачами інформації. Дана відмінність дозволяє говорити про необхідність методологічного синтезу комунікативного і комунікаційного підходів з метою найбільш адекватного відображення характерних рис інформаційного простору в умовах сучасного соціального розвитку.

Таким чином, комунікаційну природу інформаційного простору можна виразити в наступному. Комунікаційний підхід будується на теорії «публічної інформації» Ю. Хабермаса і еволюціоністському баченні засобів комунікації М. Маклюєна. Його безперечною перевагою, у порівнянні з існуючими соціально-філософськими підходами, є зосередженість на питаннях структуризації інформаційного простору і виявлення його значущості в повсякденному житті сучасної людини¹.

Комунікація є невід'ємним феноменом життєвого світу людини, забезпечуючи інтерсуб'єктивний характер його утворення і функціонування. Життєвий світ, у свою чергу, виступає як *межа комунікації*, зумовлюючи наявність схожих для всіх учасників комунікації тем спілкування; *умова комунікації*, оскільки наявність життєвого світу є фундаментальною властивістю спільності різних індивідів, що долає різницю точок зору, а також *джерело сенсів комунікації*, на якому базуються сформульовані в процесі взаємодії точки зору.

Нарративізація комунікативного досвіду, що виробляється в процесі окремих актів комунікації, приводить до усвідомлення єдності точок зору, що

¹ Дзьобань О.П., Мелякова Ю.В. Комунікаційна природа інформаційного простору // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 81–88.

висловлюються щодо окремих ситуацій, тобто сприяє формуванню особової ідентичності. Схожість одиничної точки зору з аналогічними оцінками, висловлюваними представниками певної соціальної групи, приводить до утворення соціальної ідентичності. Таким чином, комунікація сприяє соціалізації індивіда, а також підтримці й трансформації запасу соціальних стереотипів, способів їх актуалізації й легітимації.

Окремі комунікативні акти, учасники яких звертаються до запасу соціально значущої інформації, що є в суспільстві, актуалізуючи її, або змінюючи відповідно до принципу когерентності, є невід'ємною частиною соціального життя. Разом з тим, в сучасному суспільстві структуру інформаційного простору утворюють технології й засоби комунікації, що дозволяють встановити контакт між різними сторонами діалогу незалежно від просторово-часових координат їх функціонування. Інформаційний простір, з точки зору комунікаційного підходу, є сукупність комунікаційних технологій, що забезпечують взаємодію між виробником, передавачем і споживачем інформації.

Відмінність у способах комунікації визначає своєрідність інформаційного простору в різні історичні епохи, тому М. Маклюєн пропонує наступну періодизацію динаміки інформаційного простору, відповідно до основних способів комунікації — усний і письмовий (традиційне суспільство), книжний (індустріальне суспільство) і електронний (постіндустріальне суспільство).

Специфіка інформаційного простору в рамках постіндустріального суспільства з позицій комунікативного підходу полягає у формуванні засобів електронної комунікації, сприяючих подоланню інформаційним простором меж державних суб'єктів і утворенню транснаціонального інформаційного простору. Сучасний інформаційний простір утворюється з безлічі комунікативних каналів, що, з одного боку, полегшує для індивіда процес отримання інформації, а з іншого — створює ускладнення для раціоналізації комунікації й вибудовування власної ідентичності.

На підставі викладеного вище можна виділити деякі позитивні цивілізаційні тенденції сучасного суспільства, які свідчать про комунікативну природу інформаційного простору.

У процесі інформатизації цілеспрямовано формуються й розвиваються інформаційні потреби суспільства, що припускає створення таких умов, при яких у людини в процесі її життєдіяльності виникає необхідність і інтерес до підвищення свого рівня інформованості й інформаційної культури. Ці умови можуть бути як економічними, так і соціальними. Без цілеспрямованого розвитку інформаційних потреб суспільства не можна розраховувати на успіх інформатизації, оскільки в цьому випадку результати інформатизації можуть виявитися просто незагребуваними.

Таким чином, інформатизація, з одного боку, сприяє найбільш ефективному задоволенню потреб в комунікації, а, з іншого — вона породжує нові інформаційно-комунікативні потреби. Наявність інформаційних потреб дозволяє говорити про інформацію як про ресурс, що задовольняє ці потреби. Відзначимо, що зростання інформаційних потреб сприяє інтелектуалізації й духовному розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Перетворення інформації в комутаційний ресурс, що визначає розвиток цивілізації. В кінці ХХ століття вперше в розвитку людського суспільства інформація стає пріоритетним ресурсом. Успішне вирішення проблем соціально-економічного розвитку суспільства багато в чому визначається тим, наскільки ефективно використовується інформація як ресурс у всіх сферах діяльності, наскільки широко застосовуються сучасні інформаційні технології як засіб використання інформаційного ресурсу. Інформатизація дає можливість масового використання інформаційних технологій у всіх сферах діяльності людини, створення автоматизованих інформаційних систем, що ефективно підтримують функціонування економічних, організаційних і соціально-культурних структур (наукова і освітня діяльність, промислове виробництво, фінансова діяльність, охорона здоров'я, торгівля, діяльність різних органів влади і т. д.).

Обробка й застосування інформаційного ресурсу за допомогою сучасних інформаційних технологій сприяє підвищенню ефективності використання і економії трудових, речовинно-енергетичних, фінансових ресурсів. В цілому відбувається фундаментальна зміна структури ресурсів, необхідних для життєдіяльності суспільства, і на передній план висувуються саме інформаційно-комунікаційні ресурси. Використання таких ресурсів і сучасних інформаційних технологій у сфері матеріального виробництва дозволяє вирішувати принципово нові задачі, недоступні у разі застосування тільки речовинно-енергетичних технологій. Таким чином, інформація все більшою мірою використовується як ресурс розвитку держави і найважливіший якісний чинник переходу на шлях комунікаційного розвитку суспільства.

Інформатизація опирається на використання всіх засобів традиційної й сучасної інформаційної технології, яка включає не тільки комп'ютери, але й телекомунікації, візуально-акустичні пристрої, інтегровані інформаційні мережі різноманітних типів тощо¹. Уже тільки перераховане дозволяє зробити висновок про системний характер процесу інформатизації. Ця системність інформатизації виявляє себе ще й у тому, що суміжні інформаційні галузі: зв'язок, теле- й радіомовлення, журнально-газетна й книговидавнича справа, фото-, відео- й аудіоіндустрія все в більшій мірі поєднуються з усіма прошарками електронно-обчислювально-програмної промисловості. Інформатизація дозволяє системно на базі інформаційних технологій зв'язати воедино всі інформаційно-комунікаційні послуги. Підкреслимо, що саме злиття когнітивних, соціокультурних і техніко-технологічних процесів найбільш адекватно характеризує процес інформатизації.

Для використання інформації як пріоритетного ресурсу розвитку суспільства необхідне підвищення інтелектуального рівня перш за все окремої людини. Інформація може бути ресурсом тільки для людини, що досягла певного рівня інтелектуального розвитку, яка зможе використовувати інформацію саме як ресурс, інакше інформація стає інформаційним шумом, який тільки

¹ Уханов Є.В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — Х., 2010. — 18 с.

збільшує ентропію даної системи, тобто суспільства. Тому інтелектуалізація суспільства пов'язана, перш за все, з розвитком освіти, підвищенням якості підготовки фахівців, досягненням високого рівня інформаційної культури і т. д. Розвиток процесу інформатизації суспільства і подальше становлення інформаційного суспільства приводить до необхідності постійно вчитися, підвищувати кваліфікацію, а іноді й перекваліфіковуватися. Таким чином, процес освіти стає безперервним протягом всього життя людини. У зв'язку з цим, особливою важливістю набуває віртуалізація освіти, яка виявляється в створенні систем дистанційного навчання, систем відкритої освіти, що дають можливість формувати індивідуальні програми для навчання.

Нові інформаційні технології відіграють велику роль у розвитку інтелектуальних здібностей людини. Ці технології розглядаються фахівцями як засіб розвитку таких якостей людини ХХІ століття, як системне наукове мислення, конструктивне образне мислення, розвинена уява, просторове і асоціативне мислення, розвинена інтуїція, варіативність мислення і відчуття нового, хороша лінгвістична підготовка і володіння іноземними мовами, які найбільшою мірою забезпечують можливості широких міжнародних контактів людини.

Підвищення інтелектуального рівня окремої людини веде до інтелектуалізації всього суспільства в цілому, що є необхідною складовою процесу інформатизації, оскільки тільки суспільство з високим інтелектуальним потенціалом здатне реалізувати всі можливості інформатизації, а не зупинитися тільки на техніко-технологічній стороні цього процесу.

Сучасні інформаційні технології, звільняючи людський інтелект від рутинних операцій, багато разів збільшуючи запас і різноманітність доступної йому інформації, є могутнім чинником стимулювання творчої діяльності. Особливу роль в контексті комунікації інформаційного простору відіграє віртуалізація науки. В даний час у світовій науковій спільноті набули широкого поширення так звані «розподілені творчі колективи». Оперативна взаємодія членів таких колективів відбувається за допомогою мережі Інтернет. Сучасні й перспективні технології віртуальної реальності, якщо їх спеціально орієнтувати на підтримку творчості людей в тій або іншій сфері, можуть істотним чином полегшити підготовку й реалізацію творчих процесів. Творча людина сьогодні має можливість створювати спочатку деяку віртуальну реальність у своїй галузі і тільки тоді переходити до процесу матеріалізації цієї віртуальної реальності у вигляді креслень, малюнків і т. п., які, до речі, теж можуть бути зафіксовані на електронних носіях інформації.

Сучасні інформаційні технології є способом залучення людини до джерел і змісту всієї світової культури. Інформатизація — найважливіший спосіб усупільнення знань, перетворення їх в загальне надбання. Відзначимо, що тільки на основі загальнодоступності знань і всіх досягнень світової культури і може відбутися зміна традиційних світоглядних установок суспільства на цінності і принципи соціальних комунікацій.

Таким чином, в процесі інформатизації потужно трансформується інтелектуальний потенціал соціуму за допомогою засобів інформатики, особливо

заснованих на системах штучного інтелекту. Відбувається підвищення інтелектуального й інформаційного потенціалу нації, тобто здібності людей проводити і засвоювати нові знання, істотно розширюються можливості пізнання й комунікацій. Це приводить до зростання інтелектуалізації суспільства в цілому, що особливо важливо для становлення ноосферного інтелекту людства.

В даний час все частіше рівень розвитку того або іншого суспільства оцінюється за рівнем розвитку його інформаційної сфери. Разом з техносферою створюється інфосфера як планетарна інфраструктура, об'єднуюча інтелектуальні комп'ютерні системи і глобальні телекомунікаційні мережі. На основі створеної інфосфери суспільство опановує процеси виробництва і розумного використання інформації, долає інформаційну кризу і якнайповніше реалізує право доступу кожної людини до інформації.

В майбутньому інфосфера дозволить здійснити безперервний моніторинг стану навколишнього середовища з метою збору інформації для запобігання негативним впливам людини на природу і вживання дієвих заходів для захисту людини від природних явищ, що завдають збитку її здоров'ю, матеріальному і соціальному стану. Сьогодні за допомогою інфосфери не просто охоплюється вся цивілізація, але й формується свій, багато в чому ще замкнений світ. Серед творців і користувачів інфосфери вже затверджується інший спосіб мислення, комунікацій, нова етика й культура розуміння; комп'ютер, інформаційна техніка і технології відкривають і нові виміри свідомості.

Таким чином, йдеться не просто про нову технологічну епоху в розвитку людства, що змінює еру послідовно нарощуючих свою потужність енергетичних технологій. По суті можна зробити висновок про те, що інфосфера є третьою природою, що піднімається над першою природою як такою і штучною природою, створеною людиною. Більше того, інфосфера сполучає природне і штучне середовища, утворюючи новий інтелектуально-комунікаційний простір.

Використання комп'ютерних технологій створює принципово інші можливості не тільки в отриманні людиною нових знань, але і в розвитку її відчуттів і всієї емоційної сфери. Комп'ютерні технології стають, наприклад, інструментальною основою екранного мистецтва, яке, знаходячи нову якість, робить широко доступними шедеври світової культури.

Розвиток інформаційних технологій приводить до появи глобальних інформаційних мереж (таких як мережа Інтернет). Глобальні інформаційні мережі, роблячи інформацію загальнодоступною, формують нові типи людських комунікацій, багато в чому трансформують колишні цінності і пропонують нові, такі як відкритість суспільства й людини, пріоритетний розвиток пізнавальної здатності людей, їх духовності.

На основі глобальних комп'ютерних мереж формується розподілений банк знань. Основу цього банку знань складає фундаментальна науково-технічна інформація, що відображає закони розвитку природи і суспільства. Це та інформація, яка всеосяжно описує наукову картину світу. Наукова картина світу є певною системою знань, яка при відчуженні від конкретного співтовариства втрачає свій операційний характер. Тому, щоб картина світу могла виступати

як описова структура наочної реальності, вона сама повинна бути описана. Як такий інформаційний опис наукової картини світу (інформаційної моделі світу) і служитиме вказаний банк знань. На нашу думку, формування такої інформаційної моделі світу стане одним з найважливіших результатів інформатизації, який позитивно позначиться на вирішенні багатьох глобальних проблем цивілізації.

Створення банку знань, для користування яким буде досить наявності персонального комп'ютера, відкриє широкі можливості багатократного і швидкого використання знань, накопичених усім людством. Завдяки процесу інформатизації знання стають загальнолюдським надбанням. Підкреслимо, що знання — єдина форма колективної власності, яка тільки примножується від використання. Відповідно, використання банку знань приводить тільки до його подальшого поповнення й розвитку. У принциповій невичерпності розподіленого банку знань і полягає особливість цього типу власності.

Зростання й накопичення знань є визначальним чинником розвитку людства, спрямований стійкий розвиток у принципі неможливо здійснити без інформаційного забезпечення. Обсяг інформації, необхідний для переходу до стійкого розвитку, на багато порядків вище, аніж при стихійному розвитку суспільства. Але справа не тільки в кількості інформації, але і в її якості. Важливо забезпечити перехід до стійкого розвитку необхідною по кількості й якості інформацією. Роль такого інформаційного забезпечення і відіграватиме розподілений банк знань, створений на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

На певній стадії розвитку інформатизації відбувається формування глобальної інформаційної системи, розвиток якої приведе до інформаційного об'єднання людства в єдиний соціум. Відзначимо, що це може мати вирішального значення для глобалізації процесу переходу цивілізації на шлях стійкого розвитку¹. Єдиний людський соціум буде з необхідністю володіти інтелектом, але це буде вже емерджентно новий — інтегральний інтелект, який не може бути зведений до простої суми окремих інтелектів, його складових, цей інтелект володітиме принципово новою системною якістю.

Інтегральний інтелект — це система, об'єднуюча людей інформаційними зв'язками, завдяки якій їм стають доступні загальні знання, загальне розуміння ситуації. В результаті неминуче виникає єдине бачення того, що відбувається як основа для загальних вирішень і дій. Інтегральний інтелект

¹ Мнацаканян М.О. Нации в современном глобальном мире: модернистские, конструктивистские и постмодернистские теории. — М.: Анкил, 2011. — 324 с.; Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации: II Молодежная научная конференция, Москва, 19–20 ноября 2010 г.: Сборник материалов / Редкол.: В.А. Луков (отв. ред.), В.И. Буренко, А.К. Сквориков. — М.: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2010. — 242 с.; Таскаев Г.С. Глобализация как тенденция нового времени. — М.: МАКС Пресс, 2011. — 110 с.; Гайдабрус Н.В. Смысл жизни человека в условиях глобальных проблем современности: Монография. — Пенза: Изд-во ПГУАС, 2011. — 119 с.; Макаревич Э.Ф. Последний бастион: глобальная культура коммуникаций / Э.Ф. Макаревич, О.И. Карпунин. — М.: Дрофа, 2011. — 430 с.

об'єктивно стане якимсь інструментом, що управляє діями людей. Інформаційною підтримкою такого управління служитиме банк знань, заснований на сучасних інформаційних технологіях. Будучи озброєним усіма технічними нововведеннями інформаційних технологій, інтегральний інтелект придбає справді дивовижну могутність. Формування інтегрального інтелекту має велике значення для вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації, переходу до стійкого розвитку, а також для створення інформаційного суспільства і подальшого становлення ноосфери.

Найважливішою тенденцією сучасного процесу інформатизації є становлення інформаційного суспільства спочатку в країнах-лідерах інформатизації, а в перспективі — глобального інформаційного суспільства, що не виключає різноманіття в окремих країнах і регіонах. У інформаційному суспільстві широке застосування інформаційного ресурсу кардинальним чином змінює всю структуру соціальної діяльності. Основу соціальної динаміки в інформаційному суспільстві складуть не традиційні матеріальні, а інформаційні, інтелектуальні ресурси — знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей, їх ініціатива, творчість.

Завдяки засобам інформатики й новим інформаційним технологіям діяльність переважної більшості (до 90%) населення країн, що вступили в стадію інформаційного суспільства, буде так чи інакше пов'язана з інформацією. І лише решта частини населення трудитиметься в матеріальній сфері, тобто в промисловості і сільському господарстві¹. Таке переструктурування діяльності людини сприятиме значному зниженню антропогенного тиску на біосферу, що є важливим чинником збереження стійкості біосфери. Інформаційне суспільство дозволяє вирішувати глобальні проблеми сучасної цивілізації, наявність яких є серйозною перешкодою для переходу цивілізації до стійкого розвитку в планетарному масштабі.

Таким чином, основним чинником, що структурує й змінює інформаційний простір постіндустріального суспільства, стає діяльність засобів електронної комунікації, перш за все, Інтернету. Оскільки глобалізований інформаційний простір здійснює вплив на всі сфери суспільного життя, то особливий інтерес викликає з'ясування тієї ролі, яку відіграють засоби електронної комунікації в процесах функціонування соціальних інститутів і життєдіяльності окремих індивідів. Річ у тому, що сам термін «засоби електронної комунікації» не стає предметом концептуалізації, тому дослідники, що пишуть про сучасні наслідки комп'ютерної революції, роблять акцент на окремих сферах, у яких застосовуються дані засоби, наприклад, аналізують потенціал розвитку Інтернет-бізнесу або медіакратії. З нашої точки зору, необхідно спершу поставити питання про те, які власне інновації вносить поява засобів електронної комунікації в процес комунікації людей, яким чином цифрова форма подачі інформації полегшує процес досягнення консенсусу, або створює достатньо серйозні перешкоди на шляху до взаємовигідної угоди.

¹ Состояние исследований по проблемам информационного общества: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book094.pdf>.

1.5. Коеволюція права й інформації. Інформаційні засади права

У XXI ст. спостерігається досить помітний рух суспільства в бік інформаційної сфери існування, в ході якого воно набуває нових якостей і змінює свої обриси майже до невпізнання. Основні його інститути і явища стали вимірюватися новими координатами, новим «інформаційним градусом» розвитку. Інформаційний критерій стає не просто індикатором популярності, він набуває системотворчого значення для всіх без винятку сфер людської життєдіяльності. Це стало можливим внаслідок того, що інформація як феномен, що створює новий стан суспільства, сприймається як основа «нової цивілізаційної хвилі». Як зазначають українські фахівці, специфічною рисою інформаційної сфери сучасного суспільства є її багатовимірний характер. За низкою фундаментальних ознак вона є цілісним феноменом, і на рівні соціальної практики інформаційна складова присутня в усіх основних галузях суспільного життя, причому її прояви є надзвичайно різноманітними. Інформаційну сферу необхідно розглядати і як окремих сектор політики, і як чинник її модернізації, і як джерело потужних соціокультурних трансформацій¹.

«Інформаційний градус» розвитку суспільства стає вимірником і для основних інститутів системи права. Перші спроби юристів осмислити феномен науково-технічного прогресу (НТП) й використовувати його досягнення в юриспруденції були зроблені ще в 60–70 рр. минулого століття, коли в науковій спільноті відбувалися так звані «кібернетичні читання» в рамках Всесоюзного симпозіуму, що проводився щорічно, з проблем правової кібернетики.

Розвиток мікроелектроніки і поява персональних комп'ютерів на початку 80-х років минулого століття зумовили технологічний вибух, хвилі якого підсилили вплив НТП на суспільні відносини інформаційного типу. Незабаром стали з'являтися перші спроби їх нормативного оформлення.

Отже, необхідно підкреслити, що приводів для загальнотеоретичної рефлексії правової доктрини в її фундаментальній складовій і теоретичного узагальнення правового забезпечення інформаційної сфери сучасного життя є більше, аніж достатньо. Доречно згадати хоча б про декілька гострих проблем правового забезпечення інтересів людини й суспільства в нових інформаційних вимірах. До них відносяться:

- забезпечення права на інформацію;
- охорона інформаційних продуктів інтелектуальної власності й персональних даних в умовах масового їх переведення у цифровий вигляд;
- захист життя і здоров'я від мережевого комп'ютерного «цунамі»;
- захист індивідуальної й суспільної свідомості від використання інформаційних впливів під час масових акцій;
- право на життя і збереження людської природи в сучасних умовах.

¹ Дубов Д.В., Ожеван М.А., Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. — К.: НІСД, 2010. — 29 с.

Спроби вирішення названих проблем сучасності вибірково знаходять віддзеркалення у вітчизняних і міжнародних документах та інших нормативних правових актах. Проте їх фундаментальне правове наукове узагальнення й осмислення ще попереду. Теоретичного дискурсу й наукового вирішення чекають і проблеми розуміння інформації¹, ролі та ступеня її впливу на правову дійсність в цілому. Одним словом, в режимі очікування адекватної реакції юридичної науки знаходяться найнеобхідніші людські проблеми. «Момент істини» для теоретичної юриспруденції вже настав. Стан суспільства, яке знаходиться в стані, близькому до інформаційного, вже сьогодні вимагає від правової системи динамічного випереджаючого розвитку, прояву накопиченого доктринального інтелектуального потенціалу, енергії юридичної думки і комплексної організації правового забезпечення інформаційної сфери.

В юриспруденції не один раз робилися спроби осмислення закономірностей інформаційних систем.

Так званий «кібернетичний» період розвитку вітчизняної науки (60–70-і роки минулого століття) відзначений проведенням досліджень у царині кібернетики і впливу її ідей на розвиток права. До кінця 80-х рр. така активність явно сповільнилася. Швидше це пояснюється перехідним періодом інформатизації до сучасного її стану. У названий перехідний час вже позначився інтерес правознавців до тематики правового забезпечення інформаційних процесів, пов'язаних з впровадженням комп'ютерних технологій в реальному секторі економіки. Перші спроби наукового аналізу були рідкісними, позиції учених-правознавців були результатом генезису ранніх доктрин, що переважно походять з тих окремих галузей юриспруденції, які були найбільше пов'язані з забезпеченням функціонування автоматизованих інформаційних систем. Теоретичні дослідження велися, проте вони не визначалися як тенденція розвитку правової науки.

Лише до кінця 90-х рр. наукова рефлексія даної проблеми стала найбільш активною, коли стали затребуваними концептуальні позиції правознавців, коли цифрові технології стали значно змінювати траєкторію руху суспільства в інформаційний бік. Саме в цей час стала формуватися самостійна галузь наукових знань, пов'язаних з правовим забезпеченням інформаційної сфери. Вітчизняна правова наука теж не лишилася осторонь цієї проблематики².

¹ Теоретичні розбіжності у підходах до розуміння феномену інформації наведені у попередніх параграфах.

² Інформаційна діяльність в правознавстві: стратегія управління розвитком наукових досліджень, інноваціями, консалтингом, моніторингом, системою трансферу технологій в урядових структурах, університетах, дослідницьких центрах і в приватному секторі / Біленчук П.Д., Кравчук О.В., Міщенко В.Б., Пілюков Ю.О. / П.Д. Біленчук (заг. ред.). — К.: Наука і життя, 2007. — 244 с.; Комп'ютеризована система інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності: Посібник / Горьовий Л.Є., Швець М.Я., Дрогаль Т.Г. та ін. — К.: Парламентське вид-во, 1998. — 149 с.; *Нестеренко О.В.* Основи побудови автоматизованих інформаційно-аналітичних систем органів державної влади. — К.: Наукова думка, 2005. — 628 с.; Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності / В.В. Дурдинець (ред.). — К.: Навчальна книга, 2005. — 640 с.

У зв'язку з цим, виникають перші суто наукові проблеми інформаційного права, що включають питання щодо того, що є самостійність галузевої інформаційної приналежності юридичних знань і в чому виявляється їх відособленість, як місце інформаційного права в системі правових знань. Разом з ними виникають і питання загальнонаукового розуміння суті знань у царині правового забезпечення інформаційної сфери. Якими положеннями повинні керуватися дослідники при формуванні наукових доктрин: власними і відособленими або інтегрованими, заснованими на ідеях традиційної загальнонаукової методології?

У той же час, після офіційного визнання «інформаційного права» динаміка наукових досліджень у сфері правового забезпечення наростала і продовжує наростати. Ця обставина ще більше загострила проблему існування загальних теоретичних підстав наукових досліджень, направлених на організацію правопорядку в інформаційній сфері суспільних відносин.

Відомо, що ідеї коеволюції стали парадигмою природних і соціальних наук на рубежі ХХ–ХХІ ст. Якщо еволюція зазвичай пов'язувалася з прогресом, з висхідним розвитком, у якому вищий ступінь в еволюції заперечує інший, більш низько організований, то ідея коеволюції припускає спільний розвиток в рамках системи взаємодії¹.

Історія становлення й розвитку двох явищ цивілізації у формі коеволюції інформації й права представляє інтерес для дослідника в двох ракурсах. З одного боку, в аспекті впливу інформації і пов'язаних з нею систем на правову дійсність, причому під правовою дійсністю тут розуміється вся реальна дійсність на макрорівні правової сфери як наочній сфері людської діяльності (юридична наука, позитивне право, правозастосування і юридична культура), тобто вся сукупність правових феноменів. Дана проблема розглядається в рамках проблем пошуку нових засобів мобілізації правової системи, в рамках інформаційної парадигми як сукупності поглядів на вирішення правових проблем крізь призму інформаційних знань, перш за все, впливу знань про природу інформації, на формування й реалізацію права в цілому².

З іншого боку, становлення й розвиток у формі коеволюції інформації і права розглядається в сенсі правового впливу на інформаційну сферу.

Перший з названих аспектів дослідження проблем інтеграції названих двох явищ відображає достатньо істотний момент розвитку правової науки. Раніше він розглядався в рамках переважно кібернетичних начал в юриспруденції, в період розквіту кібернетики (50–70-і рр. минулого століття). У той час

¹ Проблеми коеволюції. Філософські науки : зб. наук. пр. / Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С.Макаренка / В.М.Вандишев (ред.). — Суми : Ред.-вид. від. СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2000. — 98 с.; *Наумкіна О.А.* Роль теорії самоорганізації в осмисленні феномена коеволюції суспільства та природи : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.09 / Наумкіна О.А. — К., 2001. — 16 с.; *Афонин Э.А.* Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ / Афонин Э.А., Бандурка А.М., Мартынов А.Ю. — 2-е изд., перераб. и доп. — К. : Парламентское издательство, 2003. — 384 с.

² *Дзьобань О.П.* До проблеми коеволюції права й інформації // Інформація і право. — К., 2012. — № 3 (6). — С. 9.

спостерігався інтерес з боку правознавців до кібернетичних проблем права і велися дослідження закономірностей природи правової інформації і їх прояву в правовій системі¹. В усякому разі, до кінця 80-х рр. минулого століття склалася стійка правова доктрина стосовно основ впливу інформаційних систем на право. На її основі були сформовані основні положення прикладної науки «правова інформатика» як різновиду міждисциплінарної науки інформатики. У її рамках не тільки розглядалися прикладні проблеми розвитку інформаційних систем у правознавстві, але й формувалася новий різновид правової інформації — електронна її форма. У той час стали активно розвиватися процеси інформаційного забезпечення правотворчості й упроваджуватися системи інформатизації законотворчих органів на різних рівнях, а також створюватися різні прикладні інформаційні технології формування, зберігання й використання електронної правової інформації. Наприклад, на початку 90-х років на пострадянському просторі виникли довідкові правові системи, коли почався розвиток підприємництва в колишніх радянських республіках. Тоді правові системи являли собою електронні підборки текстів нормативних актів. Першою такою системою в Україні був «Автоматизований довідник з зовнішньої торгівлі «Перший помічник», створений у 1990 році і направлений на задоволення інформаційних потреб великої кількості дрібних підприємців, які в ті роки вели активну торгову діяльність з близьким зарубіжжям. Пізніше з'явилися інші спеціалізовані й загальнозаконодавчі системи.

Увага правознавців до проблем пошуку прояву закономірностей інформації у правовій системі і прикладним завданням в рамках правової інформатики як і раніше не слабшає². Цьому сприяє впровадження комп'ютерних технологій у юридичну діяльність. Прийняті за останні роки різні цільові програми й концепції інформатизації провідних юридичних організацій (судової системи, митної служби, органів юстиції і ін.) тільки підтверджують відзначену тенденцію.

Разом з тим, особливістю інформаційної епохи розвитку суспільства є створення необхідних методологічних і правових бар'єрів негативним наслідком масової інформатизації і впровадження високих технологій³. У зв'язку з цим, правове забезпечення інформаційних процесів і виникаючих при цьому суспільних відносин неухильне зростає. Починаючи з початку 90-х рр. минулого

¹ Право и информатика: [сб. ст.] / под ред. Е.А. Суханова. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 143 с.; Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация / Ю.В. Кудрявцев. — М.: Юрид. лит., 1981. — 144 с.

² Брижко В.М., Швець М.Я. Інформаційне право: нормативні та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин: монографія. — К.: НДЦПІ АПРН України, 2009. — 290 с.; Нормативно-правові та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин: наук.-методол. посібник / Брижко В., Цимбалюк В., Швець М. / В.Я. Тацій (ред.). — К.: [ПанТот], 2009. — 322 с.; Брижко В.М. Методологічні та правові засади упорядкування інформаційних відносин: монографія. — К.: ПанТот, 2009. — 415 с.

³ Дзьобань О.П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. / за заг. ред. проф. В.Г. Пилипчука. — Харків: Майдан, 2011. — 244 с.

століття разом з динамічним розвитком законодавства, спрямованого на реалізацію цієї мети, спостерігався активний процес становлення й розвитку нової сфери правової діяльності, пов'язаної з правовим забезпеченням інформаційної сфери. Цьому сприяла ціла низка чинників.

По-перше, у зв'язку із створенням нового покоління електронно-обчислювальної техніки і високотехнологічних швидкісних засобів передачі інформації (зв'язку) значно зросла можливість отримання й використання великого обсягу інформації в коротші проміжки часу.

По-друге, перший чинник активно вплинув на створення умов включення масивів інформації в реальний сектор економіки. Повсюдне впровадження засобів автоматизації в управлінський процес суспільним виробництвом дозволив перекладати необхідну інформацію з традиційних паперових носіїв в електронний вигляд. При цьому зросли швидкості обробки інформації й ефективність управління суспільними процесами. Таким чином, сформовані електронні масиви інформації у вигляді баз даних (інформаційних ресурсів) в найбільш зручній формі їх використання, стали виконувати самостійну забезпечуючу роль в управлінських процесах разом з іншими видами ресурсів (сировинними, фінансовими, кадровими тощо). Повсюдна матеріалізація інформаційного ресурсу спричинила відособлення людської діяльності й формування самостійного виду суспільних відносин з приводу використання інформації.

По-третє, інформація у вигляді баз даних як об'єкт права в електронній формі при введенні її в економічний оборот опинилася поза межами традиційного правового регулювання. Специфічність такого об'єкта пов'язана з особливістю функціонування технічних засобів обробки інформації, з створенням інформації в її електронний символ (сигнал) і назад в читаний вигляд. Відмічена особливість робить уразливим електронний документ для копіювання і порушення його цілісності. Будь-яка сукупність і форми традиційних правових умов (правовий режим) використання електронного виду інформації як об'єкта права вже не може створити ефективного механізму правового регулювання суспільних відносин, що виникають з приводу таких об'єктів. На жаль, юридична наука, незважаючи на велику кількість досліджень у сфері правової кібернетики, не мала у своєму розпорядженні достатнього потенціалу для вирішення проблеми правового забезпечення формування й використання електронного документа. Незважаючи на звернення окремих правознавців до теми науково-технічного прогресу, наукових узагальнень, які б розкривали вплив науково-технічної революції на правове регулювання соціальних відносин, вони не проводили. Таке положення у правовій науці продовжується й понині. Тому суспільством була затребувана принципово інша сукупність правових засобів впливу на новий вид діяльності суб'єктів права, що стрімко розвивається, пов'язаний з формуванням, обробкою й використанням електронних форм інформації, сучасних високотехнологічних телекомунікаційних систем її передачі й зберігання.

По-четверте, нові форми, що стрімко розвиваються, і різновиди інформаційної людської діяльності значно відставали від традиційної свідомості.

Розрив між інформаційними потребами в новій «цифровій епосі» і ментальністю суспільства динамічно збільшувався у міру розвитку масової інформатизації. Цей чинник сприяв появі нового типу порушень (порушень цілісності інформації і доступу до неї), шкідливий характер яких був несумісним зі звичайними правопорушеннями. Разом з цим, виник новий клас правових проблем, пов'язаних з попередженням і боротьбою з комп'ютерними правопорушеннями.

Зусилля правознавців і вчених у сфері комплексного дослідження інформаційних систем дозволили створити правові концепції, спрямовані на формування правових умов реального сектора інформатики.

До початку 90-х рр. поступово стала формуватися нова галузь законодавства, метою якої було регулювання принципово нового типу суспільних відносин, пов'язаних з інформацією і процесами інформатизації. Було прийнято називати його «законодавством у сфері інформатизації», а пізніше остаточно склався і термін «інформаційне законодавство». Характерною особливістю його стало те, що норми права в нормативних правових актах нерідко були за своєю природою різними, інформаційне законодавство в більшій своїй частині стало носити комплексний характер, що поєднує риси публічного й приватного права.

Проте ця особливість інформаційного законодавства є не єдиною його характерною межею. Принципово важливим для нього, на наш погляд, є максимально адекватне віддзеркалення правової інформаційної дійсності. У кращому разі, воно повинне мати випереджальний характер правового регулювання інформаційних за характером суспільних відносин для того, щоб норми права створювали ефективний правовий режим використання нових форм інформації.

Однак, цим критеріям сучасне інформаційне законодавство не відповідає. Паралельно з формуванням інформаційного законодавства проводилися наукові дослідження з метою узагальнення закономірностей в інформаційній сфері людської діяльності і правового її забезпечення. Фундаментальні дослідження у царині названих проблем вели Ю. Базанов, К. Беляков, В. Брижко, В. Гавловський, Р. Калюжний, М. Коваль, В. Попович, В. Цимбалюк, М. Швець та ін.¹ Ними були створені основи для формування нової самостійної галузі юриспруденції.

Таким чином, інтеграційні процеси розвитку інформації і права, вплив пов'язаних з цими явищами систем одна на одну проходять по відособлених

¹ Брижко В.М., Швець М.Я. Інформаційне право: нормативні та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин: монографія. — К.: НДЦПІ АПРН України, 2009. — 290 с.; Нормативно-правові та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин: наук.-методол. посібник / Брижко В., Цимбалюк В., Швець М. / В.Я. Тацій (ред.). — К.: [ПанТот], 2009. — 322 с.; Брижко В.М. Методологічні та правові засади упорядкування інформаційних відносин: монографія. — К.: ПанТот, 2009. — 415 с.; Інформатизація управління соціальними системами: Організаційно-правові питання теорії і практики: навч. посіб. / М.Я. Швець (заг. ред.), Р.А. Калюжний (заг. ред.). — К.: МАУП, 2003. — 332 с.; Беляков К.І. Інформація в праві: теорія і практика. — К.: КВІЦ, 2006. — 118 с.

один від одного методологічних каналах. Інформаційні системи здійснюють вплив на право в рамках загальної теорії права і правової інформатики, у предмет наукових досліджень яких включені закономірності природи і розвитку інформації у правовій системі. Право, у свою чергу, покликане здійснювати активний вплив на інформацію і пов'язані з нею системи всім своїм арсеналом засобів. До складу таких засобів включені практично всі галузі права і, в першу чергу, інформаційне право. Розрізнення, що проводиться в підходах до інтеграції вказаних явищ має не лише практичне, але й методологічне значення.

Річ у тому, що в перші роки незалежності України проблеми правового забезпечення процесів інформатизації по аналогії з радянською традицією нерідко розглядалися в рамках правової кібернетики і правової інформатики, змішуючи при цьому два різних за своєю природою методологічних підходи. Розглядаючи, наприклад, проблеми правової інформатики і правової кібернетики, автори одночасно розглядали і питання правового регулювання інформаційних процесів і навпаки, описуючи проблеми правового забезпечення інформатизації, розглядали питання предмета правової інформатики. На жаль, ці способи одночасного розгляду різних за своєю природою і змістом проблем правової інформатики й інформаційного права мають місце і в сучасній літературі¹.

Імовірно, пояснення такого дуалізму позиції авторів робіт з правової кібернетики можна знайти в тому, що вони досліджували багато проблем правової системи крізь призму теорії управління, а тому й розглядали проблеми правового забезпечення інформаційних процесів у суміжній для інформаційного права науковій дисципліні.

Метою розгляду інтеграційних процесів права й інформації в даному параграфі є створення теоретичних умов для диференційованого підходу при проведенні досліджень проблем спільної дії названих феноменів у сучасну епоху. Уявляється, що обидва ракурси є однаково важливими для правової науки, оскільки вони дають можливість досліджувати з різних позицій правову дійсність.

Правова інформатика дає можливість більш комплексного і всебічного дослідження наявної сфери інформаційного права, оскільки об'єкти інформаційних відносин мають глибоке, природничонаукове коріння (електронна інформація, комп'ютерні технології, цифрові лінії зв'язку тощо). Проте, яким би не був ракурс дослідження, умовно кажучи, інформаційно-правовий або право-інформаційний (залежно від того, яке явище розглядається як реципієнт), все ж таки, вони повинні розглядатися окремо один від одного. Тим

¹ Жилієв І.Б. Інформаційне право України: теорія і практика: монографія. — К.: Парламентське видавництво, 2009. — 104 с.; Інформаційна діяльність в правознавстві: стратегія управління розвитком наукових досліджень, інноваціями, консалтингом, моніторингом, системою трансферу технологій в урядових структурах, університетах, дослідницьких центрах і в приватному секторі / П.Д. Біленчук (заг. ред.). — К.: Наука і життя, 2007. — 244 с.; Правове забезпечення інформаційної діяльності в Україні / Ю.С. Шемшученко (заг. ред.), І.С. Чиж (заг. ред.). — К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2006. — 384 с.

більше, у цієї багатоаспектної проблеми (коеволюції права й інформації) є ще й прикладні рівні. Наприклад, освітній, коли вона розглядається на рівні навчальної дисципліни, а в її рамках стан невизначеності в питаннях методу вивчення предмету, як уявляється, повинна бути зведена до мінімуму. Межі навчальної дисципліни (будь то правова інформатика або інформаційне право) повинні мати чіткіші контури, аніж при дослідженні тієї ж наявної царини на науковому рівні¹.

Висновок про загальність формули інформації і значенні її природних властивостей, на жаль, ще не був у найбільш розгорненому вигляді наближений до правової системи, хоча окремі спроби застосування в праві інформаційних (більшою мірою — кібернетичних) методів дослідження робилися не один раз. Вони описані в юридичній літературі, та й у наш час вчені продовжують висловлюватися з приводу інформаційного значення правової системи і її підсистем.

Одним з перших, хто дійшов однозначного висновку про наявність у права інформаційних ознак, був російський дослідник А. Венгеров. Ним навіть були здійснені їх дослідження і описання². По суті, саме він першим висунув гіпотезу про інформаційну природу права, а не тільки про наявність окремих інформаційних ознак у правових явищах. Свої попередні висновки про роль інформації А. Венгеров зробив, аналізуючи інформаційні й кібернетичні підходи до вивчення проблем природи управління³. Далі, досліджуючи природу правової інформації й використовуючи у вказаному сенсі інформаційний підхід до правових норм, він транслював його значення для «вивчення механізму дії права і ефективності правових норм», для «вивчення каналів, по яких право доходить до своїх адресатів і впливає на них за допомогою їх змісту»⁴. «Інформаційний підхід у праві, — підкреслював А. Венгеров, — дозволяє пізнавати й реалізовувати в цій царині загальноінформаційні закономірності і, в результаті, дозволяти створити інформаційну природу права. Тим самим вольова теорія права, у межах якої основна увага звертається на генезис права, на детермінацію норм соціально-економічним змістом, на способи і форми вираження в законах волі пануючого класу, буде доповнена інформаційною теорією права, тобто вченням про інформаційну природу права»⁵.

На жаль, гіпотетичні висновки А. Венгерова не знайшли подальшого розвитку. Цьому, очевидно, були свої причини. Історичні умови того часу теж треба враховувати, адже тоді інформація ще не набула того значення, як сьо-

¹ Дзьобань О.П. До проблеми коеволюції права й інформації // Інформація і право. — К., 2012. — № 3 (6). — С. 12.

² Венгеров А.Б. Категория «информация» в понятийном аппарате юридической науки // Советское государство и право. — 1977. — № 10. — С. 12–22.; Венгеров А.Б. Право и информация в условиях автоматизации управления. — М.: Политиздат, 1978. — 235 с.; Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник. — 2-е изд. — М.: Омега-Л, 2005. — 607 с.

³ Венгеров А.Б. Право и информация в условиях автоматизации управления. — М.: Политиздат, 1978. — 235 с.

⁴ Там само: С. 51.

⁵ Там само: С. 51.

годні, через нерозвиненість комп'ютерних засобів її обробки, а також технологій і швидкості передачі користувачам. Проте, методологічне значення висновків А. Венгерова є надзвичайно важливим, і сьогодні вони набувають особливої актуальності.

Необхідно підкреслити, що в період розквіту кібернетики багато юристів, йдучи в ногу з часом, брали участь у дискусіях з приводу проблем кібернетики і інформатики в праві¹, вивчали проблеми співвідношення управління і права², використання кібернетичних методів у дослідженні проблем права³.

Так, С. Алексеев ще у 80-х роках минулого століття відзначав інформаційну функцію як канал впливу права на суспільне життя⁴. Останнім часом його позиція і погляди на «інформаційні умови існування й реалізацію властивостей права», на зовнішній «інформаційний знак» функціонування права і на діалектику «співвідношення внутрішньої й зовнішньої його форм, яке вимагає подальшої поглибленої розробки», а також на використання природничо-наукових методів аналізу існуючих і пошуку нових правових засобів стає усе більш значущою й помітною для дослідників⁵.

Автори сучасних наукових доробок усе частіше й частіше звертають увагу на використання комплексних, зокрема інформаційних, методів у пошуку нових засобів правового забезпечення сучасної сфери суспільних відносин, оскільки вони дозволяють розкривати додаткові грані природи права і його роль у соціокультурній дійсності⁶.

У різний час проводилися фундаментальні дослідження проблеми коеволюції права й інформації з використанням інформаційного й комунікативного підходів при описанні природи права.

Спеціальні дослідження інформаційної картини права провів російський дослідник Ю. Кудрявцев. Звертаючись до цієї теми, він пояснив цінність інформаційного підходу пізнання правових явищ таким чином: «Він дозволяє як би поєднати в рамках загальної моделі різномірні явища — право, управління,

¹ Кибернетика и право: Сборник материалов методологического семинара / [Редкол.: Д.А. Керимов и др.]. — М.: АОН, 1984. — 150 с.

² Рассолов М.М. Управление, информация и право. — М.: Мысль, 1983. — 157 с.; Халфина Р.О. Право как средство социального управления / Отв. ред. М.И. Пискотин. — М.: Наука, 1988. — 254 с.

³ Гаврилов О.А. Математические методы и модели в социально-правовом исследовании. — М.: Наука, 1980. — 184 с.; Шляхов А.Р. Использование методов и средств кибернетики в правовой науке и практике // Проблемы методологии и методики правоведения. — М., 1974. — С. 153–165.

⁴ Алексеев С.С. Общая теория права: Курс в 2-х т. — Т. 1. — М.: Юрид. лит., 1981. — С. 291.

⁵ Алексеев С.С. Избранное: Наука права. Общес. проблемы. Публицистика. — М.: Статут, 2003. — С. 179–181.

⁶ Брижко В.М. Про концептуальні основи системного впорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері України // Інформація і право. — К., 2012. — № 2 (5). — С. 10–17; Цимбалюк В.С. Інформатика як об'єкт правовідносин // Інформація і право. — К., 2012. — № 1 (4). — С. 108–112; Кузнецов П.У. Теоретические основания информационного права: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.14. — Екатеринбург, 2005. — 410 с.

правосвідомість, правозастосовчу діяльність і підвести їх своєрідний спільний знаменник — інформацію. Це дозволить у теорії створити досить струнку модель даної системи, побачити раніше непомітні зв'язки й закономірності, а на практиці (враховуючи можливість кількісного вираження інформаційних характеристик) розраховувати в майбутньому оптимальний «режим» функціонування тієї або іншої підсистеми, зокрема — права»¹.

Головним стрижневим елементом, у якому виявляються основні інформаційні ознаки права, на думку Ю. Кудрявцева, є правові норми — основні носії правової інформації (інформації, що міститься в нормах права). Основною сполучною ланкою, що сполучає інформацію і право, таким чином, є норми права. Автор приводить її головну інформаційну ознаку: «Норми права з інформаційної сторони — це відомості про належне, дозволену (а також стимулюючу, заохочувану) або заборонену поведінку людей, про умови, в яких така поведінка може або повинна здійснюватися, нарешті, про несприятливі наслідки невиконання вимог держави»².

Інформаційна властивість права виявляється у тому, що дія правової інформації як відомостей розглядається в рамках правового регулювання, коли вони сприймаються і розуміються. У логічній схемі «регулювати — означає інформувати» міститься також одна з головних інформаційних властивостей права. Вольові державно-владні розпорядження (воля держави), знаходячи так звану «плоть», підкреслює Ю. Кудрявцев, знаходять свій вираз у зовні як інформація³, а сам процес «видання державою правових розпоряджень, доведення їх до відома адресатів — це процес виробництва й передачі правової інформації покликаної впливати на свідомість, а через неї — і на поведінку людей»⁴.

Важливе значення має також висновок автора про те, що «норми права — це, у відомому сенсі, образи, моделі реальної поведінки людей, призначені для їх майбутньої реалізації»⁵. У цьому він вбачає найважливіші інформаційні й гносеологічні риси права. Вольовий і образний характер норм права виявляється і у тому, що вони є результатом відображення інформації про суспільство на різних рівнях свідомості: на рівні законодавця і на рівні особистості⁶.

Підкреслюючи абстрактність і образність правової інформації, він виділяє в ній типове, основне, концентроване, тому в інформаційному плані вона є узагальненою моделлю нескінченної кількості конкретних, однотипних відносин. «Система правових норм, таким чином, — це інформація, що пройшла складний, багатоступінчатий шлях від відображення різноманітності соціальної системи, через переробку й оптимізацію (і приріст до неї накопи-

¹ Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация. — М.: Юрид. лит., 1981. — С. 6–7.

² Там само: С. 6.

³ Там само: С. 16.

⁴ Там само: С. 16.

⁵ Там само: С. 16.

⁶ Там само: С. 16–28.

чених знань) до втілення в правових нормах у завершеному вигляді, тобто у вигляді «програми дій»¹.

Одним словом, Ю. Кудрявцев у своєму дослідженні виділив головні інформаційні ознаки правової норми як різновиду інформації, чим і підтвердив коеволюційний процес розвитку права й інформації.

Використовує інформаційний підхід у дослідженні проблем теорії права і А. Малько. Зокрема, він проаналізував природу інформації на основі відомої фундаментальної її властивості «подвійності», якої вона набуває при перетворенні в математичну форму представлення².

А. Малько виявив наскрізне начало правової інформації, яке фіксує в нормах права цей парний метод своєрідного кодування/декодування двох різних (полярних) типів правового регулювання суспільних відносин. Автор, таким чином, з одного боку, з успіхом продемонстрував можливості інформаційного підходу у вирішенні проблем юридичної науки, а з іншого — підтвердив органічну єдність у розвитку права й інформації.

Не менш важливі висновки робить і Д. Грибанов, проводячи дослідження теоретичних проблем динаміки суспільних відносин в інформаційній сфері. Проаналізувавши природні властивості інформації, він дійшов висновку, що в правовій сфері багато правових утворень і процеси мають або інформаційну природу, або носять інформаційний характер. Це стосується змісту суспільних відносин, правозастосовчої діяльності, руху інформації в процесуальній діяльності і при винесенні ухвали у справі тощо. Він, зокрема, пише: «Якщо розглядати соціальне відношення з позиції руху інформації, то і право можна аналізувати як інформаційну систему ідеального змісту й матеріальної форми, призначену для впорядкування суспільних відносин, що є організованими процесами створення, обробки й руху спеціальної правової інформації»³.

У сучасну доктрину права, в її культуру нерідко вносяться теорії і концепції, які відрізняються своєрідністю правового дискурсу і своїми оригінальними позиціями. До них відноситься і комунікативна теорія права, висунута А. Поляковим, який розглядає комунікативний варіант природи права і праворозуміння⁴.

Підсумовуючи, зазначимо, що інформація давно вже є об'єктом правового регулювання, принаймні з моменту формування «таємного» діловодства в епоху середньовіччя правителі держави по суті регулювали доступ до інформації, що представляє стратегічний ресурс володарюючого суб'єкта.

Як категорія права інформація відображає ознаки життєвих ситуацій в їх конкретних образах. Ця властивість інформації надає їй правового значення.

¹ Там само: С. 31.

² Малько А.В. Двойственность юридической информации и язык законодательства // Правоведение. — 1993. — № 1. — С. 12–18.

³ Грибанов Д.В. Правовое регулирование кибернетического пространства как совокупности информационных отношений: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Екатеринбург, 2003. — 227 с.

⁴ Современные проблемы правопонимания: Обсуждение монографии А.В. Полякова «Общая теория права» // Правоведение. — 2002. — № 4. — С. 213–223.

Усвідомивши й виявивши механізм формування інформації як реального моменту буття, вже можна описати й формулювати деякі ознаки в правилах поведінки учасників інформаційного процесу (у разі такої необхідності).

Кожний із структурних елементів інформації несе самостійне правове смислове навантаження. Сигнал або повідомлення, як відомо, може мати різні формальні символні вираження: письмове, графічне, електронно-символьне (цифрове), електронно-графічне, електротехнічне тощо. Залежно від виду символу він може мати функціональне й цільове призначення. Символ може виконувати певну функцію, наприклад, бути кінцевим або проміжним предметом інтересу. Відповідно кожне з таких призначень може бути предметом правового інтересу. Якщо сигнал (повідомлення) у цифровому форматі має вихідне значення і виступає як самостійний продукт з певними споживчими якостями, то він може бути об'єктом права. Якщо ж електронно-цифрове повідомлення виконує проміжну функцію у програмно-обчислювальному комплексі, то він може бути ступенем створення інформаційного продукту, проте одночасно і структурним елементом об'єкта права. Наприклад, предметом злочинного посягання при скоєнні комп'ютерного злочину, коли проміжний файл комп'ютерної програми з обслуговування банківських рахунків і проведення грошових операцій з такими рахунками піддається несанкціонованому перетворенню з метою розкрадання грошових коштів.

Матеріальний носій повідомлення найчастіше тільки виконує роль або функцію інформації, не будучи нею по суті. Як об'єкт права він є «метафізичним» і у цьому випадку підміняє собою саму інформацію як єдину суть.

Відображений образ (концепт) як структурний і граничний елемент моделі інформації може також бути самостійним об'єктом права у тих випадках, коли виконує творче навантаження, коли повідомлення як момент буття (конкретного знання) творчо обробляється суб'єктом, оцінюється, доповнюється його власними знаннями, що зберігаються в пам'яті і, таким чином, створюється нове знання, готове стати самостійним об'єктом права. Більше того, навіть звичайний акт передачі повідомлення і отримання його відображеного образу в нематеріальному вигляді також може мати правове значення. В цьому випадку може йтися про духовне середовище діяльності людини (інформаційне середовище отримання й обробки повідомлення) як самостійний об'єкт права. У названому середовищі формуються концепти творчої діяльності, які матеріалізуються в об'єкти права виняткового характеру. Концепти як образи існуючої дійсності і творче їх перетворення є об'єктами права ідеального характеру, які опредметнені як нематеріальні об'єкти права.

Правове значення в даний час має комунікаційне середовище передачі сигналу від джерела до адресата. Комунікатор і одержувач повідомлення використовують проміжний елемент структури інформації — комунікаційне середовище, яке є самостійним об'єктом права. Особливе значення такий об'єкт має при використанні людиною Інтернет-середовища.

Таким чином, розглядаючи інформацію як філософсько-правову категорію, можна констатувати наступне. В інформації як категорії ми виявляємо

не окремі правові ознаки, властиві об'єкту права. Структурні елементи моделі інформації мають самостійне категоріальне правове значення (електронний документ, комп'ютерна інформація, телекомунікаційне середовище, духовне середовище, об'єкти інтелектуальної діяльності).

Взаємообумовленість, розвиток та інтеграція права й інформації як суспільних явищ привело, з одного боку до активного впливу інформації й пов'язаних з нею структур на правову систему, що зумовило пізнання нових закономірностей у розвитку юриспруденції. У свою чергу, правова система не менш активно реагує на сучасні інформаційні реалії шляхом внутрішньої рефлексії й саморозвитку у бік забезпечення правопорядку в інформаційній сфері.

Суть і структурно-складний склад інформації, граничний рівень її узагальнення як категорії надає їй фундаментальної якості, якості суперкатегорії або метакатегорії.

Розділ 2

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: СТАНОВЛЕННЯ, СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ

2.1. Генеза концептуальних підходів до розуміння сутності й специфіки інформаційного суспільства

Будь-який соціум, кардинально відмінний від його історичних попередників, передусім характеризується новою якістю людського життя, що породжує «нову людину» та якісно нову соціальну структуру. В інформаційному суспільстві ця нова якість полягає у забезпеченні кожної особи будь-якими знаннями, що зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.) Тобто основна ідея інформаційного суспільства у соціогуманітарному вимірі полягає у досягненні нової фази розвитку — «суспільства знань» і забезпечення для всіх рівного доступу до них¹. Отже, поняття інформаційного суспільства відображає об'єктивну тенденцію в соціальній еволюції, коли інформація (знання) стає однією з основних цінностей у житті людей.

Зміни, що відбулися в результаті комп'ютеризації за останні 30 років виявилися такими глибокими й масштабними, що вони торкнулися серцевини соціального буття, способу життя людей. Ці соціальні зміни знайшли теоретичне освітлення у низці нових концепцій суспільного розвитку, що з'явилися в кінці ХХ ст.

Сьогодні поняття *інформаційне суспільство* міцно увійшло до світового наукового і суспільно-політичного термінологічного поля. В даний час існує велика кількість визначень феномена інформаційне суспільство. Його називають індустріальним, епохою постмодерніті, суспільством знання, науковим, телематичним, постнафтовим тощо. Як зазначає Лариса Компанцева, смислові модифікації поняття інформаційне суспільство в різних країнах демонструють соціально-політичні, суспільні, наукові перспективи розвитку цього феномена: «національна інформаційна інфраструктура» (США), «ін-

формаційне суспільство» (Рада Європи), «інформаційна магістраль» (Канада, Великобританія)¹.

Враховуючи важливість створення й розвитку інформаційного суспільства, 27 березня 2006 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка проголосила 17 травня 2006 року Міжнародним днем інформаційного суспільства.

Перші аналітичні дослідження, які стосуються інформаційного суспільства у сучасному його розумінні, були зроблені ще у 1962 році у праці «Виробництво й розподіл знань в США» Ф. Махлупа, а потім — у дослідженні 1974 року «Інформаційна економіка» М. Поратса. Європу проблема інформаційного суспільства зацікавила в кінці 1970-х, що було відмічено появою дослідження Р. Пойрера «Інформаційний економічний підхід: характеристики обмеження і можливі перспективи»².

На початку 1990-х інтерес до інформаційного суспільства, здавалося б, вичерпався, але, поява Інтернету знову стимулювала дослідження інформаційного суспільства³.

Цілісної теорії інформаційного суспільства на сьогоднішній час не існує. Це обумовлено, перш за все, тим, що дослідженням інформаційного суспільства займається ціла низка наук — філософія, політологія, соціологія, теорія комунікації, соціолінгвістика, психолінгвістика та ін. Тому, теорія інформаційного суспільства повинна носити міждисциплінарний характер і знайти своє наукове оформлення під егідою філософії.

Визначні характеристики інформаційного суспільства як моделі, є по суті, ідентичними характеристикам постіндустріального суспільства. Головним чинником суспільних змін стає виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління. Якщо в індустріальну епоху в умовах капіталістичної економіки вирішальне значення мали власність і капітал, то в інформаційному суспільстві відбувається перехід до обслуговуючої економіки, коли домінуючу роль починає грати сфера послуг, причому послуг передусім інформаційних⁴.

Отже, наукові витоки теорії інформаційного суспільства лежать в концептуальних положеннях теорії постіндустріального суспільства, яка розвивалася на Заході по мірі осмислення кардинальних зрушень, що відбувалися в суспільстві, починаючи з середини 1950-х років. В рамках концепції

¹ Компанцева Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/56.pdf.

² Poirier R. The Information Economy Approach: Characteristics, Limitations and Future Prospects // The Information Society 7. — 1990. — № 4. — P. 245–285.

³ Компанцева Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/56.pdf.

⁴ Дубов Д.В., Ожеван М.А., Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. — К.: НІСД, 2010. — С. 5.

¹ Дубов Д.В., Ожеван М.А., Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. — К.: НІСД, 2010. — С. 3–4.

постіндустріального суспільства поступово оформилося теоретичне ядро положень, які підкреслювали центральну роль знання (і взагалі інформації) і констатували зрушення, що прискорюється, від виробництва матеріальних благ до виробництва послуг та інформації. Це теоретичне ядро і склало концептуальну основу теорії інформаційного суспільства.

Власне термін «постіндустріальне суспільство» вперше був введений у науковий обіг у 1958 році американським соціологом і юристом Девідом Рісменом¹. У 1960-і роки відбулося широке розповсюдження цього поняття, а до початку 1970-х років постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у західній соціології й політології.

Початок систематичної роботи у цьому напрямі можна віднести до 1965 року, коли у США була створена футурологічна комісія. Прогнози до 2000 року сформульовані комісією були опубліковані в журналі «Дедалус» і в спеціальній збірці², де концепція постіндустріального суспільства була представлена як базисна для вивчення перспектив подальшого розвитку. Керівником цієї комісії був Деніел Белл, віце-президент американської академії мистецтв і наук, професор соціології Колумбійського й Гарвардського університетів.

Д. Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології в інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. З цими процесами пов'язані й тенденції перетворення економічної системи в постіндустріальне суспільство, де центр тяжіння переміщається в сферу послуг, а джерела розвитку зосереджуються в основному в університетах і науково-дослідних установах, а не в колишніх індустріальних корпораціях³. У міжнародному плані прогнозувалася актуалізація таких проблем, як подолання розриву між багатими й бідними країнами, інтенсифікації комунікацій, сприяючих оновленню традиційних поглядів і уявлень.

Новий етап у розвитку концепції постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 році книги Д. Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство»⁴, яка ще більш підсилила інтерес до цієї проблематики і зумовила появу багатьох футурологічних концепцій у західній соціології 1970-х років. Починаючи з цього періоду, з'являються численні роботи, присвячені осмисленню історичного рубежу, на якому опинилося людство.

Постіндустріальне суспільство визначається Д. Беллом як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; у якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововве-

¹ Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society // Mass Leisure / Eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. — Glencoe (111), 1958. — P. 363–385.

² Toward the Year 2000. Work in Progress / Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — 340 p.

³ Bell D. The Year 2000 — The Trajectory of an Idea // Toward the Year 2000. Work in Progress — Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — P. 22–35.

⁴ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. — N.Y., 1973. — 234 p.

день у все більшому ступені стало залежати від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство припускає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи.

Істотний внесок у розвиток доктрини постіндустріалізму вніс американський політолог, соціолог і державний діяч Збігнев Бжезинський, який виклав основні положення своєї футурологічної концепції в книзі «Між двох століть. Роль Америки в технотронну еру». Постіндустріальне суспільство, стверджував Зб. Бжезинський, стає технотронним суспільством — суспільством, яке в культурних, психологічних, соціальних і економічних відносинах формується під впливом техніки й електроніки, особливо розвиненої у сфері комп'ютерів і комунікацій¹.

Технотронна революція носить не локально-територіальний, а глобальний характер, поступово охоплюючи весь світ. При цьому автор концепції «технотронного суспільства» відноситься до масової культури і її експорту із США як до закономірного наслідку просторово-часової комунікаційної революції, яка, на думку Зб. Бжезинського, означає кінець ідеології. Електронні аудіовізуальні засоби зв'язку створюють нове бачення світу й новий шлях до рівності — через деідеологізацію, що означає звільнення від усіх організованих форм віри і що пропонує обирати стилі життя, спираючись на свої відчуття і потреби, а не на цілі, що лежать в основі політичних програм і рухів. Ця нова революція, відзначав Зб. Бжезинський, майже одночасно здійснює вплив на всю планету, і у результаті всі новації і чудасії у формах поведінки швидко переміщуються від одного суспільства до іншого. Покоління студентів вже живе в технотронну епоху, хоча у низці випадків оточуюче їх суспільство знаходиться ще поза нею².

Теорія деідеологізації суспільства, як відомо, не знайшла підтвердження в подальшому розвитку світової культури і сьогодні більшість західних теоретиків від неї вже відмовилися. В даний час, швидше, можна говорити навіть про посилення ідеологізації сучасного суспільства, що відбувається під могутнім впливом сучасних ЗМІ.

Концептуальні положення Зб. Бжезинського, як відзначає російський дослідник А. Чугунов, близькі до постулатів М. Маклюєна, проте, на відміну від ідей Маклюєна, вони оформлені у вигляді політологічної доктрини і в методологічному плані істотно відрізняються від позицій американських комунікативістів, які детально аналізують соціальне коріння, функції і перспективи розвитку засобів масової інформації³.

Відомий російський економіст, соціолог і політичний діяч Владислав Іноземцев виділяє дві основні течії (два підходи в руслі концепції постіндустрі-

¹ Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. — N.Y., 1970. — 230 p.

² Там само.

³ Чугунов А.В. Теоретические основания концепции «Информационного общества». — СПб.: Лань, 2000. — 340 с.

алізму)¹. *Перша течія* об'єднала авторів, що підкреслюють відмінності між тією, що склалася до кінця 60-х років в західному суспільстві новою технологічною цивілізацією і цивілізацією минулого. Деякі дослідники конкретизують свої концепції, ведучи мову про постіндустріальний капіталізм і соціалізм, екологічний і конвенціональний постіндустріалізм² тощо. В основі даного підходу лежить оцінка нового (що зароджується) соціуму який різко відрізняється від суспільства, пануючого впродовж останніх сторіч. При цьому наголошується перш за все на зниженні ролі матеріального виробництва, що випереджає розвиток сектора послуг і інформації. Цьому підходу, найбільш яскраво вираженому Д. Беллом, як і всій концептуальній лінії постіндустріалізму, властиві установки технологічного детермінізму, що стало причиною потоку критики на його адресу з боку дослідників-прихильників концепції постмодернізму, яка широко розповсюдилася у футурологічних дослідженнях 1980–1990-х років.

Слід відзначити, що характерним зміненням для цього підходу є змінення послуг взагалі з послугами інтелектуального характеру, тоді як робота, наприклад, офіціантів або навіть банківських клерків принципово відрізняється від роботи вчених і винахідників. Але ця відмінність дуже часто не проводиться у західних авторів і все змішується в одну категорію «послуги».

Другий підхід пов'язаний з визначенням нового стану цивілізації через аналіз його окремих ознак — зокрема інформаційних процесів. Теорія інформаційного суспільства почала розроблятися в працях таких авторів, як Й. Масуда, А. Турен, М. Порат, Т. Стоуньєр, Р. Катц та інших вчених.

Темпи розвитку інформаційних технологій, на думку прихильників цієї концепції, переводять постіндустріальне суспільство в новий якісний стан або стадію інформаційного суспільства.

У наукових доробках цього кола вчених слід підкреслити характерне змінення інформаційно-комунікативних процесів і структур з інформаційно-продуктивними, які дуже часто змішуються в одну категорію «інформаційних». Тим часом, наприклад, спілкування підлітків або домогосподарок по телефону принципово відрізняється від тієї інформації, якою обмінюються наукові співтовариства; і якщо перше є просто звичайна побутова комунікація, що не спричиняє за собою ніяких наслідків для соціально-економічного розвитку суспільства, то в процесі других інформаційних обмінів відбувається виробництво нового знання, здатного істотно змінювати світ. У багатьох роботах західних авторів обидва цих типи інформаційних про-

¹ *Иноземцев В.Л.* К теории постэкономической общественной формации. — М.: Таурис, 1995. — 330 с.; *Иноземцев В.Л.* За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. — М.: Academia: Наука, 1998. — 639 с.; *Иноземцев В.Л.* За десять лет: К концепции постэкономического общества. — М.: Academia, 1998. — 528 с.

² *Heilbroner R.L.* Business Civilisation in Decline. — N.Y.-L., 1976. — 240 p.; *Gorz A.* Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism. — L., 1982. — 324 p.; *Roszak T.* Where the Waste land Ends: Politics and Transcendence in Postindustrial Society. — N.Y., 1972. — 280 p.; *Bahro R.* From Red to Green. — L., 1984. — 350 p.

цесів з'єднуються в одну нерозчленовану категорію «інформаційно-комунікативних» процесів і структур.

Теоретичний образ інформаційного суспільства якнайповніше представлений у наукових виданнях засновника японського Інституту інформаційного суспільства Йошита Масуди. Й. Масуда, аналізуючи період 1940–1970-х рр. відзначав, що зміна поколінь комп'ютерної техніки і перехід від одного технологічного рішення до іншого, більш здійсненого, відбувається зі все зростаючою швидкістю. Швидкість розгортання інформаційної революції є не тільки в кілька разів вищою за швидкість темпів розвитку технологій використання енергії, але й має тенденцію до постійного прискорення¹.

Інформаційне суспільство характеризується ним як новий тип людського суспільства, в принципі відмінний від моделі індустріального суспільства. «Підставою для такої інтерпретації, — пише Масуда, — є те, що виробництво інформаційних цінностей, а не матеріальних благ буде провідною силою формування й розвитку суспільства»². Масуда дає повну картину інформаційного суспільства, засновану на історичній аналогії з патерном індустріального суспільства. У схематизованій формі ця картина виглядає наступним чином³.

1. Початковою інноваційною технологією в індустріальному суспільстві був паровий двигун і його основною функцією було заміщення і вдосконалення фізичної праці людини. В інформаційному суспільстві початковою інноваційною технологією буде комп'ютерна технологія, а її основною функцією — заміщення і вдосконалення розумової праці людини.
2. В індустріальному суспільстві енергетична революція (як похідна від винаходу парового двигуна) різко збільшила матеріально-виробничу силу людини і зробила можливим масове виготовлення товарів і послуг, а також прискорене транспортування товарів. У новому суспільстві інформаційна революція (як похідна від комп'ютеризації) різко розширить інтелектуально-виробничу потужність людини і зробить можливим масове виробництво когнітивної інформації і систематизованого знання.
3. В індустріальному суспільстві промислове виробництво стало соцієтальним символом і було продуктивним центром для товарів. У майбутньому суспільстві інформаційна інфраструктура, що заснована на комп'ютерах і складається з інформаційних мереж і банків даних, замінить завод (як соцієтальний символ) і стане продуктивним і розподільним центром для інформаційних послуг.
4. В індустріальному суспільстві ринки розширилися в результаті відкриття нових континентів і завоювання колоній. Збільшення купівельної спроможності людей у процесі споживчих перегонів було головним чинником експансії ринку. В інформаційному суспільстві межа пізнання

¹ *Masuda Y.* Information Society as Postindustrial Society. — Wash., 1983. — 234 p.

² Там само: P. 29.

³ Там само: P. 31–33.

- визначатиме потенційний ринок і динамічне розширення можливостей у вирішенні проблем, стане основним чинником в експансії інформаційного ринку.
5. В індустріальному суспільстві провідними галузями економіки є машинобудування й хімія. В інформаційному суспільстві лідируючими галузями стануть інтелектуальні індустрії, ядром або серцевиною яких буде індустрія знань.
 6. Економічна структура індустріального суспільства включає економіку: 1) товарів широкого вжитку; 2) спеціального споживання; 3) розділення виробництва і споживання між підприємствами і домашніми господарствами. В інформаційному суспільстві: 1) синергійна економіка прийде на зміну економіці обміну; 2) інформація як вісь соціо економічного розвитку проводитиметься інформаційними службами; 3) самовиробництво інформації самими користувачами розширюватиметься; 4) ця накопичена інформація розширюватиметься через синергійне виробництво й спільне використання.
 7. В індустріальному суспільстві закон сили як універсальний соціо економічний принцип управляє рівновагою попиту й пропозиції і підтримує економічний порядок. У інформаційному суспільстві принцип загальної мети як фундаментальний принцип суспільства управлятиме порядком у суспільстві.
 8. В індустріальному суспільстві найважливішим суб'єктом соціальної активності є підприємство, або економічна група. В інформаційному суспільстві суб'єктом соціальної активності буде добровільна община, або соціо економічна група.
 9. В індустріальному суспільстві соціо економічна система постає як система приватних підприємств, яка характеризується приватним володінням капіталу, вільною конкуренцією і максимізацією прибутків. У інформаційному суспільстві соціо економічна система буде являти собою добровільне громадянське суспільство, яке характеризується верховенством інфраструктури, що формується як суспільним капіталом, так і інтелектуальним капіталом, а також принципом синергії й суспільної користі.
 10. Індустріальне суспільство — це суспільство з централізованою владою та ієрархією класів. Інформаційне суспільство, навпаки, буде мультицентрованим, горизонтально функціональним, добровільним суспільством, де соціальний порядок підтримуватиметься автономними й компліментарними функціями добровільного громадянського суспільства.
 11. Мета індустріального суспільства — забезпечити матеріальний добробут громадян від коліски до могили. Інформаційне суспільство прагнучиме до реалізації цінності часу, яка (реалізація) проектує й актуалізує майбутній час для кожної людської істоти. Метою суспільства буде насолода кожного гідним життям у пошуках великих майбутніх можливостей.

12. Політична система індустріального суспільства — це парламентарна система і правління більшості. В інформаційному суспільстві політична система ґрунтуватиметься на демократії співучасті. Це буде політикою автономного самоврядування громадян, яка базується на згоді, участі й синергії, а також враховує думки меншин.
 13. В індустріальному суспільстві трудові колективи є двигунами соціальних змін. У інформаційному суспільстві громадські рухи стануть провідною силою соціальних змін. Їх зброєю буде організація суспільних слухань і судів.
 14. В індустріальному суспільстві існують три основних типи соціальних проблем: безробіття, що збільшується, міжнародні конфлікти, що переростають у війни, і фашистська диктатура. Проблемами інформаційного суспільства стануть: а) футурошок, породжений нездатністю людей адекватно реагувати на різкі соціальні трансформації; б) терористичні акти, що здійснюються одинаками або організованими групами людей; в) вторгнення в особисте життя людей; г) криза контролюваного суспільства.
 15. Найвища стадія індустріального суспільства — це масове споживче суспільство (високий рівень масового споживання, зростаюча моторизація населення). Вищою стадією інформаційного суспільства буде високе креативне суспільство, засноване на масовому виробництві знань, і де комп'ютеризація створює умови для пізнавальної творчості й самодосконалення для кожного індивіда.
 16. В індустріальному суспільстві матеріальні цінності, що задовольняють фізіологічні і фізичні потреби людей, є універсальними мірками для всіх соціальних цінностей. В інформаційному суспільстві відчуття задоволення від досягнутої мети стане універсальним стандартом цінностей.
 17. Дух індустріального суспільства був ренесансним духом людського вивільнення, що означає респектабельність по відношенню до фундаментальних людських прав і вшанування гідності індивіда. Дух інформаційного суспільства буде духом глобалізму. Це такий симбіоз, при якому людина і природа зможуть жити в гармонії, де пануватиме дух суворої самодисципліни й соціальної контрибуції.
- Формування інформаційного суспільства Масуда пов'язує з комп'ютеризацією суспільства. Він виділяє чотири етапи комп'ютеризації: 1) науки, 2) менеджменту, 3) суспільства (система освіти, медицини, соціального забезпечення і т. д.), 4) на рівні індивідуальності¹.
- Кожен індивід буде здатний використовувати комп'ютерну інформацію, одержану з системи «людина — машина» (система, де діалог між людиною й машиною відбувається в режимі спілкування), для вирішення проблем і пошуку нових можливостей майбутнього². Цю стадію комп'ютеризації, яка

¹ Там само: Р. 36–39.

² Там само: Р. 39.

приведе до розквіту масової творчості, Масуда називає «високоорганізованим креативним суспільством». У такому суспільстві вищою цінністю стає цінність часу, що безпосередньо пов'язано з процесом комп'ютеризації. По-перше, комп'ютерно-телекомунікаційні технології роблять можливим масове виробництво передбачаючої логічної інформації, що дозволяє вибрати найбільш ефективний шлях дій. В результаті підвищується ефективність використання часу. По-друге, нові технології дозволяють усунути тимчасові обмеження для цілеспрямованої дії. По-третє, комп'ютерно-телекомунікаційні технології розширюють коло автоматизованих операцій у матеріальному виробництві, звільняють людину від продуктивної функції, внаслідок чого різко збільшується вільний час. Через ці три причини відбувається субстанційне вдосконалення інформаційної діяльності, яке наповнює, економить і ущільнює час. За рахунок цього подовжуються, розширюються масштаби життя людини, зростають її можливості у самовираженні, самоактуалізації, самоудосконаленні. Тому цінність часу в житті людини набуває набагато більшої ваги й сенсу, аніж матеріальні цінності. «Час як цінність, — пише Масуда, — це цінність, яку людина творить у цілеспрямованому використанні майбутнього часу. Іншими словами, людина проектує мету на невидимій канві свого майбутнього і прагне його досягти»¹.

Час — це найдивніший і неловимий феномен, але що стосується життя людини, час використовується для задоволення її потреб, і одночасно «час сам творить цінності», як відзначає Масуда. У певному значенні цінність часу є конгеніальною (спорідненою) до цінності самого життя. Немає життя поза часом, але час ставить межі життю. «Цінність часу виражає собою вищий рівень людського життя, — зазначає Масуда. — Вона є вищою, аніж матеріальні цінності, які є базисними економічними цінностями економічної активності. Це відбувається тому, що цінність часу кореспондується із задоволенням гуманістичних і інтелектуальних запитів, тоді як матеріальні цінності кореспондуються із задоволенням фізіологічних потреб... Зростання продуктивної сили пізнавальної інформації — це єдиний мотивуючий чинник, який безпосередньо прославляє цінність часу»².

З розвитком комп'ютеризації, на думку Масуди, відбувається поступовий перехід від домінування матеріального виробництва до пріоритету синергійної, або інформаційної економіки, продукція якої і задовольнятиме потреби в часі як духовному феномені.

Масуда виділяє наступні фундаментальні характеристики й аспекти нового типу економічної системи. По-перше, в цій економіці інформаційні технології використовуватимуться не тільки як сервіс для масового споживача, але і як засіб створення самими користувачами нової інформації. Основною характеристикою продукції інформаційного виробництва (на відміну від матеріального виробництва) буде самозростання. І ця самозростаюча, всіма вироблювана і всіма інтегрована інформація буде доступна новому члену

суспільства. Коли це відбудеться, суспільство перейде до синергійного виробництва і синергійного користування інформацією всіма громадянами. По-друге, в новій економіці місце вільної конкуренції займе вільна синергія. «Це відноситься, — уточнює Масуда, — до індивідуальних економічних суб'єктів, які повинні синергійно реалізовувати економічну активність з метою досягнення спільної економічної мети»¹. По-третє, економічна етика простих громадян інформаційного суспільства ґрунтуватиметься на принципі автономного й вільного обмеження споживання, що повинно привести до стабілізації економічного розвитку. На відміну від індустріального суспільства, де панує культ безмежного масового споживання, в інформаційному суспільстві гідне місце займе нова економічна концепція про те, «що проблема виснаження обмежених природних ресурсів буде вирішена не законом, спущеним зверху, а за допомогою добровільного обмеження споживання всіма громадянами»². По-четверте, в новій економіці зростає участь простих громадян в управлінні виробництвом і розподілі капіталу. В існуючій економіці існують авторитарні відносини між власниками капіталу, які монополізували право управління, і найнятими працівниками, вимушеними виконувати вказівки зверху. У прийдешньому суспільстві будуть створені, як вважає Масуда, економічні комуни, в яких люди беруть участь добровільно і розділяють одну й ту ж мету. Еліта керівників в інформаційному суспільстві не буде привілейованим класом, це буде функціональний клас, який виконує менеджерські функції й обов'язки. Синергійна економіка, контури якої змальовані вище, природно, не відразу і не повністю замінить існуючу економіку. Елементи вільної економіки (вільна ціна, вільний ринок, максимізація прибутків і т. д.) ще довго будуть присутніми в надрах нової економічної системи. Масуда лише звертає увагу на те, що без створення синергійної економіки, що спирається на триєдність вільної синергії, мотиву суспільного внеску, синергійного виробництва і споживання, неможлива реалізація концепції інформаційного суспільства.

Далі Масуда розглядає можливі варіанти реалізації ідеї інформаційного суспільства. Якщо комп'ютери використовуватимуться невірною, тобто виключно для автоматизації виробництва, загального контролю і спостереження за суспільством, то ми прийдемо, вважає Масуда, до диктатури «автоматизованої держави». «Проте я вірю, — зазначає Масуда, — що нам вдасться уникнути цього катастрофічного курсу на «автоматизовану державу» і що нашим вибором стане все ж таки шлях до комп'ютопії»³. Під комп'ютопією Масуда має на увазі високоосвічене суспільство, що базується на гуманістично орієнтованому застосуванні інформаційних технологій і досягнень фундаментальної науки.

Масуда вважає, що ми не маємо права і не повинні використовувати комп'ютер і фундаментальну науку для руйнування духовного життя людини і людства. Майбутнє інформаційного суспільства він пов'язує з глибокою

¹ Там само: Р. 71.

² Там само: Р. 74.

¹ Там само: Р. 98.

² Там само: Р. 99.

³ Там само: Р. 153.

і системною трансформацією сучасного суспільства на принципах гуманізму; результатом цих трансформацій повинне стати формування високоорганізованого гуманного суспільства, тобто суспільства, що підтримує людську гідність усіх його членів.

Великий вплив на розвиток ідей постіндустріалізму й інформаційного суспільства зробила книга Елвіна Тоффлера «Третя хвиля».

Тоффлер запропонував своє трактування феноменології історичного процесу, яка переакцентує погляд на традиційні історіографічні тріадичні концепції. Він виділив в історії цивілізації три «хвилі» революційних змін: перша хвиля — аграрна (до XVIII століття), друга — індустріальна (до 1950-х рр. XX століття) і третя — пост- або суперіндустріальна (починаючи з 1950-х років). При цьому автор підкреслював, що його книга — це не об'єктивний прогноз, і вона не претендує на те, щоб бути науково обґрунтованою, й далі автор визначав характер своєї роботи, як напівсистематичну модель цивілізації і наших взаємин з нею¹.

Тоффлер особливо ретельно аналізує техніко-економічні й інформаційно-комунікативні чинники суспільного розвитку. При цьому він відзначає, що запропонований ним підхід до аналізу соціальних процесів фокусує нашу увагу не стільки на історичних неперервностях, наскільки б важливими вони не були, скільки на дискретності в історії, моментах порушення безперервності — нововведеннях і точках переривання.

Перша хвиля, за Тоффлером, почалася приблизно 10 тис. років тому з переходом від збирання й полювання до сільськогосподарського життя і появи перших паростків цивілізації. Всі цивілізації протягом перших тисячоліть володіли деякою фундаментальною схожістю — скрізь основою життя була земля й сільське поселення служило джерелом основного продукту. Панував простий розподіл праці й невелика кількість чітко певних каст і класів: знать, духовництво, воїни, раби (або кріпаки). Влада була авторитарною і становище людини визначалося фактом її народження. І у всіх країнах економіка була децентралізованою й замкнутою — кожне співтовариство виробляло велику частину того, що споживало.

Перша хвиля змін ще не вичерпала свого потенціалу, коли в кінці XVII ст. у Європі виникла індустріальна революція (друга хвиля планетарних змін). Новий процес індустріалізації почав рухатися по країнах і континентах вже набагато швидше. Таким чином, два окремих процеси змін, що явно відрізняються один від одного, розповсюджувалися по планеті одночасно, але з різною швидкістю.

Зіткнення двох хвиль призвело до виникнення багатьох політичних і військових конфліктів, починаючи від акцій протесту сільськогосподарських виробників з приводу індустріалізації життя, до Громадянської війни між північчю і півднем в Америці. Багатьом здається, пише Тоффлер, що Громадянська війна велася з причин етичного характеру, як боротьба проти рабства. Боротьба йшла за рішення ширшого питання: хто управлятиме багатим

новим континентом — фермери або індустріалізатори, тобто сили Першої або Другої хвилі? Чи буде прийде наше американське суспільство в основі своєї сільськогосподарським або індустріальним? Коли перемогу отримали мешканці півночі, жереб був кинутий. Індустріалізація Сполучених Штатів була гарантована¹.

Друга хвиля викликала до життя три визначальні соціальні структури (головні інститути) — мала сім'я, навчання фабричного типу і гігантські корпорації. «Таким чином, всюди в світі Другої хвилі ... більшість людей рухалися по одній і тій же стандартній життєвій траєкторії: виховані в малих сім'ях, вони йшли в потоці через школи фабричного типу, а потім поступали на службу в крупну корпорацію, приватну або державну. На кожному етапі життєвого шляху людина знаходиться під контролем одного з головних інститутів Другої хвилі».

Індустріалізація, впровадження нових технологій, вдосконалення енергетичної бази створили умови для масового виробництва, яке викликало до життя нову систему розподілу. Якщо в суспільствах Першої хвилі превалював розподіл товарів, виготовлених на замовлення, то тепер наступила епоха масового розподілу і масової торгівлі. Поступово всі сфери життя підкоряються виробничо-ринковим інтересам. Всі соціальні інститути (урядові установи, школи, лікарні тощо) набувають рис фабричності — розподіл праці, ієрархічна структура і знеособленість.

Звертаючись до «інфосфери» Тоффлер простежує основні принципи фабричного виробництва і в засобах масової інформації, які штампують однакові повідомлення, точно так, як і фабрика штампує один і той же товар. Причому, без системи інформаційного обслуговування індустріальна цивілізація не змогла б оформитися і надійно функціонувати. Таким чином, виросла добре розроблена інфосфера — комунікаційні канали, через які індивідуальні і масові повідомлення можуть розподілятися так само ефективно, як товари і сировина.

У своїй книзі Е. Тоффлер детально аналізує систему з шести провідних принципів, що діють у всіх країнах Другої хвилі: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація і централізація. Причому він відзначає, що ці принципи як певна програма Другої хвилі можуть бути застосовані як до капіталістичного, так і до соціалістичного крила індустріального суспільства, оскільки вони неминуче виросли з одного і того ж базового розриву між виробником і споживачем, а також завдяки всезростаючій ролі ринку. Ці ж принципи, підсилюючи один одного, створили найкрупніші, жорсткіші і могутніші бюрократичні організації, еліти і супереліти Другої хвилі.

В кінці-кінців, стверджує Е. Тоффлер, настає глибока криза принципів і структур Другої хвилі і їй на зміну піднімається Третя хвиля, що несе нові погляди на світ і нові науково-технологічні досягнення у сфері інформатики, електроніки, молекулярної біології, які дозволяють вийти за межі обмежених життєвих і філософських концепцій індустріального періоду і створюють

¹ Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. К.Ю. Бурмистрова и др. — М.: АСТ. — 795 с.

¹ Там само.

умови для усунення його головної суперечності — між виробництвом і споживанням.

На думку Тоффлера, точкою повороту можна вважати 1955 рік, коли в США вперше кількість «білих комірців» і працівників сфери обслуговування стала перевищувати кількість «синіх комірців». Це було десятиліття, коли почалося широке впровадження комп'ютерів і нових технологій, доступних населенню.

Цивілізація Третьої хвилі, на думку Тоффлера, суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації, оскільки є одночасно і високотехнологічною, і антиіндустріальною. Вона тягне з собою новий лад життя, заснований на поновлюваних джерелах енергії, на методах виробництва, що виключають фабричні складальні конвеєри, на новій нуклеарній сім'ї, на новій виробничій структурі, яку Тоффлер назвав «електронним котеджем», на радикально змінених школах і об'єднаннях майбутнього. Виникаюча цивілізація веде нас за межі стандартизації, синхронізації і централізації. Нова цивілізація, на думку Тоффлера, перекидатиме бюрократію, зменшуватиме роль національної держави, сприятиме зростанню напівавтономних економік для постімперіалістичного світу.

Розвиток комп'ютерної техніки і засобів зв'язку призведе, на його думку, до зміни структури зайнятості, а в поєднанні з інтелектуалізацією праці, що посилюється, до появи так званих «електронних котеджів», які дозволять перенести роботу з офісу в житло працівника. Скорочення транспортних витрат, витрат на забезпечення централізованих робочих місць, впровадження «електронних котеджів» приведе до зміцнення сім'ї і підсилить тенденції до відродження привабливості малих міст і сільського життя. Боротьба за «електронний котедж», передбачає Е. Тоффлер, очевидно, об'єднає не тільки технологів і корпорації, які прагнуть використовувати нові технічні можливості, але й широкий спектр інших сил — захисників навколишнього середовища, реформаторів праці в новому стилі, широку коаліцію організацій, від консервативних церков до радикальних феміністок, і основних політичних груп — на підтримку того, що може розглядатися як нове, більш прийнятне майбутнє сім'ї¹.

Крім суто технологічних моментів, Е. Тоффлер відзначає тенденції створення нового інтелектуального середовища, заснованого на комп'ютерних мережах. Паралельно з процесом зменшення розмірів комп'ютерів (великі ЕОМ, міні-, МІКРО-ЕВМ, персональні домашні комп'ютери), збільшення їх продуктивності, стрімким падінням їх вартості відбувається широке розповсюдження самих різноманітних додатків, що наближають комп'ютер до безпосереднього користувача, аж до домогосподарок. Ці процеси викликали до життя послуги з доступу до різних інформаційних масивів, освітніх програм і послуг.

У своїй концепції Тоффлер приділяє особливу увагу тенденціям демасифікації виробництва. На його думку, якісні зміни в техносфері й інфосфері

з'єдналися, принципово змінивши спосіб виробництва. Система виробництва поступово рухається від традиційного масового виготовлення до складної суміші масової і вже не масової продукції. Кінцева мета цього процесу — це виготовлення виробів тільки на замовлення, яке здійснюється в результаті автоматизованого безперервного процесу під все зростаючим прямим контролем замовника. Ці зміни безпосередньо пов'язані з принциповою революцією, яка відбувається в сучасному офісі.

Показуючи тенденції впровадження комп'ютерних технологій в повсякденну адміністративну роботу, Тоффлер наводить приклади реалізації перших демонстраційних електронних офісів і систем передачі комп'ютерних даних. Подвійна революція в секторі «білих комірців» і в промисловості призведе, на думку Тоффлера, до абсолютно нового способу виробництва, який впливатиме не тільки на рівень зайнятості або структуру індустрії, але також і на розподіл політичної й економічної влади, на число робочих місць, міжнародний розподіл праці, роль жінки в економіці, природу праці і змінить навіть поняття «місце роботи». Зменшення кількості робочих місць, пов'язаних з виробництвом матеріальних виробів призведе до зростання обсягів роботи, яка, при правильній схемі телекомунікацій і іншому устаткуванні, може бути виконана де завгодно, зокрема у власній вітальні. Сьогодні ми не знаємо, обережно відзначав Тоффлер, чи стане «електронний котедж» насправді нормою майбутнього. Проте, слід усвідомити, що якщо навіть 10–20% робочої сили, як визначено зараз, повинні будуть зробити це історичне переміщення за наступні 20–30 років, вся наша економіка, наші міста, наша екологія, структура нашої сім'ї, наші цінності і навіть наша політика змінюватимуться майже до невпізнання¹.

У наш час, як ми вже можемо підтвердити, що деякі тенденції, відзначені Е. Тоффлером, зберегли свою силу і розвиваються в напрямі, що передбачається ним. Приклади перших інтерактивних інформаційних систем і експериментів з їх застосування в суспільному житті, приведені Тоффлером, як зазначає А. Чугунов, ілюструють наявність соціальних потреб в технологіях, які ми зараз, через тридцять років, відносимо до технологій інформаційного суспільства. Недаремно Елвіна Тоффлера, разом з Джоном Гелбрейтом і Пітером Дракером вже відносять до перших пророків інтернет-цивілізації, які сформулювали загальне передчуття змін і змалювали їх деякі риси².

У той же час, багато інших уявлень Е. Тоффлера про зміни «третьої хвилі» викликають великі сумніви в їх адекватності. Зокрема, при переході від аграрного до індустріального суспільства відбувалося відразу декілька революційних змін: по-перше, відбувалося зростання продуктивності праці в самій аграрній сфері, що породжувало в ньому відносно надмірне населення; по-друге, це надмірне населення було направлено в сферу виробництва ремісничої продукції, яка, завдяки революційним змінам в рухових і старанних

¹ Там само.

² Чугунов А.В. Теоретические основания концепции «Информационного общества». — СПб.: Лань, 2000. — 340 с.

¹ Там само.

машинах і механізмах змогла перейти від форми мануфактури до форми фабрик і заводів, здатних забезпечувати своєю продукцією величезні маси людей; по-третє, національні господарства європейських країн на цій технологічній основі стали переходити від натурально-товарної форми до форми тотально ринкової, при якій товаром стає і робоча сила основної маси людей; по-четверте, ринкова перебудова суспільно-економічних відносин в європейських суспільствах спричинила за собою перебудову і соціально-політичних відносин в них. Стосовно змін так званої «третьої хвилі» ми не можемо вказати ніякої принципової зміни соціально-економічних відносин між людьми в сучасних західних суспільствах. Як і раніше зберігається той тип цих відносин, який був вироблений при переході від аграрно-натурального суспільства до індустріально-ринкового. Хоча, в технічній організації виробництва відбуваються, дійсно, революційні зміни.

У цьому відношенні рубіж 1980–1990-х рр. можна позначити як початок нового етапу в розвитку ідей постіндустріалізму. Перш за все, це пов'язано з тими змінами які відбулися в розвитку сучасної індустріальної цивілізації. Зокрема у 1991 р., за оцінками аналітиків, у США вперше витрати на придбання інформації і інформаційних технологій перевищили витрати на придбання виробничих технологій і основних фондів. Зростання обсягів інформаційної складової було настільки стрімким, що до початку 1995 р. в американській економіці близько трьох чвертей доданої вартості всього промислового виробництва створювалися за допомогою інформаційних технологій. У тому ж 1995 році загальна кількість придбаних в США комп'ютерів (16,5 млн. шт.) вперше перевищила кількість придбаних автомобілів або телевізорів.

Таким чином, — робить висновок А. Чугунов, — перехід до інформаційного суспільства став набувати характеру реальної перспективи і навіть неминучої насущної необхідності. Фахівці у галузі соціології, політології, економіки опинилися перед завданням сформулювати нові перспективи розвитку економічних і соціально-політичних систем в умовах реального функціонування технологій інформаційного суспільства¹.

Проте, у багатьох фахівців відбувається сьогодні зміщення понять інформатизації (оснащення будинків, офісів, канцелярій і т. д. засобами зберігання, обробки і передачі інформації) з поняттями інтелектуалізації (зростання значення інтелектуальної праці і творчості у всіх сферах життя і виробництва). Інформатизація може відбуватися і без інтелектуалізації (наприклад, при оснащенні телефонами і електронною поштою племен пастухів і городників в Африці або підліткових банд в негритянських кварталах Нью-Йорка).

Новітні концепції в руслі постіндустріалізму й інформаційного суспільства пов'язані, перш за все, з дослідженнями П. Дракера, А. Турена й М. Кастельса.

Пітер Дракер, відомий американський економіст, один з творців сучасної теорії менеджменту, брав участь ще в дискусіях 1970-х рр. Проте, свій внесок у формування нової зовнішності концепції постіндустріалізму він вніс в 1995 р.,

¹ Там само.

опублікувавши книгу «Посткапіталістичне суспільство»¹, в якій виклав свої переконання на сучасний стан і перспективи розвитку західної цивілізації.

П. Дракер описує тенденції, що ведуть до подолання традиційного капіталізму, причому основними ознаками зрушення, що відбувається, виступають у нього: перехід від індустріального господарства до економічної системи, заснованої на знаннях і інформації; подолання капіталістичної приватної власності і відчуження (у марксистському його розумінні); формування нової системи цінностей сучасної людини і трансформація ідеї національної держави в ідею глобальної економіки і глобального соціуму.

На думку П. Дракера, сучасна епоха — це епоха радикальних змін основ суспільного устрою — трансформації капіталістичного суспільства в суспільство засноване на знаннях (*knowledge society*)². Проте, це зіставлення не зовсім коректне. Капіталістичне суспільство цілком може бути «засновано на знаннях». Одне іншому не заважає.

Що ж дозволило, на думку П. Дракера, подолати ті «неминучі суперечності капіталізму» про яких говорив свого часу Маркс — «відчуження» й «зубожіння» трудящих, а також ліквідувати саме поняття «пролетаріат»? Це, відповідає Дракер, революція у продуктивності праці, причому перебіг цій революції пов'язується у нього з діяльністю американського раціоналізатора Тейлора, який ще в 1881 р. почав застосовувати принципи наукової організації праці для аналізу продуктивної діяльності і проектування трудових процесів.

Усі могутні в економічних відносинах держави — Великобританія, США, Німеччина — стали такими завдяки лідерству в розвитку техніки і технології. Країни, що забезпечили різке зростання економіки після другої світової війни (Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур), зобов'язані своєму підйому, як вважає Дракер, системі професійно-технічного навчання за Тейлором. Вона дозволила цим країнам в короткі терміни навчити робітників практично доіндустріальної епохи, а тому низькооплачуваних, трудитися на рівні світових стандартів продуктивності³.

До 1930 р. система наукового управління Тейлора, стверджує Дракер, набула широкого поширення у всіх розвинених країнах — в результаті цього «пролетар» перетворився в «буржуа». Тому, робить висновок Дракер, капіталізм і промислова революція принесли вигоди перш за все робітникам, а не капіталістам — чим і пояснюється повний провал марксизму у високо-розвинених країнах. Цим він пояснює і те, чому Велика депресія не призвела до комуністичної революції, чого з повною упевненістю чекали Ленін і Сталін, та і практично всі марксистки. До цього часу марксові пролетарі ще не стали багатими, але вже перетворилися на середній клас. Вони стали трудитися продуктивно.

¹ *Drucker P.F.* Post-capitalist society. — N-Y.: HarperBusiness, COP. — 1993. — 232 с.

² *Дракер П.* Посткапіталістичное общество // Новая постиндустриальная волна на западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 67–100.

³ Там само.

Є всі підстави вважати, що ці міркування П. Дракера не зовсім коректні і професійні. У своїй концепції П. Дракер співвідносить прогрес з трьома етапами зміни ролі знання в суспільстві¹:

- перший етап пов'язаний із застосуванням знань для розробки знарядь праці, технологій і організації промислового виробництва;
- другий етап — застосування знань до процесів організованої трудової діяльності;
- третій (сучасний) етап характеризується тим, що знання стає основною умовою виробництва і знання тепер використовується для виробництва знання.

Зміна значення знання, що почалася 250 років тому, призвела до того, що знання стало сьогодні основною умовою виробництва. При цьому, природно, традиційні «чинники виробництва» — земля, робоча сила і капітал — не зникли, але набули другорядного значення. У сучасному суспільстві, вважає П. Дракер, ці ресурси можна одержувати без особливих зусиль, якщо є необхідні знання — таким чином, знання в його новому розумінні означає реальну корисну силу, засіб досягнення соціальних і економічних результатів. Третю зміну ролі знання Дракер визначає революцією у сфері управління, оскільки використання знань для відшукання найбільш ефективних способів застосування наявної інформації з метою отримання необхідних результатів — це, по суті справи, і є управління.

Проте й ці міркування Дракера здаються також дещо наївними і банальними. Знання завжди відігравали в суспільстві ті ролі, які воно їм приписує, і завжди відігравали одночасно у всіх сферах. І навіть справжня індустрія знань процвітала, наприклад, в Середньовічній Європі (університети). Інша справа, що в сучасних суспільствах ця індустрія знань вийшла на новий рівень, завдяки тій користі, яку вона тепер може надавати матеріальному виробництву й ринковій конкуренції, як національній, так і глобальній. З іншого боку, і багато матеріальних ресурсів (наприклад, нафта, газ) не тільки не втратили своєї ролі в сучасному суспільстві, але навіть і підвищили її, завдяки, з одного боку, збільшеній конкуренції за них, а, з іншого, — наближенню їх запасів до вичерпання в осяжному майбутньому. Обіцянки науки відкрити нові джерела палива й енергії поки що так і залишаються обіцянками.

В даний час, вважає П. Дракер, наше суспільство знаходиться в процесі трансформації від капіталістичного в посткапіталістичне. Це створює нові рушійні сили соціально-економічного розвитку і спричиняє нові процеси в політичній сфері. Основним політологічним висновком з концепції Дракера є те, що перехід до «суспільства побудованому на знанні» принципово міняє владну структуру суспільства — влада і контроль поступово переходять від володарів капіталу до тих, хто володіє знанням, інформацією й ефективними технологіями його використання. Причому, цей перехід не відміння значення капіталу, — як правило, капітал перерозподіляється, а точки концентрації

¹ Там само.

знання й інформаційних технологій стають одночасно і точками управління фінансовими потоками.

Ці прозріння П. Дракера також не знаходять поки що підтвердження в реальності. Поза сумнівом, носії знання і таланту винагороджуються в сучасному суспільстві значно краще, аніж ще в недавньому минулому, але основні ролі в суспільстві як і раніше відіграють власники капіталів і контролери фінансових потоків, а не знання і не інформація.

Ідеї П. Дракера знайшли живий відгук, перш за все, в наукових і суспільних колах США. Проте, набагато реалістичнішим підходом до сучасного суспільства володіє у багатьох відношеннях концепція Мануеля Кастельса. Його фундаментальне дослідження «Інформаційна ера: економіка, суспільство і культура», що складається з трьох томів («Становлення суспільства мережевих структур», «Могутність самотності» і «Кінець тисячоліття»), було опубліковано з 1996 по 1998 рр. Російською мовою дана наукова праця видана у 2000 році¹.

У першій частині своєї роботи М. Кастельс здійснює розгорнутий аналіз сучасних тенденцій, що приводять до формування основ суспільства, яке він називає «мережевим». Виходячи з постулату, що інформація за своєю природою є таким ресурсом, який легше за інших проникає через усілякі перешкоди і межі, він розглядає інформаційну еру як епоху глобалізації. При цьому мережеві структури є одночасно і засобом, і результатом глобалізації суспільства. Саме мережі, — пише Кастельс, — складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а розповсюдження «мережевої» логіки значною мірою позначається на ході й результаті процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою². Таким чином, влада структури виявляється сильнішою за структуру влади а приналежність до тієї або іншої мережі, разом з динамікою розвитку одних мереж по відношенню до інших, виступає, за Кастельсом, як найважливіше джерело влади.

На відміну від П. Дракера, М. Кастельс, не говорить про занепад капіталізму, а навіть навпаки, стверджує, що суспільство мережевих структур є буржуазним суспільством. Проте, цей різновид капіталізму істотно відрізняється від своїх попередників двома основними ознаками: глобальний характер (що наступив після розпаду соціалістичного табору) і базування на мережі фінансових потоків. Сучасні фінансові потоки не знають меж і національностей, фінансові операції відбуваються в долі секунди і в цьому «вселенському казино», яким управляють комп'ютери, циркуляція капіталу визначає долю корпорацій, сімейних заощаджень, національних валют і навіть регіональних економік.

М. Кастельс, як і П. Дракер, підкреслює визначальне значення знання для нової економіки, яка спирається на капіталістичну форму виробництва і має

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — 606 с.

² Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 492–505.

інформаційну форму розвитку. Трансформаційні процеси в економіці викликають серйозні зміни на ринку праці. Індивідуалізація умов найму працівників фактично ділить робочу силу на дві категорії — тих, хто є висококваліфікованим фахівцем і/або має здібності до навчання, і тих, хто може виконувати тільки низькопрофесійні операції. Таким чином, відбувається розчленування праці в глобальних масштабах — капітал і праця виявляються рознесеними в різний простір і час. На думку М. Кастельса, вони живуть один за рахунок одного, але один не пов'язані, оскільки життя глобального капіталу все менше і менше залежить від конкретної праці і все більше і більше від накопиченого об'єму праці як такого, яким управляє невеликий мозковий центр, що мешкає у віртуальних палацах глобальних мереж¹.

Процеси перетворень істотно змінюють і політичні процеси. Лідерство стає все більш персоніфікованим, а шлях до влади лежить через створення іміджу — політичні діячі виявляються залученими в гру, що ведеться через засоби масової інформації (ЗМІ) і самими ЗМІ. Аналізуючи впливи ЗМІ на політичні процеси і зростання їх значущості в політичній системі, К. Абдинова систематизує їх таким чином²:

- утворення інформаційного суспільства внаслідок розвитку науково-технічного прогресу;
- створення в процесі розвитку сучасної інформаційно-комунікаційної технології широких можливостей для раціональнішого управління соціально-політичними процесами;
- залежність розвитку країни і його місця в глобальній світовій системі від гнучкості й прагматизму політики, що реалізовується спільно зі ЗМІ;
- глобалізація світового інформаційного простору разом з широкими можливостями для діяльності систем міжнародної й національної безпеки створює також ряд обмежень;
- перехід політичної боротьби на інформаційну площину у зв'язку зі створенням інформаційного суспільства.

М. Кастельс підкреслює, що залежність від мови засобів масової інформації, що мають під собою електронну основу, призводить до наслідків, що далеко йдуть, для характеристик, організації і цілей політичних процесів, політичних діячів і політичних інститутів. Кінець кінцем, влада, яку мають у своєму розпорядженні мережі засобів масової інформації, займає друге місце після влади потоків, втіленої в структурі і мові цих мереж³.

Досить цікавими є погляди на сутність інформаційного суспільства французького соціолога, критика класичної соціології Алена Турена. На його думку, постіндустріальне суспільство відрізняє від індустріального суспільства прискорений розвиток комунікацій і інформаційних технологій, що дає під-

¹ Там само.

² Абдинова К.К. Средства массовой информации и политические процессы // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 606–607.

³ Там само.

стави Турену іменувати його «комунікативним суспільством». Радикально новим у ньому є те, що воно визнає необхідність управляти всією сукупністю видимих наслідків свого впливу на навколишнє середовище і на самого себе. «Особливість комунікативного суспільства полягає в тому, — пише Турен, — що його можна і треба досліджувати виключно в термінах соціальних відносин»¹.

На відміну від Й. Масуди, який розглядає становлення інформаційного суспільства у безпосередньому зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій, А. Турен зосереджує увагу на соціальній онтології інформаційного суспільства. «Насправді ідея про те, що технологія управляє суспільством, ще раз виявилася помилковою, — зазначає Турен, — природа електрики не визначає соціального способу її використання, і також йде справа з інформаційною технікою. Зате достовірно, що створення апаратів виробництва й управління інформацією в більшості галузей веде до нової концентрації влади»².

Інформаційне суспільство, за Туреном, на всіх рівнях свого функціонування представляється не продуктом природних законів або технологічної специфічності, а результатом впливу суспільства на самого себе, результатом систем соціальної дії.

«Соціальне життя, — пише Турен, — може бути перш за все охарактеризоване як діяльність самовиробництва й самотрансформації, які вона здійснює за допомогою своїх інвестицій, якщо дати цьому поняттю ширший, а не чисто економічний сенс... Таким чином, постіндустріальне суспільство не може — як і індустріальне — бути охарактеризованим посиленням на певну технологію. Так само поверхнево було б говорити про суспільство обчислювальної машини або про суспільство плутонію, як про суспільство парової машини або електричного двигуна. Вирішальним для постіндустріального суспільства є те, що вся сукупність економічної системи складає об'єкт інтервенції суспільства відносно самого себе. От чому його можна назвати програмованим суспільством. Це слово підкреслює його здатність створювати моделі управління і виробництва, організації, розподілу і споживання»³.

Якщо в індустріальному суспільстві місцем соціальних конфліктів є організація праці, то в інформаційному (комунікативному) суспільстві — рівень виробництва потреб. Якщо в індустріальному суспільстві переважають інвестиції у виробництво й організацію праці, то в інформаційному (комунікативному) суспільстві інвестиції здійснюються на рівні цілей виробництва, тобто культури.

На думку Турена, перехід до постіндустріального суспільства здійснюється тоді, коли інвестиції виробляють більшою мірою не матеріальні блага і навіть не послуги, а блага символічні, здатні змінити цінності, потреби, уявлення. Якщо індустріальне суспільство змінювало засоби виробництва, то постіндустріальне змінює цілі виробництва.

¹ Турен А. Возвращение человека действующего: Очерк социологии / Пер. с фр. Е.А. Самарской. — М.: Научный мир, 1998. — С. 144.

² Там само: С. 133.

³ Там само: С. 129–130.

Комунікативне (інформаційне) суспільство відрізняється від індустріального вищим ступенем мобілізації. В індустріальному суспільстві індивіди були залучені в системи колективної організації переважно у сфері матеріального виробництва. Особливість постіндустріального суспільства, за Туреном, полягає в тому, що в ньому виникають великі централізовані апарати управління в самих різних сферах соціального життя. А. Турен особливо підкреслює «факт формування центрів рішень і управління, здатних виробляти не тільки системи засобів, але й самі цілі суспільної діяльності, створювати технології здоров'я, споживання або інформації»¹.

Як і в теорії креативного суспільства Масуди, в концепції програмованого суспільства Турена принцип мети виконує роль певного суператтрактора, або якогось центру, виходячи з якого все формується, все розвивається, все інтегрується. Оскільки соціокультурні моделі або ідеальні цілі управляють суспільною практикою, розробка духовної програми стає найпріоритетнішим завданням усіх дійових осіб інформаційного суспільства.

Соціальна онтологія інформаційного суспільства може бути зрозумілою як результат боротьби між суспільними силами за контроль над виробництвом цілей і моделей, у погодженні з якими різні колективи організують свою діяльність. Саме відносини між діючими суб'єктами, які борються за надання матеріалізованої форми соціокультурним цінностям (інвестиціям), є механізмами самовиробництва суспільного життя в сучасних умовах. Інакше кажучи, за допомогою боротьби конфліктуючих соціальних груп і розгортання суспільного руху сукупність соціокультурних цінностей і цілей трансформується в суспільну практику.

В інформаційному суспільстві головний конфлікт розгортається між технократією (владою апарату) і громадянським суспільством. «Немає більше підстав протиставляти Маркса Веберу», — зазначає А. Турен². Один привносить у сьгоднішню соціальну філософію ідею про боротьбу суспільних класів, інший — ідею, що дійова особа орієнтується на цінності. Коментуючи ці дві ідеї, ми одержуємо визначення суспільного руху: діючі суб'єкти, що протиставили один одному відносинами конфлікту, борються між собою за управління культурою. У даному контексті культура, за Туреном, є сенсом, сукупністю засобів і моделей, якими дійові особи прагнуть управляти і які вони хочуть контролювати.

У постіндустріальному суспільстві суспільні рухи можуть розвиватися незалежно від політичних дій, що мають на увазі пряме захоплення державної влади. Ефективність суспільних рухів в умовах інформатизації визначається їх здатністю впливати на громадську думку, впливати на колективну поведінку людей, на їх потреби, цілі і уявлення. Інформаційне суспільство має можливість здійснення масової мобілізації населення і соціальної інтеграції, використовуючи комп'ютерно-телекомунікаційні технології, і в цьому сенсі воно має тенденцію стати масовим громадянським суспільством. Така мобілі-

зація підсилює інтенсивність обмінів і комунікацій усіх індивідів, але вона також збільшує здатність маніпуляції суспільством з боку центральної влади і ризикує наблизити небезпеку технократичного фашизму.

На думку А. Турена, «інформація все менше визначається як обмін і все більше як емісія — можна було б сказати: реклама або пропаганда, якби ці слова не мали дуже зневажливого сенсу. Інформація все більш виявляється пов'язаною з рішенням, тобто з владою, зі здатністю програмувати»¹. Живий досвід інформаційного суспільства показує: великі апарати управління, які Турен називає технократією, дійсно володіють могутньою силою визначати ухвалення рішень і тип політики, а також спрямовувати застосування технологій. Технологічний вибір виявляється перш за все політичним відбором, і його результати виражають співвідношення суспільних сил. «Тепер має відбутися радикальніший вибір, — пише Турен, — і особливість правлячих сил полягає в можливості їх ототожнення з управлінням системами інформації»². Отже, ефективність антитехнократичного руху залежатиме від здатності й волі його учасників спожити сучасні інформаційні технології на користь контрмоделі соціально-політичної організації.

Особливість інформаційного суспільства «полягає в тому, що правлячий клас у ньому контролює, здається, всю сукупність сфер соціального життя, що заважає підлеглим класам говорити і діяти з опорою на соціальну і культурну автономію. Таким чином, вони вимушені протистояти соціальному пануванню від імені того, що єдино від нього вислизає, тобто від імені природи»³. Цим пояснюється популярність рухів протесту, які спираються не на соціокультурний, а на біологічний статус: жіночність, молодість, старість, етнічність і т. д. Звідси значущість екологічного напрямку — руху за стійкий розвиток, що апелює до цінності природного життя проти неконтрольованого зростання економіки, техніки й штучного середовища. «Програмоване суспільство є також обов'язково суспільством протесту, уяви, утопії, — пише Турен, — оскільки воно цілком засноване на соціальному конфлікті між апаратами, які мають здатність і владу програмувати, і тими закличками до творчості і щастя, яким постійно загрожує логіка вищеназваних апаратів»⁴. На думку Турена, основною межею програмованого (інформаційного) суспільства є креативність, тобто вивільнення людської здібності до творчості. «Після періоду інтенсивної і творчої критики індустріальної культури, — пише Турен, — ми стоїмо сьогодні на порозі нових форм технічної діяльності, які утворюють постіндустріальне суспільство, яке є також надіндустріальним. Отже, ми знову прийшли до того, щоб розглядати як силу, що управляє нашим суспільним життям, її творчу здатність»⁵.

Зростаюча креативна здатність сучасних суспільств пов'язана із зростанням ролі свідомості в історичному процесі. У певному значенні еволюція

¹ Там само: С. 136.

² Там само: С. 134.

³ Там само: С. 138.

⁴ Там само: С. 144.

⁵ Там само: С. 58.

¹ Там само: С. 131.

² Там само: С. 20.

сучасності є історією ролі свідомості діючого суб'єкта. Коротше кажучи, як свідомість, так і суспільство. У постіндустріальному (інформаційному) суспільстві свідомість діючого суб'єкта, здатна вибрати свої цінності і цілі (не узаконюючи подібні вибори за допомогою трансцендентних принципів або історичних законів) і визначає суспільне буття. Акцент на свідомості (і суб'єкті) припускає виключення всіх звернень до трансцендентної суті, природно-історичних законів, релігійних вірувань і т. д. «Суспільне життя зовсім не управляється природними або історичними законами, — пише Турен, — а спрямовується дією тих, хто бореться і домовляється про те, щоб надати певної суспільної форми значущим для них культурним орієнтаціям»¹. Діючий суб'єкт відмовляється обоювати технологію і ще більше — державу. Він більше вірить у власний досвід, у власні моральні достоїнства і творчі здібності, аніж у безособові закони й пануючі структури. «Наша епоха не є більше сцієнтистською, вона стає моралістичною, — помічає Турен. — Ми не хочемо тепер управляти ходом речей, а вимагаємо просто нашої свободи, права бути самими собою, не будучи роздавленими апаратами влади, сили і пропаганди»². Людина в результаті більше не уявляється завойовником природи, а творцем себе — це реальніше й більш відповідально. В умовах інформаційного суспільства людина повинна взяти на себе відповідальність за всю сукупність соціального досвіду, замість того, щоб посилатися на Бога або Випадок, на Історію або Закон. У зв'язку з цим, російська дослідниця творчості теоретиків інформаційного суспільства Л. Мантатова робить висновок, що принцип відповідальності — це основоположний принцип цивілізаційного розвитку в інформаційну епоху³.

Серед російських вчених, що досліджують проблеми трансформації суспільства з позицій постіндустріалізму, концепцій інформаційного суспільства й розвитку інформаційної цивілізації слід зазначити, перш за все, роботи В. Іноземцева, А. Ракітова, Р. Абдеєва.

В. Іноземцев у своїх працях підкреслює, що теорія постіндустріального суспільства є соціальною метатеорією, яка сьогодні повною мірою сприйнята західною соціологічною традицією. Він відзначає, що це фактично єдина із західних теорій, прихильники якої не тільки не заперечували наукового значення марксизму, але й прагнули вести з ним глибокий конструктивний діалог (не підтриманий, на жаль, радянськими суспільствознавцями)⁴.

На думку В. Іноземцева, теорія постіндустріального суспільства є вельми серйозною і глибокою соціальною доктриною, яка має тривалу історію, глибоке і розгалужене коріння, розроблену методологічну і термінологічну основу і здатна служити дієвим засобом соціального прогнозування. Сам автор пропонує свою модифікацію цієї теорії, характеризуючи виникаюче сьогодні

суспільство як «постекономічне», в якому на зміну праці як пануючій раніше формі діяльності приходять творчість¹.

Інформаційно-технологічною революцією, доводить В. Іноземцев, створений той матеріальний базис, на якому виникає можливість гуманізації суспільства, тобто розвитку суспільних відносин, власне що й роблять людину Людиною. Саме ця постекономічна трансформація і складає, на його думку, основний зміст інформаційної ери.

На основі осмислення теоретичних уявлень західних вчених про інформаційне суспільство В. Іноземцев висуває власну версію «постекономічного суспільства». Він виділяє три основних складових постекономічної трансформації.

По-перше, це деструкція вартісних відносин і підриєв ролі ринку. «Традиційні відтворювані й обчислені чинники виробництва стали втрачати свою провідну роль, — пише В. Іноземцев, — а господарський успіх став визначатися інформаційними ресурсами, які не можуть бути оцінені у вартісних категоріях і застосування яких залежить не стільки від характеристик самих інформаційних благ, скільки від здатності працюючих з ними людей витягнути з них нове знання, яке в змозі рухати вперед ту або іншу галузь виробництва»². Становлення постекономічної системи виявляється пов'язаним зі зниженням ринкової оцінки відтворюваних промислових товарів і природних ресурсів і, навпаки, завищенням цін на невідтворювані (унікальні) інформаційні послуги й товари. Найбільш очевидний приклад — це стійке зростання цін на предмети престижного («знакового») споживання. Інформаційне суспільство сприяє споживанню благ більшою мірою як «символічних цінностей», аніж як споживчих вартостей.

В. Іноземцев піднімає питання про модифікацію людських потреб в умовах інформаційного суспільства. «Відносячи свої основні потреби і бажання за межі масового матеріального споживання, — пише він, — людина вперше в історії неконститує їх саме як свої потреби, як свої бажання, неідентичні потребам і бажанням інших людей не тільки кількісно, але і якісно»³. В індустріальному суспільстві індивідуальні потреби в матеріальних благах, стикаючись з обмеженістю їх пропозиції, створювали і підтримували стан ринкової рівноваги. Тепер же потреби індивідуалізованого характеру, що формуються на основі прагнення людини до самоактуалізації, не можуть бути усереднені так, щоб у взаємодії з усередненими витратами визначати пропорції обміну. «В умовах, коли основним мотивом діяльності виявляється самоудосконалення, а її безпосереднім результатом — характеристики особи, — зазначає В. Іноземцев, — об'єктом споживання й обміну стає система знаків, і період становлення таких умов може упевнено розглядатися як об'єктивна межа економічної епохи. Цінність продукту втілює в собі тепер не стільки потенційну

¹ Там само: С. 31.

² Там само: С. 31.

³ Мантатова Л.В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Улан-Удэ, 2004. — С. 72.

⁴ Іноземцев В.Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. — М.: Academia, 1990. — С. 3–66.

¹ Іноземцев В.Л. За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. — М.: Academia: Наука, 1998. — 639 с.

² Іноземцев В.Л. Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. — М.: Academia: Наука, 1999. — С. 86.

³ Там само: С. 60.

можливість відшкодувального обміну, скільки результат інтерперсональної взаємодії між людьми»¹.

Друга основна складова постеконічної трансформації — це дисиміляція приватної власності й заміна її особистою власністю на засоби виробництва. Найважливішим чинником, що формує основи для витіснення приватної власності особистою, є створення інформаційної економіки, коли головним ресурсом країни стають сукупні знання її працівників і їх висока кваліфікація. Сьогодні власність взагалі втрачає яке-небудь значення перед знаннями й капіталом. Іншими словами, інтелектуальна (особиста) власність і інтелектуальний (людський) капітал мають таке ж значення для інформаційного суспільства, як і приватна власність і грошовий капітал для економічної епохи.

Сучасні інтелектуальні працівники, трудовий потенціал яких поміщений в їх знаннях, в їх творчих здібностях, не є залежними найнятими робітниками, якими були робітники в умовах індустріального суспільства. Витоком незалежності й свободи сучасних інтелектуальних працівників є їх особиста власність, тобто власний інтелектуальний капітал плюс знаряддя виробництва, що належать їм. «Все це дає нам підстави вважати, — пише В. Іноземцев, — що фундаментом інституційної структури постеконічного суспільства служить нова форма особистої власності, яка дає людині можливість бути самостійним учасником суспільного виробництва, залежним виключно від того, наскільки створювані ним блага або послуги мають індивідуальну корисність для інших членів суспільства»².

Третьою складовою постеконічної трансформації є становлення творчості як головна і провідна форма людської діяльності, що є тотожним формуванню свободи, не обмеженої економічними чинниками і такої, що не базується на них. Антиподом свободи в економічному сенсі є експлуатація (і пригноблення). «Подолання експлуатації, — пише В. Іноземцев, — стає сьогодні фактично тотожним зростанню самореалізації особистості в умовах зниження настійності матеріальних потреб і домінування прагнення до самодосконалення»³. Саме ті, хто як найбільш значущу для себе потребу усвідомив реалізацію нематеріальних інтересів, стають суб'єктами нееконічних відносин і знаходять внутрішню свободу, немислиму в рамках економічного суспільства. Тільки в цьому відношенні, можна говорити про подолання експлуатації. В. Іноземцев відстоює ту позицію, що основним шляхом подолання експлуатації людини людиною є кардинальна зміна ціннісних орієнтирів самих працівників, зокрема, усвідомлення свободи творчості⁴.

Відомий російський фахівець А. Ракітов у своїх роботах⁵ досліджує розвиток інформаційних і технологічних революцій, які визначають радикальні

¹ Там само: С. 62.

² Там само: С. 68–69.

³ Там само: С. 81.

⁴ Там само: С. 78, 87.

⁵ Ракітов А.И. Философия компьютерной революции. — М.: Политиздат, 1991. — 286 с.; Ракітов А.И. Информационная наука, технология в глобальных исторических изменениях. — М.: ИНИОН, 1998. — 104 с.

зміни і фундаментальні інновації в типах культур, цивілізацій, а також транскультурних і трансцивілізаційних змін. У зв'язку з цим, Ракітов пропонує розділити процес становлення інформаційного суспільства на п'ять стадій (інформаційних революцій). Першу інформаційну революцію він пов'язує з появою і розповсюдженням мови, другу — писемності, третю — книгодрукування. Четверта інформаційна революція полягає в застосуванні електричної апаратури зв'язку (телефон, телеграф, радіо й телебачення) і вона відразу ж переростає в п'яту, яка відрізняється застосуванням комп'ютерів, баз даних, локальних і глобальних комп'ютерних мереж. Паралельно з інформаційними, в суспільстві відбуваються і технологічні революції, які на п'ятій стадії інтегруються. У зв'язку з цим А. Ракітов підкреслює, що в недалекому майбутньому це здійснить гігантський вплив на всі цивілізаційні і культурні процеси в глобальному масштабі¹.

В даний час «інформація» як фундаментальна загальнонаукова категорія привертає пильну увагу і представників точних наук. Характерним прикладом може служити книга російського кібернетика, винахідника, фахівця з теорії пізнання й філософії інформаційного суспільства Р. Абдеєва «Філософія інформаційної цивілізації»². Р. Абдеєв, почавши з досліджень філософських проблем Науково-технічної революції (НТР) в кінці 1980-х, обґрунтував нову філософську концепцію «Інформаційної цивілізації». Р. Абдеєв виходить з того факту, що інформаційна революція відкрила нову епоху в прогресі людства і основні риси «Інформаційної цивілізації» формулює в наступних 8 пунктах:

- підвищення ефективності праці призводить до скорочення числа зайнятих в промисловому виробництві й сільському господарстві;
- інтенсифікація інформаційного забезпечення виробництва призводить до зниження потреб у традиційних видах сировини, що сприяє вирішенню екологічних проблем і виводить інформацію на роль основного ресурсу («знання» дійсно стає «силою»);
- впровадження наукоємних виробництв створює сприятливі умови для «відсталих» держав добиватися вражаючих успіхів (приклад — «сінгапурське диво»);
- держава не «відмирає», а, навпаки, удосконалює свою структуру на основі «принципу п'яти кілець» (взаємодія п'яти незалежних влад — законодавчої, старанної, судової, влади інформації і влади інтелекту);
- створення глобальних ринкових механізмів, впровадження безпаперової технології управління, масова комп'ютеризація відкривають небачені можливості для створення абсолютно нових підприємств;
- трансформація економіки зводиться нанівець значення ряду соціальних категорій («класова боротьба», «суперечності між працею і капіталом» і ін.), а також поділ світу на «капіталістичний» і «комуністичний»;

¹ Ракітов А.И. Информационная наука, технология в глобальных исторических изменениях. — М.: ИНИОН, 1998. — 104 с.

² Абдеєв Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI в. — М.: ВЛАДОС, 1994. — 334 с.

- удосконалення системи освіти й охорони здоров'я на основі зміни пріоритетів фінансування;
- успіхи в охороні природи.

Р. Абдеев вводить дві особливі структури влади: «влада інформації» і «влада інтелекту», причому він наділяє їх контролюючими функціями («вони повинні пронизувати всі інші»). «Влада інформації», за Абдеевим, означає свободу друку, гласність, велику кількість загальнодоступних банків даних і реалізується через системи супутникового телебачення, що здійснюють всесвітній цілодобовий потік новин (наводиться як приклад корпорація CNN International). Влада інтелекту, на думку Абдеева, реалізується жорстким відбором на керівні ланки всіх рівнів найбільш підготовлених, компетентних фахівців у всіх сферах: законодавчій, виконавчій, судовій та інформаційній¹.

Робота Р. Абдеева незважаючи на очевидну наївність міркувань з погляду «технократа» про можливість побудови «справедливого суспільства» шляхом «правильної» кадрової політики, володіє низкою безперечних достоїнств, зокрема показує функції саморегуляції у відкритих системах, роль кібернетичної методології, а також феномена «розподіленого управління» для оптимізації складних структур. Автор застосовує системно-кібернетичний підхід до аналізу етапів інформаційної революції як частини НТР і макродинаміки процесів розвитку суспільства.

Р. Абдеев у своєму обґрунтуванні макромоделі науково-технічного процесу як метаструктури показує етапи стрибкоподібного переходу збільшеної кількості різноманітності в нову якість, тобто її макродинаміку. Цими вузловими точками, на його думку, виступають:

- наукова революція XV–XVIII ст., яка відкрила шлях до пізнання природи, до наукової абстракції і створила понятійний апарат мови науки;
- промислова революція XVIII–XIX ст., яка забезпечила примноження фізичної сили людини шляхом створення «робочих машин» на основі пізнаних закономірностей природи;
- сучасна НТР XX ст., для якої характерний примноження можливостей розумової діяльності людини шляхом передачі цілої низки функцій ЕОМ і автоматичним пристроям.

Істотний внесок у розвиток теорії інформаційного суспільства внесли й українські дослідники. Серед основних робіт у цій сфері особливо слід зазначити роботи Ф. Власенка, В. Даніліяна, Т. Берези, М. Демкової, В. Ляха, Я. Любивога, І. Чхеайло та ін.

Так, наприклад, В. Даніліян пропонує розуміти інформаційне суспільство як якісно новий етап соціотехнологічної еволюції суспільства, що формується в результаті довгострокових тенденцій попереднього соціально-економічного розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування і споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, що діють

¹ Там само.

у глобальних масштабах¹. Крім того, В. Даніліян робить висновок, що в розвинутих країнах суспільство насправді ще дуже далеке від того, щоб повною мірою стати інформаційним, дотепер значна кількість людей у цих країнах зайняті простою працею, у багатьох сферах використовуються старі технології, недостатньо розвинута комунікаційна інфраструктура і доступ до одержання інформації².

Ф. Власенко розуміє інформаційне суспільство як принципово новий етап розвитку сучасної цивілізації. Він вважає, що його основним ресурсом постає інформація і знання, діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційно-інтелектуальних технологій та технологій зв'язку. Зазначені зрушення здійснюються завдяки процесу інформатизації суспільства, що уможливує забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, науково-технічної, духовно-культурної та інших видів діяльності. Всебічне впровадження інформаційних технологій в різні сфері життєдіяльності людини характеризується як позитивними (розвиток творчих індивідуальних здібностей особистості завдяки інформаційним технологіям, що може забезпечити перехід до креативної моделі соціалізації, пов'язаної із соціокультурним інтелектуально-моральним розвитком особистості), так і негативними тенденціями (інформаційна нерівність, маніпулювання свідомістю людей, підпорядкування особистості соціуму, тотальний контроль над нею засобами інформаційних технологій, поява такого явища як «комп'ютерна некрофілія», що характеризується психологічною прив'язаністю індивідів до комп'ютера, залежністю від інших видів сучасної техніки, орієнтацією на віртуальну реальність, зменшенням ролі безпосередньої людської взаємодії)³.

Підводячи підсумок аналізу розвитку концепції інформаційного суспільства, ми можемо відзначити, що західні й вітчизняні вчені розкрили і описали багато фундаментальних змін, що переживаються людським суспільством на сучасному етапі його розвитку. Проте, в багатьох концептуальних побудовах цієї сфери досліджень, на наш погляд, міститься значна частка неточностей і некоректних тверджень, безліч перебільшень і зменшення деяких найважливіших понять (що пояснюється багато в чому, звичайно, складністю і динамізмом самого описуваного предмета).

У цьому відношенні ми можемо відзначити, по-перше, характерне зменшення поняття послуг взагалі з працею інтелектуального характеру. У сучасному суспільстві зростає частка і того, й іншого, але тільки одне з них має пряме відношення до розвитку інформаційного суспільства.

По-друге, ми можемо відзначити в багатьох концепціях також вельми характерне зменшення інформаційно-комунікативних процесів і структур з інформаційно-продуктивними, які дуже часто змішуються в одну категорію

¹ Даніліян В.О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): Монографія. — Х.: Право, 2008. — 184 с.

² Там само.

³ Власенко Ф.В. Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. — К., 2008. — 18 с.

«інформаційних». Проте, не всяка інформація, циркулююча в суспільстві, здатна впливати на його розвиток.

По-третє, у багатьох фахівців відбувається сьогодні зміщення понять інформатизації (оснащення будинків, офісів, канцелярій і т. д. засобами зберігання, обробки і передачі інформації) з поняттями інтелектуалізації (зростання ролі і значення інтелектуальної праці і творчості у всіх сферах життя і виробництва). Інформатизація може відбуватися і без інтелектуалізації.

Нарешті, по-четверте, багато авторів, на наш погляд, дуже поспішно оголошують сучасне суспільство (або той ступінь, до якого воно реально рухається) посткапіталістичним. З нашої точки зору, ніякої принципової зміни соціально-економічних відносин між людьми в сучасних західних суспільствах не відбувається. Як і раніше зберігається той тип цих відносин, який був вироблений при переході від аграрно-натурального суспільства до індустріально-ринкового. Хоча, в технічній організації сучасного виробництва і споживання сьогодні відбуваються дійсно революційні зміни. Тому інформаційне суспільство, з нашої точки зору, слід розглядати як сучасну стадію індустріально-капіталістичного суспільства (або як постіндустріально-капіталістичного), але не як принципово нову суспільно-економічну формацію.

Як справедливо зазначають провідні вітчизняні дослідники, для країн, подібних до нинішньої України, яка все ще перебуває у стані цивілізаційної невизначеності, інформаційне суспільство, на жаль, багато в чому залишається радше популярним гаслом із лексики європейських декларацій, аніж реальною практикою. Водночас очевидно, що і в Україні відбувається інтенсивна інформатизація більшості сфер людського життя та діяльності, а це є запорукою того, що новітні інформаційні технології невдовзі стануть визначальними чинниками соціально-економічного та інтелектуально-духовного розвитку українського соціуму¹.

2.2. Умови й передумови становлення й розвитку інформаційного суспільства у контексті динаміки соціальної діяльності

Інформаційно-комунікаційні технології у другій половині ХХ — початку ХХІ століть стали фундаментальним чинником формування сучасного суспільства. Інформаційні технології є стимулом розвитку глобальної економіки, й уможливають ефективне розв'язання різних економічних і соціокультурних проблем. Як зазначає О. Скубашевська, інформаційні технології сьогодні є найбільш сучасною формою знань у суспільному виробництві².

¹ Дубов Д.В., Ожеван М.А., Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. — К.: НІСД, 2010. — С. 4.

² Скубашевська О.С. Філософія інноваційного розвитку освіти в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: Автореф. ... дис. докт. філос. наук: 09.00.10. — К., 2010. — С. 13.

Їхній вплив проявляється в різних сферах життя. Особливо це твердження слушне щодо економічно високорозвинених країн. Але навіть найбідніші держави за декілька років можуть досягти рівня розвинених за умови впровадження наявних технологій та інтенсивної розробки нових.

Передусім зробимо наступне уточнення. Технологія втілює соціальну форму практики, способи регулювання, контролю й управління взаємодією між предметом праці та знаряддям праці, його технологічним змістом. До того ж, якщо об'єктивно природною передумовою технології є природні процеси, які зумовлюють її «речовинний каркас», то підходящим соціальним аналогом технології є колективна суспільна практика, де матеріально-речовинні компоненти проявляють притаманну їм технологічну силу й розкривають своє соціальне значення. Суспільна практика об'єднує їх в певне ціле, яке утворює технологічний спосіб освоєння соціального простору. Як наслідок, у процесі становлення та розвитку інформаційного суспільства з'являється можливість поширити технологічний підхід на всі сторони суспільного життя: економіку, політику, соціальне управління, освіту, виховання тощо. Водночас, як зазначає В. Зуєв, у кожній з цих сторін упровадження технології ґрунтується не лише на узагальненні емпіричного досвіду, але й на новітніх досягненнях сучасної науки і техніки¹.

Інформаційне суспільство характеризується системними змінами в соціальній, економічній, політичній, правовій, культурній структурі. Масштабність і глибина здійснення перетворень залежать від активного сприяння цій справі з боку органів державного управління².

Фундаментом становлення інформаційного суспільства, з одного боку, є інформація та знання, а також інформаційні технології, із другого — цілеспрямована інформаційна політика країни. Це чинники, без яких розвиток держави в умовах сучасної глобалізації світу взагалі неможливий. Зі зростанням ролі інформації з'явилася ціла низка нових понять: інформаційне суспільство, інформатизація, інформаційна індустрія, інформаційні продукти та послуги, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) тощо. Деякі з них відтворюють соціальні аспекти та проблеми, інші пов'язані безпосередньо з технічними питаннями.

Як вважають Я. Черногор та Т. Михайлюк, могутність будь-якої держави на початку ХХІ століття визначається не тільки військовою й економічною потужністю, а й сильним інформаційним потенціалом, комплексом аналітико-обчислювальних засобів, здатних швидко й надійно отримувати та опрацьовувати величезну кількість інформації й вчасно доставляти її у вищі ешелони влади, зацікавленим організаціям та особам³.

¹ Зуєв В.М. Теоретичні засади дослідження соціальних технологій розвитку суспільства // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 63 (№ 8). — С. 374.

² Шаповал О.В. Розробка національних стратегій інформаційного розвитку — пріоритет сучасності // Нова парадигма. — К., 2004. — Вип. 38. — С. 166.

³ Черногор Я., Михайлюк Т. Розвиток інформаційного суспільства у Скандинавських країнах: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1784/>.

Інформаційне суспільство базується на високих технологіях, впровадження яких потребує належного інтелектуального забезпечення. Наука й освіта стають стратегічним чинником прогресу. Проблемою є створення нових інформаційних технологій, адже в новому суспільстві зростає значення інформації як стратегічного ресурсу прогресивних суспільних перетворень, а інформація стає могутнім владним ресурсом¹.

Формування постіндустріального суспільства супроводжується за останні роки докорінними соціальними перетвореннями у світі й неухильно рухається у напрямі того типу суспільства, яке характеризується поняттям «інформаційне суспільство». Соціальні перетворення сучасного світу знаходять своє вираження у становленні глобальної інформаційної індустрії, тієї, що рішучим чином трансформує роль знань та інформації в економічному розвитку. Соціальний рух інформації і знань вже не обмежується простим відтворенням знань у масштабах одного суспільства, але набуває глобального характеру і втягує у своє коло все нові й нові соціальні структури і форми. Збільшується вплив інформації на розвиток різних сфер людської діяльності, поглиблюється процес децентралізації суспільства, відбувається перехід до нових форм зайнятості, йде процес формування нових трудових ресурсів за рахунок збільшення кількості зайнятих в інформаційній індустрії.

Інформаційне суспільство є основною, центральною фазою розвитку сучасної цивілізації, що вже вступила в період свого постіндустріального розвитку. Становлення інформаційного суспільства правомірно розглядати як еволюцію якісно нових форм соціальної динаміки, характерних для постіндустріального етапу розвитку сучасної цивілізації. Нові форми соціальної динаміки на ділі означають зміни в моделях соціальної організації і співпраці, тобто активний соціальний процес, що припускає поступову заміну централізованих ієрархічних структур гнучкими мережевими типами організації², пристосованими до швидких змін та інноваційного розвитку. Як справедливо зазначають О. Дольська та І. Харченко, «перехід до суспільства знань — це водночас і технологічний процес, і соціальний проект модернізації. В суспільстві знань безумовний пріоритет одержують інформаційно-комунікативні технології, засновані на обміні знаннями»³. За таких умов виникає принципово нова ситуація, коли інформація стає найважливішим ресурсом суспільства, раціональне використання якого відкриває можливості побудови системи соціальних відносин на наукових основах. Шляхи й методи використання

¹ Скубашевська О.С. Філософія інноваційного розвитку освіти в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: Автореф. ... дис. докт. філос. наук: 09.00.10. — К., 2010. — С. 13.

² Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 492–505.

³ Дольська О.О., Харченко І.М. Новий тип мислення як чинник формування інформаційного суспільства (до проблеми трансформації комунікативної раціональності) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 42 (№ 12). — С. 198.

інформаційних ресурсів стають одним з найбільш значущих показників рівня розвитку суспільства, яке вже сьогодні не повинне і не може ігнорувати наявну в його розпорядженні інформацію при вирішенні будь-яких проблем. Інформаційна техніка перетворюється на один з найважливіших показників рівня науково-технічного прогресу.

Виникнення нових форм соціальної динаміки є результатом тривалого і — в рамках європейської культури й цивілізації — цілеспрямованого розвитку науки і наукового знання. Усвідомлення обмеженості природних ресурсів, що слугають природною основою розвитку соціального і культурного прогресу, примусило європейців шукати альтернативні шляхи для досягнення й підтримки відповідного рівня соціально-економічного розвитку. Релігійні й соціально-політичні ідеали європейської культури включали визнання за різноманітними формами людського знання право на існування не тільки як культурної цінності, але і як найважливішої основи соціально-економічного й культурного прогресу. Саме це відкривало шляхи і створювало соціальні умови для практичного використання результатів наукових досліджень з метою визначення найбільш ефективних методів досягнення економічного процвітання, могутності і стабільності у розвитку. Наука і наукове знання у такому контексті набували статусу інтелектуального засобу розвитку, що забезпечує просування й розповсюдження найбільш дорогих, ефективних і значущих у культурному відношенні товарів і послуг.

Статусне положення науки й наукового знання в країнах європейської культурної традиції у XIX–XX ст. сприяло активному процесу професіоналізації і спеціалізації наукової діяльності. У свою чергу, це зумовило економічний стан і соціальний вплив систем освіти й виховання як найважливіших моментів ефективного функціонування заданої моделі соціокультурного розвитку, вимагаючи високого рівня підготовки кваліфікованих фахівців у різних наявних галузях знань.

Професіоналізацію й спеціалізацію наукової діяльності цілком можна вважати ядром розвитку індустріальної фази в генезі європейської цивілізації, вплив якого в становленні і розвитку фази постіндустріальної є безперечним. Зокрема, була сформована ціла низка соціально значущих установок і припущень, які реально вплинули на виникнення інформаційного суспільства. У першу чергу, слід вказати на принципове прискорення темпів і ритмів економічного розвитку, ускладнення соціальних зв'язків і відносин, виникнення масової культури і її вплив на особистісний світ та індивідуальний психологічний досвід людини. Об'єктивною стороною цього процесу, проте, залишалася непорушна умова розвитку наукового прогресу, який «викидає» на поверхню соціального життя все нові й нові відомості, факти, наукові пояснення, які з успіхом моделюють різноманітність людської діяльності і змінюють традиційні засоби її розвитку, що і втілюється в актуалізації і значущості процесів інформаційних взаємодій.

Таким чином, у даний час інформація стає найважливішим чинником виробництва, що залучає до соціального обігу значну частину матеріальних і соціальних ресурсів і що формує інформаційний потенціал соціально-економічної системи.

Динамічність соціальних процесів, що характеризують фазу переходу до інформаційного суспільства, забезпечується головним чином за рахунок появи цілого спектру нових технічних засобів і впровадження нових технологій у практику соціально-економічного розвитку суспільної системи. До їх числа можна віднести ключові напрями сучасної науково-технічної революції — інформатику й електроніку, нові матеріали й біотехнології, машинний інтелект і робототехніку, генну інженерію і надпровідність, гнучке автоматизоване виробництво і нанотехнології. Все це не тільки веде до появи нового вигляду товарів і послуг і радикального перетворення технологічних процесів, все це є основною ланкою формування нового технологічного способу виробництва і вимагає організації широкомасштабної інформатизації як принципово нової форми підтримки й забезпечення управлінських, виробничих, соціальних і культурних взаємодій¹.

Інформатизація суспільства відбувається на базі розвитку телекомунікацій, формування комп'ютерних мереж з використанням космічного зв'язку і волоконно-оптичних кабелів, факсимільного і стільникового зв'язку, електронної пошти. Доцільність і послідовність дій, направлених на просування процесів і моделей інформатизації суспільства визначається рівнем готовності населення до життя в інформаційному суспільстві. Ключовими критеріями готовності до сприйняття й використання переваг інформатизації є наступні якісні моменти і характеристики соціально-економічного розвитку: розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури; характер оволодіння й використання населенням її можливостей; організація і послідовний розвиток дистанційної освіти; рівень включеності підприємницької діяльності в обіг електронної економіки. Останнє є найбільш перспективним і фактично вже освоєним в країнах Західної Європи напрямом економічного розвитку: формування телекомунікаційної інфраструктури і, перш за все, Інтернету, привело до того, що всі більше транзакцій у сучасній економіці й суспільстві взагалі здійснюються з використанням комп'ютерних мереж. Аналогічні процеси простежуються і в соціально-політичному житті країн Західної Європи².

Таким чином, система діяльності, навколо якої організовуються процеси розвитку інформаційного суспільства, піддається серйозним впливам з боку використання технічних засобів, впровадження комп'ютерної техніки в процеси виробництва тощо. Особливістю технічних і технологічних інновацій постіндустріального етапу розвитку є свідоме й цілеспрямоване використання практичних можливостей систем штучного інтелекту. Використовуючи

¹ Попов С.М. Методологія аналізу управління як єдиного соціального організму // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 40 (№ 10). — С. 173–180; Попов В.П., Крайнюченко І.В. Еволюція, інформатизація і управління. — Ессенуки, ЕИУБиП, 2002. — 254 с.; Використання інформаційного ресурсу для прийняття управлінського рішення / Мацюк В.Я., Бесчастний В.М., Шамрай В.О. та ін. — Донецьк, 2006. — 208 с.

² Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Досвід створення електронного уряду у Франції та можливості його використання в Україні // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 58 (№ 3). — С. 669–674.

у даному випадку термін «системи штучного інтелекту», ми трактуємо його в широкому сенсі, припускаючи, що засоби мікропроцесорної й обчислювальної техніки і пристроїв передачі інформації є однією з системних моделей штучного інтелекту.

Межі практичних можливостей систем штучного інтелекту, що локально діють у рамках соціального середовища, задані рівнем розвитку методів збору, обробки і зберігання інформації на базі засобів мікропроцесорної й обчислювальної техніки і засобів передачі інформації. У цілому вони утворюють інформаційно-комунікаційну інфраструктуру суспільства, яка є однією з базових умов розвитку інформаційного суспільства.

Інформаційно-комунікативна інфраструктура суспільства розуміється як сукупність територіально розподілених державних і корпоративних інформаційних систем, ліній зв'язку, мереж і каналів передачі даних, засобів комутації і управління інформаційними потоками, а також організаційних структур, правових і нормативних механізмів, що забезпечують їх функціонування. Характер і рівень її розвитку формує спрямованість актів інформаційного обміну, забезпечує й підтримує соціальні якості і соціокультурні сенси інформаційних взаємодій усередині соціальної системи, а також захищає інформаційний потік від несанкціонованих впливів.

Найважливішим моментом функціонування інформаційно-комунікаційної інфраструктури, що визначає її соціальний сенс і культурну значущість, є ступінь відкритості окремих елементів інформаційно-комунікаційної інфраструктури, рівень доступності і можливості використання інформації для різних організацій, соціальних груп і окремих громадян. Насиченість певних територій елементами і вузлами зв'язків інформаційно-комунікаційної інфраструктури, характер їх розподілу свідчить про те, що дана територія має у своєму розпорядженні високий рівень інформаційної місткості і діяльність з управління її розвитком може використовувати як основний резерв законності інформаційних обмінів.

З іншого боку, рівень доступності, періодичність і частота використання населенням або окремими організаціями елементів інформаційно-комунікаційної інфраструктури, а також можливості використання інформації як ресурсу, що організує форми їх діяльності і спрямовує пошук нових засобів її розвитку, виявляється значним чинником підвищення соціальної й інтелектуальної енергії соціальної системи¹.

Таким чином, якісно нові форми соціальної динаміки, що визначають становлення інформаційного суспільства, розвиваються за рахунок оволодіння інформацією як основним ресурсом управління і соціально-економічного

¹ Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.; Дзьобань О.П., Мелякова Ю.В. Комунікаційна природа інформаційного простору // Інформатизація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 81–88; Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Особистість і громадянське суспільство у проблемному полі синергетичної комунікації // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2010. — Вип. 5. — С. 72–82.

розвитку сучасного суспільства. Їх самовизначення в основному забезпечується за допомогою сучасних засобів інформатики і здійснюється завдяки медіатизації, комп'ютеризації й інтелектуалізації соціального середовища сучасного суспільства, що використовує вже накопичений потенціал постіндустріальної фази розвитку.

Медіатизацію правомірно розглядати як активний соціокультурний процес, що характеризується високим рівнем технічного забезпечення й соціально-економічної підтримки інформаційних взаємодій¹ за допомогою засобів преси, радіо, телебачення, реклами, звукозапису й відеозапису. Технічні агенти медіатизації беруть участь у формуванні фізичних характеристик і технологічних параметрів інформаційного середовища суспільства, сприяючи розширенню обсягів і збільшенню швидкості соціальних комунікацій і задаючи спрямованість інформаційних потоків.

Разом з тим, медіатизацію не можна розглядати тільки як фізико-технічний процес, оскільки соціально й культурно значуща сторона інформаційних процесів, — виробництво інформаційних товарів і послуг — активно включена в процеси економічних взаємообмінів, а сама інформація набуває виразно виражених якостей і характеристик товару. Іншими словами, найважливішою соціально значущою й економічно визначеною стороною процесу медіатизації стає формування ринків інформації в різних галузях знань і ринків інформаційних технологій, що підтримують технічний рівень і соціотехнічний потенціал інформаційної сфери суспільства. Відкритість соціального простору для розвитку таких ринків, їх місткість і насиченість різноманітністю відповідної продукції визначають якісні й вартісні співвідношення проведених інформаційних товарів і послуг.

Комп'ютеризація є ще однією з ключових і обов'язкових умов розвитку інформаційних взаємодій, що визначають становлення інформаційного суспільства. Комп'ютеризацію прийнято розглядати як процес розвитку і впровадження комп'ютерів, що забезпечують автоматизацію інформаційних процесів і зняття психологічних бар'єрів застосування інтелектуальних технологій в різних сферах людської діяльності. Впровадження комп'ютерів у різні сфери управління й матеріального виробництва, вдосконалення їх технічної бази і оснащення сучасними комунікаційними засобами підвищує оперативність накопичення й переробки інформації, стає чинником підвищення ефективності управлінських взаємодій і надійності техніко-економічних обґрунтувань проектів економічного розвитку, припускає точність і своєчасність оцінок економічних ризиків при змінах у ринковій кон'юктурі. Можливості комп'ютера і його програмного забезпечення є, таким чином, засобом акумуляції знань, подальшої структуризації і формалізації інформації для розроб-

¹ Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: Монографія. — О.: Астропринт, 2009. — 288 с.; Воинова Е.А. Медіатизация политики как феномен новой информационной культуры: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10. — М., 2006. — 237 с.; Шаронов Д.И. О коммуникативном смысле медиатизации: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylogolog/2008/02/2008_02_46.pdf.

ки різноманітності інтелектуальних систем, що беруть участь у підтримці й розвитку інформаційних обмінів у рамках розвинутої в суспільстві системи діяльності.

Ці моменти розвитку комп'ютеризації, що розглядаються в контексті філософського аналізу, дозволяють оцінювати цей процес і його технічні характеристики як певну форму інтелектуалізації різних зрівів соціального середовища суспільства. Відзначимо, що інтелектуалізація як об'єкт соціально-філософської рефлексії виступає як вельми неоднозначний, ідеально виражений процес, кінцеві оцінки якого є синтезом розгляду його різноманітних сторін і характеристик. Інтелектуалізацію як цілісний ідеальний процес цілком можна розглядати як соціально-психологічний наслідок оволодіння основними верствами населення різних країн і регіонів результатами науково-технічної революції. З цієї точки зору вона вже виступає як неоднорідний чинник глобалізації соціально-економічних взаємодій і становлення глобального інформаційного суспільства. Інтелектуалізацію можна розглядати і як тенденцію, що визначає рівень, характер і сфери використання інформаційно-комунікативних процесів на базі сучасної комп'ютерної і телекомунікаційної техніки. У цьому випадку вона визначатиметься як засіб і умова формування у суспільстві позитивного відношення до наукового знання й інформації, що визначають зрештою соціальний профіль впровадження інтелектуальних технологій і розвиток процесів інформатизації. Нарешті, інтелектуалізація може виступати і як об'єктивна вимога соціально-психологічної адаптації до нових умов життєдіяльності, вже сформованих під впливом усієї сукупності соціотехнічних засобів і параметрів розвитку інформаційного суспільства. У такому ключі інтелектуалізація постає формою соціального і особистісного зростання, які визначаються творчим потенціалом соціокультурних взаємодій, основою розширення змісту інформаційно-комунікативних контактів і спрямованістю їх розвитку¹.

Враховуючи всі вказані можливості аналізу, рефлексії інтелектуалізації, можна представити її як процес, навколо якого локалізується не тільки різноманітність точок зору на соціальне значення інформатизації, але і смислові відношення до самого феномена інформації в цілому. Інтелектуалізація є не тільки вимога, але й модель розвитку культури інформаційного суспільства, в яку природно-історичні ресурси культурного життя є або можуть бути представлені як уже вторинні у порівнянні з особистісними резервами суспільства. Тому, проблема інтелектуалізації постає як межа, що умовно розділяє дві протилежні точки зору на перспективи розвитку інформаційного суспільства і оцінки реального потенціалу закладених в ньому можливостей особистісного зростання, соціально значущих досягнень, культурного і психічного розвитку особистості і т. д. Позитивне відношення до феномена інформації визначається усвідомленням зростання соціальної значущості наукового знання й наукової інформації і характеру їх співвідношень у конкретному

¹ Шварцберг В.Л. Особенности деятельности и общения в контексте информационного общества: Дис. ... канд. филол. наук: 09.00.11. — М., 2003. — 180 с.

соціально-історичному періоді розвитку суспільства. Складність, проте, полягає в тому, що в умовах інформаційного суспільства з розвинутою або такою, що розвивається структурою ринкових взаємодій, особливого значення набуває не тільки соціальний статус наукового знання, але й проблема відтворення інформації і її кругообігу.

Важливо зрозуміти, що процес створення інформаційних товарів і послуг у багатьох випадках має не творчу форму створення абсолютно нового знання, а є процесом переробки вже існуючого знання залежно від кон'юнктурних суспільних або індивідуальних потреб. Через це розрахунок визначень державної політики у сфері інформаційних взаємодій повинен враховувати співвідносність інформації і знання і позначати пріоритет розвитку наукового потенціалу суспільства й просування наукової продукції у сфері соціальних комунікацій і взаємодій.

Ці процеси можна розглядати як основні процеси, сприяючі позначенню меж соціальної інтерпретації можливостей систем штучного інтелекту. Саме в цих межах формуються нові значення й цінності соціального життя, змінюються особові зразки й норми повсякденної поведінки людей, розширюється комунікативний простір, позначаються моменти трансформації способу життя. Важливо підкреслити, що соціальні рубежі можливостей у використанні систем штучного інтелекту позначені головним чином розвитком у суспільстві інформаційних і комунікативних процесів, а також істотною зміною характеру і соціально-психологічних умов розвитку у суспільстві традиційних систем діяльності. Традиційні системи діяльності — політична, економічна, наукова і інженерна, естетична і ідеологічна — під впливом інтенсифікації інформаційних взаємодій і обмінів, змін у змісті, обсягах і різноманітності форм комунікативних процесів, підвищенні вимог до інтелектуального рівня набувають нових якостей і вимагають нових організаційних принципів розвитку. Змінюється також і значущість співвідношень традиційних чинників виробництва, таких, як земля, праця й капітал, у структурі соціально-економічних взаємодій.

Ці рубежі й формують власне конструкцію сучасного інформаційного суспільства. Крім того, вони ж і забезпечують базовий соціокультурний процес, супроводжуючий його формування й розвиток, процес підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, заснований на свідомій здатності людини відбирати, оцінювати і зберігати інформацію.

Інформація й сучасні інформаційні технології стають нормою соціотехнічного розвитку, забезпечення якого відбувається завдяки їх впровадженню практично у всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства і впливу на зміну форм соціальної динаміки. Розвиток нових форм соціальної динаміки — на основі широкого впровадження інформаційних технологій — принципово змінює тип соціальної організації сучасного суспільства, характер протікання соціально-економічних форм діяльності і взаємодій, а також впливає на базові структури цінностей різних соціальних груп.

Інформаційне суспільство як новий тип соціальної організації знаходить своє вираження у зміні місця і статусу інформаційної діяльності серед інших

видів свідомої діяльності людей. Інформаційна діяльність має тривалий період розвитку, спочатку втілюючись у діяльності журналістів, перекладачів, агентів приватних і державних спецслужб, консультантів дипломатичних і юридичних служб, адвокатських бюро і т. д. Бурхливий розвиток промисловості, що забезпечує крупний товарообіг, породив розвиток таких видів інформаційної діяльності, як комівояжер і комісіонер, маклер, брокер, фахівець з реклами і т. д. Розвиток науки й наукового знання, а також їх прерогативи у забезпеченні раціональності ухвалення управлінських рішень поставило в риг кута нову спеціалізацію інформаційної діяльності, що важко піддається однозначному іменуванню. Учений, науковець, фахівець у певній сфері наукового знання, науковий консультант — усі ці специфікації наукової роботи утворені за підставою доцільності подачі інформаційних матеріалів у режимі поточних завдань управління розвитком. Таким чином, неоднорідність інформаційної діяльності у сфері науки зумовлена історичним розвитком розподілу праці всередині самої науки.

У даний час, у зв'язку з можливостями технічного забезпечення управління процесами людської діяльності, інформаційна діяльність переростає свої колишні межі і стає основою соціальної організації сучасного суспільства, сприяючою перетворенню постіндустріальної фази його розвитку у фазу інформаційну. Це приводить до виникнення принципово нових ситуацій у пізнанні й практичній діяльності людини, а також здійснює вплив на конфігурацію соціальної структури, форми зайнятості, системи цінностей тощо¹.

Нові ситуації пізнання і практичної діяльності, що виникають у суспільстві, формуються за рахунок активного поєднання творчого інтелекту людини й інформаційно-обчислювальної техніки, а також за рахунок застосування комп'ютерних технологій в різних сферах економіки й управління. Відповідно, становлення інформаційного суспільства стимулюється головним чином широким розвитком потреб суб'єктів соціально-економічних взаємодій в інформаційному забезпеченні їх діяльності.

Формування такого роду потреб забезпечує інституціалізацію інформаційної діяльності як одного з найважливіших напрямів у спеціалізації сфери наукоємних і технологічних виробництв. Інституціалізація інформаційної діяльності є необхідною умовою становлення сучасного інформаційного суспільства і задовольняє потреби розвитку виробничого, економічного й ділового життя в умовах ринкової економіки. Її основою є наступні якісні зрушення у характері функціонування соціальної системи²:

¹ Бех Ю.В. Розробка філософських засад загальної теорії управління як потреба інформаційного суспільства: актуальність, стан та перспективи вирішення // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. 2012. — Вип. 59. — К.: «ІНТАС». — С. 59–69.

² Гришанов І.В. Інформаційні аспекти знання і діяльності: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.08. — К., 1994. — 133 с.; Суська О.О. Психологія інформаційної діяльності в сфері масової комунікації. Основи формування критеріїв ефективності інформаційного обміну: Монографія. — К., 2007. — 81 с.; Шварцберг В.Л. Особенности деятельности и общения в контексте информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2003. — 180 с.

- інформація й знання набувають широкого соціального і культурного статусу і стають якісно новим видом серед інших ресурсів розвитку суспільства;
- розвиток обчислювальної й інформаційної техніки стає важливим пріоритетом науково-технічного розвитку;
- значно зростають технічні можливості збору, зберігання й передачі інформації, що приводить до посилення впливу інформації на характер розвитку основних сфер людської діяльності;
- доступ до інформації здійснюється в режимі операційної взаємодії «людина-машина»;
- організація й обробка інформації і знань набуває форми самостійної професійної діяльності і включається в режим економічних взаємодій.

Таким чином, перераховані вище нові форми соціальної динаміки фактично є необхідною й достатньою умовою формування інформаційного суспільства.

Важливо підкреслити, що їх дія не обмежується перетворенням традиційних економічних і соціальних інститутів, а розповсюджується також і на спосіб життя, менталітет і процеси культурного розвитку сучасного суспільства.

У контексті цивілізаційного розвитку ці умови носять глобальний характер, проте їх конкретні прояви в різних регіонах і країнах різко відрізняються один від одного. Ця обставина робить картину сучасного етапу розвитку цивілізації, тісно пов'язаного з передумовами розвитку інформаційного суспільства, надзвичайно строкатою й неоднорідною.

Підтвердженням цієї тези є різноманітність підходів до перспектив реалізації і соціально-політичного обґрунтування ідеї інформаційного суспільства. При цьому, державні органи провідних країн зайняли надзвичайно активну позицію у справі формування інформаційного суспільства. Нижче наведені деякі особливості цієї позиції, характерні для різних регіонів і країн.

У 1966 році в Японії в доповіді групи з наукових, технічних і економічних досліджень стверджувалося, що інформаційне суспільство є суспільством, в якому є достатньо висока за якістю інформація, а також є всі необхідні засоби її розповсюдження. У 1971 році в доповіді Японського інституту з розповсюдження і впровадженню комп'ютерної техніки був розроблений документ «План створення інформаційного суспільства — національна мета до 2000 року».

Специфікою підходу японських вчених до проблем формування інформаційного суспільства є трактування кінцевої мети і спрямованості соціальної еволюції. Соціальний розвиток забезпечується, з їхньої точки зору, не матеріальним достатком, а розквітом інтелектуальних здібностей людини. У даному документі виробництво інформації вже тоді було визнано рушійною силою розвитку суспільства, а сама інформація розглядалася як основна соціальна цінність. Матеріальним втіленням цих ідей, згідно розробникам документа, повинна стати програма створення технополісів — міст майбут-

нього, забезпечених принципово новими інформаційними і телекомунікаційними структурами¹.

У 1978 році у Франції була підготовлена доповідь про вплив нових інформаційних технологій на французьке суспільство. Французькі дослідники вказаних проблем дотримувалися у своїй доповіді принципово іншої методологічної орієнтації. Вони виходили з прагнення зрозуміти соціально-економічну, політичну і культурну сторони процесів впровадження нових інформаційних технологій і запропонувати єдине бачення процесу інформатизації і його наслідків у плані змін промислового виробництва, соціальної структури, культури, сфери освіти. Розробники доповіді визнавали, що реалізація будь-яких технологічних суспільств неминуче супроводжується соціально-політичними змінами і виходили з прагнення визначити місце й роль держави в цих процесах².

Специфікою підходу французьких учених і дослідників до проблеми формування інформаційного суспільства залишається послідовна розробка уявлень про інформатизацію як системний процес з урахуванням її соціально-економічних ефектів в різних сферах життєдіяльності соціуму, включаючи адміністративне й фінансове управління, політичну систему, промислове виробництво і бізнес. Спроба визначити пріоритетні напрями інформатизації і обґрунтувати тезу про можливість цілеспрямованого розвитку цього соціо-технічного процесу на основі їх урахування в політиці держави можуть бути визнані актуальними і сьогодні.

Американські політики, вчені й адміністратори стали розглядати ідею формування інформаційного суспільства як один з постулатів стратегії глобального розвитку. У 1988 році Національна адміністрація США з телекомунікацій і інформації опублікувала доповідь «NTIA Telecom 2000 report»³, у якій підкреслювалося, що телекомунікаційна й інформаційна інфраструктура є життєво важливою для підтримки дієздатності американської і світової економіки.

У 1993 році Альберт Гор, віце-президент США в адміністрації Білла Клінтона, використовував поняття «інформаційна супермагістраль», а наступного року, на конференції Міжнародної спілки зв'язку, говорив вже про Глобальну інформаційну інфраструктуру. Специфікою американського підходу до розуміння завдань і цілей розвитку інформаційного суспільства зрештою

¹ Романов О.А. Информационное общество в Японии и его проблемы: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.ict.edu.ru/vconf/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&d=light&idsec=79&idthesis=2822>; Савицьева М. Информационное общество в Японии: тенденции развития и новшества в сфере телекоммуникации: Электронный ресурс. — Режим доступа: [http://www.dzvalosh.ru/02-dostup/pravo/2002_61_62\(1_2\)/savinceva_1_2.html](http://www.dzvalosh.ru/02-dostup/pravo/2002_61_62(1_2)/savinceva_1_2.html).

² Иноземцев В.Л. Европа, США и страны Юго-Восточной Азии в геополитическом пространстве XXI века: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://compucity.narod.ru/inomez3.htm>.

³ NTIA Telecom 2000 report: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=2294184>.

можна вважати створення умов для широкого доступу до різноманітної інформації, послуг і форм зайнятості через уже існуючі електронні магістралі, що розвиваються.

Таким чином, у цілому технологічні інновації, пов'язані з реалізацією електронних можливостей засобів мікропроцесорної й обчислювальної техніки і пристроїв передачі інформації, розцінюються як важіль перетворень соціально-економічного й культурного середовища сучасного постіндустріального суспільства. При цьому політики, адміністратори і вчені різних країн, оцінюючи характер і наслідки цих перетворень, вбачають в них дійсну умову виникнення інформаційного суспільства і формулюють нові цілі соціального розвитку суспільної системи.

Разом з тим, є сенс розрізнати умови виникнення й передумови розвитку інформаційного суспільства. Передумови виникнення інформаційного суспільства є не тільки прямим результатом впровадження інформаційних технологій, але складаються залежно від особливостей регіонального і національного соціально-економічного і культурного розвитку. В основному вони формуються завдяки відносно стійкому існуванню й розвитку особливої структури соціальних цінностей і, отже, існують і розвиваються у сфері соціальної культури і практики. Вони знаходять своє вираження головним чином у зміні характеру й форм інтелектуальної діяльності, зміні соціального типу вченого, розвитку соціальних технологій і активному впровадженні їх у практику ухвалення управлінських рішень.

Один з найавторитетніших дослідників проблем розвитку різних типів цивілізацій англійський історик Арнольд Тойнбі називав цей процес «гуманітарним аспектом промислової системи» і припускав, що між наукою і індустріальною системою існує якась «передвстановлена гармонія»¹. «Якщо ж це так, — констатував вчений, — то не слід дивуватися, що наукове мислення стало організовуватися індустріальним чином. У будь-якому випадку, це цілком правомірно для науки на її ранніх етапах розвитку, оскільки для дискурсивного мислення необхідно спочатку накопичити достатньо емпіричних даних. Проте, той же самий метод останнім часом знайшов розповсюдження в багатьох галузях знання і поза суто науковим середовищем — у мисленні, яке звернене до Життя, а не до неживої природи, і, більше того, навіть у мисленні, яке вивчає різні форми людської діяльності»².

Таким чином, однією з найважливіших передумов розвитку інформаційного суспільства виявляється тісний взаємозв'язок науки, техніки і промислового розвитку. Очевидно, що цей взаємозв'язок не просто здійснював вплив на динаміку соціального розвитку, а перетворював традиційні інститути, ме-

¹ Фундаментальна праця А.Тойнбі «Осягнення історії» виходила послідовно у 1934, 1939, 1954 роках ХХ ст. Останні томи побачили світ у 1959 і 1961 рр. відповідно, коли ще тільки формувалися перші уявлення про інформаційне суспільство.

² Тойнбі А.Д. Постижение истории: Сборник / Пер. с англ. Сост. Огурцов А.П.; вступ. ст. Уколовой В.И.; заключ. ст. Рашковского Е.Б.; авт. коммент. Д.Э. Харитонович, Н.И. Ко- лышкина. — М.: Прогресс, 1990. — С. 14–15.

тоди і принципи організації інтелектуальної діяльності¹ і тим самим змінював пануючі принципи організації мислення. Пошлемося ще раз на А. Тойнбі. Конкретизуючи свою думку про тісний взаємозв'язок індустрії й науки він пише: «Нерідко зустрічаються вчителі історії, які визначають свої семінари як «лабораторії» і, можливо, не усвідомлюючи цього, рішуче обмежують поняття «оригінальне дослідження» відкриттям або верифікацією яких-небудь фактів, раніше не встановлених»². Очевидно, що нові соціальні форми інтелектуальної роботи, характерні для періоду панування індустріальної системи, були, зрештою, орієнтовані на «індустріалізацію історичного мислення». Важливо і те, що для самого Тойнбі це є очевидною аберацією (відхиленням від норми), яка приводить до появи і розповсюдження «апатетичної помилки», згідно з якою, з живими істотами вчиняють так, немов вони неживі предмети³. Очевидно, Тойнбі одним з перших передбачав і оцінив витoki кризи матеріального начала сучасної європейської цивілізації.

У контексті розвитку нових і новітніх форм соціальної практики саме ці процеси формували ціннісні установки й орієнтації, які зрештою забезпечили зростання знань (нерівномірне, однак, для різних регіонів і країн) і створили стійку потребу в систематичному отриманні інформації про зміни різних сфер життєдіяльності соціуму. До таких ціннісних установок можна віднести⁴:

- орієнтацію культури на сприйняття інноваційної діяльності і її результатів як резерв соціально-економічного і культурного розвитку;
- орієнтацію наукової спільноти на систематичний приріст нових знань і споживання значних обсягів інформації;
- орієнтацію промисловості на активну зміну техніки й технологій, головним чином завдяки систематичному застосуванню у виробництві наукових знань, нових і новітніх технологій;
- орієнтацію торгівлі на забезпечення ринків нових товарів і послуг;
- орієнтацію на самостійний розвиток технологічних інновацій у сфері організації й обробки інформації і знань;
- орієнтацію управлінських і державних структур на засвоєння кібернетичної моделі управління, інформації, що керується принципом єдності й управління;
- орієнтацію філософів і культурологів, соціологів, економістів і політиків, на осмислення процесів інформатизації і ефективну економічну

¹ Шварцберг В.Л. Особенности деятельности и общения в контексте информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2003. — 180 с. (С. 29.)

² Тойнби А.Д. Постижение истории: Сборник / Пер. с англ. Сост. Огурцов А.П.; вступ. ст. Уколовой В.И.; заключ. ст. Рашковского Е.Б.; авт. коммент. Д.Э. Харитонович, Н.И. Ко- лышкина. — М.: Прогресс, 1990. — С. 15.

³ Там само: С. 17.

⁴ Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму: Монографія / Штанько В.І., Тихонова Л.А., Ковальов В.О. та ін. — Х.: ХНУРЕ, 2009. — 164 с.; Ціннісні орієнтири молоді ХХІ століття: Збірник наукових праць кафедри філософії. — Д.: НГУ, 2004. — 121 с.; Шварцберг В.Л. Особенности деятельности и общения в контексте информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2003. — 180 с.

експлуатацію його засобів і результатів, а також на формування нових цілей і перспектив розвитку сучасного суспільства.

Другою найважливішою передумовою розвитку інформаційного суспільства є зміна технологічного рівня основних параметрів сучасного способу життя, що знаходить своє вираження у зміні трудового, освітнього, дозволеного й побутового середовища. Цей процес удосконалення технологічного рівня соціального середовища супроводжується формуванням і засвоєнням нових норм повсякденної діяльності, а також змінами у змісті соціальних ролей, мотивацій і стимулів особистісного розвитку.

Отже, становлення й розвиток інформаційного суспільства супроводжується збільшенням темпів соціальної динаміки. Динамічність соціального розвитку досягається головним чином за рахунок підвищення інтенсивності інформаційних обмінів і взаємодій у всіх сферах людської діяльності. Виробництво інформації відособлюється, стаючи самостійною сферою діяльності і, завдяки розвитку електронної техніки, вдосконаленню засобів і якості зв'язку, розвитку телекомунікацій, набуває форм сучасної індустрії. За спостереженнями українських вчених, соціальні й економічні пріоритети все більше й більше зміщуються від власності і капіталів до наукових знань, інформації й форм її накопичення, обробки й використання¹.

Джерелом активних ресурсів розвитку соціальних, економічних і культурних взаємозв'язків у суспільстві стає освоєння й використання можливостей інформаційно-комунікативних технологій, реально сприяючих окремим людям і суспільству в цілому у використанні наукових знань і ідей. Інформаційно-комунікативні технології, спеціальним призначенням яких є обробка і передача інформації, стають важливим чинником перетворень у різних сферах людської діяльності, імпульсом організації людської життєдіяльності на принципово нових основах. Відповідно, філософський аналіз інформаційного суспільства включає не тільки розгляд передумов, умов і основ його становлення, але й вивчення характеру дії і особливості впливу інформаційно-комунікативних технологій на розвиток системи діяльності сучасного суспільства. Той факт, що інформаційно-комунікативні технології стають провідним засобом організації життєдіяльності людей і функціонування соціальних інститутів суспільства, вказує, перш за все, на розширення прикладних функцій наукового знання. Проте, очевидність і доступність цієї оцінки свідчить, що така точка зору не виходить за рамки розуміння значущості науки і наукового знання для розвитку сучасних форм соціального життя.

¹ Соціальні пріоритети ринку праці: методологія, практика, шляхи забезпечення / Бандур С.І., Заяць Т.А., Онікієнко В.В. та ін. — К.: РВПС України НАН України, 2001. — 260 с.; Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / Варналій З.С., Мокій А.І., Новікова О.Ф. та ін. / З.С.Варналій (ред.). — К.: Знання України, 2005. — 498 с.; Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: Монографія / Гриценко А.А., Даниленко О.Л., Лагутін В.Д. та ін. / В.М. Гейць (ред.), А.А. Мазаракі (ред.). — К.: КНТЕУ, 2008. — 273 с.; Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / Жаліло Я.А., Архієреєв С.І., Базиліук Я.Б. та ін. — К.: НІСД, 2006. — 119 с.

Система діяльності індустріального суспільства була структурно орієнтована на розвиток виробничих процесів крупного промислового виробництва, управління власністю і капіталом у його речовинних і нематеріальних формах. Наукова й інженерна діяльність, менеджмент, економічне й соціальне прогнозування, а згодом — моделювання розвитку соціокультурних процесів стали пріоритетними напрямками у розвитку й відтворенні системи діяльності капіталістичного господарства. Саме вони орієнтували і економіку, і управління і в цілому соціальну систему на принципи раціональності й ефективності використання наявних ресурсів розвитку. Разом з тим, досягнення науково-технічної революції ставали не тільки чинником удосконалення виробничих процесів у вигляді засобів механізації трудових операцій і автоматизації окремих видів виробництв, але й засобом перетворення соціокультурного середовища індустріального суспільства.

Очевидно, найважливішим напрямом в змінах характеру людської діяльності на етапі переходу від індустріальної до постіндустріальної системи став процес її активної технологізації. Створення технології як певного впорядкованого процесу дій, не тільки гарантує наперед задані властивості товарів або послуг, але й забезпечує раціональність самого процесу діяльності. Більше того, принцип технологізації привносить у людську діяльність елементи норм, заборон, правил, стандартів і зразків, які або віддаляються від процесу здійснення діяльності, або стають об'єктом культивування й піддаються подальшому розвитку, що є особливо важливим для моделювання соціокультурних параметрів у розвитку системи діяльності соціуму.

Потреба в технологізації системи діяльності постіндустріальної фази економічного зростання й соціального розвитку виникла не випадково. Система діяльності постіндустріального етапу орієнтована більшою мірою на надання послуг в різних сферах суспільного виробництва і споживання, відтворюючи інший, аніж раніше, тип соціальних і ділових відносин. Об'єктивно особливості нового типу соціальних і ділових відносин, що виникають при орієнтації системи діяльності на надання послуг у різних сферах економіки й управління, складаються на основі відмітних ознак послуги як певної форми економічної дії.

Відзначимо, що виробництво послуг і виробництво товарів мають серйозні соціально й культурно виражені відмінності. На відміну від виробництва товарів, виробництво послуг, по-перше, хоч і має речовинні форми¹, але, по суті, носить нематеріальний характер, по-друге, обумовлено параметрами часу і характером комунікативної взаємодії виробника і клієнта, по-третє, відрізняється широким діапазоном якостей, похідних від особистісних або психологічних особливостей виробника і вимог клієнта. Перераховані об'єктивні особливості

¹ Речової форми послуга набуває тільки в кінці проведених дій, що формують власне процес надання послуги. При цьому, класифікація речових форм існуючих послуг є достатньою, але не єдиною підставою їх типології. Важливо зрозуміти, що існує клас послуг, які реально не мають кінцевих і існуючих окремо від людини речових форм, але відносяться до впливу на стани людського тіла або якості і вираження її духовної сутності, наприклад, здоров'я, освіта, обізнаність, задоволеність, професіоналізм тощо.

виробництва послуг багато в чому визначають принципи організаційної, психологічної і соціальної трансформації людської діяльності в умовах постіндустріального розвитку економіки і соціального життя. Перш за все, виявляє себе необхідність знайти нові технічні засоби й нові принципи впорядкованості діяльності для розвитку актуальних процесів виробництва послуг різних типів. Таку потребу задовольняє інтелектуальна технологія, яка й виступає як основа для перетворення організаційної форми різних видів людської діяльності в інформаційному суспільстві. При цьому, саме виникнення інтелектуальної технології є одним з етапів у розширенні технологізації як соціального процесу, що акумулює результати науково-технічної революції.

Слід визнати, що на етапі переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства змінюється характер самої технології. Технології інформаційного суспільства є заснованими на дослідницьких принципах, сконцентрованих на пізнанні людини й особливостях її взаємодій з технічними системами. Це істотним чином змінює об'єкти технологізації і докорінним чином перетворює системи індивідуальних і соціальних взаємодій в рамках відносин «людина — природа», «людина — машина», формує нові цілі й засоби людської діяльності.

Конструювання якостей виробів, отже, виступає як дослідницький акт і в цьому своєму якісному визначенні є джерелом технологізації не лише процесів виробництва, але й різних видів людської діяльності. Важливо й те, що конструювання якостей виробів, як дослідницький акт, опосередковано наявними у розпорядженні даними про існуючі соціальні пріоритети, цілями виробників і можливостями споживачів, усвідомленням потреб у розвитку засобів і якостей життєдіяльності. Це інтуїтивно впливає із заданого культурою образу людини як носія різноманітності соціальних і особистісних прагнень.

Основна установка соціального і економічного розвитку формується на основі використання прикладних можливостей наукового знання і накопичення інформації про технологічні можливості різних видів людської діяльності. Посилення соціальних орієнтацій у розвитку науково-технічного прогресу і стає умовою формування інтелектуальних технологій, застосування яких реально трансформує різні види людської діяльності, змінюючи їх зміст і структуру й відкриваючи перспективи їх реалізації як послуги.

Через це інтелектуальні технології, орієнтовані професійний досвід у наявних зразках і моделях різних видів людської діяльності, стали альфою й омегою розвитку постіндустріального типу економічного розвитку. На відміну від виробничої, інтелектуальна технологія, якщо розглядати їх функції в контексті філософського аналізу, спрямована на рефлексію знань, умінь, інтелектуального досвіду і навиків у певній сфері діяльності, штучне моделювання яких дозволяє розвивати й оптимізувати наявні системи ділових, політичних, соціальних і культурних зв'язків і комунікацій.

У даному випадку важливо підкреслити, що сталого визначення інтелектуальних технологій немає, що, звичайно, не сприяє усвідомленню місця і ролі їх функціональних властивостей у розвитку різних видів людської діяльності. Проте, загальноновизнано, що вони відносяться до класу сучасних інформацій-

них технологій, що використовують програмні засоби штучного інтелекту. Таке визнання має місце, очевидно, тому, що використання інтелектуальних технологій як спеціального засобу перетворення, організації і впорядкування різних видів діяльності, має на увазі оптимізацію й індивідуалізацію процесів аналітичного моделювання, проектування й реалізації складних моделей або програм їх розвитку. Іншими словами, інтелектуальні технології правомірно розуміти як форму саморефлексії людської діяльності з подальшим створенням технічних засобів автоматизації й інформатизації її окремих операцій. Не випадково, що визначення, наприклад, нового виду підприємницької діяльності з використанням електронних засобів зв'язку припускають такі формули як «бізнес для бізнесу», що насправді означає можливість створення електронних (або віртуальних) моделей ведення бізнесу, у яких проміжні операції між підприємствами, установами банків, приватними підприємцями тощо здійснюються в електронній формі (яскравий приклад — електронна система «банк — клієнт»). Не оцінюючи, в даному випадку, цей феномен, відзначимо його як одну з тенденцій у характері впливу інтелектуальних технологій на систему діяльності постіндустріального (інформаційного) суспільства.

Не можна не відзначити, що орієнтації економіки на надання послуг, рівно як і сам факт технологізації діяльності, здійснили серйозний вплив на характер і стиль соціальних і ділових взаємодій. Віднесення принципів технології до ціннісних компонентів людської діяльності формує принципово новий стиль в її організації й управлінні, роблячи акцент на таких чинниках розвитку, як перспективність, можливість перетворень, готовність до інновацій і нововведень, нарешті, реалізує потенціал індивідуалізації рішень досягнувши основних цілей діяльності. Таким чином, в контексті філософського аналізу розуміння технології як організаційної цінності людської діяльності акцентує увагу на її моделюючих значеннях, важливих для формування нових типів соціальних відносин і зв'язків або нових форм здійснення діяльності. Пізнання психологічних чинників розвитку людської діяльності розширює сферу моделюючих значень технології і дозволяє технологізувати ті види діяльності, які раніше не були доступні для її впливу. Розповсюдження таких стратегій перетворення людської діяльності, як «технологія управління», «технологія спілкування», «соціальна технологія», «нові технології освіти» дозволяє вважати, що об'єктом технологізації можуть стати самі різні сфери людської діяльності, зокрема комерційна діяльність, освіта, медицина, туризм, а також різні зрізи й форми міжособистісних комунікацій.

За останні роки основним напрямком у розвитку науково-технічної революції стали досягнення у розвитку засобів комунікації й організації масових потоків інформації. Поштова служба, телефон і засоби масової інформації формують у даний час свою нову зовнішність за рахунок використання засобів телекомунікацій і мережі Інтернет.

Формування основ інформаційного суспільства супроводжується розширенням ринку інформаційних послуг. Розвиток останнього є найбільш важливим і відповідальним моментом для адаптації соціальної системи до нових форм життєдіяльності в інформаційному суспільстві і формування в ньому

соціокультурних принципів взаємозв'язку між державою і суспільством. Його актуальні умови функціонування, а також прийняті за узгодженням з суспільством норми розвитку інформаційної діяльності, зумовлюють становлення громадянського суспільства в рамках держави з її правовими й законодавчими актами, розвитком політичного життя, культурною традицією, активами історичної і формами соціальної пам'яті.

Ринок інформаційних послуг формується двояко: як за рахунок виникнення і розвитку потреб держави, корпоративних структур, окремих осіб і організацій, усвідомлено виступаючих в ролі клієнтів, у нових типах і видах інформаційних послуг, так і за рахунок розвитку специфічних видів інформаційної виробничо-комерційної діяльності, що мають самостійне соціальне значення, — реклами, «public relations»¹, маркетингу й формування політики цін. Тим самим система діяльності інформаційного суспільства розвивається за рахунок професіоналізації, поглиблення спеціалізації й виявлення соціально і культурно значущих напрямів розвитку інформаційної діяльності, розширення сфер застосування її результатів, що істотним чином перетворює характер, форми і типи соціокультурних взаємодій у суспільстві. Є всі підстави вважати, що цей аспект розвитку системи діяльності є однією з актуальних форм розвитку інформаційного суспільства, в якому придбання і доступність основних засобів життєдіяльності, соціальний статус, рівень освіти і доходів залежать від якості й надійності інформаційно-комунікативних взаємодій, в які включена людина в процесі здійснення своєї діяльності.

З іншого боку, звертає на себе увагу той факт, що розвиток потреб держави в застосуванні інтелектуальних технологій і використанні результатів інформаційної діяльності в системі державного і територіального управління опосередкований іншими чинниками, зокрема прагненнями до збереження належного рівня інформаційної безпеки і збереження цілісності держави, зниження технологічної залежності, підтримки адекватного стану системи обліку і розповсюдження науково-технічної інформації, формування піар-супроводів зовнішньополітичного і внутрішньополітичного курсу і т. д.² Різноманітність, соціокультурних сенсів розвитку суспільного й державного життя, функціональна специфікація інформаційних потреб держави, а також застосування інтелектуальних технологій відповідного профілю в практиці роботи органів державного управління змінює характер організаційної куль-

¹ В українському варіанті цей новий вид діяльності дотепер так і не одержав вітчизняного варіанту назви. Зазвичай журналісти й фахівці з інформації користуються скороченою калькою з англійської — «піар».

² Горбулін В.П., Додонов О.Г., Ланде Д.В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: Монографія. — К.: Інтертехнологія, 2009. — 164 с.; Дзьобань О.П. Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісний й функціональні аспекти // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2005. — Вип. 2(23). — С. 37–43; Дзьобань О.П. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних тенденцій: до проблеми осмислення сутності // Збірник наукових праць «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії». — Запоріжжя: ЗДІА, — Випуск № 24. — 2006. — С. 101–108.

тури їх діяльності і активно впливає на формування політики розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки.

Технічне і програмне забезпечення баз знань нового покоління дозволяє накопичувати відомості про закономірності, які відображають існуючий рівень розвитку об'єкта управління, а також теоретично виводити нові факти або прогнозувати його потенційно можливі стани. Такі прилади зараз мають величезний попит у всьому світі. Розробники нової продукції у сфері наукового приладобудування чітко усвідомлюють перспективність своєї діяльності, оскільки передбачають, що бази знань можуть істотним чином розширити сферу застосування інформаційних технологій, що зажадає створення нових приладів, перспективних для ринку наукоємних технологій. У зв'язку з цим, найважливішим чинником, що здійснює вплив на характер, ефективність і організованість людської діяльності в умовах інформаційного суспільства, виявляється ступінь і форми її комерціалізації. Розробка фінансових технологій, їх організаційна і соціальна доступність стає умовою нормального функціонування всіх підсистем соціуму. Відзначимо тут, що і сама фінансова діяльність зазнає істотних змін у зв'язку з розвитком і розповсюдженням інформаційних технологій і нових засобів зв'язку.

Розповсюдження автоматизованих засобів виробництва, обробки й передачі інформації, зокрема, комп'ютерів і їх технічного й програмного забезпечення, породило цілий спектр спеціально орієнтованих автоматизованих послуг з обробки і використання інформації і засобів комунікації, що визначають форми перетворення соціального і економічного середовища з метою створення умов для формування інформаційного суспільства. Соціальна роль комп'ютера визначається можливостями його технічного і програмного забезпечення, заснованими на розвитку швидкості і зручностях у процесах обробки інформації, можливою безпосередньою міжособистісною комунікативною взаємодією незалежно від відстані, інтелектуальною доступністю інтерфейсного середовища, що забезпечує діалог користувача й машини.

Програмні засоби, що розробляються, як правило, направлені на підтримку і полегшення найбільш трудомістких фрагментів управлінської, аналітичної, наукової роботи, що вимагає заощадження часу на пошук і обробку інформації, формування значних за своїми обсягами архівів документів, збереження яких у традиційному вигляді часто є перешкодою для їх активного використання в роботі. У даний час розроблені надійні довідково-енциклопедичні й пошукові системи типу «Yandex» чи «Google», які покликані стати помічником і зручним інструментом пошуку інформації. Відрізняються своїми евристичними функціями і спеціалізовані технології для інформаційно-аналітичних служб.

Очевидно, що функції комп'ютера і його програмних засобів вимагають від людини підвищення «порогу чутливості» до інформації, знань, рівня і змісту освіти, необхідності постійного оновлення знань. Крім того, вони об'єктивно створюють умови для конкретизації соціальних сенсів інформаційної діяльності, а також зумовлюють її ефективність у різних сферах людської діяльності, створюючи для них нові соціокультурні можливості і горизонти розвитку. Іншими словами, функції і можливості комп'ютера опосередковують

процеси активної соціалізації інформаційної діяльності, включають її в середовище безпосередньої життєдіяльності і багато в чому змінюють спосіб життя сучасної людини.

У практиці управління використання комп'ютера і програмного забезпечення, а також розширення сфер застосування нових інтелектуальних технологій, набуває в даний час ролі основного засобу, що забезпечує керуваність і функціонування основних підсистем розвитку суспільства, а також надійність взаємодії їх окремих підрозділів і організацій. Особливості комп'ютерних технологій припускають можливість створення інформаційних просторів регіонів, галузей економіки, сфери освіти і т. д., як віртуального аналога соціального і інтелектуального середовища їх розвитку. Інформаційний простір є особливим середовищем людської діяльності, де основним інструментом, засобом, ресурсом і джерелом розвитку діяльності стають комп'ютер як пристрій обробки інформації, рівень розвитку навиків використання програмного забезпечення, знання спеціальних мов програмного забезпечення, порядку доступу до інформаційних ресурсів тощо.

В даний час основною складністю організації інформаційного простору в рамках окремих структур і підсистем суспільного розвитку залишається проблема забезпечення його функціональної єдності. За свідченням фахівців, активні і зацікавлені користувачі стикаються з ситуацією роздробленості і фрагментарності наявних інформаційних ресурсів, орієнтацією баз даних на вирішення вузькопрофесійних задач свого розробника або власника. За свідченнями російських дослідників, результати таких принципів організації інформаційного простору є невтішними. «Величезні інформаційні ресурси, накопичені в суспільстві, — зазначає В. Шварцберг, — практично не використовуються. Вони або недоступні тим, кому вони гостро потрібні, або відсутня інформація про їх наявність. Але і це ще не все. Навіть якщо виникає ситуація, при якій всі необхідні відомості можна зібрати, скориставшись вмістом декількох баз даних, інформаційні «фрагменти» виявляються несумісними і, тим більше, не допускають сумісної обробки»¹.

Напрями оптимізації використання наявних інформаційних ресурсів засновані на пропозиціях з розробки моделі єдиного інформаційного простору при дотриманні наступних умов²:

- домовленості про принципи доступу до інформаційних ресурсів;
- відомості структури основних інформаційних масивів; розробки технології швидкої конвертації фрагментів інформаційних масивів, потрібних для вирішення конкретних завдань і їх перенесення в єдине сховище;

¹ Шварцберг В.Л. Особенности деятельности и общения в контексте информационно-общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2003. — С. 82–83.

² Будько М.М. Методи підвищення захищеності інформаційних ресурсів автоматизованих систем спеціального призначення та оптимізації структур систем їхнього технічного захисту: Автореф. дис... канд. техн. наук: 05.13.21. — К., 2002. — 22 с.; Литвин І.С. Оптимізація інформаційної ефективності систем управління: Монографія. — Т.: ТНЕУ, 2008. — 336 с.; Інформаційні ресурси України: проблеми державного управління / Мастяниця Й.У., Соснін О.В., Шиманський Л.Є. — К.: НІСД, 2002. — 140 с.

- домовленості про формування єдиного сховища інформації;
- виборі принципів організації єдиного сховища (тимчасове або постійне сховище, сховище, засноване на віртуальній основі тощо).

Звертає на себе увагу той факт, що комп'ютерні технології, як різновид інтелектуальних технологій інформаційного суспільства, мають цілу низку особливостей. По-перше, комп'ютерні технології мають структурний характер, явно виражений і в будові самого комп'ютера, що складається з технічного і програмного забезпечення, і в початкових принципах його працездатності. Умови працездатності комп'ютера засновані на принципі сумісності як окремих вузлів технічного забезпечення між собою, так і сумісності технічного і програмного забезпечення в цілому. Разом з тим, соціального і філософського сенсу набуває не сама по собі комп'ютерна техніка і технічно виражені в ній функції інтелекту, а ті можливості і задуми людини, які вона потенційно може реалізувати, працюючи з інтелектуальними функціями комп'ютера і його технологічними можливостями. Не випадково, тому, що на ринку праці в даний час утворюється вільна ніша саме для тих, хто досконало володіє навиками роботи з функціями комп'ютера, що виражено терміном «інтернет-діяльність», а також формується ціла низка принципово нового виду зайнятості, наприклад, «системний адміністратор», т. д.

По-друге, до особливостей комп'ютерних технологій, якщо оцінювати їх в контексті філософського аналізу, слід віднести їх допоміжний характер, що надає потенціалу людини і її цілям, намірам і задумам творчого характеру. Вказівка на допоміжний характер комп'ютерних технологій, проте, не зменшує їх дійсних соціотехнічних можливостей, спрямованих на перетворення характеру людської діяльності. Трудова діяльність людини набуває якісно іншої форми і змісту при поєднанні з технічними можливостями і інтелектуальними функціями комп'ютерних технологій. За оцінками вчених, «...праця індивідуалізується і з досягненням певного рівня інформаційної складності її зміст втрачає алгоритмічний характер. У міру того, як це відбувається, ринок праці пропонує вже не безособову однотипну «виробничу послугу», а послуги особистості, що володіє в необхідному професійному діапазоні відносно рідкісними, а іноді й унікальними якостями»¹.

Нарешті, по-третє, слід звернути увагу на те, що комп'ютерні технології супроводжуються технічно припустимим і логічно організованим феноменом віртуальної реальності, різноманітність форм і змісту якої впливає на характер інформаційного обміну і принципи організації масових і приватних комунікацій, а також на стани і образи індивідуальної свідомості і психіки (у тому числі й граничні). Тим самим, технічні засоби й інформаційні прийоми організації віртуальної реальності виявляються здатними кардинально змінити характер і сенси життєдіяльності як окремої людини, так і соціуму в цілому.

На підставі всього вищевикладеного можна стверджувати, що комп'ютерні технології мають яскраво виражений соціотехнічний характер, що має різні,

¹ Костюк В.Н. Теория эволюции и социоэкономические процессы. — М.: УРСС, 2001. — С. 119.

у тому числі й неоднозначні, наслідки. Проте, усвідомлення й оцінка соціальних меж комп'ютеризації, а також соціокультурні пріоритети політики інформатизації дозволяють актуалізувати саме ті аспекти комп'ютерних технологій, які звернені до розвитку людської життєдіяльності. В усякому разі, засоби філософського аналізу дозволяють стверджувати, що грамотне використання комп'ютерних технологій приводить до того, що людська діяльність в різних галузях виробництва, науки, мистецтва, освіти, торгівлі, сфери обслуговування здатна набути власне якостей і сенсів вільної індивідуалізованої праці. З цієї точки зору очевидно, що однією з основних тенденцій розвитку діяльності в інформаційному суспільстві стає підприємництво як така формуюча ознака в характері людської діяльності, яка змінює її масштаби, прагне до подолання і зняття часових і просторових меж, а також перетворює її традиційні соціально і психологічно значущі характеристики.

Можна виділити й деякі субстанційні характеристики інформаційного суспільства, які стали наслідком всеосяжної інформаційної діяльності:

- поява нового цивілізаційного устрою;
- радикальна зміна існуючої інфраструктури суспільства;
- зміна характеру людської праці;
- поява нового символічного середовища;
- створення нового супертексту культури, що стала домінантою свідомості сучасної людини;
- виникнення нової тотальної реальності наших днів, що привела до антропологічних змін людини.

Отже, можна стверджувати, що соціокультурний простір інформаційного суспільства — це розповсюдження і впливи культурних досягнень інформаційного соціуму. Як зазначає Т. Луцуценко, специфічні риси цього феномена виражені в наступному¹:

- образний, демасифікований, віртуальний характер сучасної культури, оскільки основним об'єктом людської діяльності стала інформація. Атрибутами сучасного культурного простору стали віртуальний світ, бліп-культура²;
- на зміну інтерперсональній комунікації приходять комунікація масова, здійснювана за рахунок ЗМІ. З одного боку, глобалізація інформаційного ринку приводить до уніфікації масової інформації, з іншого — підвищується можливість диверсифікації інформаційних послуг з регіональних або змістовних ознак;
- у зв'язку з активним впровадженням у соціальну реальність мережі Інтернет, акцентується проблема взаємин «людина — мережа», «індивідуальне — загальне»;
- витвори сучасного мистецтва виконані в основному на перетині «мистецтво — технологія», що свідчить про позитивний вплив процесу

¹ Луцуценко Т.В. Сутність та зміст культурного простору інформаційного суспільства в контексті культури постмодернізму // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 65 (№ 10). — С. 401–402.

² *Бліп* — це одиничний спалах відображення дійсності у свідомості людини.

інформатизації на культуру. Постмодерне мистецтво продовжує вслід за модернізмом вести пошук нових смислових і образних просторів, відповідним запитам сучасного соціуму;

- центр соціокультурної динаміки поступово все більше переміщується до культури технологічної. Головним джерелом новацій в культурному житті інформаційного суспільства служить саме технологічна інформація.

Усі ці феномени носять глобальний характер. Звичайно, було б передчасно говорити, що з'явився новий тип людини — *Homo informaticus* разом з *Homo sapiens*, *Homo faber*, *Homo religios*. Проте, антропологічні трансформації людини, які відбулися через те, що інформаційна картина світу стала визначальною формою світобачення сучасності, говорить про те, що ми маємо справу зі складним і багатовимірним явищем, що вимагає для свого адекватного розуміння, перш за все, філософського аналізу.

Фундаментальна реальність інформаційного суспільства й інформаційної культури робить правомірним визначати свідомість сучасної людини в категорії інформаційної картини світу, яка є такою ж всеосяжною й глобальною, як і релігійна, мовна та інші картини світу, властиві виключно людському свідомості.

Таким чином, у сучасному світі сфера інформаційних технологій гармонійно поєднує телекомунікаційні й інформаційні послуги, виробництво засобів інформаційних технологій і телекомунікацій, програмних засобів, електронних інформаційних ресурсів, що робить її чимось більшим, аніж просто однією з інфраструктур і галузей економіки. У сучасних умовах вона має розглядатися як системний, потужний чинник як політичної й суспільно-економічної модернізації, так і соціогуманітарного розвитку країни, створення конкурентоспроможної економіки, забезпечення оптимальних умов людського розвитку, запровадження ефективних демократичних процедур. Разом з тим, бурхливий розвиток і розповсюдження інформаційних технологій спричиняє й значні ризики, пов'язані передусім з інформаційною безпекою держави, а також з інформаційно-психологічною безпекою суспільства та громадян¹.

Для становлення інформаційного суспільства необхідно є єдність інформації й культури, оскільки наявність культурної свідомості є обов'язковою умовою розвитку світу, суспільства, індивіда. Глобальна інформатизація ще більше загострила існуючу розірваність, роз'єднаність культурної свідомості на дві культури — світ гуманітарний і світ точних наук і техніки. Як вважає Г. Камаралі, мета подолання даного протистояння двох культур поміщена в одвічному прагненні людства до єдності світобачення, гармонійного розвитку особистості². Звідси виникає завдання досягнення рівноваги, гармонії у процесах гуманізації інформаційних технологій і формування інформаційного суспільства.

¹ Дубов Д.В., Ожеван М.А., Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. — К.: НІСД, 2010. — С. 6.

² Камаралі Г.В. Інформаційна культура: грані взаємодії // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 58 (№ 3). — С. 401.

2.3. Інформаційне суспільство як суспільство знання

Необхідність нової концептуалізації специфіки сучасного суспільства, визначення векторів соціальних змін і місця в них особистості викликана пошуком можливостей відповісти на нові глобальні виклики. Мислителі кінця ХХ ст. дійшли висновку, що глибинною трансформацією, що відбувається на наших очах, є становлення сучасного суспільства як суспільства знання. Про прихід *knowledge economy* і *knowledge society* пишуть в англomовних виданнях; про рух до *Wissengesellschaft* — в німецькомовних; франкомовні автори критично обговорюють концепт *capitalisme cognitif*. Соціальна думка «відкрила» перспективу входження в суспільство знання. Проте місце останнього в історичній стадіальності мислиться різними авторами по-різному¹.

Усвідомлення нетотожності знання й інформації, історичності інформації по відношенню до знання, переорієнтація з інформації на знання були викликані неоднозначністю глобальних інформаційно-комунікативних процесів, наслідками яких, разом з безумовним техніко-технологічним і економічним зростанням і споживчим благополуччям, стали нові форми інформаційної залежності, несвободи, когнітивної нерівності. Суспільства опинилися захоплені процесами «гіперіндустріалізації», інформаційні процеси — відносинами симулякризації, маніпулювання, тоталізуючого комерційного обміну, в результаті чого актуалізувалися серйозні загрози об'єктивному знанню, глибині й різноманітності «когнітивних культур». Інформація — інструмент знання, сама по собі вона знанням не є; проте спотворено сприйнята, така, що невірно тлумачиться «вразливими верствами населення», вона стає «набором незрозумілих відомостей», джерелом нових форм соціального відчуження.

Впровадження інформаційно-комунікативних технологій в усі сфери суспільного життя істотно підвищило залежність суспільства, кожного конкретного індивіда від надійності функціонування інформаційної інфраструктури, достовірності використовуваної інформації, її захищеності від несанкціонованої модифікації, а також протиправного доступу до неї. Сучасна людина, її повсякденне життя стали усе більш залежними від масової комунікації. Інформаційні технології як реальний соціальний ресурс адаптації людини до життя стали активно використовувати для маніпулювання свідомістю. Набули поширення методи інформаційного управління людьми. При цьому, як зазначає О. Дубас, у постійному припливі інформації для втілення таких цілей, як орієнтування в сучасній ситуації й соціальному середовищі, розвиток загального кругозору та вирішення повсякденних практичних проблем реалізуються на 70% за рахунок спеціалізованої інформації, одержуваної з засобів масової комунікації (ЗМК). ЗМК створили в суспільстві своєрідну «другу», «суб'єктивну

¹ Алексеева И.Ю. Что такое общество знаний? — М.: Когито-центр, 2009. — 94 с.; Бехманн Г. Общество знания — краткий обзор теоретических поисков // Вопросы философии. — 2010. — № 2. — С. 113–126; Кушерець В.І. Аналіз знання як стратегічного ресурсу трансформації суспільства (світоглядно-методологічний аспект): Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03. — К., 2003. — 41 с.

реальність»¹. Відбувається формування «підпорядкованості» свідомості ідеям, які пропагуються засобами масової комунікації, що робить людину відкритою й беззахисною перед маніпулятивними технологіями. Таким чином, стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій несе з собою не тільки нові можливості, але й цілу низку загроз, здатних дестабілізувати життя людей.

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій створив для суспільства принципово нові можливості вирішення накопичених соціальних і економічних проблем. У той же час, такий розвиток став причиною й нових інформаційних загроз, здатних дестабілізувати суспільство. Як зазначає О. Дубас, такими загрозами є²:

- цифровий розрив на національному й глобальному рівнях, що поглиблює соціальну нерівність;
- загроза маніпулювання суспільною думкою, політичними установками й орієнтаціями різних соціальних груп за допомогою електронних ЗМІ й тотального контролю над громадянами;
- інформаційна безпека особистості й держави;
- використання Інтернету терористичними організаціями й ін.;
- можливість безконтрольного збору й нагромадження інформації про користувачів, відстеження їх «неблагонадійної», з точки зору державних структур, діяльності.

Нову ситуацію зростання обсягів і швидкостей трансльованої інформації за відсутності можливостей її повноцінної рецепції й декодування осмислив І. Валлерстайн. За Валлерстайном, якість знань у сучасному суспільстві істотно погіршилася, а інформація перетворилася на «ексформацію»³. Термін «ексформація» є опозицією терміну «інформація» і означає неминучу надмірність повідомлення, визначувану способом його передачі, цілями продуцента інформації, когнітивним контекстом, тобто тим, що не входить безпосередньо у повідомлення. Домінування «ексформації» створює семантичний хаос внаслідок великої кількості сенсів, які не розшифровуються споживачем. Глобальна доступність інформації, Інтернет, світові інформаційні програми звузили світовий простір, з'явилися засобом об'єднання різних темпоральних, когнітивних та інших складових, але об'єднання створило ситуацію «нерозшифрованих сенсів», зручну для здійснення маніпуляцій. Зі збільшенням кількості інформації відбувається зменшення, деградація сенсу; апелюючи до бажань і чуттєвих імпульсів, власники інформації грають сенсами, перекручують факти, підміняють реальності, породжують ситуацію нісенітниць; населення перетворюється на суспільство «нічогонезнайок» (І. Валлерстайн).

¹ Дубас О.П. Інформаційна війна: нові можливості політичного протиборства // Освіта регіону. — 2010. — № 1: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.

² Дубас О.П. Феномен інформаційно-комунікативного простору та їх ризики для політичних процесів // Освіта регіону. — 2010. — № 2: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.

³ Валлерстайн І. После либерализма / Пер. с англ. М.М. Гурвица и др. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 139.

На сьогоднішній день уже цілком усвідомлена необхідність коригування концепції інформаційного суспільства, в рамках якої знання й інформація часто трактувалися як синоніми. Суспільство виявило потребу створення іншого місця існування, стимулюючого виробництво й розповсюдження знання, пошуку нових правил і етичних норм, вибудовування нового дисциплінуючого контексту, здатного подолати суперечності й розриви, що дали про себе знати в інформаційному суспільстві.

Прояснення особливої ролі знання, передусім, об'єктивного, науково-теоретичного, було обумовлено свого роду ностальгією європейського суспільства за цінностями епохи Просвітництва. Сучасне західне суспільство уподібнилося епосі Відродження, коли населення випробувало такі ж сильні інформаційні потрясіння (релігійні війни, Великі географічні відкриття, винахід друкарського верстата й виникнення книгодрукування), наслідками яких стали світоглядна і моральна кризи. Епоха Просвітництва сформулювала соціально-етичні норми і створила суспільні цінності Нового часу. Одним з найважливіших завдань суспільства знання, що формується, було проголошене перетворення інформації в знання, при цьому на лідируюче місце вийшли науково-теоретичне знання і цінність науки.

У сучасній філософії проблема диференціації інформації і знання є широко і активно обговорюваною. До аналізу проблематики знання сьогодні повернуті фахівці багатьох нефілософських галузей, для яких проблематика знання є новою.

Так, в сучасній теорії управління знання — це специфічний економічний ресурс, що породжує проблему вимірювань своєї ринкової вартості. Знання в категоріальному апараті теорії управління не виділене з різноманіття невидимих активів, до яких відносять: вкладення в людський капітал, торгіву марку, інтелектуальну власність, кваліфікацію персоналу, корпоративну культуру тощо — управління невидимими активами іменують «управління знаннями»¹. Не заперечуючи проти професійної термінології, І. Алексеева застерігає проти «ринкового фундаменталізму» у відношенні до знання, коли і за межами економічних контекстів цінність знання помилково розуміється як його ринкова вартість².

Сучасні аналітики схиляються до думки, згідно з якою саме виробництво й використання знання стають у центрі аналізу питань, пов'язаних з функціонуванням і розвитком соціальних систем. Як вказує С. Попова, сьогодні загально визнано, що знання перетворилося на предмет колосальних економічних, політичних і культурних інтересів настільки, що може служити для визначення якісного стану суспільства, контури якого лише починають перед

¹ *Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями* / Под общ. ред. Б.З. Мильнера. — М.: ИНФРА-М, 2009. — 624 с.; *Кленко С.Ф.* Наукова робота і управління знаннями. — Полтава: ПОІППО, 2005. — 201 с.; *Управление знаниями: концептуальная логика и модели* / Л.В. Заруева, Е.Н. Яненко, Н.С. Дереповская. — Новосибирск: НГАСУ, 2005. — 52 с.

² *Алексеева И.Ю.* Что такое общество знаний? — М.: Когито-центр, 2009. — 94 с.

нами вимальовуватися¹. Знання кваліфікується фахівцями як «ген» суспільства знання, яке формується, як «вісь» постіндустріалізму тощо.

Знання — традиційний предмет філософської епістемології, де затвердилася ідея подвійного існування знання: як необхідного елемента всіх соціальних практик і як знакова система. Знання у формі соціальної практики — це первинне знання. Завдяки пізнанню констант свого оточення людиною створюється штучне місце існування. За параметром урахування законів оточення «досвідне знання» і заснована на ньому поведінка, як відзначав М. Петров, не дозволяє функціонально розрізнити людину, тварину, автомат, і саме на такому нерозрізненні будується техносфера з властивими їй субституціями переведених в репродукцію (повтор) функцій людини. У біології, кібернетичі, історії, як відомо, використовується запозичений з психології термін пам'ять, як здатність живих і кібернетичних систем активувати типові ситуації минулого досвіду для вирішення тих, що знов виникають, але схожих з минулими питань². Навик переводить знання у сферу підсвідомих автоматизмів, спираючись на згадування як на здатність типово реагувати в типових ситуаціях. Деяка частина людських навиків зберігається в незалежній від цих навиків знакової формі, що є властивим тільки людині.

Знання у знаковій формі, у свою чергу, використовується соціумом для цілей комунікації всередині покоління, для зберігання й міжпоколінної трансляції знання і для засвоєння соціальним цілим нового у процесі переходу нового в наявне³. Знання в знаковій формі — це результат спеціалізованого пізнання дійсності, цілеспрямоване ідеальне відображення властивостей об'єкта у свідомості, виражене в поняттях певної мовної системи.

У епоху високої класики античної філософії Сократ, Платон, Аристотель вперше поставили питання про специфіку знання і його відмінність від професійних знань-умінь, вплетених у практичні навикі. Перший підсумок цих роздумів затвердив протилежність знання думці, а також загального знання («знання що») — знанню, вплетеному в практичний навик («знання як») і уявлення про переваги теоретичного знання над практичним. Почав складатися новий ідеал освіченості громадян античного полісу, в якому загальний інтерес, або інтерес соціального цілого, загальний суспільний навик, — затмарив переваги оволодіння приватними ремеслами. У Аристотеля ми знаходимо соціальне розрізнення теоретичної освіченості й спеціальної підготовки: філософ вважав, що якщо людина загальним чином освічена судить про будь-які речі, а «знаючий як» — досвідчений тільки в своєму ремеслі, то переважно бути загальним чином освіченим, аніж таким, що «знає як».

У даний період розвитку старогрецької філософії поняття знання представлене двома лініями (умовно — платонівською й аристотелівською). Сократ, потім — Платон і платоніки вважали єдиною функцією знання самопізнання,

¹ *Попова С.Л.* Личность в процессе перехода к обществу знаний: социально-философский анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11.— Р-н-Д., 2011. — С. 47.

² *Петров М.К.* Историко-философские исследования / [Составление, введ. ст. В.Н. Дубровина, Ю.Р.Тищенко]. — М.: Росспэн, 1996. — С. 31–33.

³ Там само: С. 30–33.

самозростання людини за допомогою оволодіння нею знаннями. Опоненти Сократа — софісти вперше випробували прагматично спрямовану версію знання, вбачаючи мету знання у досягненні людиною успіху за допомогою забезпеченої знанням діяльності (головним чином, мовних практик, використуваних у політиці). Аристотель, який створив перипатетичну школу, привертая учнів до досліджень проблем реальної політики, для чого, зокрема, була складена капітальна праця, що містить опис ста п'ятдесяти восьми варіантів державного устрою. Користувачами сільськогосподарських і ремісничих технологій античного суспільства були раби, тому практичні навички не могли стати предметом дослідницького інтересу. Уміння й навички, відтворні рабом, не розглядалися як діяльнісна форма знання, а сприймалися як царина конкретних маніпулятивних тілесних умінь, результат накопиченого індивідом досвіду; як здатність, що транслюється іншими через показ, а не через слово.

Старогрецька пайдейя була направлена не на передачу практичних навичок, а на досягнення загального для всіх громадян ідеалу досконалості — калокагатії. Ідеал калокагатії був складений з характеристик, що приписуються вільному громадянину, і протиставив апайдевсії, тобто соціальній обмеженості, неучтву¹. Процес освіти був осмислений не як наповнення відомостями наївної, непідготовленої душі і не як створення у індивіда деякого спеціального «ручного» уміння, а як перетворення його душі в цілому.

Позначена проблематика мала місце у наукових дискусіях практично у всі епохи розвитку філософської культури. В результаті сформувалася певна парадигма, яка й зумовлює сучасне розуміння знання і його місця та ролі у розвитку інформаційного суспільства.

Знання фундаментальне і прикладне володіє різними принципами доступності. Будучи загальнодоступним, воно чинить спротив своєму перетворенню у приватну власність, а також у «секрет», у «таємницю». Загальнодоступність парадоксальним чином тільки підвищує його значення². У соціальному контексті знання може виступати як предмет споживання, але в цій іпостасі воно є дуже специфічним. Знання не зменшується, будучи розділеним між багатьма користувачами.

Знання створює підстави для прогностичної діяльності, зокрема, для точного й довготривалого планування. На відміну від інформації, знання «дозволяє робити прогнози, виявляти причинні зв'язки або ухвалювати рішення щодо подальших дій»³. Сучасному суспільству іманентно нарощування знання, що приводить до необхідності в ще більшому знанні.

Знання служить підставою для конкретної соціальної дії, будучи при цьому універсальним. Широко відомим і знаним є афоризм Ф. Бекона: «scientia est potentia», який прийнято переводити як: «знання — сила». Термін «по-

¹ Йегер В. Пайдейя: Воспитание античного грека: (Эпоха великих воспитателей и воспитательных систем). — Т. 1. / Пер. с нем. А.И. Любжина. — 2001. — С. 162.

² Бехманн Г. Общество знания — краткий обзор теоретических поисков // Вопросы философии. — 2010. — № 2. — С. 124.

³ Попова С.Л. Личность в процессе перехода к обществу знаний: социально-философский анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11.— Р-н-Д., 2011. — С. 52.

тенція» характеризує силу знання, його можливість змінювати фрагменти дійсності. Знання актуалізується, коли люди вдаються до перевірки нових гіпотез, що відкидають минулі знанняві стереотипи. Така актуалізація є можливою також при інших формах відрегульованої й контрольованої соціальної поведінки. Науковий дискурс не може запропонувати для практичного використання завершене, безумовно достовірне знання, він залишає за собою момент свободи, всередині якого може «добирати» ступінь істинності, ніколи не доходячи до абсолютної істини. У суспільстві знання відбувається постійне відтворення дефіциту знання, тому масштабні зміни вимагають все більших обсягів знань.

Момент усвідомлення різнотипності фундаментального й прикладного знання, розколу, що відбувся у науковому світі, виявився надзвичайно важливим для формування розуміння соціальної природи знання як наочної основи концепції суспільства знання. Один з основоположників концепції суспільства знання П. Дракер звернув увагу на те, що епохальна подія перетворення капіталізму в цілісну соціальну систему супроводжувалася радикальними змінами концепції знання. Раптово зі сфери свідомості, співвіднесеної зі сферою буття, знання перетворилося на діяльнісний ресурс, споживчу послугу, суспільний товар, більше того — у визначальний чинник виробництва, при цьому на задній план відсунулися капітал і робоча сила¹. Це дозволило Дракеру говорити про створення нової економічної системи на основі знання.

Відомо, що Дракер унікав так званих «простих пояснень» і не вважав, що який-небудь єдиний чинник може стати вирішальним для виникнення суспільних систем. За Дракером, історичні події відбуваються в результаті кумулятивної дії низки незалежних один від одного обставин і процесів. У той же час він вважав, що все ж таки є один найважливіший елемент, без якого такі загальновідомі явища, як капіталізм і технічний прогрес, не могли б перетворитися на соціальну пандемію всесвітнього масштабу. Цим елементом стала радикальна зміна значення знання, яке відбулося в Європі близько або відразу після 1700 року². З цієї миті формується поняття технології як знання особливого роду: до складу терміну входять: *techne* (секрети ремесла) і — *logii* (за Дракером — організованому, систематизованому, цілеспрямованому знанню).

Дракер дійшов висновку, що всі суспільні трансформації капіталізму XIX–XX ст. відбувалися під впливом зміни функцій знання. Перший етап використовував знання для розробки знарядь праці, виробничих технологій і видів готової продукції, що позначило початок промислової революції, привело до виникнення класових антагонізмів та ідеології комунізму. Протягом другого етапу (1880–1945 рр.) виникло знання про трудову діяльність людини, результатом його застосування стала революція у продуктивності праці, що порівняла доходи пролетаря з доходами середнього буржуа і що позбавляла сенсу класову боротьбу. Третій етап характеризується «застосуванням знання

¹ Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 67–100.

² Там само.

до сфери знання», що, за Дракером, запустило революцію у сфері управління. Знання швидко перетворюється на визначальний чинник виробництва, відсо-вуючи на задній план і капітал, і робочу силу. Дракер вважає, що нинішнє су-спільство ще передчасно розглядати як «суспільство знання»; зараз ми можемо вести мову лише про створення економічної системи на основі знання. Та-ким чином, був зроблений висновок про нові функції знання, що зростається з технологіями і змінює свою соціальну природу.

Як уже зазначалося¹, у науковій літературі часом ототожнюються інфор-мація і знання, або під інформацією розуміється один з різновидів знання. Існують контексти, коли відмінності знання й інформації дійсно виявляються неістотними. Але вони стають значущими при обговоренні проблем вироб-ництва й утилізації знання, а також передумов суспільства знання.

Низка мислителів актуалізують ідею технології як ключову проблему «ре-гулятивного світу» (соціальності), засновану на знаннях. Будемо солідарні з авторами, які вважають, що відмінність між інформацією й знанням носить функціональний характер. Так, знання є ідеальною формою уявлення інфор-мації в людській діяльності. Розуміння здійснюється на рівні знання, але не інформації; оволодіння індивідом знанням знімає відносини відчуження.

Дану проблему розглядає А. Ракітов, справедливо відзначаючи, що інфор-мація сама по собі не дає підстав для соціальних дій, не володіє регулятивним сенсом. Для того, щоб деяка одиниця інформації стала формою знання, необ-хідно, щоб на підставі змісту цього повідомлення було можливо проводити деякі системно зв'язані операції, що володіють характеристиками цілераціо-нальної діяльності. Одиниці інформації самі по собі не стимулюють людських рішень і діяльності. Даний критерій змістовних відмінностей між знанням та інформацією, згідно з Ракітовим, є умовним і відносним. Одиниця знання, навпаки, може бути перетворена на змістовне знання, що мотивує людину до дій, оскільки на основі знань можливо сформулювати послідовність правил, матрицю, що обґрунтовує деяку системну соціальну практику. Цю послідов-ність правил Ракітов називає регулятивною системою, що забезпечує процес переходу від знання до дії. Звичну бінарну опозицію «знання — діяльність» пропонується замінити тернарною структурою «знання — правила — діяль-ність»². Регулятивні системи не виникають автоматично, але будуються на творчих зусиллях індивідів і соціальних груп, що ніколи не припиняються. Світ знань не є гомогенним; науковий компонент у ньому постійно зростає, але в процесах життєдіяльності, в повсякденних практиках наукові знання не домінують, а інформаційно-комунікативні технології використовуються для передачі побутової, релігійної, економічної та іншої інформації.

Термін *знання* у новому соціальному контексті вимагає нової інтерпре-тації. На рівні буденної свідомості продовжує залишатися достатнім наївне визначення знання як правильного бачення світу, як дійсного знання. Стає

¹ Див. розділ 1.

² Ракітов Л.И. Регулятивный мир: знание и общество, основанное на знаниях // Воп-росы философии. — 2005. — № 5. — С. 84–85.

актуальною недооцінений раніше взаємозв'язок знання й незнання. Наука не тільки створює знання, але одночасно проблематизує відсутність знання — брак знання стає джерелом соціальних суперечностей. Соціальні структури і процеси орієнтовані на трансформацію знання в дію. Багато метасоціальних зв'язків виявляються розірваними й інформаційне суспільство стикається з дефіцитом несоціетальних трансцендентальних орієнтирів.

Другий напрям актуалізації *знання* у наш час — це підвищення цінності неформалізованого, непрофесійного, особового знання (не тільки в науці). Як справедливо вважає Андре Горц, інформатизація підвищила в ціні невіддат-ливе формалізації знання, засноване на персональному досвіді (що включає кмітливність, здатність до переорієнтації, самоорганізації, комунікації тощо)¹. Способи вкладання індивідом знання цього типу у свою працю наперед не визначені, і Горц говорить про самовіддачу й мотивацію. Праця в «економіці знань» не піддається вимірюванню в одиницях часу: не згааний на роботу час, а мотивація і особове знання працівника стають найважливішими чинника-ми створення вартості. Очевидно, що хоча особові знання належать стихії повсякденності, вони вже стали предметом наукової рефлексії.

Як відомо, поняття «особового знання» було проаналізоване стосовно науки англійським фізиком, хіміком і філософом Майклом Полані², який пе-реглянув пріоритет деперсоніфікованого наукового знання, що задовольняє критерію об'єктивності, на користь стихії персонального знання. Висунутий ним термін «особове знання» сприймався свого часу його сучасниками як виклик. Полані намірився всебічно врахувати той факт, що самі акти пізнання здійснюються особою і носять глибоко особовий характер. Когнітивний про-цес є невіддільним від способів трансляції знань і процесів соціалізації, тому професія вченого передається у безпосередньому спілкуванні. Люди науки є невіддільними від проведеного ними наукового результату. Представлений в наукових текстах зміст складає явне наукове знання, що завжди знаходиться у фокусі свідомості. Але на периферії свідомості перебуває так зване неявне знання, як фон, що постійно супроводжує пізнавальний процес, поміщає його у свої рамки. Полані порівняв неявне знання з «краєвим пізнанням відчуттів» з інструментом, що знаходиться в руці, яким забезпечується практична дія, але який завжди знаходиться в зоровій «сліпій плямі». Поняття особового знання сьогодні широко використовується в теорії управління, де протистав-ляється спеціальному знанню.

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні попередні зауваження. Ког-нітивним фундаментом будь-якої соціальності є знання. Знання не є ідентич-ним інформації, остання є інструментом знання. У передумовах суспільства знання — нова система знань про природу, достовірність яких доводили /

¹ Горц А. Нематериальное: знание, стоймость и капитал / Пер. с фр. и нем. Марии Сокольской. — М.: Изд. дом Государственного ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — 206 с.

² Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии / Пер. с англ. Общ. ред. В.А. Лекторского, В.И. Аршинова; Предисл. В.А. Лекторского. — М.: Прогресс, 1985. — 344 с.

спростовували експериментально, завдяки чому конституювалося корисне знання виробничих технологій, сполучене з «повчальним знанням» академічних (університетських) практик. Другий напрям актуалізації цінності знання при переході до суспільства знання — визнання соціальної значущості неформалізованого, особового знання. Способи оволодіння особовим знанням залишаються невизначеними і значною мірою належать стихії повсякденності. Суспільство з ринковою економікою (капіталізм) вперше здійснює свідому орієнтацію на постановку й вирішення інноваційних задач, що потребують знань (наукоємних виробництв, економічних і соціальних проектів). Іншими словами, сучасний етап розвитку суспільства характеризується тенденціями орієнтованості на суспільство знання.

Прийнято вважати, що ідея суспільства знання вперше була артикульована наприкінці ХХ ст. Цей факт найчастіше пов'язують з іменами П. Дракера, Н. Штера, Т. Сакаїї. Однак, як справедливо зазначає В. Копилов, генеза цієї ідеї сягає своїм корінням більш ранньої історії, хоча самого поняття «суспільство знання» у ті часи, дійсно, ще не було, проте саме так в історії світової філософії було з багатьма поняттями та ідеями, наприклад, з ідеєю правової держави. Концепт Платона про філософа на троні вже цілком можна вважати зародженням ідеї суспільства знання¹.

Як відомо, влада в той час ототожнювалася з державою, а держава — із суспільством, отже, розробляючи модель влади, побудованої на знанні (чи то платонівська модель філософа на троні, чи то аристотелівська модель філософа біля трону), античні філософи фактично артикують модель суспільства, побудованого на знанні, тобто суспільства знання. І таких ідей в історії світової філософії була сила-силенна, наприклад, наш аналіз генези ідеї епістемократії — влади, побудованої на знанні, цілком можна вважати деяким прообразом аналізу історії ідеї суспільства знання².

Сьогодні ідея суспільства знання посідає важливе місце в соціальній теорії, спрямованій на експлікацію сучасного стану суспільства та його перспективних трансформацій. І в західній, і у вітчизняній соціальній філософії формуються свої школи і традиції дослідження суспільства знання, іноді вони мають самостійний характер, однак найчастіше розвиваються в предметному полі теорії інформаційного суспільства.

Важливою віхою у дослідженні суспільства знання став 2005 рік, коли ЮНЕСКО опублікувала свою чергову всесвітню доповідь, що так і називалася — «До суспільств знання». У цій доповіді було поставлене завдання перенести дослідний центр з інформаційного суспільства на суспільство знання, що саме по собі не сформується ані в інформаційному, ані в будь-якому іншому суспільстві, оскільки зростання обсягу інформації зовсім не обов'язково детермінує збільшення обсягу знання і, поготив, зміну його соціальної ролі та місця. Необхідно, аби засоби відбирання, оброблення, осмислення та споживання цієї інформації

¹ Копилов В.О. Суспільство знання — категоризація ідеї // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — № 8. — С. 45–46.

² Там само: С. 46.

також були адекватні завданню продукування і використання знань для розвитку людського суспільства у всіх сферах, а не тільки в матеріальній. Якщо поняття «інформаційне суспільство» експлікують переважно через досягнення в технологіях виробництва, то поняття «суспільство знання» пропонують інтерпретувати в ширшому соціальному контексті із залученням філософських, психологічних, етичних, аксіологічних, культурологічних та інших параметрів¹.

З одного боку, сам факт такої доповіді ЮНЕСКО поставив остаточно крапку в теоретичних дискусіях про те, наскільки є актуальним і самодостатнім суспільство знання. З другого боку, це означало не що інше, як соціальне замовлення з боку соціуму на дослідження проблем суспільства знання як практичне завдання. На думку В. Копилова, це свідчить про те, що не тільки філософія, а й держави та громадянське суспільство усвідомили реальність перспективи суспільства знання і необхідність підготовки до цієї перспективи². Таким чином, ідея суспільства знання була переведена з розряду утопічного ідеалу в розряд реальних перспективних моделей соціальної організації.

Поняття і концепт «суспільство знання» в категоріальний апарат соціальної філософії ввів П. Дракер у роботі «Посткапіталістичне суспільство», що вийшла в 1993 р. в Нью-Йорку. Дракер розрізняє поняття «посткапіталістичне суспільство» і «суспільство знання»: «Сьогодні знання вже застосовують до сфери самого знання, і це можна назвати революцією у сфері управління. Знання швидко перетворюється на визначальний чинник виробництва, відсуваючи на задній план і капітал, і робочу силу. Напевне, нинішнє суспільство ще передчасно розглядати як «суспільство знання»; зараз ми можемо говорити лише про створення економічної системи на ґрунті знання (knowledge society). Однак суспільство, в якому ми живемо, безперечно слід характеризувати як посткапіталістичне»³. Очевидно, тому, що ще не сформовано суспільство знання, а лише формується економіка знання, П. Дракер приділяє основну увагу аналізу саме економічних характеристик посткапіталізму, та й саме визначення суспільства знання виглядає доволі технологічно — знання застосовують до сфери самого знання.

Звичайно ж, П. Дракер не перший і далеко не єдиний, хто констатував підвищення ролі знання в житті суспільства і насамперед матеріального виробництва. Досить згадати Ф. Бекона, А. Сен-Сімона або К. Маркса, не кажучи вже про сучасників П. Дракера — представників так званого технологічного детермінізму ХХ ст. від Т. Веблена і Дж. Бернхем до численних сучасних теорій «нового індустріалізму» Дж. Гелбрейта та його послідовників, «постіндустріалізму» Д. Белла та його послідовників, «постфордизму» Р. Райха, «інформаційного капіталізму в мережному суспільстві» М. Кастельса,

¹ К обществам знания: всемирный доклад ЮНЕСКО 2005: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/smages/001418/141843>.

² Копилов В.О. Суспільство знання — категоризація ідеї // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — № 8. — С. 46.

³ Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 70–71.

«постмодернізму» Ж. Бодрійяра та його послідовників, «суспільства корпоративного, споживчого капіталізму» Г. Шиллера, «рефлексивної модернізації» Е. Гідденса, «гнучкої спеціалізації» Л. Харшхорна, «публічної сфери» Ю. Хаббермаса, «інформаційного суспільства» Е. Массуди та його послідовників та ін., які так чи інакше вже концептуалізували ідею пріоритетної ролі знання в економічному житті сучасного суспільства.

У 1990 р. у США у світ вийшла книга Т. Сакаїї «Вартість, створювана знанням, або Історія майбутнього» («The Knowledge-Value Revolution, or A History of the Future»). Т. Сакаїя, говорячи про knowledge-value revolution, має на увазі, що в сучасних умовах традиційні чинники виробництва вже не визначають тієї цінності, яку споживачі визнають за тим чи іншим продуктом; саме ця обставина, на його думку, і є одним із найбільш фундаментальних зрушень, що відбуваються в сучасній економіці.

У 90-ті роки ХХ ст. в науковий обіг остаточно входить поняття «інтелектуальний капітал», що категоризує ту саму ідею — частка знання у створюваній вартості стає домінантною. Л. Едвінссон і М. Мелоун публікують дослідження «Інтелектуальний капітал» (1997), основну увагу в якому приділяють проблемі чіткого визначення інтелектуального капіталу як теоретичної категорії і врахуванню його частки в ринковій вартості тієї чи іншої компанії. Це завдання є надзвичайно актуальним в умовах сучасної інформаційної економіки, коли ціни на фондовому ринку ростуть набагато швидше, аніж реальні результати господарської діяльності тієї чи іншої корпорації. Автори дотримуються досить широкого тлумачення інтелектуального капіталу, відносячи до нього фактично всі види ресурсів сучасної корпорації, що не піддаються традиційному оцінюванню. Виділяючи в межах інтелектуального капіталу капітал «людський» (human capital) і «структурний» (structural capital), Л. Едвінссон і М. Мелоун зазначають, що кожна із цих форм «капіталу» породжена людськими знаннями і саме їхня сукупність визначає приховані джерела цінності, які наділяють компанію нетрадиційно високою ринковою оцінкою.

У тому ж 1997 р. виходить друком книга Т. Стюарта з ідентичною назвою й аналогічною ідеєю. І таких робіт стає дедалі більше. А ще раніше — в 70-ті роки ХХ ст. — американський економіст Г. Беккер розробляє теорію людського капіталу, в якій доводить, що вкладення у людину — в її освіту, кваліфікацію — дають значні за обсягом, тривалі за часом дії, інтегральні за характером економічні та соціальні ефекти. Саме ці ідеї стають підґрунтям теорії засновника сучасної неокласичної економіки А. Маршалла.

У 1994 р. канадський дослідник, професор університету Альберто Ніко Штер публікує першу монографію вже з абсолютно адекватною назвою «Суспільство знання»¹. Філософ наполягає на тому, що термін «постіндустріальне суспільство» слід замінити на термін «суспільство знання». Під суспільством знання він розуміє суспільство, в якому переборено розбіжності дискурсів науки, технології, культури та соціуму. Н. Штер вбачає у суспільстві знання нову соціальну реальність, яку він характеризує безліччю ознак, таких, як посилен-

¹ Ster N. Knowledge Societies. — L., 1994. — 234 p.

ня значення фундаментальної науки як безпосередньої продуктивної сили, зростання ролі знання як засади індивідуальних та колективних дій, поява політичної економії знання, підвищення статусу експертів та експертних груп тощо.

Таким чином, на наш погляд, можна стверджувати, що концепт «суспільство знання» сформувався вже на початку 90-х років ХХ ст., тобто не набагато пізніше остаточного формування теорії інформаційного суспільства. У зв'язку з цим, Є. Наумкіна вважає, що «усвідомлюючи глибокі суперечності і загрози в розвитку інформаційного суспільства, мислителі стали активно досліджувати інші виміри нового соціального порядку. Наслідком такого пошуку стало формування на межі століть концепції суспільства знань»¹.

Однак якщо поняття «інтелектуальний капітал», «економіка, основана на знаннях» усталилися в категоріальному апараті не тільки економічної, а й соціальної теорії, ставши практично загальноновизнаними, то поняття «суспільство знання» дотепер так і не змогло посісти гідне місце в філософській науці, хоча сам по собі цей концепт мало в кого викликає суттєві заперечення. Навіть після того, як у 2005 р. ЮНЕСКО опублікувала згадувану вище всесвітню доповідь під назвою «До суспільств знання», «наукової революції» у контексті суспільства знань так і не відбулося. Як стверджує В. Копилов, концепт «суспільство знань» так і не трансформувалася в теорію і не витіснив теорію інформаційного суспільства на периферію дослідницького інтересу². Хоча, звичайно ж, зростання інтересу до цієї проблеми є очевидним.

Отже, суспільство знання розглядається як вищий ступінь інформаційного суспільства; або сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства; або суспільства, що приходить на зміну інформаційному суспільству. Низка дослідників вважає концепції інформаційного суспільства, постіндустріального суспільства і суспільства знання змістовно близькими: те, що якісні соціальні зміни в сучасному світі обумовлені функціонуванням у ньому інформації й знання — цей очевидний факт демонструє, із їхньої точки зору, «споріднений» характер теорій. Тобто, між інформаційним суспільством, постіндустріальним суспільством і суспільством знання не виявляються нездоланні перешкоди, що дозволяють проводити жорсткі демаркаційні лінії. Так, ще у 1990-х роках авторитетний російський дослідник А. Ракітов пропонував розглядати ідею суспільства, заснованого на знанні, як «посилену версію» ідеї інформаційного суспільства³.

¹ Наумкіна Е.А. От информационного общества к обществу знаний: образовательный аспект // Філософські науки: Зб. наук. праць. — Суми: СДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. — Вип. 1. — С. 32.

² Копилов В.О. Суспільство знання — категоризація ідеї // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — № 8. — С. 49.

³ Ракітов А.И. Философия компьютерной революции. — М.: Политиздат, 1991. — 286 с.; Информационная революция: наука, экономика, технология: Реф. сб. / [Отв. ред. А.И. Ракитов]. — М.: ИНИОН, 1993. — 235 с.; Компьютерная революция и информатизация общества: Сборник статей / Редкол.: А.И. Ракитов (отв. ред.) и др. — М.: Б. и., 1990. — 301 с.

На складність розмежування понять інформаційного суспільства і суспільства знань звернула увагу І. Алексеева. Усталений звичай вбачати за цими термінами стадії розвитку пояснюється нею, зокрема, тим, що широкої популярності відповідні ідеї набували саме у такій послідовності (постіндустріальне суспільство — інформаційне суспільство — суспільство знань). Алексеева нагадує, що висунуті ці ідеї були практично одночасно, а осмислювані за їх допомогою процеси — тісно переплетені¹. З останньою тезою не можна не погодитися, оскільки протягом тривалого періоду інформаційне і знанняєве суспільство ототожнювалися (як знання й інформація).

Протилежна точка зору, що вбачає в суспільстві знання альтернативу інформаційному суспільству, актуалізувалася порівняно недавно. Інформаційне суспільство мислилося як техноцентристське, на протигагу йому знанняєве суспільство робило акцент на антропоцентричних цінностях, на нових якостях людської особистості, на невідчужуваних від свого носія інтелектуальних і креативних здібностях людини, які стають безпосередньою продуктивною силою, а інноваційні процеси виробництва і впровадження наукових знань — головним джерелом ефективності. У такому ракурсі людська особистість постала як основна рушійна сила суспільного й економічного прогресу.

Неминучість переходу від інформаційного суспільства до суспільства знання концептуалізується як наслідок низки причин (прагматичної, соціально-гуманістичної, аксіологічної, когнітивної). Прагматична причина вбачається у прагненні протиставити американській ідеологічній експансії, розрахованій на гомогенізацію всього світу — «Європу знання», що продукує європейський інтелектуальний і гуманістичний ідеал. Соціально-гуманістична причина позначила глобальний когнітивний розрив між населенням Півночі й Півдня, а також тендерний, поколінський, освітній, розрив фізичних можливостей тощо, викликаний економічною нерівністю й нерівним доступом до інформації, наслідки якого підсилюють соціальну несправедливість і призводять до нових конфліктів. Аксіологічна причина констатує необхідність відходу від технологічного детермінізму, що культивувався інформаційним суспільством, тим часом, мета суспільства знань — встановити баланс соціального й техніко-технологічного. Когнітивні підстави виражають потребу у створенні нової інфраструктури знання, механізмів когнітивної обробки й використання інформації і перетворення її в знання для подальшого використання у дослідницькій, освітній, виробничій діяльності². На феномен «відродження ідеалів Просвітництва» вказують і інші автори.

Складність осмислення досліджуваного предмета полягає також у тому, що суспільство знання як етап розвитку суспільства представлене переважно прогностичними концепціями, де суспільство знання — конструкт ціннісної природи. Рефлексія суспільства знань здійснюється при використанні різних

¹ Алексеева И.Ю. Что такое общество знаний? — М.: Когито-центр, 2009. — 94 с. (С. 24.)

² Василькова В.В. Концепции общества знания: новая утопия или социальная технология // Общество знания: от идеи к практике. Часть I. Основные контуры концепции общества знания: Монография. — СПб.: Скифия-принт, 2008. — С. 7–10.

типів його моделювання. І хоча деякі моделі містять онтологічні твердження про фактичну суть і зміст суспільства знання, їх онтологічний зміст неявно конструюється цінностями. Найменше ціннісно забарвлені економічні й соціологічні моделі суспільства знання, хоча і в них присутність цінностей є латентною¹.

Низка авторів констатують, що на сьогодні існують тільки попередні версії теорії суспільства знання. Визначальні характеристики суспільства знання зв'язуються із зростаючим значенням знання, пов'язаної з ним знанняєвої праці для розвитку суспільства в цілому і інститутів виробництва знання, зокрема. У структурі суспільної праці все більш важливу роль одержують перетворення, пов'язані не з обробкою даних, а з отриманням нового знання. Сучасні транснаціональні корпорації, організовані за принципом аутсорсингу², вже сьогодні готують форми й умови для віртуальних підприємств майбутнього³.

Серед наукових праць, присвячених аналізу проблеми, виділяються аналітичні тексти, зосереджені на змісті документів ЮНЕСКО стосовно суспільства знання й присвячені аналізу й упорядкуванню сукупності представлених там ідей. Друга група досліджень виконана відповідно до методології позитивізму і звертається до реальних характеристик сучасного суспільства, які можна зафіксувати емпірично, у т. ч. статистично, фактично, подією тощо. Тобто, суспільство знань виступає, по-перше, як ідеал, або нормативна модель, до якої реальним суспільствам запропоновано свідомо прагнути, відповідним чином перебудовувавши цілі й завдання політики. По-друге, суспільство знань розглядається як об'єктивна тенденція суспільства, що динамічно розвивається, послідовно проходить стадії: постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство знань.

Для осмислення поняття «суспільство знання» варто звернутися до еволюції цього терміну і позначити тимчасові рамки його концептуалізації.

У суспільства знання «коротка історія, але довга передісторія», справедливо відзначає Д. Єфременко: категорія «знання» легко проєктується на платонівську «ідеальну державу», на «Нову Атлантиду» Ф. Бекона, на Місто Сонця Т. Кампанелли, на ноосферу В. Вернадського і т. д.⁴. Витоки концепції локалізовані в теоріях інформаційного й постіндустріального суспільства, в тих сегментах, де аналізується радіальна зміна соціальних функцій

¹ Васильева М.Р. Моделирование общества знания: ценностный аспект: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.isras.ni/abstract_b:mk/1209035057.pdf

² Аутсорсинг (від англ. *outsourcing*: (outer-source-using) використання зовнішнього джерела / ресурсу) — передача організацією на підставі договору певних процесів бізнесу або виробничих функцій на обслуговування іншої компанії, що спеціалізується у відповідній галузі.

³ Алексеева И.Ю. Что такое общество знаний? — М.: Когито-центр, 2009. — 94 с.; Бехманн Г. Общество знания — краткий обзор теоретических поисков // Вопросы философии. — 2010. — № 2. — С. 113–126.

⁴ Єфременко Д.В. Концепция общества знания как теория социальных трансформаций: достижения и проблемы // Вопросы философии. — 2010. — № 1. — С. 49–61. (С. 49).

знання, а також у науці про науку, де розроблялася проблема «онаучування» суспільства.

Проблема знання, як одного з чинників виробництва, опинилася в центрі дискусій другої половини ХХ ст. Процес посилення ролі науки і знання в поєднанні з модернізацією й нелінійним розглядом суспільства датується раннім періодом — у 1962 р. Ф. Махлуп, який аналізував економіку наукових досліджень і засобів розповсюдження науково-технічної інформації, підкреслив їх значення, що зростає, об'єднавши їх загальним терміном «індустрія знань»¹. Висновки Ф. Махлупа були з ентузіазмом зустрінуті американською громадськістю і закладені в основу обґрунтування концепції інформаційного суспільства.

Термін «суспільство знання» в 60-х роках спожив політолог Р. Лейн, який розглядав вплив наукового знання на сфери економіки і політики. Ним ставилося питання про організацію влади й системи управління в ситуації подальшого підвищення суспільної ролі знання².

Показово, що Деніел Белл, який одним з перших спробував осмислити нову соціальну ситуацію й виразно прописав остаточне й безповоротне завершення ери індустріалізму, не протиставляв інформацію і знання: згадував їх поряд, всіляко підкреслював цінність науково-теоретичного знання і прогнозував зростання його ролі в суспільстві нового типу, що формується, де наукоємні галузі займатимуть перші позиції. Але автори, що йшли за Беллом, істотно перерозподілили акценти, переоцінивши, як справедливо помічає І. Алексеева, зокрема, нетеоретичні різнотипні дискурси, обґрунтувавши значущість буденної, міфологічної, паранаукової й іншої інформації і позначивши перспективу втрати науковим знанням дискурсивних привілеїв в ході розвитку інформаційного суспільства³. Можна сказати, що вплив філософії постструктуралізму на ідеологію постіндустріалізму призвів до переоцінки, зниження й нівелювання розуміння об'єктивного знання як смислового стрижня суспільства нового типу.

Д. Белл номінував сучасне йому суспільство як «постіндустріальне». Маючи картину трьох стадій розвитку суспільства, Белл знаходився під впливом ідей Г. Спенсера й О. Конта, і, крім уваги, відведеної ним ролі теоретичного знання в постіндустріальному суспільстві, відзначав стрімкість входження теорії у царину практичного, її здатність служити основою інновацій, чим багатьма своїми параметрами визначати ступінь розвиненості соціуму. «Але відмінною рисою постіндустріального суспільства є характер знання. Найважливішого значення для організації рішень і наряду змін набуває центральна роль теоретичного знання, що припускає першість теорії над емпіризи-

¹ Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. — М.: Прогресс, 1966. — 463 с.

² Lane R. The decline of politics and ideology in a knowledgeable society // American sociological rev. — N.Y., 1966. — Vol. 31. — № 5. — P. 620–670.

³ Алексеева И.Ю. Возникновение идеологии информационного общества: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/99a40ac2f200e2915c32568b1002fcb16>.

мом і кодифікування знань в абстрактних системах символів, які... можуть використовуватися для інтерпретації різних сфер досвіду, що змінюються. Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається передбачати майбутнє і здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання»¹. Тобто, Д. Беллом були зафіксовані варіативні відносини між наукою й технологією, у т. ч. інтелектуальною технологією, покликаною реалізувати вікову мрію про впорядкування масового суспільства. Інтелектуальна технологія, як вважав Белл, не знімає проблеми особистого вибору, але до поведінки співтовариств стали застосовними статистичні закономірності.

Позначити суспільство нового типу, що з'являється, у 90-і роки ХХ ст. спробував П. Дракер, що констатував створення економіки на основі знань. На користь якісної відмінності свідчили, зокрема, якісна зміна й різке підвищення економічної ролі працівників інтелектуальної праці, дослідників, вчених, управлінців — Дракер констатував появу нового типу працівників — knowledge workers. Головна суперечність сучасного суспільства, на його думку, розгортається не між працею й капіталом, а між творцями інтелектуального продукту й тими, хто застосовує його у сфері господарських відносин. Низка дослідників використовували термін «нова економіка», вкладаючи в нього сенс економіки знань, у якій низька вартість робочої сили й обмеженість природних ресурсів компенсується високим індексом рівня знань для базових галузей промисловості². Суспільство з новою економікою було орієнтоване на ефективне використання знання, а не тільки інформаційно-комунікаційних технологій, а також на нові соціальні функції знаннєвого класу (knowledge class).

Прихід до влади соціальних груп, що володіють знаннями, як закономірність суспільного розвитку обґрунтований ще в соціальних утопіях ХІХ ст., а більш детальне обговорення цього питання здійснили ідеологи першої технократичної хвилі (Т. Веблен, А. Берл, А. Фріш, Дж. Бернхейм та ін.), які вважали, що вчені, технічні фахівці й менеджери змінять буржуазію і фінансистів і управлятимуть суспільством за допомогою наукового планування всіх сфер соціального життя. Після Другої світової війни ця проблема набула нового звучання: постало питання про те, як за допомогою досягнень науки і техніки удосконалити існуюче капіталістичне суспільство.

Поняття «цифрове суспільство» використовується з середини 1990-х рр. Д. Тапскотт, характеризуючи даний етап суспільної еволюції, виділяє вузлові ознаки цифрового суспільства, першим серед яких називає орієнтацію

¹ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. — N.Y., 1973. — 234 p.

² Глухова Л.В. Экономика знаний: модели, методы, управление: Монография. — М.: Изд-во ИКИП, 2008. — 118 с.; Экономика знаний: Монография / В.П. Колесов и др.; отв. ред. В.П. Колесов. — М.: ИНФРА-М, 2008. — 431 с.; Татаркин А.И., Пилипенко Е.В. Экономика знаний: проблемы теории и методологии. — Екатеринбург: Ин-т экономики УрО РАН, 2007. — 284 с.; Федулова Л.И. Концептуальные засады экономики знаний: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://ief.org.ua/Arjiv_ET/Fedulova208.pdf.

на знання. До таких знань віднесені: цифрова форма представлення об'єктів, віртуалізація виробництва, інноваційна природа виробництва, інтеграція, конвергенція, «безпосередність» (усунення посередників) тощо¹. Для Д. Тапскотта, який сповідує технологічний детермінізм, більш істотною є еволюція у сфері високих технологій, коли перехід від аналогової техніки до цифрової, від напівпровідників до мікропроцесорів, від централізованих обчислень до архітектури сервер-клієнта, від роздільного існування даних, тексту, зображення і звуку — до мультимедіа, від спеціалізованих систем до відкритих систем і ін. створюють підґрунтя повної економіки.

Згідно з точкою зору Н. Штера, оскільки застосування знання стає в нашій епоху принципом, організуючим життєдіяльність суспільства, остільки доречно назвати таку «форму життя» — «суспільством знання»². Канадським соціологом стверджується інноваційна значущість змін, що відбуваються: знання підриває панування колись могутніх соціальних інститутів (держави, церкви, армії); соціальне управління і прогнозування стають все більш ускладненими; суспільство стає «крихкішим», але не внаслідок глобалізації й економізації відносин, а внаслідок втрати панування над тиском знання. Епоха індустріалізму завершується і здібності, і навички, якими забезпечувався соціальний порядок у минулому, сьогодні втрачають своє значення. «Суспільний порядок, що вимальовувався на горизонті, базується на знанні»³.

Знання визначається Н. Штером прагматично: як «здібність до дії», або як діяльнісна здатність. Соціальний статус наукового знання в сучасному суспільстві забезпечений не його істинністю, об'єктивністю, адекватністю й ін., а тим, що тільки цей тип знання перманентно і в більшій мірі, ніж який-небудь інший, створить нові можливості ефективної дії, що засвоюються і використовуються індивідами, корпораціями, державами. Фундаментальне знання є первинним і ніби «даремним»; але через певний час нові теоретичні знання стають практично дієвими. Завдання завершення наукових досліджень (осмислення результатів і перетворення їх в корисні знання) виконують у сучасному суспільстві знаннієві працівники. Праця, заснована на знанні, відзначає Штер, існувала завжди. Але на нинішньому етапі число професій, заснованих на роботі із знанням, стрімко зростає. «Дискусія про соціальну роль знання дуже довго знаходилася у полоні класово-, професійно- й наукоцентричних способів бачення, носії яких часто побоювалися можливої концентрації влади в руках однієї з перерахованих суспільних груп. Вільна від ілюзій оцінка соціальної ролі знання повинна привести до висновку, що розповсюдження знання спричиняє не тільки ризики, що не передбачаються, і невизначеності, але й створює «звільняючий потенціал дій»⁴.

¹ Тапскотт Д. *Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта* / Пер. с англ. И. Дубинского, под ред. С. Писарева. — К.: ITN Пресс; М.: Рефл-бук, 1999. — 403 с.

² Штер Н. *Мир из знания: Электронный ресурс*. — Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000958/st000.shtml>.

³ Там само.

⁴ Там само.

Але не тільки неопросвітницька ідея розгортання потенційної могутності знання, перетворення знання в силу, здатну удосконалити суспільство й особистість, інтегрована в концепцію знаннєвого суспільства, а й ідея нової еліти, нового «знаннєвого класу», основою якого стане креативна й інноваційна особистість. Прогнозувалося, що економічні й соціальні функції капіталу повинні були відійти до інформації, ключовою інституційною роллю корпорації повинні були поступитися університету. Передбачалося, що соціальна стратифікація стане принципово іншою — освіта знайде рекурентність, що забезпечується доступом до її оновлення, а нову еліту складуть «інформовані члени суспільства». Соціальна організація інтегрує інформаційні технології, суспільство вступить у нову «технотронну еру», перетворившись у тотально керовану «мегамашину».

Дж. Гелбрейт ввів поняття «техноструктура», розуміючи під ним суспільний прошарок, що складається з учених, фінансистів, конструкторів, фахівців у сфері управління й створення технологій та ін. Він вважав, що за допомогою інвестицій в охорону здоров'я, освіти, комунальні послуги й охорону навколишнього середовища капіталістичне суспільство дійде суспільства достатку, і техноструктура виявляється найбільш підготовленою для досягнення цієї мети. Поступово зміниться структура владних відносин у суспільстві, місце капіталу займе організоване знання, і з цієї причини влада в суспільстві буде перерозподілена, оскільки «межа між індустріальною системою й державою ... стає все більш штучною й невиразною»¹. Основною умовою, що забезпечує функціонування як виробництва, так і соціуму, стає взаємодія кваліфікованих фахівців-експертів в рамках техноструктури, Техноструктура орієнтована на підтримку соціальної й політичної стабільності в умовах, коли вона оптимальним чином здійснює свої інтереси.

Тезу про «технократію», висунуту німецьким соціологом Хельмутом Шельські, представляв радикальний фланг знань про техноструктуру, що припускав фундаментальні зміни відносин панування у процесі формування науково-технічної цивілізації. На зміну політичного волевиявлення народу приходять закономірності, які людина формує в процесі праці й наукового пізнання. Традиційна демократія веде до підриву ефективності. Тому Шельські переконаний, що політичний суверенітет мінімізується: «чим досконалішими є техніка й наука, тим вузьчий простір політичних рішень»².

Підйом креативності як економічну силу вперше пов'язав з масштабним географічним переселенням народів і появою «креативного класу» американський економіст Річард Флоріда. У той же час, він зафіксував глибокий розкол сучасного суспільства на два різні суспільства (з різними інститутами, різними економіками, різними доходами, громадськими, політичними й релігійними організаціями). Одне суспільство відрізняється космополітизмом,

¹ Гелбрейт Дж.К. *Новое индустриальное общество: / Пер. с англ.* — М.: АСТ; СПб.: Транзиткнига, 2004. — 602 с. (С. 537.).

² Schelsky H. *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation: Электронный ресурс*. — Режим доступа: <http://books.google.com.ua/books?id=33d6eq9Gs5oC&pg=PA141&lpg=PA141&dq=Schelsky+H.+Der+Mensch+in+der+wissenschaftlichen+Zivilisation&source=>

креативністю, різноманітністю й представляє фахівців з високих технологій, вчених, інженерів, працівників засобів масової інформації і людей вільних професій. Інше суспільство, що складається з представників робочого класу й жителів сільськогосподарських районів, відрізняє традиціоналізм і цінності старого громадянського суспільства. Саме перше суспільство знаходиться на підйомі і має перспективу домінування в економічному майбутньому нації.

Р. Флоріда показує, що теорія соціального капіталу є не цілком адекватною при поясненні регіонального економічного зростання і зростання інновацій, але дане зростання пояснюється теоріями людського капіталу й креативного капіталу¹. Креативні співтовариства і співтовариства соціального капіталу рухаються в протилежних напрямках. Флоріда висловлює нетривіальний погляд на особливості креативних співтовариств, виступаючих породжувачами центрами різноманітності. Для розуміння цих особливостей він, зокрема, актуалізував поняття «ослаблених зв'язків», які витісняють «міцні зв'язки», що характеризуються довгостроковістю, довірою й обопільністю. Але міцні зв'язки, відзначає Флоріда, за визначенням вимагають великих витрат часу й енергії, на відміну від підтримки ослаблених зв'язків, які індивіди просто використовують в міру необхідності. Ослаблені зв'язки мають вирішальне значення для креативної атмосфери міста або регіону, робить висновок Флоріда, оскільки дозволяють швидко інтегрувати нових людей і нові ідеї і, тим самим, сприяють творчому процесу. Саме ослаблені зв'язки дозволяють мобілізувати ресурси і можливості, дають доступ до нових ідей, які виявляються джерелом креативності. Міський район абсорбує і захищає приїжджих (переселенців, іммігрантів, транзитне населення), створюючи соціальний капітал. Місто стає зборами різних можливостей, а гнучкість в їх використанні стає активом, а не перешкодою. Місто стає можливістю швидко і просто переходити з одного етичного середовища в інше, що додає міському життю спонтанності, ускладнює соціальні взаємини і створює основу для виникнення різноманітних нових типів особистості. Місто з його анонімністю ініціює, дає додаткові стимули молоді («для людей з молодістю і незайманою нервовою системою»). Кожен виявляє в ньому атмосферу, в якій він може розвиватися, де його природні схильності стимулюються, і де винагороджується те, що зневажається в невеликому співтоваристві традиціоналістського типу — ексцентричність і обдарованість. У подібних міграціях, у виникненні нових просторових констеляцій² креативності поміщена довгострокова тенденція сучасного життя, робить висновок Флоріда.

Питання про співвідношення креативного і середнього класів уявляється вельми зловідомим. Знання як головний ресурс економіки знань актуалізує питання про основних агентів суспільства знань, а також про соціальну структуру суспільства знань і його стратифікаційні принципи. Р. Флоріда, що висунув поняття креативного класу, переважно роздумував над проблема-

¹ Флоріда Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Пер. с англ. А. Константинов. — М.: Классика-XXI, 2011. — 419 с.

² Під констеляцією у даному сенсі розуміється взаємне розташування і взаємодія різноманітних факторів.

ми внутрікласового характеру (цілями, цінностями, мотивами представників креативного класу). Важливо, що вперше до складу класоутворюючих ознак була включена здатність індивідів проводити новачинний соціально значущий продукт (нове знання). Дана проблема ставилася в роботах з економіки знань, де креативний клас виступав як складова середнього класу, свого роду його «інтелектуальне / іновативне ядро»¹.

Причетність до інновацій може бути представлена різнотипною діяльністю: власне створенням творчого продукту і його просуванням або впровадженням.

У сучасних публікаціях часто визнається кризовий стан інституту науки напередодні формування суспільства знання. Немає єдності в питанні про те, яку науку треба вважати такою, що лідирує в епоху інформаційного розвитку: прикладну чи теоретичну (фундаментальну). Вирішення цього питання лежить в комплексній науковій політиці, об'єднуючій зусилля галузей промисловості науково-дослідного сектора, урядових і неурядових організацій. Це повинні бути різноманітні моделі національних інноваційних систем, що зважають на соціально-економічну і культурну специфіку кожної країни. Одним з проявів кризи науки є проблема витоку мізків — небажана для менш розвинених країн форма наукової мобільності. Разом з тим, зустрічаються й обґрунтування того, що з точки зору інтенсивної моделі «онаучування» суспільства — вказана тенденція є законною й ефективною (дослідження російського дослідника С. Попової)².

Суспільство знання неможливе без розвинених форм демократії, без постійного оновлення цих форм, тому що перевагами знання можуть скористатися представники вузьких кіл. Важливі рішення повинні ухвалюватися в межах суспільного публічного простору. Вже сучасні Інтернет-форуми підключають до обговорення соціально значущих питань велике число учасників, склад яких характеризується широкою різноманітністю: політики, представники неурядових організацій, експерти-фахівці. Концепція суспільства знання припускає ще ширшу демократичну експертизу, що характеризується не стільки різноманітністю учасників, скільки високим рівнем їх компетенції, оскільки повноцінне обговорення можливо лише при достатньому оволодінні знаннями.

Концепція суспільства знання та її інтерпретації в перспективі може призвести до «глибинної трансформації» наявних теорій суспільства. Зростання значення знаннєвих інститутів, посилення ролі знання у виробничих процесах приводить до перегляду соціальних орієнтирів. У економічному й соціальному плануванні відбувається перехід від інтуїтивних думок до знань, збудованих на ґрунті об'єктивних критеріїв, що здатне в перспективі забезпечити сцієнтифікацію різноманітних сфер життя. Теоретичне знання перетворюється на лідера соціальної організації, конституюючи позначений вище

¹ Черкащина Т.Ю. Субъекты экономики знаний: ролевые позиции среднего класса // Регион: экономика и социология. — 2008. — № 1. — С. 95–108. (С. 101).

² Попова С.Л. Личность в процессе перехода к обществу знаний: социально-философский анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11.— Р-н-Д., 2011. — 150 с.

вектор розвитку: постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство знання.

Сучасна форма знання в знаннєвому суспільстві характеризується орієнтацією на інноваційне застосування його у сфері економічних відносин. Х. Вільке підкреслює у цій ситуації необхідний момент відтворення незнання при виробництві знання і вказує на те, що це веде до виникнення соціальних ризиків при застосуванні знання. Робота із знанням здебільшого поміщена в мережевих системах знання. Знання перетворюється на найбільш значну, провідну галузь виробництва¹. У суспільстві знання змінюється традиційний список професій, виробляється поняття «когнітивний працівник», тобто людина що працює із знанням. Цей термін замінює такі, якийсь час існуючі поняття, як працівник інтелектуальної праці, інженер знання, професіонал хай-теку тощо. Іншу пропозицію для позначення цієї нової спеціалізації запропонував Роберт Райх. До них він відносить дизайнерів, розробників програмних продуктів, інвестиційних банкірів, біоінженерів, проектних менеджерів, контролюючих експертів, професіоналів індустрії розваг, фахівців з інформатики, фахівців з підбору персоналу, адвокатів, фінансових консультантів і консультантів з управління, музикантів, журналістів. Втрачається значущість роботи за фахом, одержаної у вузі. Виникає інтерес до нових професій, якими займаються через індивідуальні здібності, готовність змінюватися згідно вимогам моменту, уміння адаптуватися до нових реалій².

Сьогодні велику частину вартості фірм складає капітал знання. Капітал знання є власністю корпорації незалежно від того, хто його провів. Трансформація результатів індивідуальної праці в корпоративну власність складає сьогодні один з найважливіших аспектів авторського права. Тут виникають суперечності з традиційною науковою етикою, результати наукової діяльності передаються не всьому людству, а окремій корпорації. Ці зміни вимагають нових форм управління індустрією знання. Пітер Вайнгарт обґрунтувавши концепцію суспільства знання, акцентуючи увагу на зміні основного вектора виробництва знання, яке орієнтоване на економічний інтерес і практичне застосування; знаннєву підтримку процесу соціального навчання; переміщення фундаментальних досліджень з університетів в промислові лабораторії; одночасна дія тенденцій спеціалізації й трансдисциплінарності³.

Знання сьогодні перетворюється на ресурс, оскільки його можна трансформувати в ринкові товари й послуги. Можна розглядати знання у трьох аспектах (за об'єктами знання, за змістом, за відношенням), вважаючи їх до-

¹ Willke H. Organisierte Wissensarbeit: Elektronный ресурс. — Режим доступа: <http://130.203.133.150/showciting;jsessionid=836A81A3C28D6794C186F1CCF896739B?cid=570600>.

² Райх Р. Труд наций. Готовься к капитализму XXI века: Elektronный ресурс. — Режим доступа: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1506.html.

³ Weingart P. Die Stunde der Wahrheit?: Vom Verhältnis der Wissenschaft zu Politik, Wirtschaft und Medien in der Wissensgesellschaft: Elektronный ресурс. — Режим доступа: <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=16454>.

статтюю підставою для формування соціологічної концепції знання¹. У даному випадку підтверджується правота тих соціальних мислителів, які вбачають основу всіх соціальних трансформацій у сфері економіки.

Кризова ситуація в суспільстві актуалізує дискурс про можливість науки взагалі і науки гуманітарної впливати на розвиток суспільства. Кризові періоди виявляються епохами трансформацій, коли йде пошук нових концептуальних засобів, що сполучають проблеми повсякденності з філософськими ідеями. Формується новий дискурс, що означає серйозну дискусію між людьми. Він завжди пов'язаний з певним контекстом, реальними проблемами, обговорення яких ведеться і за межами науки й філософії. Пріоритет теоретичного знання виступає при моделюванні не тільки високих технологій, але в питаннях регулювання повсякденного життя, вирішенні екологічних проблем, проблем освіти й охорони здоров'я. Розуміння того, що виробництво знання чревате невизначеністю вже прийшло. Але паралельно зберігалось переконання, що застосування знання не пов'язане з серйозними ризиками і що його накопичення сприяє зменшенню невизначеності.

Суспільство знання стало інноваційним проектом, направленим на позитивні гуманітарні соціальні перетворення й на елімінування низки деструктивних позицій, які несло з собою інформаційне суспільство. Необхідність створення моделі нового суспільства усвідомлена, завдання теперішнього часу — трансформація когнітивного сектора суспільства, впровадження інноваційних проектів у соціальні практики.

Таким чином, суспільство знань — це суспільство, що створює, підтримує й оновлює систему інститутів, які транслюють і породжують знання для свого функціонування й розвитку; що створює систему стимулів для підтримки наукоємних виробництв; орієнтоване на інтенсивну «сцієнтифікацію» усіх сфер життєдіяльності; свідомо прагне зняти обмеження доступу до знань, в т. ч. комерційні.

Неминучими є зміни ціннісної сфери суспільства знання й формування нових її елементів, суть яких вбачається суперечливою. З одного боку, йдеться про суспільство, що індивідуалізується, в якому в загальній ієрархії цінностей на високий рівень стрімко піднімаються нові початки креативної й інноваційної особистості. З іншого боку, на перший план виходять нові форми управління індустрією знання, вирішення проблеми вирівнюванні розвитку країн з різним економічним і культурним потенціалом.

На думку В. Ткачука, сьогодні вже немає жодного сумніву стосовно того, що XXI століття буде століттям інформації та наукових знань, а отже необхідно вирішувати принципово нову глобальну проблему, пов'язану з підготовкою мільйонів людей до життя та діяльності в цілком нових для них умовах інформаційного світу. Сучасний стан розвитку суспільства дозволяє розглядати інформаційне суспільство (*information society, digital society, electronic society*), як етап переходу до нового перспективного стану свого соціально-економічного

¹ Попова С.Л. Личность в процессе перехода к обществу знаний: социально-философский анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11.— Р-н-Д., 2011. — С. 84.

й науково-технічного розвитку — до суспільства знань (*knowledge society*). У такому суспільстві головним джерелом існування й розвитку, основним ресурсом функціонування й рушійною силою прогресивних перетворень стануть знання, які накопичило і продовжуватиме накопичувати людство і які ефективно будуть використовуватися практично усіма підсистемами суспільства для розв'язання своїх повсякденних і перспективних завдань. Можна з впевненістю сказати, що модель «суспільства знань» — це те ж саме інформаційне суспільство, але збагачене духовним та інтелектуальним потенціалом людства. У такому суспільстві знання сприяє розвитку продуктивних сил, рухає економіку, морально вдосконалює суспільство. Саме знання стає джерелом багатства й успіху особистостей, підприємств (установ), регіонів, країни в цілому. В. Ткачук підкреслює, що трансформуючись у суспільство знань, Україна може стати однією з процвітаючих країн світу та явити новий спосіб державного устрою й життя, випередивши інші держави, навіть не наздоганяючи їх¹.

2.4. Суспільство, держава й інформаційна цивілізація: проблеми взаємодії

Як відомо з попередніх параграфів, на сучасному етапі розвитку суспільства значна увага вчених різних галузей знань привертає феномен інформації, інформаційного обміну й інформаційної складової суспільного буття в цілому. В епоху переходу до інформаційної цивілізації стає очевидним те значення, яке має у соціумі інформація, знання, таємниця. Процеси накопичення і збереження інформації імпліцитно властиві людському суспільству і з якнайдавніших часів є однією з найважливіших соціальних функцій. Інформаційне поле забезпечує існування, як примітивних форм суспільної організації, так і сучасних складних систем. Особливо зростає значущість інформації як найважливішої складової суспільного буття на сучасному етапі розвитку суспільства і держави.

Сучасні дослідження інформаційних проблем усе наполегливіше приводять до того висновку, що в основі еволюції життя на землі лежить феномен інформації. В ході відображення буття людина, в першу чергу, виявила чинники, що забезпечують її виживання: виробництво матеріальних благ і інтенсифікацію інформаційних процесів. Іншими словами, з давніх часів життя людини залежало не тільки від її здатності й уміння здобувати їжу, будувати житло, але в не меншому ступені і від того, наскільки швидко і точно вона одержувала інформацію (наприклад, про ту ж їжу або небезпеку, що їй загрожувала) і наскільки швидко на неї реагувала. Будь-який процес життєдіяльності й розвитку в людському суспільстві нерозривно пов'язаний з прийомом, обробкою інформації і управлінням, з тим, наскільки швидко й ефективно це робиться.

¹ Ткачук В.В. Інформатизація освіти як чинник формування інноваційно-інформаційного суспільства в Україні (філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. — К., 2010. — 18 с. (С. 11).

Особливо вказані проблеми проявляються у перехідних суспільствах, тобто суспільствах, які переживають стан нестабільності у всіх сферах, вирішують проблеми зміни самого типу соціальної системи. Перехідне суспільство характеризується, перш за все, процесами переструктурування. Ці процеси торкаються сфер економіки, політики, соціальної комунікації, відносин, системи норм і цінностей, але для нас найбільш важливими є зміни інформаційних процесів, механізмів їх функціонування¹.

Чим викликані процеси переконструювання у суспільстві, що лежить в їх основі? Ці й подібні питання традиційно виникають в найбільш складні і кризові періоди розвитку суспільства. Ймовірно, можна вести мову про сукупність різних причин, що призводять суспільство до кризи, але їх основний сенс полягає в тому, що вони виявляються способом руху соціальної системи від її колишнього стану, через дезінтеграцію й конфлікт, до нового стану.

Основна межа нестабільного або хаотичного суспільства — його надчутливість до будь-якої флуктуації, до кожної нової ідеї, нового образу думок і дії. Фактично це означає утворення простору для індивідуальної творчості і, якщо говорити в масштабі суспільства в цілому, розширення вільного інформаційного простору.

У процесі руху суспільства до нового стану конкурують дві протилежні тенденції: стійкість наявності у даній системі зв'язків і нестійкість флуктуацій, що як упроваджуються ззовні, так і руйнують систему зсередини. Коли нові співвідношення, внесені флуктуацією, починають протистояти колишнім способам функціонування системи, остання наполегливо захищається. Якщо система є достатньо стійкою, то вона може погасити вплив новацій; якщо ж флуктуації здійснюють переважний вплив, підтримані зовнішнім середовищем, або швидко розповсюджуються, охоплюючи всю систему, то відбувається зміна всієї системи — вона переходить на новий режим функціонування².

Ервін Ласло відзначає, що самі нестабільності можуть бути різного походження. Найбільш вірогідними є три причини їх виникнення: недостатня асиміляція або погане застосування технологічних інновацій (такого роду нестабільності Е. Ласло визначає як «Т-біфуркації»); політичні конфлікти, створюючі «С-біфуркації»; крах локального соціально економічного порядку під впливом криз, які інтенсифікуються, що породжують «Е-біфуркації»³. У перехідному суспільстві присутні всі види вказаних біфуркацій в різних

¹ Дзьобань О.П., Романюк С.М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2012. — Вип. 3(13). — С. 14.

² Детермінізм: системи, розвиток. — Минск: Наука и техника, 1985. — 261 с.; Дзьобань О.П., Грубов В.М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — Вип. 10. — С. 69–77.

³ Ласло Э. Век бифуркации. Постигание изменяющегося мира // Путь. — 1995. — № 7. — С. 16.

поєднаннях і з переважанням якої-небудь у різний час. У більшості випадків стабільність суспільств у післявоєнні роки порушується комбінацією Т- і Е-біфуркацій. Вони є результатом того, що соціально-політичні системи, що розвиваються, стають відкритими під раптовим впливом глобальних потоків інформації, технологій, торгівлі і глобальних людських потоків.

Перехід до відкритості політично ізольованих або напівізольованих систем призводить до їх включення в різноманітні і численні зв'язки із зовнішнім для них середовищем. Існуюча в закритих суспільствах інформаційна недостатність при швидкому знищенні перешкод та інформаційних фільтрів викликає ефект нееквівалентного інформаційного обміну, і в перехідне суспільство спрямовуються лавиноподібні потоки інформації. Менш розвинені країни здебільшого сприймають чужу інформацію, аніж пропонують свою на ринок соціокультурного обміну. Але наявні структури суспільства, зокрема соціальні і інформаційні, не пристосовані ані до такого обсягу інформації, ані до якісного змісту нових інформаційних потоків, і виявляються не в змозі справитися з переробкою, засвоєнням і використанням інформації, що надходить¹.

Система соціальної комунікації в закритому суспільстві є такою, що найефективніше нові інформаційні потоки можуть бути використані елітарною групою людей, які складають незначну частину суспільства. Це або ті соціальні групи, які завдяки своєму положенню мають можливість швидко «модернізуватися» (наприклад, перейшовши з партійно-владних структур в комерційні), або найбільш соціально активні й рухомі люди, що діють на свій страх і ризик в обстановці відсутності чітких законодавчих норм і переоцінки норм моралі. Велика частина суспільства продовжує жити в колишніх або гірших умовах, випробовуючи все більш сильне розчарування.

Соціально-економічна поляризація суспільства, доповнена процесами активізації частини населення, сприяє розмиванню структури суспільства, існуючої системи комунікації. В той же час, відбувається послаблення тотального контролю з боку держави за соціальними й інформаційними процесами, інформаційна політика держави перестає відігравати визначальну роль, хоча засоби масової інформації, технічні засоби з трансляції й розповсюдження інформації в значній мірі залишаються в руках суб'єкта, що управляє. Але, оскільки механізм самодобудовування структур в рамках самоорганізації ще не склався, інформаційні процеси набувають стихійного, багато в чому не передбаченого характеру.

Стан перехідності позначається на процесах руйнування синхронних і діасинхронних інформаційних структур. Руйнування синхронних зв'язків призводить до заповнення інформаційного поля інформаційними шумами, або інформацією, яка не відповідає потребам, не резонується з можливостями більшості індивідів до її засвоєння й використання.

¹ Дзьобань О.П., Романюк С.М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2012. — Вип. 3(13). — С. 15.

Складнощі упорядкування різнорідних інформаційних потоків, які мають місце на «вході» соціальної системи, багато в чому викликана диспропорціями у співвідношенні загальної соціокультурної і спеціальної технологічно прикладної інформації, що впливає на зміну цілей і цінностей суспільства, стандартів і способу життя значно випереджає інформацію, орієнтовану на зміну технологічних засобів. В результаті в суспільстві формуються достатньо високі життєві стандарти, запозичені в суспільствах з вищим рівнем розвитку, але у більшості соціальних груп і індивідів відсутні можливості їх досягнення.

Внаслідок збільшення кількості циркулюючої інформації комунікативний обмін стає інтенсивнішим, але, в той же час, є мало ефективним із-за неадаптованості інформаційних блоків, деформацій колишніх інформаційних структур сприйняття й переробки інформації і відсутності нових. Інформація, що одержується в процесі інформаційних взаємодій, часто виявляється неадаптованою до ситуації, інтересів конкретних соціальних груп. Ця неадаптована інформація не може бути включена в програми соціальної діяльності, в механізми зворотного зв'язку. Реально вона служить засобом маніпулювання суспільною свідомістю.

Інтенсивні потоки інформації, що проходять по деформованих інформаційних структурах, приводять до психологічної напруженості, саме інформаційне середовище стає джерелом стресів. Внаслідок цього індивід починає віддавати перевагу такій інформації, яка не вимагає інтенсивної інтелектуальної роботи. Проте інформація, яка не вимагає зусиль для її засвоєння, сприймається пасивно, а це послабляє зворотний зв'язок. У цій ситуації суб'єкт, що управляє, спрямовує дії соціальних груп і індивідів через систему установок, що дозволяє здійснювати маніпулювання не прямо, а опосередковано, викликаючи ілюзію свободи поведінки й вибору.

Тривала інформаційна закритість, передуюча перехідному періоду, сприяє формуванню певної ментальної установки в суспільстві, що виражається в надкритичному відношенні до внутрішньої інформації, яка відображає минуле, і некритичному до інформації, що поступає ззовні¹. Це є своєрідною реакцією соціуму на циркуляцію в період закритості великої кількості інфолюгем у внутрішніх інформаційних потоках.

Найяскравіше ці установки відображаються в інформаційних пристрастях такої соціально-демографічної групи, як молодь. Вік 22–24 роки відповідає максимальній потребі у загальній інформації², коли комунікативні процеси

¹ Горювий В. Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс. — К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2010. — 360 с.; Гриценко О.В. Глобальні стратегії розвитку інформаційного суспільства: досвід для України // Стратегічні пріоритети. — 2010. — № 3 (16). — С. 120–125; Інтеграція і різноманітність: нові тенденції політики України в сфері масової інформації та нових комунікативних послуг / Губерський Л.В., Каменський Є.Є., Ожеван М.А. та ін.: Інформаційна доповідь: Спеціальне видання до 7-ї Європейської міністерської конференції з питань політики у сфері засобів масової інформації. — К., 2005. — 120 с.

² Ильин В.В., Панарин А.С. Философия политики. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — С. 248.

відбуваються стрімко, інтенсивніше вибирається різноманітна інформація, не придатна для прикладного, спеціалізованого застосування, відбувається загальне інформаційне накопичення, орієнтоване на неспеціалізоване духовне виробництво. Саме такій загальній інформації, що поступає в суспільство у великій кількості із зовнішнього середовища, віддає перевагу молодь як соціальна група. У цьому, без сумніву, є істотні позитивні моменти — молодь знаходиться під впливом референтних груп найбільш розвинених країн світу.

Але, з іншого боку, коли цьому передують тривала ізоляція від зовнішнього впливу, а інформаційна дія здійснюється переважно на основі певних традицій і ідеологічної демагогії, крах «залізної завіси» викликає різкий розпад традиційних зв'язків. З точки зору інформаційних процесів це означає порушення діакронних (різноманітних, різнонаправлених) структур. У суспільстві рветься зв'язок поколінь, загострюється конфлікт між молоддю і старшим поколінням, якому складніше адаптуватися до нової інформаційної ситуації, кардинально змінити установки, що склалися, і систему цінностей.

Взагалі можна вести мову про різну активність соціальних груп в інформаційних взаємодіях (комунікаціях), і молодь є найбільш сприйнятливою до таких блоків інформації: загальної соціокультурної, неадаптованої і нової, зокрема наукової. Але через меншу включеність в управлінські структури вона менше володіє спеціальною інформацією соціально-технологічного типу. В процесі соціалізації відбувається оволодіння саме спеціалізованою інформацією, тобто перехід до суб'єктного освоєння інформації, що дає можливість брати участь в інформаційному діалозі, взаємодії, комунікації. Це і є процесом глибшого включення у систему соціальної комунікації.

Якщо період соціалізації, як відзначають в літературі, є період прискореного засвоєння елементів суспільного середовища шляхом підвищення швидкості приросту інформації і розширення її різноманітності¹, то можна вважати, що перехідне суспільство — це суспільство, що переживає період соціалізації.

Початок дорослості, тобто становлення відкритого суспільства, знаменується відносною інформаційною стабілізацією, при цьому інтенсивність споживання інформації залишається достатньо високою, але скорочується її різноманітність. Формування нових інформаційно-комунікаційних структур дозволяє індивіду більше орієнтуватися на переважне споживання інформації, необхідне для спеціалізованої професійної, суспільної діяльності². Проте слід враховувати, що формування нових інформаційних структур неможливо досягти шляхом їх штучного впровадження, це тільки підсилює стохастич-

¹ Там само: С. 252.

² Висоцька О.Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія. — Д.: Інновація, 2009. — 316 с.; Корнієнко В.О., Денисюк С.Г., Шиян А.А. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі: Монографія. — Вінниця: ВНТУ, 2009. — 206 с.; Розумний М.М. Кризові аспекти сучасних соціальних комунікацій // Стратегічні пріоритети. — 2010. — № 4 (17). — С. 19–25.

ний характер інформаційно-комунікаційних процесів у суспільстві, особливо у перехідні періоди їх розвитку¹.

Таким чином, різке збільшення кількості циркулюючої інформації в перехідному суспільстві, не забезпечене відповідними інформаційними структурами її селекції, відбору і застосування, призводить до ситуації, коли переважають безсистемні інформаційні зв'язки й комунікації, недостатньо ефективні інформаційні взаємодії і розпадається єдине інформаційне поле, об'єднуюче людей. Незважаючи на велику кількість інформації, індивід виявляється зануреним у потік розрізнених, у принципі ніяк ієрархічно неврегульованих повідомлень: він знає помалу про все на світі, але структурна його мислення украй обмежена. Відсутність упорядкованого об'єднуючого інформаційного поля у свою чергу сприяє розриву існуючої системи соціальних комунікацій і відносин. Подібна структурна «розірвана» відсутність цілісності має негативні соціально-психологічні наслідки, викликаючи у людей відчуття невпевненості, відчуття нестійкості суспільства і свого положення в ньому.

Прагнення змінити ситуацію до кращого шляхом прискореної модернізації, як правило, приречене на невдачу. Відтворення традиційних структур або створення абсолютно нових за готовими запозиченими зразками — дві крайнощі, що часто є сусідами в перехідний період і призводять до зворотного ефекту: в результаті того, що амплітуда коливань досягає деякого порогового значення, суб'єкт блокує потік інформації, не в змозі сприймати, переробляти і застосовувати інформацію.

Отже, здатність людських істот сприймати, використовувати і зберігати інформацію є істотною для їх виживання. За допомогою використання інформації можна уникнути катастроф, запобігти несприятливим подіям і забезпечити кошти для існування. За образним виразом Н. Корченкової, трагедією Гамлета було те, що його точно проінформували, тоді, як трагедія Отелло була в тому, що точно й акуратно інформації було недостатньо².

Інформація необхідна, щоб зробити розсудливий вибір або ухвалити мудре рішення. Моральні й етичні оцінки залежать від інформації, придбаної нами через власний досвід і досвід наших попередників. Інформація у формі фактів складає основу порядку в житті індивіда, у спільноті, сприяє повторюваності і стабільності подій, забезпечує нас знанням. Вона є істотним, якщо не винятковим елементом процесу спілкування між людьми. Ми всі є джерелами інформації. Проте зворотна сторона надання інформації — це контроль над інформацією, внаслідок того, що конфіденційність і таємниця приватного життя є також необхідними для розвитку й індивідуальної цілісності людини.

¹ Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: Монографія / За заг. ред. проф. В.Г.Пилипчука. — Харків: Майдан, 2011. — 244 с.; Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.

² Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н.Новгород, 2000. — С. 13.

Ще в найдавніші часи розв'язувалися питання накопичення і збереження відомостей, даних, що забезпечувало необхідний рівень розвитку. Провідною формою збереження інформації виявлялася передача інформації у формі знань, навиків, методик від одного покоління до іншого, від старших членів суспільства до молодших. На примітивних формах суспільної організації почався процес формування інформаційної номенклатури і заощадження її за допомогою навчання і виховання молодшого покоління.

З розвитком суспільних відносин і утворенням держави еволюціонувало відповідно й інформаційне поле, приймаючи багаторівневий і різновекторний характер. Визначилися два основні види соціальної інформації: елітарна і народна.

З позицій сучасної філософії й низки наукових дисциплін формування правлячої еліти пов'язане з володінням інформацією, що припускає як знання фактів, так і методології набуття на основі відомих даних нового рівня знань. По суті справи, такі найважливіші якісні критерії, що визначають соціальний статус індивіда, як власність і влада, опиняються в прямій залежності й підлеглості від обсягу та якості інформації, що знаходиться у розпорядженні індивіда. Це енергомісткі засоби міжлюдських комунікацій, які ведуть до можливостей панування над «незнаючими».

Первинне формування еліти здійснювалося на базі монополізації певної частини суспільно значущої інформації відособленою соціальною групою. Коли концентрація знань, інтелектуальних навиків і методик досягла критичної маси, межа між «знаючими» й «незнаючими» членами суспільства стала практично непереборною. Навіть і в даний час зберігається значний обсяг інформації про функціонування суспільства й держави, що знаходиться у розпорядженні вельми обмеженого кола осіб — соціальної еліти.

На ранньому етапі розвитку державності, знання, сприяючи виділенню еліти, були ефективно реалізовані у сфері управління суспільством і в процесі створення економічних, політичних, юридичних, конфесійних інститутів, що забезпечують соціальну владу. Ця влада дуже міцно пов'язана з монополією володінням інформацією, здобутою попередніми «елітарними» поколіннями. Природно, охорона інформаційного джерела владної монополії стає найважливішою справою.

З метою охорони цінної інформації від широкого розповсюдження виникають особливі механізми посвячення в знання: «таємні» й «цілком таємні» доктрини, «апокрифічні» й «відчужені» книги. З еліти зростає супереліта — жрецтво, яке володіло монополією на освячені тим або іншим сакральним авторитетом концептуальні знання і концептуальну владу.

Інформаційне право виникло, у принципі, вже в давнину¹. Як приклад можна називати феціальне право (від *fas* — сам. Твори Цицерона), що регулювало в межах божественної волі доступ до використання інформації.

¹ Зарипова З.Н. Правовое регулирование образовательной реформы в России второй половины XVIII: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — 21 с.

Античний езотеризм не знайшов віддзеркалення у християнській ідеологічній системі. Монополія жерців на володіння вищими знаннями була знищена і, відповідно, позбулися ідейної основи греко-римські політичні і юридичні інститути. Язичницькому езотеричному знанню була протиставлена «мудрість старців». Проте, на зміну античній еліті прийшла середньовічна, тісно пов'язана з християнською церковною ієрархією. Так, освячуючи приватні права на земельну власність і політичні права світських феодалів, високі церковні ієрархи створили світську ієрархію. Згодом було вироблене значне число способів для отримання необхідних інформаційних засобів управління і для утримання в неутіві простолюду. Окрім банальних обмежень, заборон, таємниць і таїнств до таких способів можна віднести використання елітарної (латинської) мови, обмеження конфесійних процедур спілкування з Богом, а головне, звільнення основної маси населення від письменності.

Особа, розчинена в структурно організованій групі у вигляді общини або цеху, втрачає здатність до адекватного сприйняття дійсності, а структурна організованість натовпу підсилює її бездумність, полегшує керівництво нею.

Відповідно до законів синергетики системна замкнутість середньовічного суспільства вела його до стагнації й руйнування. В першу чергу дифузним явищам став піддаватися інформаційний простір, коли опозиційні соціальні сили протиставили церковній ідеології своє таємне знання. Наприклад, різні інформаційні потоки у XII–XIII ст. призвели до створення релігійної концепції, що обстоювала особливий погляд на світовий суспільний процес. Інші ідеї і знання були властиві мусульманській ідеології, привнесеної до Європи в результаті хрестових походів.

Окрім релігійних існували і мирські форми закритої інформації — національно-державні, цехові, купецькі, а також методологія науки і технологія образотворчих мистецтв. Проте, в епоху Просвітництва була зруйнована монополія церкви на освітню діяльність. В інформаційному полі стали превальювати «вільні» академії замість феодальних університетів з їх строгою системою «порційного» розповсюдження інформації. Реформаційні рухи XIV–XVI ст., переклади священних книг Біблії на народні мови в Англії, Чехії, Німеччині, Словаччині також розширили інформаційне поле.

Руйнування феодальних інформаційних інститутів, у тому числі й освітніх, у XVII ст. набуло ще гостріших форм в результаті виникнення ідеології лібертинів (вільновідступників). Ця частина інтелігенції пом'якшувала трансцендентно орієнтоване пізнання, пропонувала до вивчення математику, механіко-фізичні закономірності, геометрію¹. Наукове знання проголошувалося незалежним від релігійно-церковних обмежень. Особливо значущим виявилось утвердження нової «громадянської» етики, основоположником якої вважається видатний філософ Самуель Пуфендорф, а його ідеї оформилися в книгу під назвою «*De officio hominis et civis*». Роздуми у вказаному творі про

¹ Спекторский Е.В. Очерки по философии общественных наук: Вып. 1. — Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1907. — 25 с.; Спекторский Е.В. Происхождение протестантского рационализма. — Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1914. — 67 с.

обов'язки громадянина не тільки підірвали традиції схоластичних шкіл, але й вивели питання про політичну моральність на рівень стандартного елемента в системі освіти для суспільного служителя релігії і для шкільного вчителя. Вона стала необхідною передумовою для відправлення ними своєї ідеологічної функції, тобто для ідейного виховання широкого кола підростаючих поколінь поза зв'язком з їх становими статусами. Дуже скоро відповідні ідеї стали основою політичної і юридичної освіти в Європі.

У працях видних представників природно-правової теорії Гуго Гроція, Томаса Гоббса, Христіана Томазіуса в центрі роздумів також опинялося питання про громадянську рівність людей, яка сполучалася з гідністю людини. Гідність же визначалася ступенем освіченості індивіда, тобто володінням соціально значущою інформацією, що мала відношення до практичних дій у сфері природничої науки, техніки і юриспруденції. На думку вказаних філософів, соціальна еволюція і добробут суспільства базуються на залученні в інформаційний і освітній процес якомога більшої кількості людей. Такі ідеї привели до того, що стали видаватися науково-популярні журнали, створюватися освітні установи, викладання в яких велось рідною мовою; набула розвитку наукова термінологія. У багатьох країнах Європи став формуватися середній ступінь освіти. Усі ці явища наближали наукову інформацію до широких кіл населення і сприяла демократизації самої науки.

В епоху Просвітництва стала формуватися доктрина освіти населення, включення в інформаційне поле як повноправних учасників усе більшого числа людей. Просвітницька діяльність уявлялася як основний чинник суспільного розвитку. Саме в цей період виникають і мультиплікуються ідеї про «свободу друку», натхненником якого став Джон Мільтон і його праця «Ареопагітика: Мова про свободу друку від цензури, звернена до парламенту Англії». Еволюціонує й форма правління, набуваючи в найбільш освічених країнах характеру «освіченого абсолютизму». Головний наслідок такого розвитку полягає в тому, що абсолютна монархія «допускала непряму й навіть пряму участь суспільства в управлінні... Самодержавна влада набувала нової зовнішності, ставала чимось на зразок особисто-конституційного абсолютизму»¹.

Видатні мислителі цього періоду затверджували пріоритет особистості, її свободи й гідності перед державними структурами. Ідеї просвітителів — Пуфендорфа, Вольфа, Локка, Монтеск'є, Вольтера, Руссо та інших про рівність, віротерпимість і гуманізм впливали на різні суспільні кола. Все це розхитувало доктрину божественних прав і влади богопомазаника — владики. Проте, елітарна інформація продовжувала існувати в руках небагатьох. Не обов'язково це був монарх, але, як правило, група осіб, що ухвалюють стратегічні державні рішення. Зберігалася й монополія на освітню діяльність, яка належала суб'єктам влади. Таке становище дозволяло виховувати частину населення в рамках державної ідеології. Саме третій стан, утворений з навчених і вихованих (інформаційно підготовлених) простолюдинів, повинен був консолідувати суспільство навколо монарха.

¹ Ключевский В.О. Курс русской истории: Ч. 5. — М.: Мысль, 1989. — С. 7.

Впродовж усієї людської історії можна констатувати прагнення будь-якої держави максимально засекретити свою діяльність, відгородитися від населення. Монопольне розпорядження інформацією дозволяє безконтрольно розпоряджатися державною владою, використовувати всі ресурси суспільства обмеженим колом осіб.

Сама реалізація владних повноважень, зокрема процес вироблення рішення, завжди носить і носить закритий характер. Причина цьому, перш за все, психологічна — немає сенсу обнародувати рішення, поки воно остаточно не визріло, інакше ставиться під загрозу авторитет влади. Але в процесі реалізації владних повноважень завжди присутній корпоративний дух, що відокремлює інтереси володарюючих людей від підвладних. Крім того, таїнство влади сприяє спробам деколи приховати за завісою таємності некомпетентність тих, що володарюють¹. Як підкреслював свого часу ще Карл Маркс, «загальний дух бюрократії є таємниця, таїнство»².

Відсутність свободи інформації особливо характерне для бюрократичної системи. Керовані суб'єкти, побоюючись несприятливих наслідків, повідомляють спотворені відомості про те, що відбувається, на верхні поверхи ієрархії. Вказівки зверху можуть ігноруватися, тлумачитися іншим чином, або якимось інакше видозмінюватися. Бюрократія також ретельно контролює інформацію, щоб зберегти свою владу по відношенню до інших суб'єктів соціальної системи. Дані про внутрішнє функціонування бюрократичного органу приховуються щоб уникнути можливості виявитися схильним до жорстокої критики з боку інших державних органів або груп лобіювання. Бюрократична еліта, маючи значну владу, схильна до корупції. Вона контролює інформацію, щоб приховати корупцію, а також неякісні або навіть небезпечні рішення. На практиці інформація є важливою частиною боротьби за владу, добробут і вплив. Бюрократи, володіючи інформацією, контролюють підлеглих і клієнтів. Для досягнення справедливішого і рівнішого суспільства необхідна боротьба за інформацію і її вільну циркуляцію. З появою традицій демократичного волевиявлення значно збільшився вплив засобів масової інформації, ретрансляторів громадської думки, на масову свідомість. Усе це в комплексі є потужним засобом боротьби за виборну владу між різними політичними угрупованнями. Як вважає Л. Кочубей, в Україні, наприклад, спостерігається процес переходу від традиційних виборчих технологій до витонченіших, які використовують засоби психологічного впливу на свідомість виборців³.

Інформація сама по собі служить основою дієвого функціонування економіки, політики, права. Наприклад, ринкові відносини вимагають повноцінної інформаційної сфери й інформаційних технологій, які виконують функції нервової системи у соціальному організмі. У сфері політики також демократичні

¹ Фатьянов А.А. Тайна как социальное и правовое явление. Ее виды // Государство и право. — 1998. — № 6. — С. 5–14.

² Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1955. — Т.1. — С. 272.

³ Кочубей Л.О. Выборчи технології. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. — 332 с.

норми не можуть здійснюватися, а демократичні інститути функціонувати без інформаційного плюралізму і якісно нових структур у сфері комунікацій, сприяючих ухваленню оптимальних рішень. У сьогоденних умовах досить гостро постає питання отримання й реалізації інформації. На думку Т. Стеценко, це зумовлено саме тим, що інформація за деяких умов може коштувати дуже дорого і навіть змінювати хід подій у суспільстві та державі. Але в такій запеклій боротьбі за «ласий шматочок» інформації інколи доводиться «закривати очі» на деякі норми, як законів, так і моралі. Трапляються й ситуації, коли отримуючи якісь дані, інформатори «дещо вносять корективи», цим самим змінюючи їх зміст і суть¹.

Нарешті, для впливу на державу особа й громадянське суспільство в цілому повинні володіти реально забезпеченими правами людини, перш за все, правом на інформацію, виступаючим гарантом функціонування усіх інших прав особи.

В даний час роль інформації неухильно підвищується, що виявляється в інтенсифікації інформаційних процесів у різних сферах, появи величезного числа ефективних інформаційних технологій, послуг, широкої комп'ютеризації, появи нових наукових дисциплін, таких як інформатика, інформологія, або формуванні особливої галузі правової науки — інформаційного права на базі правових норм, що складаються в соціумі, і регулюють інформаційні процеси.

Сучасний соціокультурний розвиток проходить під знаком експансії інформаційних технологій, що все посилюється, в самі різні сторони людської діяльності. Самі поняття інформації, інформаційних процесів усе ширше використовуються у природознавстві, суспільствознавстві, науках про мислення й філософських науках. Сьогодні мало хто сумнівається у визначальній ролі інформації в молекулярній біології, в теорії штучного інтелекту, в комп'ютерних науках, теорії зв'язку й комунікації, в теорії наукової інформації, в теорії управління. Похідні поняття «ера інформації», «глобальна інформаційна революція», «інформаційне суспільство», «інформаційний вибух», «інформаційна криза» все частіше зустрічаються не тільки в дослідницькій літературі, але і в ЗМІ. Людство стоїть на порозі відкриття нової наукової картини світу, де об'єктивним началом і підставою стає не речовина або енергія, а інформація².

Особливої значущості набуває дослідження соціальної інформації, що є об'єктивним знанням як формою ідеального в соціальних системах. Серед найважливіших властивостей соціальної інформації потрібно назвати те, що вона володіє економічною цінністю як джерело матеріального багатства, політичною цінністю як знання, необхідне для ефективного розвитку і самоврядування суспільних систем, соціальною й історичною цінністю, що відображає рівень освіти, культури і т. д.

¹ Стеценко Т.І. Право на інформацію як важливий принцип правової держави: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.urzona.com/index.php?option=com_content&view=article&id=675:2011-07-29-05-52-57&catid=81:2010-08-09-18-12-46&Itemid=105.

² Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманный общечеловеческая философия для XXI в. — М.: ВЛАДОС, 1994. — 334 с.

«Соціальна інформація є когнітивна інформація у соціальній формі, або суспільна форма індивідуальної свідомості, а соціально-інформаційний світ — це світ соціальної інформації, яка є не відомостями про соціальну форму руху матерії, а соціальною формою руху ідеального»¹. Соціальна інформація втілена в техніку й технологію, в цінності культури, в знання й досвід людей, у форми їх спілкування, у всю систему суспільних відносин.

Інформаційна економіка, інформаційна теорія вартості, проблема влади і доступу до інформації, соціологія знання, роль історичної інформації в духовному розвитку, логічна інформація як засіб соціальної комунікації, вплив соціальних ідей і цінностей на поведінку індивідуума, на формування стилю мислення — це неповний список проблем, що вимагають свого швидкого вирішення. Свою роль у процесі осмислення ролі й функцій інформації в сучасному суспільстві повинна внести і правова наука.

Інформаційне суспільство виступає як соціальна система, в якій наукова інформація (об'єктивне знання) стає вирішальним чинником соціально-економічних якісних змін: знання (достовірне і об'єктивне) стає основною продуктивною силою суспільства. Крім того, це соціальна система, що втілює в собі дійсні ідеї самосвідомості, тобто знання своєї суті, своєї нескінченності, свободи, що становить принцип права, моралі і всякої моральності. У соціально-інформаційному світі повинні бути втілені ідеї правосвідомості, етичні імперативи, дійсні цінності, наукові й філософські ідеї про організацію життєдіяльності суспільства, теоретичні знання про закони мислення, породжені розвиненою індивідуальною свідомістю.

Все це безпосередньо торкається соціально-правових аспектів життєдіяльності соціуму. Наприклад, які форми поєднання централізації, влади, управління й індивідуальної свободи можуть існувати в інформаційному суспільстві. Який результат є найбільш вірогідним при повній інформатизації: абсолютна централізація або децентралізація як управління суспільством, так і доступу до інформації? Іншими словами, чи буде посилена ієрархічна структурна організація сучасних систем або ж досягнемо цілісного взаємозв'язаного світу з функціонально розгалуженою ієрархічною організацією, де кожна ланка — органічна частина всієї глобальної соціально-інформаційної системи. Існує реальна перспектива інформаційного суспільства тоталітарного типу. Інформатика, зрідившись з бюрократичною владою, «...захолоне непохитною глибою і різко підсилить окостеніння вже існуючих адміністративних, економічних, політичних, ідеологічних структур за рахунок їх технічної інформатизації, за рахунок зростання кібернетичної озброєності»². Але концепція суспільства як гомеостатичної системи, що адаптується, теж недалеко пішла від можливої перспективи централізованої бюрократичної держави, оскільки економічні й політичні процеси характеризуються тенденцією до збереження рівноваги (гомеостазису) за рахунок

¹ Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — С. 21.

² Там само: С. 22.

придушення будь-яких збурень і нерівноважностей (нових партій, технологій, ідей).

Ключовими в новій соціально-технічній організації, що динамічно розвивається, є принципи самоорганізації, самоврядування, автономії. А інформаційні процеси відображають рівень організації. Ефективно управляти можна лише там, де є достатня інформація. Така управлінська інформація — вже не просто форма відображення. На передній план висувається в ній єдність відображення й організованої дії, внутрішньої й зовнішньої, її активна і творча роль.

Таким чином, інформаційне суспільство це децентралізована система рівнозначних, взаємопов'язаних підсистем, що динамічно розвивається: економічної, культурної, політичної. Інформаційна ж техніка виконуватиме роль технічного засобу швидкої, ефективної переробки знання, а також роль засобу для вільного і оперативного доступу до систематичного знання у формі систем баз знань, інформаційних банків даних та інших автоматичних інтегральних інформаційно-пошукових систем.

Особливого значення в інформаційному суспільстві набуває така функція держави як формування продуктивної інформаційної політики, що виступає найважливішою передумовою динамічного розвитку суспільства в рамках демократичного режиму і ринкової економіки. У сучасних дискусіях досить часто поняття «інформаційна політика» держави невиправдано звужується до спроб звести її до проблематики інформатизації, тобто створення сучасної електронної інфраструктури збору, зберігання, передачі й обміну інформацією. Невиправдано зводити проблеми інформаційної політики до питань технічного й інженерного порядку, незважаючи на важливість формування сучасних інформаційних мереж і баз даних, створення технічних можливостей для швидкого обміну інформацією.

Поширенням тлумаченням інформаційної політики є також тлумачення її в значенні «обмеження свободи інформації»¹, що також чревато перекосами, оскільки будь-які спроби державної влади і місцевих органів організувати потік даних про свою діяльність натрапляють на звинувачення у поверненні до тоталітарного минулого, в обмеженні творчої свободи авторів, що працюють у тих або інших засобах масової комунікації.

Один із способів подолання існуючої практики — виведення даної проблематики на вищий рівень осмислення, включення в інший філософсько-правовий і культурологічний контекст. Так, зокрема, неефективними є спроби побудувати інформаційну політику на основі обмежень смислотворчої активності тих або інших учасників інформаційного процесу. Найважливішим атрибутом продуктивної інформаційної політики буде зняття будь-яких обмежень на творчу свободу самовираження, смислотворчу діяльність в рамках

¹ Збірник «Міжнародні стандарти забезпечення свободи слова»: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.parliament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=7&iar_id=442&as=2; Ноевий Ю.М. Теоретичні аспекти інформаційної політики держави: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_31/Gileya31/P4_doc.pdf.

індивідуального існування, яка не зачіпає інтереси інших людей, не пов'язана з обмеженням їх свободи комунікації, пошукової й творчої активності.

Найбільш стисло зміст такої інформаційної політики держави можна визначити як забезпечення умов для повної свободи самовираження і розповсюдження ідей і символів не тільки в межах обмеженого інформаційного поля, наприклад, серед однодумців, але й у межах інформаційного простору. Проте, в даному зв'язку особливої значущості набувають ресурсне забезпечення інформаційного пошуку, продукування й розповсюдження інформації. Це обумовлено кардинальною зміною традиційних форм управління даним процесом, принциповими змінами умов надання таких ресурсів. Однією з організаційно-правових форм забезпечення вказаних процесів виступає принцип інформаційної відкритості сучасних держав¹.

Класична теорія демократії базується на положенні про те, що громадяни держави володіють рівними правами на управління суспільством, правами брати участь у процесі реалізації влади. Це конституційний принцип народовладдя. Згідно з теорією Джона Локка люди суверенні, а уряди є вмістищем влади, делегованої народом. Проте, даний принцип народовладдя піднімає питання про відповідальність сучасних урядів перед електоратом. Більше того, традиційні механізми відповідальності (вибори, опозиція, вільна преса) не є адекватними через складність соціальних і економічних проблем.

Поняття інформаційної відкритості все більш активно розробляється в правовій науці як необхідний елемент сучасних демократій. У зарубіжній літературі в основному використовується термін транспарентність², що перекладається дослівно як «прозорість». Транспарентність означає відкритий режим функціонування державних органів і доступність до інформації, що знаходиться в їх розпорядженні. Все наполегливіше дослідники звертаються до теми транспарентності у пошуках її суті. Часто висловлюються думки, що навіть за наявності згоди за принциповими елементами транспарентності залишається завдання вибрати відповідні моделі для гарантування такої транспарентності і визначення меж прав доступу. Таким чином, єдина і цілісна концепція транспарентності відсутня, хоча практично всі автори погоджуються в головному транспарентність — це відкритість для суспільного погляду управлінської системи суспільства і гарантовані права доступу громадськості до інформації.

Відкрите суспільство це суспільство з вільним потоком інформації від держави до громадян і від громадянського суспільства до держави. Вільна циркуляція інформації розглядається як сприяюча досягненню низки соціально значущих цілей, зокрема стабільності й поступального розвитку суспільства, мирного співіснування в сучасному світі.

¹ Круглий стіл «Інформаційний суверенітет та відкритість державної влади в Україні»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.niisp.org.ua/default-48.php>.

² Дыльнов Г.В. Диалог с властью: транспарентность в моделях отношения общества к государству. — Саратов: Научная книга, 2009. — 173 с.; Плызина Г.В. Транспарентность политического управления: опыт теоретико-методологического анализа. — М.: Изд-во РАГС, 2006. — 54 с.

Відкритість включає три основні рівні¹. Першим і найбільш важливим є доступ до інформації. Даний базовий рівень припускає доступність і зрозумілість інформації (мови, процедури і т. п.). Наступним рівнем є доступ до процесу ухвалення рішень: що стоїть за тим або іншим рішенням, чим воно викликано і чому саме дане рішення було ухвалено. Таке знання необхідне, щоб забезпечити відповідальність тих, хто приймає або впливає на ухвалення рішень, які стосуються сфери суспільних справ. За наявності такого рівня доступності інформації транспарентність може бути охарактеризована як ліберальна. Нарешті, третій рівень припускає відкритість процесу ухвалення рішень для участі неурядових і невладних груп, що і являє собою феномен демократичної участі й народовладдя. Даний рівень відкритості може бути охарактеризований як демократичний.

Термін «відкритість» може включати і можливість для кожного набутити знань про діяльність уряду за допомогою надання доступу до громадського обговорення, на якому повинні обговорюватися суспільно значущі рішення, а також за допомогою забезпечення доступу до носіїв інформації (документи й інші візуальні і аудіальні носії), на яких рішення фіксуються і які дають можливість заглянути в процес підготовки рішень.

Поняття «інформаційна відкритість» може позначати і загальний режим циркуляції і потоків інформації в суспільстві і, в той же час, особливу характеристику діяльності управлінських органів, коли велика частина використовуваної й створюваної цими органами інформації знаходиться у вільному для громадськості доступі.

Відкритість як принцип діяльності демократичного управління може включати декілька елементів. Основними виступають доступ до засідань органів, що реалізують владні повноваження, і доступ до офіційних документів; як найбільш ефективний розглядається доступ громадян до документів, що лежать в основі дискусій і рішень. Інформаційна відкритість також означає наявність права знати «хто що робить», кого лаяти і кого хвалити за законодавство, що безпосередньо стосується громадян. Виступати як слуга суспільства — це теж частина відкритості, що відноситься до відповідальності за роботу на загальне благо.

Необхідно відзначити, що аналіз поняття «відкритість» зазвичай тісно пов'язаний з принципом демократії. Їх можна назвати принципами-близнятами. Відкритість, звичайно ж, є для демократії засобом, але навряд чи демократія зможе розвиватися і вижити за відсутності відкритості. Людям потрібна інформація, інакше вони виключені з демократичного процесу. Зв'язок відкритості й демократії підкреслюється у низці джерел, коли мовиться, що демократія, якщо вона не повинна залишитися тільки формальним принципом відповідальності, залежить від наявності певних до-правових умов, такі, як вільні обговорення,

¹ Афанасьєва О.В. Право граждан на информацию и информационная открытость власти: концептуальные вопросы правового регулирования. — Саратов: Науч. книга, 2004 Типография «Новый ветер». — 168 с.; Ли Теин. Реформы и открытость. — М.: Вече, 2010. — 750 с.; Лепихова Л.А. Открытость политической власти: технологический анализ: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. — Р-н-Д., 2007. — 26 с.

що продовжуються, між опозиційними соціальними силами, інтересами й ідеями, в яких політичні ідеї виявляються і змінюють у цілому курс і з яких походить громадська думка, що формує зачатки політичних намірів. Це також припускає, що процес ухвалення рішень органами, що здійснюють суверенну владу і переслідуючі різні політичні цілі можуть бути в цілому усвідомлені й зрозумілі¹.

У середині дев'яностих років минулого століття звернення до теми відкритості і права доступу до офіційної інформації було викликано у зв'язку з питанням про забезпечення відповідальності в посткомуністичних країнах. Наприклад, Н. Корченкова вважає, що рух до більшої відкритості й транспарентності повинен бути початий, в першу чергу, в парламенті через його особливу соціальну роль². Він наполягає, що парламентська відкритість особливо важлива для демократії, оскільки одночасно забезпечує і відповідальність, і легітимність рішень безпосередньо вибраних представників, що здійснюють законотворчі й інші суспільні функції. Інакше не спостерігається політичної відповідальності і демократичної законності, незважаючи на «вільний і справедливий» характер виборів.

Прагнення зробити діяльність не тільки владних органів, але й бізнесу зрозумілішою й відкритою для суспільства засновано на переконанні, що в цих нових умовах корупція відіме. «За допомогою транспарентності ми зобов'язані підтримати програму «Порядок денний кінця сторіччя» в ім'я торжества адміністративної чесності й суспільної етики, а також з метою викорінювання політичної корупції й корпоративного хабарництва»³. Проте, керівники закритих, нікому не підзвітних, але процвітаючих режимів схильні вважати, що в умовах більшої транспарентності постраждає процвітання, перебільшуючи значення секретності в управлінні суспільством. Та й винести привілеї на суд громадськості не просто. Свого часу Європейський парламент — багіон демократії — відкинув вимогу про те, щоб члени парламенту реєстрували «подарунки», одержані ними від лобістів⁴.

Відкритість і транспарентність не вичерпується доступом до достовірної інформації. Ця ідея сприяє розвитку філософії вільного ринку. Ринок процвітає завдяки інформації, а транспарентність як режим функціонування свободи інформації в цілому заохочує розповсюдження інформації і таким чином є благом, гарантуючи розвиток вільного ринку. Крім того, цілком очевидно, що

¹ Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Самоврядування й управління: діалектика взаємозв'язку // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В.Я. Тацій. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. — Вип. 114. — С. 216–224.; Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Взаємодія органів державної влади й місцевого самоврядування: методологічні й управлінські аспекти // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 59 (№ 4). — С. 384–389; Дзьобань О.П., Руденко С.О. Механізми управлінської діяльності у перехідних соціумах: до визначення понятійно-концептуальних основ // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Post office». — 2007. — № 776. — С. 133–145.

² Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — 197 с.

³ Там само: С. 28.

⁴ Европарламент. Численность, история, факты: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.ostatok.net/Evroparlament_Anna_Zaborska_deputat.html.

навіть за наявності висококваліфікованої робочої сили, хорошого медичного обслуговування, здорового навколишнього середовища і широких можливостей політичного вибору суспільство мало чого досягне, якщо в країні не буде налагоджене отримання інформації, її обробка й ефективне розповсюдження.

Приведене вище дозволяє нам зробити наступний висновок. Відкритість — основоположна межа й необхідна гарантія демократії. Це підтверджується тими наслідками, які спричиняє за собою дія принципу відкритості і його істотним внеском у демократичний характер будь-якої системи. У зв'язку з цим, важко погодитися з аргументом, що демократія була можлива і за відсутності інформаційної відкритості як такої. За своєю природою демократія як плюралістичне суспільство завжди включала феномен відкритості. Здійснюване в даний час філософське осмислення соціуму, розуміння цінності прав людини і зростаючої персональної відповідальності за долю людства доводять, що демократія не в змозі еволюціонувати без належного проголошення й реалізації принципу відкритості.

Відкритість має складну структуру. Вона складається з декількох рівнів, які розрізняються за своєю глибиною й формами реалізації. Первинний і обов'язковий рівень відкритості — це доступ до інформації, що представляє суспільний інтерес. Таким чином, наявність доступу до інформації може виступати свого роду свідомством «відкритого» характеру системи. Відповідно, головне завдання сучасних демократій — забезпечити, принаймні, даний примітивний рівень. У свою чергу, можливість доступу до інформації може бути забезпечена у двох формах: гарантуванні права громадян на інформацію або в правовій регламентації й забезпеченні принципу відкритості й доступності для громадян суспільних установ і державних органів. Правове визнання однієї з цих форм може виявитися недостатнім для забезпечення доступу до інформації, що має суспільний інтересом. Проте, як свідчить законодавство і практика в зарубіжних країнах, цей вибір для кожного конкретного суспільства залежить від цілей і стратегії законодавця. Проте, законодавство на національному і міжнародному рівнях доводить прогресивне визнання права індивіда на доступ до офіційної інформації, що значно розширюється, викликане зміною погляду на взаємини між адміністрацією і громадянином.

У вітчизняній правовій теорії вже давно стали розроблятися питання інформаційної відкритості й вичерпного інформаційного забезпечення громадян як важливі елементи функціонування демократичного суспільства. Переважна більшість дослідників приходять до висновку, що за допомогою інформації політична система і її компоненти пізнають суспільні процеси, враховують зміни, що відбуваються і виробляють заходи дії. Разом з тим, інформація забезпечує в соціальному аспекті прямий і зворотний зв'язок між системою, її інститутами, іншими компонентами і населенням.

Фундаментальне дослідження інформаційної відкритості органів управління в державі зроблене ще за радянських часів А. Безугловим і В. Кряжковим¹.

¹ Безуглов А.А., Кряжков В.А. Гласность работы Советов. — М.: Юридическая литература, 1988. — 141 с.

Згідно з даною теорією, гласність — невід'ємний елемент демократичного суспільства, необхідна умова самоврядування народу, здійснення конституційних прав і обов'язків. За своєю сутнісною стороною гласність є специфічною формою і проявом інформації в суспільно-політичній сфері. Інакше кажучи, конституційне право громадян на інформацію знаходить своє втілення і в гласності, яка визначається як «політико-правова гарантованість відкритості, безперервної і достовірної інформації про соціально-політичні процеси суспільства, політичної діяльності всіх суб'єктів політичних відносин, функціонування всіх державно-правових інститутів. Іншими словами, гласність — це доступність суспільному ознайомленню, обговоренню, контролю будь-якої інформації, публічність, загальновідомість, доведення інформації до широкого кола громадян»¹.

Громадяни мають право знати про характер питань, що розглядаються органами державної влади і управління, про те, як вони готуються, про ухвалені рішення і їх реалізацію. Спеціальним аспектом гласності роботи органів влади і управління виступає гласність рішень. Вона гарантує доступність у плані ознайомлення юридичних розпоряджень для громадян.

Проблему гласності і державно-правової обізнаності громадян у радянській правовій науці досліджував Р. Сафаров, аналізуючи інформовану громадську думку як найважливішу передумову ефективного державного управління. На його думку, громадська думка утворює один з видів соціальної інформації і пронизує інші її види: політичну, економічну, юридичну. Вона володіє високою управлінською цінністю, оскільки є й первинною соціальною інформацією, і повідомляє дані про суспільні потреби, думки й волю, сигналізує про наявні й можливі суперечності².

Представницька система влади і суспільна думка утворюють два самостійні чинники, що впливають на управління, хоча вони й тісно пов'язані між собою. Такий самостійний характер суспільної думки вимагає належного інформаційного забезпечення громадян і гарантування реалізації права громадян на інформацію, якнайповнішого їх доступу до офіційних даних. Істотне значення також має розповсюдження управлінських знань у суспільстві, без яких, на думку Р. Сафарова, участь громадян носитиме лише формальний характер³. Тільки за наявності усіх цих умов суспільна думка буде в змозі публічно й гласно включитися в управлінський процес.

В результаті ігнорування громадської думки порушується рівновага між державним органом і соціальним середовищем. Ситуація стає конфліктною, коли між ними не досягається згоди. Розчарування в своїй здатності впливати на характер ухвалюваних рішень призводить до відчуження населення від влади, що викликає розузгодження у функціонуванні соціальної системи, нестабільність і, кінець кінцем, веде до регресу суспільства в цілому. Неприпустимість цього вимагає закріплення дієвої системи гарантій права на інформацію.

¹ Там само: С. 27.

² Сафаров Р.А. Общественное мнение и государственное управление. — Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1981. — 483 с.

³ Там само: С. 51.

Державно-правова обізнаність населення припускає, по-перше, гласність роботи державних органів, і, по-друге, відкриту циркуляцію в суспільстві інформації про їх діяльність¹. Гласність, на думку Р. Сафарова, не можна отожднювати з інформованістю. Вона нічого не повідомляє суспільству сама по собі. Це свого роду відкриті двері, через які повинна проходити інформація. Гласність, таким чином, виступає найважливішою умовою інформування. Відомості про діяльність державних органів можуть поступати і тоді, коли вони не інформують громадян про свою роботу.

Р. Сафаров робить висновок, що інформування населення про діяльність державних органів можна розглядати як специфічну функцію управління, об'єктивна потреба оформлення якої існує². Вона носить самостійний характер і одночасно сприяє реалізації інших функцій, синтезуючи все інші інформаційні елементи.

Широко поширене переконання, що секретність є філософією тоталітарної держави. Навпаки, демократичне суспільство вимагає більшого ступеня інформації доступної для забезпечення урядової відповідальності й інформованої участі громадськості. Важко не погодитися з цим твердженням, проте, даний підхід здається надзвичайно спрощеним. Це вимагає аналізу проблеми секретності.

Навряд чи допустимо розглядати секретність тільки як атрибут тоталітарної держави. Будь-яке державне утворення використовує секретність у своїй діяльності. Ядро секретності необхідне для будь-якої держави для здійснення її діяльності. Ця сфера включає військові й інтелектуальні секрети, певні сфери стратегічної економічної політики, поліція, деталі іноземної політики і дипломатії і тюремна безпека. Нації поводяться таким же чином як домовласники, зберігаючи у секреті від незнайомців систему безпеки проти злодіїв. Усвідомлюючи необхідність у самозахисті, населення приймає існування особливих груп, наділених особливою владою. В результаті, громадськість додає певній інформації статусу демократично санкціонованих секретів. Демократія б руйнувалася під тяжкістю розкритих секретів, а процес ухвалення рішень, що супроводжується суспільними дебатами, виявився б паралізованим.

Цілком очевидно, що функціонування демократії вимагає певного ступеня суспільного схвалення. Технічні секрети, такі як специфікація зброї, імена секретних агентів або військові накази битв або секрети, які союзники довіряють один одному — повинні бути збережені до певної дати і люди це приймають. Громадськість також приймає секретність для цілей переговорів. Жодна країна не може вести справи з іншими з питань національної безпеки без утримання частини життєвої інформації, яка у разі обнародування може загрожувати самому існуванню держави.

З іншого боку, інші секрети, навіть якщо люди не хочуть їх знати, не повинні триматися в таємниці. Люди повинні знати, наприклад, економічні уго-

ди, укладені урядом з іншими країнами і з приватними фірмами і банками. Вони повинні знати про урядові справи будь-якого сорту: від підстав, за яких засіб військової техніки оголошується проданим, до планів покупки землі місцевою радою. Вони повинні знати, якщо тортури або вбивства здійснюються поліцейськими або військовими офіцерами. І навіть якщо відсутня публічна реакція при виявленні таких фактів, це істотна частина демократичної відповідальності.

Слід відзначити, що вищі посадовці виконавчої гілки влади завжди наполягали на певному ступені конфіденційності, необхідної для ефективного здійснення повноважень. Це базувалося на тій принциповій підставі, що це сприяє вільному аналізу проблем без загрози професійній кар'єрі посадовців у вигляді політичної дискваліфікації за необережні зауваження або пропозиції, зроблені ними в ході вирішення питання.

Таким чином, можна зробити висновок, що, з одного боку, секретність необхідна, але часто спричиняє істотні спотворення механізму управління, суперечить ідеї демократії. Часто явище секретності не тільки сприяє досягненню конкретної мети. Воно дає відчуття реальній владі, що дозволяє маніпулювати поведінкою інших учасників суспільного життя, на основі відсутності у них необхідної інформації. Тому, зайва секретність може бути підтримана і навіть штучно викликана владними особами для утримання влади і використання її в своїх інтересах.

Причини офіційної секретності є по суті тими ж самими, що й для персональної секретності, тобто недоторканності приватного життя, що захищається законодавством. Звичайно, сфера офіційної секретності повинна бути набагато більш обмеженою, оскільки кінцевою метою управлінської діяльності є суспільне благо. В той же час, збиток від порушення державної таємниці є набагато більшим і серйознішим, аніж від порушення персональної таємниці. Надмірна відкритість не повинна ударяти по здатності працювати суспільних інститутів, яким потрібна хоч би деяка упевненість, що важлива стратегічна інформація не буде передчасно обнародована, а її конфіденційність сприятиме досягненню поставленої мети швидше й найбільш ефективним способом. Важливо знайти межу між необхідною й неприпустимою секретністю. Відкритість не виключає таємниці. Примирення цих явищ — виклик для сучасного демократичного суспільства.

Серед конститууючих елементів відкритості часто виділяють, з одного боку, право громадян на інформацію і, з іншого боку, принцип відкритого управління. Будучи двома сторонами однієї монети, і право доступу до інформації, і принцип відкритості (гласності) адміністрації забезпечують, в цілому, відкритість і транспарентність як важливі елементи демократичної системи. Право на інформацію — один з кроків до концепції відкритого уряду і відкритого суспільства. Воно припускає конкретні обов'язки органів управління, проте, з іншого боку, право на інформацію має потребу в наявності режиму відкритості в суспільстві, інакше так і залишиться нереалізованим. Таким чином, право на інформацію й відкритість — це різні феномени, хоча й тісно взаємопов'язані і взаємозалежні.

¹ Там само: С. 213.

² Там само: С. 242.

Забезпечити справжню демократію, свободу особистості й громадянського суспільства, їх цілісність і гармонію можливо тільки при безперервному, вільному обміні інформацією, який знаходить своє юридичне вираження в інституті права громадянина на інформацію. Дане право гарантує реальне і ефективне здійснення влади народом і його виборними органами, формує політичні установки, погляди, організовує, упорядковує відносини між людьми, створює особливий соціально-політичний клімат — клімат довіри в суспільстві.

Демократія базується на згоді керованих. Згода є реальною тільки тоді, коли це інформована згода. Якщо громадяни мають право брати участь в управлінні своєю країною (а вони, поза сумнівом, його мають в демократичній державі), вони обов'язково володіють і правом на інформацію, яка необхідна, щоб виробити свою позицію з питань, що знаходяться в полі діяльності органів управління. Від наявності доступу до інформації залежить і самоврядування¹.

Знаменитий вислів Джеймса Медісона свідчить, що народний уряд без публічної інформації або засобів її придбання це не що інше, як пролог до фарсу або трагедії; або, можливо, обох. Знання завжди управлятиме незнанням і люди, які мають намір бути своїми власними керівниками, повинні озброїти себе владою, яку дає знання².

Таким чином, інформаційна відкритість є провідним принципом сучасного механізму держави, направленим на досягнення ефективності управління і вдосконалення політичної системи в цілому. Гарантує й забезпечує принцип інформаційної відкритості право на інформацію, виступаючи найважливішою формою взаємозв'язку між суспільством, особою і державою в умовах інформаційної цивілізації і сприяючи досягненню обізнаності й самоцінності громадянського суспільства.

¹ Дзюбань О.П. Місце самоврядування як локальний простір буття людини: антропологічний підхід // Державне будівництво та місце самоврядування: збірник наукових праць / ред. кол.: Ю.П. Битяк та ін. — Х.: Право, 2010. — Випуск 20. — С. 60–66; Данильян О.Г., Дзюбань О.П. Самоврядування й управління: діалектика взаємозв'язку // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В.Я. Тацій. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. — Вип. 114. — С. 216–224; Дзюбань О.П. Соціальна реальність в контексті бінарностей «управління — самоврядування» та «самоорганізація — організація» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 61 (№ 6). — С. 345–350.

² Гамильтон А. Федералист: Политические эссе А. Гамильтона, Д. Мэдисона и Дж. Джея / Пер. с англ. Под общ. ред. и с предисл. Н.Н. Яковлева; Коммент. О.Л. Степановой. — М.: Прогресс: Литера, 1993. — 590 с.

Розділ 3

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

3.1. Людина в соціокультурному просторі інформаційного суспільства: концептуальні підходи до розуміння сутності

Аналізуючи у попередніх розділах перехід людського суспільства від індустріальної до інформаційної стадії розвитку, ми відзначали, що такий перехід приводить до якісної зміни не тільки умов людського буття, але й веде до модифікації самої природи людини. Сучасні інформаційні й комунікаційні технології, гена інженерія й біотехнології, а також нові технології виробництва їжі й енергії у глобальному масштабі принципово відкривають нові можливості входження людини в інформаційне суспільство і одночасно пред'являють особливі вимоги до її життєдіяльності й поведінки.

У сучасному світі засоби масової комунікації володіють значною символічною владою, адже вони репрезентують циркулюючі в соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність чи нееквівалентні їй, завжди відтворюють домінанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості¹.

Засоби масової комунікації, постійно трансформуючись під впливом загальнокультурних змін принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії, локалізують чи збільшують свої соціальні і просторові параметри та конструюють інформаційний простір соціуму. Вплив інформаційної компоненти на соціум різко посилюється з повою інтерактивних медійних технологій, а особливо Інтернету, який дозволяє не тільки споживати інформацію, а й брати активну участь у процесах вироблення та циркуляції інформаційних потоків. Як наслідок, інформація набуває цінності не тільки завдяки загальнодоступності, пізнавальності, економічності або політичному потенціалу, а й тому, що відкриває нові можливості для

¹ Краснокутська Ю.С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 621.

персоналізації та самоідентифікації особистості. Таким чином, новий інформаційний простір, генерований Інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості.

Суспільство, безперервно розвиваючись, встановлює свої власні закони, норми, цінності, правила поведінки. Як справедливо зазначає Л. Анпілогова, в умовах стрімкого вдосконалення інформаційних технологій і безмежного розвитку можливостей, що надаються ними, питання про ціннісні установки конкретної особистості стає одним з найактуальніших питань¹.

Формування нової людини — «людини інформаційної» — це одна з базисних характеристик інформаційного суспільства. У даній характеристиці важливими стають наступні визначальні моменти. По-перше, значущим є те, якою повинна бути особистість в умовах інформатизації. В умовах розгортання інформатизації кожне з діалектично взаємозв'язаних начал людини: фізичне, психічне й соціальне, вимагає спеціального урахування, оскільки тільки в цьому випадку нові можливості інформаційного суспільства можуть бути повною мірою використані для розвитку людини. Без урахування специфіки цих начал людини, інформатизація чревата негативними суспільними наслідками.

Кожна людина, вступаючи у суспільні відносини, одержуючи й передаючи певну інформацію, впливається в дане суспільство шляхом засвоєння й дотримання тих норм і правил, які історично в ньому склалися. І природно, що питання про роль суспільства в житті людини, так само як і питання про роль людини в житті суспільства, займає розум не одного покоління дослідників.

Різні галузі науки, що включають філософію, антропологію, соціологію, політологію й ін. розглядають феномен інформаційного суспільства, місце людини в новій соціально-економічній формації, а також вплив різних чинників соціальної, економічної й політичної взаємодії в нових умовах на особистість і на суспільство в цілому.

Багато проблем сучасної діяльності людини пов'язані з розумінням соціальних і комунікаційних процесів, які проходять процес деформації, обумовлений виходом людської цивілізації на новий етап соціально-економічного розвитку. Як було показано у попередньому розділі, багато авторів, що працюють у різних сферах наукової діяльності, досліджували проблеми, що стосуються інформаційного суспільства. Також безліч досліджень в самих різних галузях знань присвячено проблемам особистості, які виникають в умовах інформаційного суспільства.

Основними соціальними проблемами, пов'язаними з особистістю, в умовах інформатизації є:

- проблема мовної комунікації, що становить ядро інформатизації;
- проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що за-

¹ Анпілогова Л.В. Особенности информационной природы человека в современном социуме // Современные проблемы массовой коммуникации: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.

безпечує її формування й розвиток на користь громадян, організацій і держави. Проблема забезпечення інформаційної безпеки особистості означає її право на отримання об'єктивної інформації і припускає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає вільному формуванню й розвитку її особистості.

Впливами на особистість можуть виступати:

- цілеспрямований інформаційний тиск з метою зміни світогляду, політичних поглядів і морально-психологічного стану людей;
- розповсюдження недостовірної, спотвореної, неповної інформації;
- використання неадекватного сприйняття людьми достовірної інформації. Інформаційні впливи є небезпечними або корисними не стільки самі по собі, скільки тим, що управляють могутніми речовинно-енергетичними процесами. Суть впливу інформації якраз і полягає в її здатності контролювати речовинно-енергетичні процеси, параметри яких є на порядок вищими за саму інформацію;
- комп'ютерна злочинність, віруси. Спроба творців вірусів, як правило, молодих людей реалізувати себе у вірусотворчості пов'язана низкою причин: бажанням самостверджуватися, «прогриміти», а також відсутністю усвідомлених життєвих цілей.

Інформаційне суспільство як суспільство нового типу, має низку особливостей у порівнянні з попередніми типами суспільств. Відбувається різке збільшення кількості інформаційних потоків і технічних засобів, що не тільки забезпечує циркуляцію інформації в суспільстві, але й забезпечує життєздатність інформаційного суспільства, виявляє нові проблеми і труднощі у взаємодії різних соціальних груп. Соціальні комунікації і соціальна взаємодія в цілому відбуваються тепер по-іншому, аніж двадцять або тридцять років тому. У різних сферах людської діяльності спостерігаються процеси інтеграції, що спричиняють процес глобалізації. З'являється єдина глобальна комунікаційна система, що забезпечує людство великими обсягами досяжної інформації. Зміни у сфері виробництва, у культурному середовищі, у мовному середовищі спричиняють зміну в моделях поведінки людини. І ці моделі повинні бути осмислені й прийняті людиною.

Відповідно, при переході до інформаційного суспільства, змінюються соціальні відносини у цьому суспільстві. Так, наприклад, для сучасного суспільства характерні тенденції до концентрації, бюрократизації й монополізації у сфері масово-інформаційних процесів¹. Це примушує по-новому поглянути на певні зміни у структурі соціальної системи. З'являються нові форми комунікації, викликані розвитком глобальної комунікаційної системи. Важливою умовою для функціонування особистості в сучасному інформаційному середовищі стають процеси соціальної комунікації, які стали можливими завдяки віртуалізації сучасного суспільства. Перенесення процесів фізичної

¹ Сайкин Е.А. Многомерность личности как следствие мультипликации социальных ролей в информационном обществе: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — Новосибирск, 2011. — 20 с.

соціальної взаємодії в середовищі, симуляції актуалізує появу нового погляду на розвиток особистості.

Соціум сьогодні — це комунікаційна система, де постійно здійснюється обмін інформацією та думками, і де кожен член суспільства має право на доступ до інформації, на відстоювання власної позиції. Як зазначає С. Куцепал, комунікація пронизує всі соціальні процеси, проте має не лише позитивні, а й тривожні наслідки, оскільки призводить до віртуалізації (дереалізації) реальності, уможлиблює маніпуляцію свідомістю, перетворює людину у «розірваного» «часткового» суб'єкта, який перетворюється на «ретранслятора» повідомлень, наслідком чого стає втрата власного «Я», втрата особистості¹.

Віртуальність і дистанційний характер взаємодії дають підставу для подальшого розвитку теорії інформаційного суспільства і теорії соціальної взаємодії. Відповідно, стає необхідним новий погляд на соціалізацію й успішне функціонування особистості у новій структурі соціальної системи, де безліч форм взаємодії винесена у сферу віртуальної реальності.

Функцією віртуалізації є симуляція, тоді як її агентами виступають симулякри. Процес віртуалізації є соціальним феноменом і має тенденцію проникати у всі сфери соціуму та «життєвого світу» індивіда. Можна спостерігати тотальне взаємопроникнення та взаємодію повсякденної соціальної реальності і реальності віртуальної та стверджувати, що відбувається віртуалізація повсякденного життя, оскільки сам стан віртуалізації став або стає повсякденністю².

Однією з ланок, що об'єднує всю суспільну систему, є людина, котра водночас виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціальних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань і прагнень. Безпосередньо пов'язані з інформаційною сферою моральні цінності істотно впливають на поведінку й діяльність людини, формують всю систему її індивідуально-суспільних відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності й інформаційно фіксує взаємозв'язок матеріального й духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються внутрішньо взаємозалежні її інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Суспільство стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. З іншого боку, разом із соціально-економічними та політичними трансформаціями інформаційного суспільства відбувається процес переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моралі. Все це ускладнює процес формування особистості в нинішніх інформаційних умовах.

Деякі характеристики суб'єктів соціальних відносин також зазнають змін. Наприклад, аналізуючи соціальні комунікації в інформаційному суспільстві і порівнюючи їх з аналогічними процесами у попередніх типах суспільств не

¹ Куцепал С.В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 531.

² Уханов Є.В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — Х., 2010. — С. 11.

можна не враховувати нові форми комунікативної взаємодії, які виникають завдяки віртуальним формам комунікації. Саме тому не тільки саме інформаційне суспільство, а й внутрішня структура нових соціальних відносин і зокрема структура соціальної комунікації, є актуальними для подальшого вивчення. Індивідуальний суб'єкт є невіддільним від колективного і не може розвиватися відчужено. Оскільки суб'єкт залежить від суспільства, зміни у суспільстві також привносять зміну в його існування. У цьому плані особистість може розглядатися як суб'єкт нових соціальних відносин.

Численні концепції інформаційного суспільства припускають, що в структурі суспільства головна роль відводиться збільшенню ролі інформації і створенню розвиненої глобальної комунікаційної системи, тому в даному параграфі особистість розглядатиметься здебільшого як суб'єкт комунікації у віртуальному середовищі.

У сучасній філософії, особливо останніми роками, віртуальна реальність, розглядається як концептуалізація революційного рівня розвитку техніки й технологій, що дозволяють відкривати й створювати нові виміри суспільства. Суб'єкти взаємодії в умовах віртуальної реальності також одержують нові виміри свого буття. Множення контекстів для взаємодії, майданчиків для комунікації і додавання нових вимірів цим майданчикам для комунікації, робить вірогідною можливість появи багатовимірних суб'єктів соціальних відносин. Це дозволяє припускати можливість конструювання багатовимірної особистості в умовах віртуальності.

Мова йде про те, що реальність інформаційно-комп'ютерних технологій поставила перед людиною низку серйозних проблем, які змушують шукати шляхи подальшої продуктивної життєдіяльності. Іншими словами, як зазначає О. Панфілов, вплив глобалізаційних процесів на наше життя став настільки великим, що змушує підлаштовувати під ці процеси всю соціальну систему. Стосовно конкретної людини йдеться про виникнення нового типу мислення, оскільки сьогодні завдяки глобальним інформаційно-комунікаційним системам змінюється весь духовно-культурний простір життя. Адже комп'ютер, який увібрив всю систему новітніх комунікаційних технологій, вже став не просто технічним засобом, а своєрідним продовженням людини, доповнюючи її можливості й допомагаючи їй реалізовувати різні завдання, від суто побутових до високотворчих у сфері науки, мистецтва, освіти, техніки, політики тощо¹.

Перенесення соціальних практик з «фізичного» світу у світ віртуального вказує на загальносвітову тенденцію у сферах виробництва, споживання, освіти тощо. Ці процеси на рубежі ХХ–ХХІ ст. знайшли своє віддзеркалення на сторінках наукових праць, присвячених філософському аналізу світу віртуальності і процесів віртуалізації тих або інших сторін суспільного буття. Якщо визначати особистість через сукупність усіх суспільних відносин, то в контексті виявлення багатовимірності особистості актуальним стає вивчення

¹ Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні абрис: Монографія / За заг. ред. проф. Панфілова О.Ю. — Х.: Майдан, 2012. — С. 152.

участі в різних соціальних практиках, які переносяться у віртуальну реальність. І в цьому плані питання дослідження соціальних ролей і їх нових характеристик, що з'являються при комунікації у віртуальному комунікаційному середовищі, також набуває актуального характеру.

Інтенсивне застосування наукових знань більше, аніж коли-небудь, починає впливати на положення самої людини у світі, формування її як особистості, змінює сам характер людської діяльності. Людина повинна відповідати всім строгим запитам сучасного суспільства, знаходитися в гармонії з сучасними технологіями і науковими відкриттями. Змінюється і сама наукова діяльність, специфіка наукових досліджень. На перший план починають висуватися міждисциплінарні дослідження, широко застосовуватися комплексні дослідницькі програми, в яких беруть участь фахівці різних напрямів. Наукові дослідження починають носити все більш соціальний характер, картини реальності окремих сфер дослідження стають взаємозалежними, у зв'язку з чим особливо гостро ставиться питання про історичність, еволюційність наукового знання. У сучасній науці все більше усвідомлюється той факт, що неможливо побудувати таку картину світу, яка буде незалежною від людини, природи; така картина світу є ілюзією. Наукове знання складається не тільки з об'єктивних фактів, воно має і суб'єктивну складову, сучасна наукова картина світу є людинорозмірною¹.

Сьогодні динамічно експоненційно зростає кількість наукової інформації, котра зумовлює для людини можливості творчого вибору закономірних способів зміни або створення нових технологічних варіантів. І нарешті, це динамічний канал самоврівноважування різних форм соціального життя: управління та самоуправління суспільними об'єктами, процесами і системами всіх рівнів; поділу та інтеграції в опосередковано складних системах праці, науки і культури; регулювання економічного життя через фінансово-грошову систему; управління політичною, соціально-психологічною й екологічною сферами тощо².

Відповідно, буттєва вкоріненість сучасної людини в інформаційно-технічні детермінанти цивілізаційного розвитку, без сумніву, сьогодні стає актуальною та злободенною проблемою. У контексті цього Н. Лазарович слушно зауважує, що соціокультурні виміри інформаційного суспільства також зумовлені виникненням особливого типу автономії особистості: людина може змінювати свої корпоративні зв'язки, не будучи до них жорстко прив'язаною; вона може і здатна дуже гнучко будувати відносини з іншими людьми, долучатися до різних соціальних спільнот і різних культурних традицій. Світ, який постійно змінюється, обриває численні коріння минулого, змушуючи людину одночасно жити у різних традиціях, культурах, пристосовуватись до перманентно змінних соціокультурних та технічно зумовлених обставин.

¹ Стрихарь А.В. Информационное общество: проблема развития личности и современное образование: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://pws-conf.ru/pauchnaya/lss-2006/369-problemy-obrazovaniya-v-sovremennom-obschestve/>.

² Лазарович Н. Людина у світлі концепцій інформаційного суспільства: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10345/1/6.pdf>.

Ф. Фукуяма представляє майбутнє інформаційне суспільство високонатовим, багатоканальним суспільством, пронизаним мережами інформаційних систем, насиченого комп'ютерно-комунікаційними технологіями. Наукова концепція створює методологію конструювання моделей біотехнологічних перспектив людини. Висновки Ф. Фукуями цікаві не тільки в контексті інформаційної парадигми (тобто аналізу переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства), але і в контексті цивілізаційної парадигми — як досвід зіставлення країн Заходу і Сходу в умовах глобалізації інформаційних відносин.

Перехід від індустріального до постіндустріального, а далі — до інформаційного суспільства вимагає якісного переосмислення тих життєвих реальностей, які були визначальними в масовому суспільстві. Новий тип суспільства — це своєрідний поворот від всіх наших звичок, початкових посилок. Сучасна людина спрямована до активності, а розвиток інформаційних технологій веде до створення відкритого суспільства. Комунікативні процеси обумовлюють прояв нових якостей людської особистості, що розвиваються в епоху «третьої хвилі»: ініціативності, комунікабельності, різностороннього розвитку.

Ф. Фукуяма, констатуючи радикальну зміну світогляду людини, припускає, що людство йде до кінця історії й вершини прогресу. Нам цікавий цей погляд із-за сцієнтистського тлумачення Ф. Фукуямою сенсу історії. Цей погляд вписується в планетарно-ноосферне бачення світу, що допомагає вирішувати проблеми взаємодії людини і природи.

Як відзначає А. Назаретян, «події складаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде вимушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від тих, що сковують і прирікають його на звироднілість біологічних залежностей»¹.

Нарощування потужності техносфери, що розвивається за законами інформаційно-енергоємності на елементарний акт технічного прогресу, загрожує самому життю на планеті в глобальному масштабі. Техногенний тиск на природне середовище примушує останнє дрейфувати вбік від природної рівноваги, усталеної протягом мільйонів років. Техносфера, безмірно споживаючи біосферні ресурси планети, відчужує людство від природи, частиною якої воно є. За словами С. Харламова, «розвиток сучасної цивілізації, часто не контрольований, прийшов у конфлікт з природою і суттю самої людини... Аналізуючи ці дані, можна прийти, принаймні, до двох висновків: 1) необхідні надзвичайно не тільки природо- і ресурсозберігаючі технології, але й такі технології, які дозволили б берегти і раціонально використовувати людський потенціал; 2) необхідний новий рівень міждисциплінарної взаємодії наук»².

В ході розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова біоприрода, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства.

¹ Назаретян А.П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах) // Общественные науки и современность. — 1992. — № 5. — С. 179.

² Харламов С.Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Белгород, 2009. — С. 80–81.

«У ХХ ст., — відзначає В. Кутирев, — на Землі утворилися дві реальності, «два світи» — світ природного і світ штучного (*віртуального* — О.Д.). З одного боку, зберігається те, що може існувати без людини, з іншого — набуло небаченої значущості і власних законів розвитку те, що нею створено... Якщо це відношення загостриться до несумісності, до того, що один зі світів буде пригнічений або поглинений іншим, людина, як така приречена на зникнення. Або безпосередньо, в результаті біологічної деградації, або в результаті переродження в інший стан»¹. Така взаємодія біологічного й технологічного в людині призводить до екотехнологічної трансформації, яка, за словами С. Чувина, є «корінна зміна біосоціальної природи людини і її інтеграція з технікою й техносферою в цілому під впливом багатьох чинників, і, в першу чергу, — наукотехніки, (*інформаційної техніки* — О.Д.)»². Дослідник відзначає у зв'язку з цим три основних напрями трансформації людини: біологічний, етично-психологічний й соціокультурний.

Багато філософів ведуть мову про антропологічну катастрофу, яка безпосередньо пов'язана з руйнуванням і розпадом достовірно людського в людині, з негативними змінами в її природі й духовному світі, з глибокою і тотальною кризою людини. Ця криза, яка багато в чому стала наслідком віртуалізації людського життя, веде до втрати людиною підстав свого існування — природних, соціальних, культурних та інших, до зникнення самої перспективи до існування.

Чому виникла проблема пошуку нових вимірів людини? Перш за все, тому, що в традиційних вимірах (біологічний, соціальний, психологічний, синергетичний) не вдається створити про неї адекватного уявлення, яке дозволило б ефективно вирішувати життєво важливі для соціуму проблеми і забезпечити нормальний гармонійний розвиток суспільства в нових інформаційних умовах. Б. Юдін упевнений, що «безпосередня причина сьогоденнього звернення до питання про природу людини — це перспективи, деколи зовсім близькі, але частіше віддаленіші, таких дій на людину, які здатні викликати в ній глибокі й радикальні зміни»³.

У численній наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюється не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, але й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які здійснюють величезний вплив на все її існування — як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі й становленні нової людини відіграє інформація.

¹ Кутирев В.А. Естественное и искусственное: борьба миров. — Н. Новгород: Нижний Новгород, 1994. — С. 3.

² Чувин С.Н. К вопросу о направлениях трансформации человека // Социс. — 2007. — № 1. — С. 150–151.

³ Юдин Б.Г. Природа человека: конструктивизм против натурализма // Высшее образование в России. — 2005. — № 5. — С. 113.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у своєму бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер¹. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість ролевих моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» — це необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» — це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогеннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які обираються, стають короточаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли»². Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість»³.

Саме тому необхідно зосередитися на різних інтерпретаціях інформаційних технологій, під такою точкою зору, яка дозволить визначити моделі людини, розглянуті в різних концепціях, які внесли найбільш вагомий внесок у розуміння її місця й ролі у сучасному інформаційному світі. Оскільки, як переконливо доводить С. Харламов, між інформацією, інформаційними технологіями й людиною існує глибинний змістовний зв'язок⁴, то в даному параграфі основна увага буде зосереджена, перш за все, на концепціях М. Кастельса й Ф. Фукуями, де ця проблема розв'язується, на наш погляд, найбільш адекватно.

В інформаційному суспільстві, що формується, відбувається не тільки кількісне розширення застосування інформаційних технологій, але і з'являються

¹ Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. К.Ю. Бурмистрова и др. — М.: АСТ. — 795 с.

² Тоффлер О. Раса, власть и культура (перевод Поляковой Н.Л.) // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 281–282.

³ Там само: С. 287.

⁴ Харламов С.Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Белгород, 2009. — 166 с.

якісно нові форми комунікації. Інформація і знання, розміщені в мережі Інтернет, стають вирішальним ресурсом індивідуального розвитку, що дозволяє одержувати результати в різних галузях знання.

Головним принципом соціального самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є гнучкість, еластичність ідентичності, яка позбавлена «внутрішньої» центрації, вільно впускає в себе зовнішнє й також легко проникає в зовнішнє, граючи своїми ролями та уявленнями. Є. Уханов справедливо вважає, що умовою успішного самовизначення індивіда та його самоідентифікації в мережевих комунікаціях є «мережева» внутрішня структура індивіда — метастабільна, без центру, мозаїчна ідентичність¹.

Однією з умов вдалого самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є «розірваний», нецілісний характер свідомості, інакше було б складно сприймати реальність, якої «не існує». Це є однією з основних умов успішної соціалізації в процесі самовизначення індивіда. Нестійка, ігрова, ситуативна ідентичність характерна не тільки для мережевої реальності, але й для постмодерної ситуації в цілому. Визначальною рисою безпосередньо мережевих комунікацій є гіпертрофований вияв цієї тенденції. Це сприяє більш гнучкому соціальному конструюванню реальності порівняно з повсякденною реальністю.

Однією з важливих рис самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є взаємопроникнення віртуалізованої соціальної реальності та внутрішнього світу індивіда. Суттєвою відмінністю від повсякденної, «реальної» реальності є те, що актуалізація індивідом віртуальної реальності робить його частиною віртуальної реальності також за умови «неперебування» безпосередньо індивіда в мережі².

Людина є не тільки суб'єктом інформаційних комунікацій, які вона створює й використовує. Не меншою мірою вона стає й об'єктом дії інформаційних мереж, оскільки її життєдіяльність забезпечується ними. На думку Е. Фромма, «людина, застосовуючи своє розуміння фізичного світу до практичних цілей, підвищує свої внутрішні здібності, і їй необхідна комунікація, що відповідає її здатності мислити і творити»³. Тому, у наш час різко зростає значення комунікаційних мереж, що у край формалізують процес отримання інформації. З цього приводу Г. Аркадьєв підкреслює, що «умови «інформаційного суспільства» разом з реаліями природного, наочного, соціального й образно-знакового світу створюють реалії інформаційної мережі як ще одну умову розвитку й буття людини»⁴.

Інформаційні мережі існують з виникнення поштового зв'язку, потім телеграфу й телефону. Від первинної форми комунікації — листи колезі — до

¹ Уханов Є.В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — Х., 2010. — С. 12.

² Там само.

³ Фромм Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / Пер. с англ. Н.Г. Кротовской и др. — М.: Айрис-пресс, 2005. — С. 178.

⁴ Аркадьев Г.И. Влияние поля современных информационных технологий на личность в юношеском возрасте: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. — М., 2003. — С. 4.

сучасних — on-lain спілкування в мережі — такий, як справедливо зазначає С. Харламов, шлях розвитку комунікації¹. Значна частина економічної, наукової й суспільної діяльності є просто незбагненою без цих інформаційних мереж. Зважаючи на їх тривалу історію й поступовий розвиток, можна погодитися з думкою В. Гухмана, що прискорений розвиток таких мереж обумовлений «зростаючою інформатизацією сучасного соціуму, в якому від 1/3 до 1/2 — сциентистсько-технократично орієнтоване покоління, раціонально мисляче в інформаційних поняттях, виховане в інформаційному середовищі, сприймаюче і таке, що раціоналізувало її як повсякденний атрибут свого буття, не мисляче себе поза цим середовищем»². Саме наростання процесу комп'ютеризації викликає підвищений інтерес у наукових концепціях, в яких інформаційні мережі будуть інтерпретовані як ключова тенденція трансформації людини.

У зв'язку з цим, актуальним завданням філософсько-правового аналізу в контексті даного дослідження є розгляд становлення «нової» людини, яка виступає носієм нової інформаційної культури, є суб'єктом правових відносин. По аналогії з характеристикою людини, даною французьким філософом Ж.О. Ламетрі як «людини-машини», людину ХХІ століття, на думку Л. Скворцова, слід називати комп'ютерною і специфіка її полягає в тому, що вона «має систематичний контакт з універсальним інформаційним середовищем, і це радикальним чином змінює тип її ментальності — як несвідомі, так і усвідомлені реакції на події»³. Проте, необхідно не тільки «обійняти вширину» пізнання людини, вбудовувавши все під традиційні пояснювальні моделі, потрібно розібратися, що призводить до нової «комп'ютерної» людини, розглянути всі чинники, які відповідають за трансформацію людини. Одним з чинників стає розповсюдження інформації за допомогою невимірно більшого числа комунікацій, які є першими проявами лавиноподібного процесу, що радикально змінює місце людини у світі. Цю думку відобразив І. Негодаєв, кажучи мову про характерну межу інформаційного суспільства: «Головну роль у розвитку й функціонуванні всіх сторін, сфер, аспектів суспільства відіграє знання у вигляді інформації»⁴. Це і є докорінна відмінність сьогоденного дня від попередніх років.

Термін «комунікація» фіксує сам факт зв'язку між індивідами, факт перенесення інформації від одного суб'єкта до іншого, причому революційна зміна форми комунікації, значно підвищує швидкість передачі інформації. Така «комунікація на основі електричних і електронних засобів стала можливою завдяки процесам телефонізації, автоматизації, медіатизації, вінцем яких стала

¹ Харламов С.Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Белгород, 2009. — С. 52.

² Гухман В.Б. Философская сущность информационного подхода: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.08. — Тверь-Москва, 2001. — С. 11.

³ Скворцов Л.В. Информационная культура и цельное знание. — М.: ИНИОН, 2001. — С. 35.

⁴ Негодаев И.А. На путях к информационному обществу. — Р-н-Д: Издательский центр ДГТУ, 1999. — С. 72.

комп'ютеризація»¹. Проте, як стверджує В. Келле, «ці суб'єкти в мережах комунікації виступають переважно як джерела і споживачі інформації. Ці індивіди можуть мати різну наукову вагу, належати до різних професійних груп, виступати як члени тієї чи іншої наукової спільноти тощо»². Тому, людина перестає бути унікальною особою, оскільки вона оцінюється функціонально, виходячи з того, яку кількість і якість інформації вона здатна розповсюдити в мережі.

Виходячи з різкого зростання надшвидких і наддалеких форм комунікації, В. Сухіна ще на початку 90-х років минулого століття підкреслювала, що «розгляд різних видів комунікацій, їх особливостей дозволяє зробити висновок, що комунікація — це процес, тобто безперервна послідовність дій у часі. Користувач повинен бути не тільки активним учасником соціального інформаційного процесу, але й мати всі можливості для найбільш яскравого прояву своєї індивідуальності»³. Тому важливо осмислювати комунікаційний процес як явище, що накладає свої функціональні особливості, свою структуру на людину інформаційного суспільства.

Причому дані комунікаційні потоки не тільки не поглинаються як енергетичні ресурси, але й примножуються, змінюючи саму людину, її можливості й уявлення про себе й суспільство. На думку А. Нариньяні, «трансформація тільки починається, вона торкається кожного різною мірою, але ми вже не ті Ното, якими були 20 років тому, хоча ще й не такі, якими станемо через 10–20 років»⁴. Тим самим, комунікації беруть безпосередню участь у формуванні й відіграють вирішальну роль у створенні моделей нової «комп'ютерної» людини. Модель людини можна визначити як «упаковане знання», що несе цілком певну антропологічну інформацію, закодовану у спеціальну форму. І ця модель містить не тільки ту антропологічну інформацію, яка послужила її джерелом, у даному випадку це — інформаційна революція. Вона може містити потенційне знання, яке людина, «досліджуючи модель, може отримати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих потребах»⁵.

Моделі людини знаходять віддзеркалення в концепції М. Кастельса, який при аналізі нових форм суспільства опирається на поняття «комунікаційна система» і «мережеве суспільство»⁶. Філософське дослідження комунікацій включає проблему відношення глобальних мереж і людини. Аналіз даної проблеми дозволяє виділити відношення між мережею й людиною, визначаючи тим самим спосіб розгляду концепції М. Кастельса.

Для виявлення перспектив модифікацій природи людини, М. Кастельс провів фундаментальне дослідження, присвячене розгорненому аналізу сучасних тенденцій, що приводять до формування основ суспільства, яке він

¹ Бакланов И.С., Синельников М.Б. Философия науки и научно-информационной деятельности. — М.: Изд-во МОРУ; Ставрополь: Сервисшкола, 2002. — С. 222.

² Келле В.Ж. Наука как компонент социальной системы. — М.: Наука, 1988. — С. 113.

³ Сухина В.Ф. Человек в мире информатики. — М.: Радио и связь, 1992. — С. 53.

⁴ Нариньяни А.С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего // Вопросы философии. — 2008. — № 4. — С. 3.

⁵ Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 178.

⁶ Див. Розділ 2.

назвав «мережевим». Нові інформаційні й комунікаційні технології, будучи необхідним інструментом такої багатоаспектної трансформації, не є її причиною. Генезис мережевого суспільства значною мірою обумовлений ходом історії. На цей процес вплинули три найважливіші процеси 70-х років: інформаційно-технологічна революція, культурні й соціальні рухи, криза соціально-економічних систем. У цьому процесі, визначальну роль у житті людини відіграє інформація, проте необхідно розуміти, що інформація й обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації впродовж усієї історії людства. Тому нова людина формується в такому суспільстві, яке, на думку дослідника «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають в даний історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади»¹.

Передвісником поняття мережевого суспільства може виступати вислів А. Ракітова: «Будь-який індивід, група осіб, підприємство або організація в будь-якій точці країни і у будь-який час можуть одержати за відповідну плату або безкоштовно на основі автоматизованого доступу й систем зв'язку будь-які інформації і знання, необхідні для їх життєдіяльності і вирішення особистих і соціально значущих завдань»². Тому, мережеве суспільство — це не просто суспільство, де є інформація й людина, а й суспільство, де соціальні і технологічні форми соціальної організації пронизують усі сфери життєдіяльності людини — від економіки до повсякденного життя.

У роботах М. Кастельса представлений синтез емпіричних досліджень і аналітичної роботи, проведених автором у цілій низці країн. Вчений як відправну точку своїх роздумів використовує комунікації, як основні ознаки нового світопорядку, що формується. Виходячи з цього, основне положення концепції М. Кастельса полягає в тому, що інформаційна епоха позначає появу нової людини, яка виникає завдяки розгортанню мереж і пріоритетному значенню інформаційних потоків. Дослідник вважає, що «визначальні дії у всіх сферах людської практики роблять на основі інформаційних технологій, що такі дії організовані (у глобальному масштабі) в інформаційні мережі і зосереджені на обробці інформації (символів)». М. Кастельс представляє державу інформаційної епохи як новий тип мережевої держави, заснованої на мережі національного, регіонального, місцевого й локального рівнів. Він підкреслює, що таке використання інформації і знань веде до виникнення нової людської трансформації, причому значення даного переходу для історії людства таке велике, що він не може навіть бути зіставлений з переходами ані від аграрного до індустріального, ані від індустріального до сервісного господарства. Така інформаційна революція, за словами А. Ракітова, «здійснює зростаючий вплив на перебіг історичних подій, поступово змінюючи систему цінностей, світогляд і уявлення людей про саму людину, сенс її буття й призначення. Тому

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 42.

² Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. — М.: Политиздат, 1991. — С. 32.

філософська рефлексія над комп'ютерною революцією переростає у завдання осмислення соціально-історичної долі людства»¹.

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником соціальних трансформацій. Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані несвідомими діями її творця — людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології, за допомогою структуризації інформації й забезпечення її доступності здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної й масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. В сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності. У теперішній час агресія й насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності². Стало очевидним, як підкреслює О. Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, окрім прискорення взаємообміну культур і їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей³.

Наскільки ширшою є сфера застосування технічного, настільки менше аспектів людської діяльності залишаються незалежними від неї. Постійне зростання матеріальних і культурних потреб — причина розвитку промисловості і головний стимул технологічних удосконалень. Але технологічні інновації, крім досягнення своєї прямої мети — підвищення ефективності матеріального виробництва — одночасно розхитують і традиційні основи суспільного життя, і базу традиційної культури. Ці технологічні зміни істотно перетворюють не тільки місце існування людини, але і впливають на саму людину, на організацію всіх видів її діяльності, на взаємини між спільнотами людей на ринку сировини, товарів і послуг, на систему освіти і, нарешті, на норми й закони, що фіксуються і розвиваються законодавчою, судовою і виконавчою владою.

Усе вище сказане свідчить про те, що сьогодні різко актуалізується необхідність філософського обговорення самої проблеми взаємодії людини з інформаційним середовищем. На перший план виходить проблема успішної адаптації людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини невіддільна від питання про саму її суть, актуальну для філософів у всі часи. Вітчизняні й зарубіжні дослідники неодноразово звертаються до цієї проблематики. Інформаційне середовище, стаючи все більш важливою

¹ Там само: С. 14.

² Пилипчук В.Г., Дзьобань О.П. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір // Освіта регіону. — 2012. — №. 2: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.

³ Жидкова О.О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды: Электронный ресурс. — Режим доступа: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.

і невід'ємною частиною навколишнього середовища, пред'являє до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було вимушене адаптуватися до природного й штучно створеного інформаційного середовища протягом усього свого розвитку, проте, життя сучасної людини визначається новими реаліями, новими екологічними й соціальними обставинами.

Наведене вище дає достатньо повне уявлення про суть нового мережевого суспільства, його технологічні підстави, методологічні принципи і специфічні властивості. Важливо також те, що технічні досягнення у сфері комунікації визначають першу відмінність нової «мережевої» людини — середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються цілою низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі не вертикальних, а горизонтальних зв'язків.

Створення сучасного світового інформаційного простору поступово висуває нові вимоги перед людиною як духовно-суспільною істотою, здатною приймати виклики інформаційної цивілізації і нести відповідальність за власні дії та їх наслідки. Як зазначає Л. Овсянкіна, сучасний світ як система складних і суперечливих глобальних соціально-економічних, політичних, духовних, культурних та інформаційних взаємозв'язків активно підводить людство до вироблення нових цінностей і світоглядних орієнтирів, необхідних для його виживання сьогодні. В епоху, коли руйнуються минулі авторитети і стереотипи, дефіцит духовності може стати серйозною загрозою для подальшого розвитку сучасної цивілізації¹.

Вражаючим є прогрес комп'ютерів і телекомунікацій які послужили тому, що маловідома технологія Інтернет перетворилася на рушійну силу переходу до мережевого суспільства. Мережева структура проникає у всі сфери життя людини й суспільства: економіку, політику і культуру, і тим самим перетворює людину.

Як відзначає М. Кастельс, «незважаючи на всі спроби врегулювати, приватизувати й комерціалізувати Інтернет і системи, які входять до нього, мережі комп'ютерних комунікацій, як в Інтернеті, так і за його межами, характеризуються щонайширшим розповсюдженням, багатобічною децентралізацією й гнучкістю»². Кастельс вважає Інтернет технологічним базисом формування нової людини. На його думку сучасний Інтернет-мислитель уподібнюється енергетичній системі і електродвигуну, тому що «він здатний поставляти «інформаційну енергію» для будь-яких сфер людської діяльності»³.

Наступною важливою межею в «мережевій» людині М. Кастельса є трансформація простору і часу, яка стала також результатом інформаційної

¹ Овсянкіна Л.А. Філософський аналіз ролі духовних цінностей у розвитку сучасної цивілізації // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 64 (№ 9). — С. 224.

² Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 339.

³ Кастельс М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А. Матвеева, под ред. В. Харитоновна. — Екатеринбург: У-Фактория, 2004. — С. 8.

модернізації й розвитку комунікацій. Подолання відстані за допомогою комунікацій і швидких транспортних систем дозволяє людині проводити час спільно без просторового зближення, що робить можливим її включення в гнучкі міжтериторіальні структури, які еволюціонують у функціональні мережі взаємодії й нові форми зайнятості.

Подолання інформацією величезного простору за короткий проміжок часу, призводить до перегляду розуміння часу, який знищений швидкістю зв'язку між комп'ютерами. Цьому підпорядковано прагнення уникнути марних витрат часу, які призводять до втрати можливостей людини хоча б на секунду, що стосується організації праці. У концепції М. Кастельса, «позачасовий час» інформаційної епохи приходить на зміну біологічному часу більшої частини людській історії і хронологічному часу індустріальної ери. «Влада над часом, контроль над ритмічністю колонізували території й перетворили простір у процесі широкомасштабної індустріалізації»¹. Він вводить поняття «простір потоків», що поступово встановлюють панування над простором місць. У цих потоках представлена більшість стратегічно важливих видів діяльності, а людина облаштовує життя, накопичує досвід і набуває відчуття ідентичності. Сама ідентичність формується не на природних підставах, а на інформаційних (оскільки інформація, а не природні процеси, стає основним сенсом життя людей), тобто, є створеною самою людиною на основі проектів і програм.

Час, згідно з М. Кастельсом, має різну цінність і різний темп у цих двох різних просторах. Новий професійний клас великих міст прагне якомога більше зробити за 24 години, тим самим заперечуючи часові обмеження. Тут існує лише сьогоднішнє, причому не тільки в роботі, але і в житті. Для значної більшості людей, вкорінених у просторі місць, час має інше значення і набагато повільніший темп. Людина використовує час як основний ресурс для вирішення багатьох проблем. Парадокс полягає в тому, що ті, чий час має високу цінність, прагнуть знищити його несамовитими спробами витіснення з нього останньої краплі грошової вартості. Ті ж, чий час не має цінності з точки зору системи, використовують його як єдиний ресурс як для виживання, так і для життя, що означає великий ступінь особистого контролю над своїм часом. Простір потоків перевизначає поняття відстані і встановлює різні часові режими для мешканців двох форм простору.

Також, на думку М. Кастельса, нова людина з одного боку, позбавляється свого конкретного простору, тобто занурюється в безособовий «простір потоків» і виводиться в «передчасний час» миттєвих інформаційних повідомлень. З іншого боку, комунікації наділяють незадоволені пануванням такого негативного «передчасного часу» групи такою могутньою зброєю, як Інтернет, через що ці групи дістають можливість мимовільної самоорганізації й миттєвої концентрації своїх зусиль.

Наступною характеристикою нової «мережевої» людини є можлива втрата ідентичності і можливість анонімного доступу до наявної інформації. Весь

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 402.

цей світ зв'язаний телекомунікаціями, комп'ютерами і загальними джерелами інформації. Нові технології і мережева логіка зв'язують воєдино все цінне, виключаючи з цих зв'язків все і всіх, що не володіють цінністю ані як виробник, ані як споживач, незважаючи на їх пристрасне бажання бути включеними в ці мережі. М. Кастельс стверджує, що «приналежність до тієї або іншої мережі або відсутність такої разом з динамікою одних мереж по відношенню до інших виступають як найважливіші джерела влади і змін у нашому суспільстві»¹. Проте, сучасні суспільства здебільшого структуруються навколо протистояння мережевих систем і осіб, причому саме поява організаційних мереж, розповсюдження культури віртуальної реальності і розвиток технології викликає до життя наростання самотності, що допомагає людині протистояти агресивному зовнішньому світу.

Багато проблем господарського, економічного, політичного і культурного плану, зрештою, виявляються питаннями про ідентичність. Тому антропологічна проблематика тісно пов'язана з концептуальним полем самотності. «Теорія мережевого суспільства — це не просто аналіз глобальної інформаційної економіки. Ядро цієї теорії складає напруженість, що виникає між становленням мережевого суспільства й культурною ідентичністю»².

Розкриття проблеми ідентичності стосується безлічі взаємозв'язаних питань і понять. Серед них можна виділити соціологічні, філософські, біологічні, культурологічні поняття. Крім того, сама наявна сфера дослідження ідентичності в рамках сучасного інформаційного суспільства припускає аналіз інформації, управління, системи. П. Хіманен і М. Кастельс розкривають дану проблему на прикладі Фінляндії: «відсутність суті, що чинить сильний опір становленню інформаційного суспільства, є одним з чинників, що роблять Фінляндію цікавою в глобальному контексті»³. Пов'язано це з тим, «що всі ці особливості є результатом відносин, які відрізняються від глобальної тенденції, між інформаційним суспільством і національною ідентичністю. Фінська модель інформаційного суспільства побудована на фінській ідентичності»⁴.

До найбільш яскравих прикладів національної ідентичності може бути віднесена модель Японії. За словами В. Келле, «японській традиційній культурі не властивий західний індивідуалізм, але для неї органічним є визнання цінності сім'ї і працьовитості. Ця культура була використана для розвитку виробництва і, що дуже важливо, не тільки не ставила перешкод розвитку інноваційної діяльності, але сприяла її успіху»⁵. Враховувати національну ідентичність необхідно при антропологічному аналізі, тому що загальноприйнятий західний

¹ Там само: С. 415.

² Хіманен П., Кастельс М. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель. / Пер. с англ. А. Калинин, Ю. Подорога (гл. 4). Посл. Б. Кагарлицкий. — М.: Логос, 2002. — С. 142.

³ Там само: С. 142.

⁴ Там само: С. 143.

⁵ Келле В.Ж. Личность и культура в системе цивилизационных механизмов // Многомерный образ человека: Комплексное междисциплинарное исследование человека. — М.: Наука, 2001. — С. 165.

підхід «по суті, ігнорує культурний потенціал решти цивілізацій, як і серйозні кризові явища в розвитку найзахіднішої індивідуалістично-техногенної цивілізації в багатьох її проявах — від сфер політики й культури до економіки й природокористування»¹.

У контексті цього можна сказати, що децентралізовані, мережеві і глибоко вкорінені процеси людської зміни, що використовують інформаційні і комунікаційні інструменти і створюють нову людину, є новим алгоритмом соціальної трансформації. У зв'язку з цим, як справедливо зазначає С. Харламов, в сучасному суспільстві все більшої значущості набуває особистісне, продуктивне, творче, особливе². Суб'єктивне, національне, соціальне, виходять на перший план. Поняття ідентичності, яке охоплює і суб'єктивний час, і особисту діяльність, і національні особливості є однією з найважливіших характеристик «мережевої» людини.

Розділяючи поняття «віртуальний» і «реальний», М. Кастельс спирається на ідею початкової віртуальності нашого культурного досвіду, який посилюється засобами комунікацій і стає фундаментальною межею культури нової «мережевої» людини. Оскільки роль мереж полягає не в їх змісті, а в самому факті доступу до них, то якщо людина не знаходиться в мережі, то вона не зможе повноцінно брати участь в житті мережевого суспільства. Сама ж культура, визначена як «культура реальної віртуальності»³, виявилася значною мірою захопленою електронним гіпертекстом, який комбінує, артикулює й виражає сенси у вигляді аудіовізуальної мозаїки, здатної до розширення або стиснення, узагальнення або специфікації залежно від аудиторії.

Особливістю культури реальної віртуальності є те, що вона утворює систему, в якій сама реальність повністю занурена у віртуальні образи. Розвиток комп'ютерних мереж веде до формування специфічних віртуальних співтовариств, при цьому спостерігається широка соціальна й культурна диференціація. Важливим антропологічним аспектом стає проблема відчуження. І. Негодаєв особливо виділяє, що «пасивне споживання інформації формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один з одним, звужує персональний простір, призводить до втрати міжособового спілкування»⁴. Це призводить до того, формується клас професіоналів, які, управляючи зв'язками з глобальною економікою, здійснюючи їх сервісне обслуговування й контролюючи розвиток приватного бізнесу, утворюють місцеві суспільства, які живуть у новій інформаційній епосі. Але в цілому «становлення інформаційного суспільства породило канали трансляції соціокультурних норм і цін-

ностей»¹, що характерне для появи масової культури, маніпуляції свідомістю людини, що стає могутнім засобом антропосоціогенезу.

В результаті культурологічний аспект «мережевої» людини є важливим і сприяє появі на наших очах нового типу культури як «культури суспільства епохи інформатизації»². І. Негодаєв виділяє три її рівні: звичаї і традиції; сегменти культури, що забезпечують відтворення існуючих в даний час форм життєдіяльності; програму майбутніх форм життєдіяльності людей — етап, який і визначає сучасний етап розвитку культури. Необхідно також підкреслити, що «в епоху інформатизації зникає минула відмінність між матеріальною й духовною культурами»³, що інформаційне суспільство характеризується суперечністю еволюційних процесів в культурі — наявністю як диференціації, так і інтеграції.

На думку М. Кастельса, мережеві структури здійснюють вплив на гендерний чинник «мережевої» людини. «Нова самобутність, спрямована в майбутнє, — вважає М. Кастельс, — виникає не з минулої самобутності громадянського суспільства, якою характеризувалася індустріальна епоха, а з розвитку сьогоденної самобутності опору»⁴. До суб'єктів цього опору віднесені, перш за все, релігійні, екологічні, жіночі й феміністські організації і рухи. Аналізуючи гендерні характеристики інформаційного суспільства, М. Кастельс говорить про фемінізацію праці, заміну «організаційної людини» на «мобільну жінку», підкреслюючи, що ці риси в цілому характеризують трудову сферу й систему виробничих відносин. Він відзначає, що для мережевого суспільства характерна загальна криза патріархату. На його думку, «культурна революція в жіночій соціальній поведінці, сексуальності, в репродуктивних технологіях і поведінці, опір цим процесам чоловіків, центрована на «я» культура, індивідуалізація життєвих зразків і ослаблення впливу держави, зацікавленої в збереженні патріархізму — все це процеси, які, з одного боку, зрушують, а з іншого — самі виявляються можливими тільки за умови зрушення міжособових відносин від нуклеарної сім'ї до системи мережевих відносин. Те, що залишилося від сім'ї, трансформувалося в партнерство, яке є мережевими вузлами. Сексуальність відокремилася від сім'ї і перетворилася на споживчий образ, стимульований і симульований електронним гіпертекстом. Тіло стає вираженням ідентичності»⁵.

Людина «втрачається» у світі інформації і не встигає цю інформацію успішно обробляти й використовувати її на користь свого «біосферного» життя. Як відзначив Д. Тапскотт, «ера Мережевого Інтелекту — це ще й ера потенційного ризику. Для окремих громадян, організацій і суспільств, які не встигають влитися в струмінь, розплата наступить швидко»⁶.

¹ Там само: С. 100.

² Там само: С. 91.

³ Там само: С. 95.

⁴ Кастельс М. Могущество самобытности // Новая постиндустриальная волна на западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 300.

⁵ Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. — Brit. J. of Soc. — 2000. — № 51. — Р. 14.

⁶ Тапскотт Д.Д. Электронно-цифровое общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. — К.-М.: Рефл-бук, 1999. — С. 14.

¹ Ирхин Ю.В. К вопросу о кросскультурных исследованиях: Восток-Запад // Социологические исследования. — 2005. — № 2. — С. 132.

² Харламов С.Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Белгород, 2009. — С. 64.

³ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 316.

⁴ Негодаев И.А. На путях к информационному обществу. — Р-н-Д: Издательский центр ДГТУ, 1999. — С. 183.

Функціонування мережевого простору неможливе без комп'ютерної техніки. Проте, як явища культури вони в масовій свідомості перестали асоціюватися один з одним. Вчений, що розмірковує над шляхами удосконалення штучного інтелекту, може взагалі не користуватися Інтернетом, і, навпаки, людина, що не має ніякого поняття в інформатиці, здатна створювати видатні мережеві проекти. Якщо найважливішою характеристикою настання технічної ери вважалася поява величезної групи людей — техніків, зайнятих виключно обслуговуванням техніки, то нині число людей, що професійно працюють в мережевому просторі, значно збільшується. Ці факти демонструють, що мережева реальність сьогодні стає однією з головних сфер людського життя. «Технічна думка дотепер є переважно виразом інтелектуальної, наукової діяльності, тоді як мережевий простір — найважливіша частина масової культури»¹. Мережеве суспільство виглядає нераціональною сферою, воно не бажає формалізуватися й організуватися, воно бажає жити й розширювати себе без жодних обмежень.

З питання впливу на моральний світ людини мережевої реальності висловлюються діаметрально протилежні точки зору, неначе йдеться про абсолютно різні явища. Оцінки коливаються від визнання світової мережі головним розсадником пороку до віри в можливість вирішення всіх соціальних проблем. «Криза традиційних людських форм комунікації необхідно спричиняє собою кризу моральності, оскільки вона за своєю суттю є уявленнями про ідеальні відносини між людьми»². За допомогою мережевого простору можна вивчати мови, знайомитися зі світовою культурою, брати участь в інтерактивних конференціях. Іншими словами, перед людиною є вибір: використовувати мережу як розвагу, або з її допомогою займатися власною освітою. І цей вибір залежатиме не від факту наявності Інтернету, а від виховання й соціального оточення людини. На відміну від спілкування з людиною технікою, яке носить знеособлений характер і примушує бути такими ж тих, хто ставить своє життя в залежність від подібного спілкування, мережева реальність є місцем прояву яскраво виражених особових якостей.

З цього виходить, що головний вплив на трансформацію людини здійснюють інформаційні й комунікаційні технології. Технологічний розвиток можна розглядати як відхід від початкових умов людського існування. За інформаційними технологіями слідує біотехнології, які вже можуть змінювати нас самих, а не характер наших дій. Доречно погодитися з думкою С. Харламова, що усвідомлення передумов створення біотехнологічних перспектив людини, в яких провідну роль відіграє етика науки й технології — одне з головних питань антропологічної полеміки нашого часу³.

¹ Скворцов А.А. Мировоззренческие и теоретические основы этических исследований виртуальности // Искусственный интеллект: междисциплинарный подход. — М., 2006. — С. 415.

² Там само: С. 416.

³ Харламов С.Ю. Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Белгород, 2009. — С. 68.

Сучасна наука і техніка, зберігаючи загальну установку на перетворення об'єктивного світу, втягує в орбіту людської дії принципово нові типи об'єктів, які змінюють тип раціональності й характер діяльності, що реалізується у виробничих і соціальних технологіях. На думку В. Степсона, «йдеться про складні системи, що саморозвиваються, серед яких головне місце займають людинорозмірні, які включають у себе людину як свій особливий компонент. Зразки таких систем — біосфера як глобальна екосистема, біогеоценози, об'єкти сучасних біотехнологій, соціальні об'єкти, системи сучасного технологічного проектування, складні інформаційні комплекси й системи штучного інтелекту»¹. При вивченні людинорозмірних об'єктів пошук істини виявляється пов'язаним з визначенням можливих напрямів перетворення такого об'єкта, що безпосередньо торкається гуманістичних цінностей.

В результаті складається багатовимірна структура відносин, яка володіє згуртованістю й лояльністю у відношенні один до одного. Визначальними в біотехнологічних перспективах людини є інформаційні технології і саме з їх допомогою відбувається вироблення нових смислових орієнтирів і цінностей сучасного суспільства. Аналізуючи зв'язок технологічної інновації зі станом знання, М. Кастельс писав, що «технологічна інновація не є ізольованою подією, вона відображає даний стан знання, конкретне інституційне й індустріальне середовище, наявність необхідної кваліфікації, щоб описати технологічну проблему й вирішити її»². Цикл таких передумов привів до нової інформаційної ери, що ґрунтується не стільки на механічній техніці, скільки на інтелектуальних технологіях, що дозволяє говорити про новий принцип суспільної організації.

Як відзначає М. Кастельс, «в кінці двадцятого століття ми переживаємо один з ... рідкісних в історії моментів. Момент цей характеризується трансформацією нашої «матеріальної культури» через роботу нової технологічної парадигми, побудованої навколо інформаційних технологій»³. Стрибок-подібний розвиток інформаційних технологій йде врозріз з можливостями людського чинника. Людський чинник виявився серйозною перешкодою на шляху широкого впровадження інформаційних технологій не тільки в тих, що розвиваються, але і в розвинених країнах.

У зв'язку з цим, Б. Козлов ще в кінці 90-х років минулого століття писав, що «виникла щонайгостріша проблема невідповідності практично необмежених технологічних можливостей сучасної техніки, з одного боку, і стану суспільної свідомості й цілей життєдіяльності, що залишилися в основних рисах і принципах на рівні світогляду індустріальної епохи — з іншого»⁴.

¹ Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. — М.: Институт философии, 1994. — С. 141.

² Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 56.

³ Там само: С. 49.

⁴ Козлов Б.И. Современная техника: в поисках оснований постиндустриального развития // Высокие технологии и современная цивилизация. — М., 1999. — С. 42.

«В інформаційні технології, — стверджує М. Кастельс, — я включаю, як і всі, *сукупність* технологій в мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (машин і програмного забезпечення), телекомунікації / віщанні й оптико-електронній промисловості. На додаток, на відміну від деяких аналітиків, я включаю у сферу інформаційних технологій генну інженерію і безліч її досягнень і застосувань, що розширюються»¹.

При виявленні майбутніх антропологічних змін, необхідно відзначити етичні наслідки технологічних змін. Як відзначає Е. Фромм, «людина реагує на зміну зовнішньої обстановки тим, що змінюється сама, а ці психологічні чинники, у свою чергу, сприяють подальшому розвитку економічного й соціального процесу»².

Протилежна точка зору приводиться А. Медушевським, який пише, що «глобалізація й інформаціоналізм породжують якісно нові технічні умови, але вони не змінюють природи людини й мотивів її поведінки»³. Комп'ютеризація створює реальну можливість подолання розриву між двома культурами — природознавством і точними науками, з одного боку, і гуманітарними з іншого. У цьому сенсі комп'ютеризація сучасної науки окреслює контури науки майбутнього, що характеризується «розмиванням» меж між відособленими раніше культурами, становленням нового стилю мислення, збільшенням можливостей розвитку духовного, інтелектуального світу людини як дійсного мірила суспільного багатства.

Виходячи з цього, за словами А. Ракітова, «по відношенню до інформаційних технологій людина повинна зробити особливий, наддетермінуючий історичний вибір, заснований на чіткому розумінні страхітливої сили пов'язаних з ними негативних наслідків, а також конструктивних, позитивних можливостей»⁴.

Проте інтеграція людства й інформаційних технологій призводить до негативних наслідків. Наприклад, американський футуролог Е. Тоффлер приводить міркування Д. Міллера про душевне здоров'я людини: «Механізм людської поведінки ламається під дією перевантаження інформацією... але вже зараз, не розуміючи її потенційного впливу, ми збільшуємо швидкості змін в суспільстві. Ми тиснемо на людей, примушуючи їх адаптуватися до нових ритмів життя... ми спонукаємо їх обробляти інформацію з набагато більшою швидкістю. Тому можна не сумніватися, що ми піддамо їх свідомість перебудженню»⁵.

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 246.

² Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. Г.Ф. Швейника. — М.: Прогресс, 1990. — С. 246.

³ Медушевский А.Н. Экономика и общество в информационную эпоху // Экономический журнал ВШЭ. — 2001. — Т. 5. — № 1. — С. 121.

⁴ Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. — М.: Политиздат, 1991. — С. 47.

⁵ Тоффлер Э. Шок будущего / Пер. с англ. — М.: Издательство АСТ, 2001. — С. 386.

Таким чином, нова мережева форма організації сприяє становленню нової «мережевої людини», причому комунікації беруть безпосередню участь у формуванні й відіграють вирішальну роль у трансформації такої людини. Перша відмінність нової «мережевої» людини — середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються цілою низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі горизонтальних зв'язків. Другою важливою межею в «комп'ютерній» людині М. Кастельса опиняється трансформація простору й часу, яка стала також результатом інформаційної модернізації й розвитку комунікацій. Третьою характеристикою нової «мережевої» людини є втрата ідентичності. Культура «віртуальної реальності» стає фундаментальною четвертою межею нової «мережевої» людини. П'ятою відмінністю є гендерні зміни. Основною суперечністю мережевого суспільства, що формується, і людини, є суперечність між глобалізацією світу й ідентичністю конкретної людини, між віртуальним простором і присутністю в ньому малих етнічних і культурних груп, що претендують на збереження ідентичності.

Найважливішою характеристикою інформаційної цивілізації є необхідність організації й відбору інформації. Одним з основних питань, що стоять перед сучасним суспільством повинне стати питання не просто про отримання, але й про відбір інформації. Неконтрольована, неорганізована інформація не може стати соціальним ресурсом, освітньою базою. Структурована інформація — цінність, розрізнена ж створює хаос, інформаційні деструкції людської свідомості.

З іншого боку, дистанційованість сучасної людини від собі подібних, її свого роду ізолюваність призводить до того, що в ній розвивається внутрішня вимога діалогу, необхідність комунікації. Особливістю сучасного суспільства є те, що постійно впровадження технологічних нововведень веде до того, що люди постійно прагнуть бути разом, виникає інтерес іншого типу — тяга до комфорту, душевності, гуманізації всього життєвого простору, гуманізації сфери освіти. Інакше кажучи, виникає потреба в таких фахівцях як вчителі, юристи, бібліотекарі, архітектори, репортери, соціальні працівники і т. п. Спроба перерости з масового індустріального суспільства, приводить до різнопланового прояву людської індивідуальності.

Сучасний етап у розвитку суспільства є таким, що людині все швидше і швидше доводиться переходити від звичного способу життя до якісно нового. Головні зміни повинні відбутися в свідомості людей, в першу чергу, відносно розуміння того, що основою сучасного суспільства є розвинена особа, у якій існує можливість вибирати. Людина повинна зрозуміти, що сучасні знання технології — це основний потенціал майбутніх інновацій. Розвиненість сучасного суспільства, технічна оснащеність інститутів гуманітарної сфери дає можливість розвиватися висококваліфікованій універсальній особистості. Одним із завдань сучасного суспільства, якщо воно дійсно піклується про своє майбутнє, повинне стати формування уміння пошуку й відбору інформації, яка в єдності з новітніми технологіями її обробки виступає стратегічним ресурсом соціального прогресу.

Результати узагальнення сучасної наукової літератури дозволяють констатувати, що серед переваг, які демонструє нам нова інформаційна епоха, можна виділити наступні¹:

- високий рівень взаємодії комп'ютерів з людиною. Комп'ютер виступає в ролі персонального помічника людини, він здатний взяти на себе функції всіх існуючих засобів масової інформації відразу. Це означає, що людина отримує можливість вибирати ті види засобів масової інформації, через які вона хоче одержувати й передавати ідеї;
- оскільки інформація може бути представлена у видовому різноманітті, людині надається можливість багатобічно розглянути ідеї або проблеми і звести воедино інформацію від різних джерел. За допомогою комп'ютера можна одержати не просто статистичні викладки, а наочні моделі, які описують і перевіряють теорії, що суперечать одна одній, забезпечують можливість більш наочного «бачення» світу;
- нові можливості у вирішенні проблеми успішної адаптації людини в інформаційному середовищі відкриваються з розвитком низки передових інформаційних технологій, зокрема Інтернет. Перш за все, розширюються когнітивні й комунікативні можливості людини, використання нових засобів комунікації принципово знижує витрати передачі інформації, спрощує й стрімко прискорює процес створення нових соціальних спільнот, члени яких територіально розсіяні, відповідно, розширюються соціальні мережі взаємодії.

Життєдіяльність сучасної людини тепер реалізується на шляхах все більш активного спілкування з технічними пристроями; якщо раніше вони були як би продовженням людських рук і сприяли посиленню її фізичних потенцій, то виникнення комп'ютера різко змінило положення: він грає роль співробітника, що спільно виконує складну інтелектуальну роботу.

Людина потенційно готова жити і працювати в якісно новому інформаційному середовищі, адекватно сприймати його реалії і, більше того, успішно розвивати його. Таким чином, це змінює не тільки умови життя людини, але і її саму.

Проте, ці зміни носять суперечливий характер, що пов'язано з багатьма вельми різноплановими чинниками, наприклад, з необхідністю виділення значних ресурсів суспільства, з неминучою і нерідко хворобливою ломкою різних структур (соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних, чисто інформаційних тощо), з труднощами культурно-психологічної адаптації людини до нетрадиційних інформаційних засобів і технологій. Ко-

¹ Брижко В., Базанов Ю. Е-майбутнє та інформаційне право. — [2-е вид., доп.]. — К.: НДЦПІ АПРН України. — 2006. — 302 с.; Жидкова О.О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды: Электронный ресурс. — Режим доступа: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc; Ижболдин В.А. Информационные сети: соотношение индивидуального и общественного сознания // Вестник Московской государственной академии делового администрирования. — 2011. — № 3. — С. 67–73; Попова С.Л. Личность в процессе перехода к обществу знаний: социально-философский анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — Р-н-Д., 2011. — 150 с.

ротше кажучи, цей процес не можна представляти як суто позитивне явище, без недоліків, витрат і небажаних наслідків.

Один з найсерйозніших моментів, який необхідно враховувати в першу чергу, — можливий негативний вплив новітніх інформаційних засобів і технологій на здоров'я людей, особливо дітей і підлітків. Крім того, зараз, в епоху різкого зростання ролі комп'ютерної техніки, проблема збереження самобутності людської особистості набуває особливої важливості як у сфері теоретичного осмислення місця людини в сучасному суспільстві, так і у зв'язку з назрілою необхідністю нових підходів до виховання людини. Існує побоювання, що комп'ютеризація діяльності фахівця, вирішення пізнавальних задач, що не володіє фундаментальною культурою, здатна перетворити людину на придаток машини, позбавити її здатності до творчої діяльності.

Багато дослідників заговорили про виникнення людини нової культури, демонструючої залежність трансформації свідомості від використання абсолютно нового для людської руки інструменту — кнопки. І дійсно, користувач персонального комп'ютера проводить за ним стільки часу і так швидко звикає до механізмів роботи, що можна стверджувати, що кнопка стає новим культурним артефактом.

У світі глобальних інформаційних потоків, неконтрольованого зростання інформаційних ресурсів і необмеженого доступу до них людина стикається з проблемою переробки інформації, вибору необхідної для себе діяльності. І тут комп'ютер не помічник, він може лише видати результат пошуку, але аналіз інформації — завдання людського мислення. А воно не завжди готове до цього вибору, і тоді настає зниження сприйняття й розумових здібностей.

Інша проблема — психологічна залежність від нових інформаційних технологій. Наприклад, В. Логінов виділяє наступні характеристики цього феномена²:

- залежність від комп'ютера, тобто обсессивна² пристрасть до роботи з комп'ютером (ігри, програмування тощо)
- «інформаційне перевантаження», тобто компульсивна³ навігація по WWW, пошук у віддалених базах;
- патологічна схильність до опосередкованих Інтернетом азартним ігор, аукціонів, онлайн, або електронних покупок;

¹ Логінов В.А. Интернет: все ли так просто? О психологических проблемах использования сети Интернет в образовании // Гуманитарные науки. — 2002. — № 2. — С. 154–156.

² Обсессия (лат. *obsessio* — «облога», «охоплення») — синдром, що являє собою виникаючі у людини періодично, через невизначені проміжки часу, нав'язливі небажані мимовільні думки, ідеї або уявлення. Людина може фіксуватися на таких думках, і при цьому вони викликають негативні емоції, причому таких думок важко позбавитися або управляти ними.

³ Компульсивний (англ. — *compulsive*) — такий, що відноситься до свідомих думок, від яких як відчуває суб'єкт, він не може відв'язатися, і до дій, які вимушений виконувати. Суб'єкт не може опиратися ані тим, ані іншим, а невиконання їх призводить до тривоги, до неврозу нав'язливих станів.

- залежність від кібервідносин, тобто від соціальних застосувань Інтернету: від спілкування в чатах, групових ігор і телеконференцій, що може в результаті призвести до заміни наявних в реальному житті сім'ї і друзів віртуальними.

Взаємодія людини й інформаційного середовища здійснює радикальні перетворення і в людській свідомості, вона реалізується на основі вирішення складного завдання розвитку мислення, завдання оперування формальними поняттями і об'єктами. У зв'язку з цим, розвиток комп'ютерної техніки породжує нові парадигми в наукових уявленнях і, відповідно, зміни у звичках і поглядах людей. Нові парадигми формують нове сприйняття людиною свого місця по відношенню до інформаційного середовища і відповідно нове усвідомлення себе і своєї свободи.

Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що проблема адаптації людини до інформаційного середовища є гостро сучасною, дуже актуальною, смисложиттєвою для нинішнього етапу цивілізаційного розвитку людства.

Сучасне інформаційне середовище можна визначити як «сукупність інформаційних умов існування суб'єкта (наявність інформаційних ресурсів і їх якість, розвиненість інформаційної інфраструктури), а також соціально-економічних і культурних умов реалізації процесів інформатизації»¹.

Отже, розвиток аудіовізуальних засобів передачі інформації (телефон, радіо, кіно, телебачення) і, особливо, комп'ютерних технологій у багато разів розширило і якісно змінило потік інформації, що обрушується на людину. Інформаційні засоби здійснюють величезний вплив на свідомість людини і її культуру, на процеси соціальної адаптації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки.

З'являються такі адаптивні механізми, як утворення соціальних структур за групами ідентичності і стереотипність масової культури й масової свідомості. Утворення соціальних структур за групами ідентичності можна розглядати як адаптивний механізм у боротьбі людини за збереження свого колективного «Я» у світі, де розпадаються старі соціальні зв'язки. Масова культура, як і стереотипізація, є адаптаційним механізмом, що виконує роль психологічного регулятора в житті суспільства і окремого індивіда. Без стереотипів людина не справилася б з тим обсягом інформації, який вона одержує із зовнішнього світу.

Окремо слід виділити проблеми екології людини, пов'язані з бурхливим розвитком інформаційних технологій. В результаті створення людиною нового навколишнього середовища (інформаційного) виникає ситуація, при якій людський організм реагує на зміни середовища появою нових професійних захворювань, хронічною напругою адаптаційних систем. Перераховані проблеми, що виникають в ході взаємодії людини й сучасного інформаційного середовища, вимагають подальшого комплексного осмислення для пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

¹ Жидкова О.О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды: Электронный ресурс. — Режим доступа: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc

Таким чином, інформаційне середовище є чинником, що вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини і вироблення нових. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, змінюють не просто якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам спосіб її буття у світі.

Для інформаційного суспільства характерна велика свобода вибору моделей поведінки людини, в основному за рахунок дистанціювання людей один від одного в процесі життєдіяльності. За умови доступності й відносної легкості і швидкості виробництва інформації, елітарність статусу виробника і розповсюджувача інформації падає, оскільки ним може стати практично будь-який член суспільства, а в ідеалі, інформаційна цивілізація, як і суспільство знання, прагне саме до цього.

Глобальна інформаційна мережа і можливість організації власних інформаційних каналів дає можливість не просто день за днем заходити на одні і ті ж Інтернет-портали, але по-різному і з різною метою використовувати багаторівневість віртуального спілкування. У тому числі, за допомогою анонімності — двосічного меча сучасного Інтернету — особа може одержати важіль тиску на певні соціальні інститути, соціальні процеси й конкретні громадські, комерційні і державні організації, які під тиском технологій також переходять в режим віртуальної взаємодії.

Одновимірність особистості, задоволення помилкових потреб нікуди не зникають у разі використання сфери віртуальної взаємодії тільки як джерела розваг і споживання. З іншого боку, використання можливостей анонімності й креативної свободи відкриває нові можливості для комунікації з суб'єктами, недоступними раніше. Подібні процеси є одним з аспектів, сприяючих формуванню багатовимірної особистості.

Крім того, в інформаційному суспільстві актуалізуються апробації нових моделей поведінки і реакції на певні соціальні практики й подальше застосування цих моделей в умовах вже не віртуальної, а константної реальності.

3.2. Інформаційна картина світу як світоглядний орієнтир сучасної людини

В умовах науково-технічного прогресу й інформатизації соціальної реальності незвичайно зростає роль філософії як «інтелектуальної терапії». І в цьому плані звернемося до авторитету І. Канта, на думку якого «найбільша і, можливо, єдина користь всякої філософії чистого розуму тільки негативна; ця філософія служить не «органомом» для розширення, а дисципліною для визначення меж, і, замість того щоб відкривати істину, у неї скромна заслуга: вона оберігає від помилок»¹. Ця функція філософії —

¹ Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6 т. — М., 1964. — Т. 3. — С. 655.

оберегти від помилок, як ніколи є значущою в умовах глобальної інформатизації людської діяльності.

Картина світу є не просто результатом якогось рівня пізнання, а скоріше, навпаки, відображає спосіб і правила діяльності мислення і смислових відношень. Така картина чи модель світу може виражатися в різних «текстах» культури — таких як писемні пам'ятки, соціальні інститути, продукти матеріальної культури тощо, презентує уявлення людини про світобудову і власне місце у світі, і основною її функцією є не моделювання реальності як таке, а створення системи орієнтації людини у світі, тобто встановлення правил для мислення, ціннісних орієнтирів та норм поведінки і виправдання соціальних інституцій¹.

Нинішній етап у розвитку наукової картини світу пов'язаний з формуванням посткласичної науки, що характеризується посиленням процесів дисциплінарного синтезу знань, який зміцнюється, ґрунтуючись на принципах глобального еволюціонізму. Особливість сучасної картини світу є не прагнення до уніфікації усіх галузей знання, а єдність і розмаїтість дисциплінарних онтологій. Кожна з них постає частиною ускладненого цілого, конкретизуючи усередині себе принципи глобального еволюціонізму.

Розвиток сучасної наукової картини світу виступає одним з аспектів пошуку нових світоглядних смислів та відповідей на історичний виклик, висунутий перед сучасною цивілізацією. Загальнокультурний смисл наукової картини світу визначається її включеністю у розв'язання проблем вибору життєвих стратегій людства, пошуку нових шляхів цивілізаційного розвитку. Зміни, що відбуваються у сучасній науці, корелюють з пошуками нових світоглядних ідей, які продукуються у різних сферах культури (філософії, релігії, мистецтві тощо). Сучасна наукова картина світу втілює ідеали відкритої раціональності, її світоглядні наслідки поєднані з філософсько-світоглядними ідеалами й цінностями, що виникають на ґрунті різноманітних альтернативних культурних традицій.

Таким чином, картина світу — це цілісна, осмислена, загальнозначуща знакова система дійсності; вироблений культурою запас значень, смислів, імен, знаків, цінностей, за допомогою яких можна будувати моделі видимого й ідейного світу, стратегії поведінки, плани і сценарії розвитку. Вона обов'язково включає в себе уявну модель світобудови і місце людини у ній, панівні ціннісні орієнтації та пріоритети життєдіяльності людини цього часу.

Картина світу відкривається суб'єктом для себе переважно у формі специфічних внутрішніх переживань, відчуттів, які формуються саме завдяки становленню особистісних смислів, які вносять неповторні барви в окремі образи та в картину світу в цілому. Тому можна сказати, що картин світу є стільки ж скільки є людей. Феномен картини світу, на думку Т. Кумеди, полягає в розумінні її як специфічного способу духовного засвоєння й емоцій-

¹ Кумеда Т.А. Концепт «картина світу» як об'єкт гуманітарних досліджень // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 65 (№ 10). — (С. 212)

но-образного відображення дійсності, пов'язаного з певним мисленням та ментальністю людини¹.

Різні напрями сучасної філософії так або інакше в центр своїх концепцій ставлять інформаційний чинник, у якому вбачають технічне зрушення в економіці від виробництва індустріального до виробництва знання у формі баз даних і баз знань, тобто у вигляді інформаційної картини світу. Інформаційна картина світу сьогодні — це соціокультурна реальність, що підтверджується цілою низкою причин².

По-перше, сучасний соціальний світ переживає інформаційно-технічний етап свого розвитку, він існує у формі інформаційної цивілізації. Така форма існування сучасного соціуму має високі темпи змін. Оскільки процес інформатизації торкається лише частини соціальних процесів, перетворюючи їх і створюючи нові, то він особливим чином пов'язаний з раніше освоєними і існуючими формами системи соціальних зв'язків. Система відносин і зв'язків цих соціальних процесів одержує віддзеркалення в уявленнях і знаннях сучасної людини.

Сучасний світ насичений технікою різної функціональності, особливе місце у низці технічних пристроїв займають програмно-апаратні системи. Адже, хочемо ми того чи ні, але суспільна свідомість потребує концептуального характеру осмислення змін, що відбуваються, у зв'язку з революційним характером використання комп'ютерної техніки, що «підсилює» інтелект. З одного боку, така техніка, стаючи засобом переходу людства на новий рівень науково-технічного прогресу, може розвиватися тільки на основі повноцінного, достовірного й вичерпного знання. З іншого боку, сучасна технологія у все зростаючому ступені концентрується навколо і на основі виробництва, зберігання й розповсюдження інформації.

Крім власне технічних і технологічних складових світ сучасної людини став лавиноподібно заповнюватися різною інформацією, тобто принципово змінюється оточення людини, яке багато в чому визначається інформаційною революцією.

По-друге, картина світу є однією з основних буттєвих характеристик людини як суб'єкта, що розуміє й пізнає світ, тому й картина світу трансформується у зв'язку зі зміною інформаційного оточення людини.

Звичними для людини стали інформаційні технології, інформаційні потоки, інформаційні продукти, образи яких закладаються у її свідомість. Ці предмети сьогодні є найбільш тиражованими, такими, що насичують наявний світ людини, так що можна вести мову про формування особливого інформаційного світогляду.

По-третє, інтенсивне дослідження інформації у 1970–1990-і роки створило передумови до виділення інформатики спочатку в значний дисциплінарний,

¹ Там само: С. 213.

² Петров А.В. Проблемы познания информационных процессов // Философия. Человек. Общество. — М., 1998. — С. 118–128; Петров А.В. Информационная картина мира: философско-методологический и теоретический анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08. — М., 2002. — 197 с.; Сеидов Ш.Г. Информационные процессы в условиях глобализации: Монография. — Пенза: Изд-во Пензенского гос. ун-та, 2008. — 205 с.

а потім і інтердисциплінарний науковий напрям. Саме розвиток інформаційної галузі науки, що почався більше, аніж півстоліття тому, привів сьогодні до зміни багатьох видів наочної практики, діяльності, власне людини.

Сьогодні наука перестала виконувати універсальну функцію покладення завдань і об'єктів інформатики. Так, технологічна і споживча сфери соціального життя диктують завдання для більшості досліджень у відповідних наукових царинах. Подальші кроки у розвитку інформатики як дисциплінарної галузі науки багато в чому пов'язані з рефлексією підстав наукової діяльності з окремими дисциплінарними предметами. Однією з таких загальних підстав можна назвати науковий образ світу в його інформаційному аспекті.

По-четверте, інформаційна революція як динамічний соціокультурний процес може привести до зміни світобачення, відношення до світу, світогляду людини. Разом з тим, змінюється понятійний і теоретичний каркас науки і філософії. У той же час, загальнонаукова схематика і наука в тій соціальній значущості, як вони затвердилися у суспільстві ще з Нового часу, трансформуються разом з розвитком людини і картини світу.

По-п'яте, розвиток інформаційної сфери суспільства актуалізував проблему взаємозв'язку цілей і завдань, засобів і інструментів, цінностей і норм наукового дослідження. Інформаційні технології у вигляді спеціальних обчислювальних процедур і інструментів використовуються сьогодні в більшості наукових напрямів. Сучасний учений виступає як споживачем інформаційних продуктів, так і організатором експерименту, конструктором комунікацій, оператором з обробки текстів і т. д. Для ефективного вирішення завдань йому потрібне не тільки освоєння набору інструментів, але й розуміння принципів, моделей, схем, опираючись на які він зможе розрізнити те, що є власне об'єктом наукових досліджень і те, що є інструментом для обчислень, моделювання тощо.

Підхід до розуміння того, як складаються відносини між інформатизацією і формуванням сучасної картини світу, формується з аналізу діалектики взаємозв'язку суб'єкта й об'єкта, в процесі трансформації соціокультурної реальності, тобто створення наукової картини світу на інформаційній основі.

Інформація як атрибут сьогодишньої інформаційної цивілізації, є загальнонауковим поняттям, почавши свій шлях на сторінках документів, газет і журналів, воно потім перейшло в розмовну мову. Об'єктом наукового дослідження інформація вперше стала в теорії журналістики у 1920–1930-і рр., і з розвитком засобів соціальної комунікації ставала об'єктом теоретизування в нових наявних галузях, якими виявилися теорія зв'язку, а потім і кібернетика. Тим часом продовжували удосконалюватися засоби комунікацій, опредмечувались нові уявлення про інформацію. Саме ці уявлення і ставали загальноприйнятими, так інформація продовжувала залишатися загальноживим терміном, набуваючи нових сенсів у штучних об'єктах і мові повсякденного спілкування. Ці сенси інформації так само стали об'єктом дослідження науки.

Як було показано у попередніх параграфах, у сучасній науковій літературі термін «інформація» використовується і в категоріальному значенні, і в окре-

мих наукових сенсах. Будемо солідарні з авторитетним дослідником у галузі інформації А. Урсулом і все різноманіття точок зору на інформацію зведемо до двох¹.

Згідно з однією з них, інформація розглядається як властивість усієї матерії, як її атрибут. Згідно з іншою точкою зору, інформація властива лише самокерованим системам, що становлять біологічну й соціальну форми руху. Протистояння цих точок зору зберігається в сучасній філософсько-методологічній літературі. Інформацію можна визначити як зміст, що формується у взаємодії матеріальних явищ, де одне представляє інше. У цьому сенсі інформація як зміст явища, що репрезентується, відрізняється від наочно-речовинної форми, виступаючої її носієм. Аналогічно цьому й картина світу, яка лежить в основі світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу і, отже, відноситься до класу ідеального.

Картина світу є цілісний, глобальний образ світу, який виникає у людини в результаті розумової діяльності в ході її контактів зі світом. При такому тлумаченні картина світу як суб'єктивний образ об'єктивної реальності належить до класу ідеального й потребує опредмечування у знакових формах і в той же час, як і будь-яке утворення, що відноситься до класу ідеального, має і неопредмечений елемент. Оскільки сукупний досвід людини і людства є багатшим за світ, що об'єктивувався в певних образах картини світу, то елементи останньої можна виявити в різного роду соціокультурних фрагментах життєдіяльності як неусвідомлені елементи життєдіяльності.

На перший погляд, становлення інформаційної картини світу вкладається в традиційну схему, яка визначається об'єктом, суб'єктом та засобами пізнання, що лягають в підставу наукової картини світу. Творцем наукової картини світу, як і раніше, залишається людина, але справа якраз у тому, що поява комп'ютерів, які завдяки мікропроцесорній техніці можуть бути вбудовані практично у будь-який процес, приводить до появи нової форми раціональності — інформаційної. Виникає відносно самостійна і багата інформаційна модель структур, що вивчаються, процесів, відносин пізнаваної об'єктивної й суб'єктивної реальності. Більше того, можна сказати, що інформатизація всієї науки, інтегруючи фрагменти створюваної інформаційної моделі світу, здатна створювати безсуб'єктні бази знань, де пізнавальна діяльність здійснюватиметься за допомогою комп'ютерів. Разом з тим, широке проникнення комп'ютерної техніки у соціальне життя людини йде паралельно з інформаційним вибухом. Відомо, що обсяги наукових публікацій у всьому світі сьогодні перевищили все те, що було опубліковане від епохи Відродження й до наших днів, але що роздільна здатність індивідуального читання практично не зростає, залишаючись десь на рівні 300 книжкових сторінок в день, тобто не можна читати швидше, аніж відбувається процес засвоєння². Отже,

¹ Урсул А.Д. Проблема информации в современной науке: Философские очерки. — М.: Наука, 1975. — С. 42–43.

² Возможности мозга, которые мы не используем: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.faito.ru/archnews/1143697200,1149180607/>; Сколько информации мы запомним: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.rsd.in.ua/topic/>.

в умовах все зростаючої кількості наукової інформації виявляється тенденція зменшення частки знань, якими в змозі оволодіти одна людина, відносно загального їх обсягу в загальнолюдському масштабі. Природно, що можливість людини справитися з наростаючими потоками інформації приходиться в суперечність з формами, що історично склалися, і методами навчання, орієнтованими головним чином на засвоєння концептуально організованого знання, що посилюється розмежуванням великої науки і можливостями звичайної людини. Тут теж є видимими прогресуюча невідповідність між розвитком науки і включенням її досягнень у наукову картину світу, яка засвоюється суспільною свідомістю.

Проте, у фокусі інформаційного вибуху залишається мисляча людина у всій «соціокультурній упаковці», яка тісно пов'язана з її біосоціальною природою. Саме ця обставина примушує звернути увагу на істотну особливість формування наукової картини світу в умовах, коли комп'ютерна технологія не бачить принципових заборон на створення всеосяжної наукової картини світу шляхом сканування всього світового наукового знання.

Усі ці проблеми — лише частина проблемного поля, що потребує філософського осмислення картини світу, що формується, в умовах процесу інформатизації нашого суспільства, але не з точки зору традиційної схеми суб'єкт-об'єктних відносин, а з точки зору світу, що самоорганізовується, саморозвивається, в якому людина, що пізнає, діє, перетворює, створила комп'ютер, що поклав початок процесу глобальної інформатизації й мікропроцесорних технологій. По-перше, на відміну від приладу або інструменту використання комп'ютера не вносить збурень у пізнавальний процес. По-друге, комп'ютер розширює інтелектуальні можливості того, хто пізнає, а в окремих випадках, пов'язаний з приладом комп'ютер може працювати в автономному режимі, виконуючи функції суб'єкта пізнання. Нарешті, комп'ютер — це перетворювач інформації. Під цим розуміється традиційна схема, за якою ми звикли розглядати діяльність людського мозку. На вхід комп'ютера поступають дані, які перетворюються, після чого змінені дані з'являються на виході. Як і будь-який прилад, комп'ютер не може порушувати фізичні закони, але робота комп'ютера під управлінням програмного продукту відособлює його від зовнішнього світу, що дає можливість розігрувати в ньому будь-які сценарії, лише б у них дотримувалася внутрішня логіка¹.

Людство досить добре засвоїло, що в основі еволюції органічних форм руху матерії лежить зміна інформації, закладеної в ДНК, а не еволюція організмів як таких. У соціокультурному плані роль генетичної інформації виконують механізми наслідування, навчання й оволодіння знанням. Чималу роль у цьому процесі відіграє форма, в яку «одягнене» знання. Наукова картина світу як форма представлення знання сприяє успішному розповсюдженню інформації в ході культурної еволюції. Проте, якщо світ є єдиним, то й картина світу по-

¹ *Марычев В.В.* Научная картина мира в культуре современного общества: Дис. ... канд. филол. н.: 09.00.13. — М., 2005. — С. 128.

винна включати шляхи об'єднання причинного й цільового способів самоорганізації¹.

Один із шляхів пошуку загального для неорганічної, органічної й соціальної форм механізмів самоорганізації — це аналіз синергетичного підходу. На цьому шляху можливі наступні варіанти. Перший — історія системи, в яку вписана соціальна реальність, обмежено історією, починаючи з Великого Вибуху. У цих межах механізми самоорганізації кожного якісного рівня розвитку матерії мають свій певний інтервал. Соціальне в рамках такого підходу — ступінь, етап об'єктивного розвитку матерії, але в рамках космічного — він приречений, оскільки кінець кінцем є чужим для космосу. Другий — історія соціуму не просто інтервал на довгому шляху глобальної еволюції, а його суть, квінтесенція. Цей варіант найбільш розроблений в рамках антропологічного підходу: «Те, що ми очікуємо спостерігати, повинне бути обмежене умовами, необхідними для нашого існування»². Третій варіант виник у зв'язку з розвитком інформаційної техніки й технології. Суть його полягає в тому, що в процесі науково-технічного прогресу в рамках інформаційної технології можливо виникнення інформаційної цивілізації, але не на біологічній основі, а як закономірний етап космічної еволюції. Якщо цей варіант розглядати в рамках самоорганізації й саморозвитку, то синергетичний підхід, ґрунтуючись на незалежності механізму самоорганізації від субстратного підходу, повинен опиратися на інформаційний механізм еволюції матерії. В рамках вказаного підходу природно припустити, що людина, створюючи штучні інформаційні системи, що самоорганізуються, стоїть біля витоків нової машинної цивілізації, здатної створювати нову інформацію для подальшої еволюції. Чи не призведе такий поворот еволюційного процесу до зникнення самої людини з інформаційної картини світу? Властивий людині антропоцентризм висуває відому послілку, що людина здатна перетворювати всі інші істоти і предмети зовнішньої природи у засоби здійснення своєї власної природи.

Якщо людина і людство зуміють оптимізувати свої відносини з природою, то історія соціального космосу виступатиме як саморозвиток людської суті, що не вимагає переходу до постсоціального. В той же час, широкі можливості з інформатизації інтелектуальної діяльності людини перетворять її із сліпого учасника глобальної еволюції в носія керованої еволюції при збереженні дихотомії біологічного й соціального. Причому, біологічні й соціокультурні форми організації виступатимуть взаємодоповнюючими, вписуючись у більш загальні закони космічної еволюції. От чому у світоглядних підставах сучасної наукової картини світу людство все більше усвідомлює себе не як нескінченно малу частку космосу, а як суб'єкта універсальної дії. Універсальність дії

¹ *Милованов В.П.* Синергетика и самоорганизация. Биофизическая теория возникновения и эволюции жизни и цивилизации на Земле. — М.: Изд-во ЛКИ, 2010. — 157 с.; *Хищенко В.Е.* Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения. — Изд. 2-е. — М.: URSS: ЛИБРОКОМ, 2012. — 221 с.; *Цымбал В.П.* Самоорганизация и управление. — М.: Ирис Групп, 2012. — 117 с.

² *Картер Б.* Совпадение больших чисел и антропный принцип в космологии // Космология: секция и наблюдения. — М., 1978. — С. 371.

суб'єкт може зберегти або на шляху того, що традиційно розуміється як соціогенез, де інформатизація допомагає зльоту творчих можливостей людини, або на шляху включення розумної діяльності в небіологічні форми еволюції, які закономірно продовжать космологічну стадію еволюції універсуму, де інформація — атрибут матерії¹.

Отже, у розвитку суспільства інформація завжди відігравала все зростаючу роль, оскільки суспільство у субстратному відношенні є соціальною формою руху, а принципи і закони функціонування соціальної форми руху принципово відрізняються в інформаційних механізмах від механічної, фізичної, хімічної і навіть біологічної форм руху матерії тенденцією саморозвитку, що все прискорюється. Еволюція організмів забезпечується генетичною інформацією в ДНК, еволюція людини (культура) пов'язана із здатністю акумулювати всю накопичену інформацію в картині світу, але роль інформації в ході людської еволюції не обмежена репродуктивним процесом. Доля нового знання тим успішніше, чим більшою є кількість людей, що опановують ним, і сьогодні ми можемо цілком безумовно заявити, що інформація перетворилася на ресурс, який при споживанні не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає, породжує нову сферу існування людини — інформаційну картину світу. А оскільки йдеться в основному про наукову картину світу, то так або інакше, але інформаційна картина світу проявляється через властивості наукової інформації.

З визначення поняття «наукова інформація», дане ще в 70-х років ХХ ст. О. Михайловим, А. Чорним та Р. Гіляревським: «Наукова інформація — це одержувана в процесі пізнання логічна інформація, яка адекватно відображає явища й закони природи, суспільства і мислення і використовується в суспільно-історичній практиці»², бачимо що, це формулювання містить ознаки, які зближують наукову інформацію з науковою картиною світу. Останню ми визначили як цілісну систему уявлень про загальні властивості й закономірності природи, що виникають в результаті узагальнення і інтеграції основних понять і принципів, які відображають те, як матерія рухається, і те, як вона мислить.

Аналогічно науковій картині світу, яка є лише фрагментом ширшої форми організації знання, науковою інформацією є далеко не вся інформація, що одержується в процесі пізнання об'єктивного світу й духовної діяльності. Це означає, що науковій інформації, незалежної від людини, не може бути і її не можна добувати, наприклад, як сировину.

Наукова картина світу не дана людині природою, а зростає з пізнавальних інтенцій людини з навколишнім світом і проявляється у постфізичному просторі мовної картини світу і, отже, як об'єкт, субстанційно виражена у знанні. У свою чергу, знання належить до свідомості, або суб'єктивності. Отже, конструктивна діяльність людського розуму все більш прив'язана у своїй актив-

¹ Марычев В.В. Научная картина мира в культуре современного общества: Дис. ... канд. филос. н.: 09.00.13. — М., 2005. — С. 130.

² Михайлов А.И., Черный А.И., Гильяревский Р.С. Научные коммуникации и информатика. — М.: Наука, 1976. — С. 73.

ності до наукової картини світу, яка виступає і як джерело передзнання, і як результат духовно-практичної діяльності суспільства.

Питання про усвідомлення цього знання, представленого в науковій картині світу, пов'язаний, як відомо, з рефлексією над знанням. Тут можна нагадати такі форми, як «парадигми» (Т. Кун), «дослідницькі програми» (І. Лакатос), «навантаженість досвіду» (К. Поппер) і т. п., виступаючи дешифратором розуміння у науковому пізнанні. Суб'єкт, що пізнає, вважає зрозумілими тільки ті факти, явища, які укладаються в раціональну схему пізнавальної установки і тим самим виправдовують його попередні очікування.

З кінця ХХ ст. стає очевидним, що інформатизація — це загальний і неминучий період розвитку людської цивілізації, період освоєння інформаційної картини світу, усвідомлення єдності законів функціонування інформації в природі й суспільстві, практичного їх застосування, створення індустрії виробництва і обробки інформації.

Відомо, що поява книжкового тексту сприяла розвитку абстрактного мислення, посилення здібностей людини створювати моделі світу, наукові картини світу і оперувати ними. За допомогою фонетичного листа відбувалося вдосконалення форм лінеаризованого представлення думки й образу. Наукова картина світу виступала як об'єкт і спосіб розумової діяльності. В цілому книжкова інформація сприяла стандартизації форм мислення, формуванню професійних інтернаціональних мов наукової діяльності на відміну від мовних форм індивідуальної діяльності.

З розвитком комп'ютерної техніки, машинізованих засобів посилення природного інтелекту, з впровадженням безпаперових способів фіксації результатів розумової діяльності відкривається можливість певних інновацій в її формах. Так, одним з поширених методів при використанні комп'ютерної техніки є імітаційне моделювання, складовою якого є інформаційно-обчислювальна модель об'єкта, представлена у вигляді чисел і символів, на яку впливають алгоритми і програми, а результати виступають у вигляді модельного забезпечення для ухвалення рішення людиною. Фундаментальний характер імітаційного моделювання в рамках інформаційної картини світу визначається не тільки тим, що це один з найважливіших методів в арсеналі засобів, які дозволяють людині ефективно використовувати комп'ютер, але перш за все тим, що мікрокомп'ютерна техніка проявляє себе як своєрідний штучний орган чуття, мислення й діяльності.

Створювана методами імітаційного моделювання форма представлення знань веде не тільки до формалізації мовної картини світу, але й до формалізації самої діяльності, а отже, і форм мислення, пов'язаних з втратою особового мислення¹.

У тісному зв'язку з розумінням цих важливих соціокультурних змін знаходиться і питання про необхідність зміни всієї системи отримання, засвоєння і закріплення знання, розрахованого на засвоєння навиків інформаційної

¹ Михайловский В.Н. Формирование научной картины мира и информатизация. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской кафедры философии РАН, 1994. — С. 37–38.

культури, адаптації до інформаційної технології. У зв'язку з інформатизацією буде потрібне постійне розширення і переосмислення професійних знань, виникає необхідність безперервного освітнього процесу.

Найбільш радикальні зміни інформатизація і застосування комп'ютерів вносять в ті сфери наукового пізнання, де необхідно оперувати великими і надвеликими масивами інформації і проводити багатофакторний аналіз. Йдеться про прогнозування погоди, космічне картографування, управління термоядерним синтезом і т. п. Істотні зміни вносить застосування інформаційної технології у сфері наукових розробок в біології, медицині. Тільки на основі високорозвиненої комп'ютерної технології можливий ефективний розвиток генної інженерії. Злиття біології з комп'ютерною технологією дає можливість дешифрувати мови життя, записати за допомогою комп'ютера ці мови, подібно тому, як були дешифровані мови зниклих цивілізацій. А це означає початок нової ери людської історії.

Слід відзначити, що проблема інформаційного буття виникла і розвивається на хвилі комп'ютерної революції, що робить знання й інформацію не тільки загальнодоступною, але й основним продуктом праці. Сьогодні все більше вчених осмислюють інформатизацію як провідний чинник суспільного розвитку. Та і витрати на конструювання знань стають співрозмірними з витратами на забезпечення фондоозброєності виробничих процесів. Очевидно, людство поступово зникає до думки, що людина — це не тільки джерело праці, але й джерело знання, а оскільки сучасна промисловість також заснована на науці, то знання перетворюється і на предмет праці. Внаслідок цього знання й інформація починають здійснювати визначальний вплив на всі сторони матеріальної й духовної культури сучасного суспільства.

Інформатизацію можна розглядати як конкретний прояв сучасного періоду розвитку продуктивних сил людського суспільства. Суть цього прояву — в об'єктивному посиленні ролі достовірного, багатоохоплюючого й випереджаючого знання практично у всіх видах людської діяльності. Очевидно, об'єктивні передумови, що зумовлюють неминучість інформатизації, зумовлюються вичерпанням можливостей екстенсивного розвитку продуктивних сил, усвідомленням обмеженості природних ресурсів, місця людського існування, зростання складності виробничих відносин, появою так званих глобальних проблем людства, що вимагають усвідомлення його багатовимірної єдності. Якщо резюмувати сказане, то інформатизація представляє формування обґрунтованої й достовірної інформаційної картини світу, при цьому важливою є доступність даної інформації для кожної зацікавленої в ній особи. Звичайно, найважливішим чинником є не просто пасивна доступність інформації, а можливість її використання в умовах мислєдїяльності й життєдїяльності. Технічною основою інформатизації є широка комп'ютеризація і загальний комунікаційний зв'язок. Науковою ж і методологічною основою інформатизації в широкому сенсі є інформатика, кібернетика і їх прикладні напрями¹.

¹ Там само: С. 41–43.

Широке проникнення комп'ютерної техніки в соціокультурне життя людини йде паралельно з інформаційним вибухом. Причому, низка дослідників його трактує у гранично широкому сенсі, розуміючи як загальносоціальний і культурний феномен, пов'язуючи достатньо прямолінійно з глибинними процесами розвитку суперечностей сучасного індустріально розвиненого суспільства. Так, один з провідних фахівців заходу Е. Тоффлер зводить цей аспект проблем сучасного суспільства до ускладнення організаційної сторони життя¹. Сучасна інформаційна ситуація, на його думку, нагадує ситуацію розвитку живих організмів від простих форм (амеба) до складних (людина), оскільки чим більш спеціалізованими й різноманітними є частини тіла, тим більше вимагається інформації. Можна не погодитися з такою моделлю розвитку сучасного постнекласичного суспільства, запропонованого Е. Тоффлером, тим більше, що подібна схема давно відома, а в даному випадку вона одержала лише інформаційне забарвлення. Проте, що уявляється цінним у Е. Тоффлера, так це концепція знань як нескороминущої соціальної цінності. Більше того, Е. Тоффлер виділяє новий аспект «знання про знання». «Метаінформація, — пише він, — стає ключем для контролю кожної царини. Стара ідея про те, що знання — це сила, сьогодні застаріла. Щоб досягти сили сьогодні, ви повинні знати про знання»². Як справедливо зазначає В. Маричев, цю констатацію можна вважати не апологією метазнань, а деякою пріоритетною орієнтацією на розвиток сфер інформаційної технології й нової комп'ютерної техніки, пов'язаної з промисловим виробництвом знань³.

Досягнення у сфері інформаційної техніки й технології все більше висвітлюють той факт, що знання стають основним товаром, а комп'ютерна техніка — це лише засіб створення нового знання. Причому знання, що одержується за допомогою комп'ютерної переробки накопичених масивів знань, має якісну специфіку. По-перше, цей товар може багато разів продаватися споживачу, залишаючись в той же час у товаровиробника. По-друге, наукове знання, ставши загальним товаром, стає масовим надбанням. Тому загальнодоступність інформації і знань лежить не стільки в площині можливостей, що представляються комп'ютеризацією й насиченістю засобами масових комунікацій, а в соціальній площині. Проте, інтеграція сучасного наукового знання, його інтеріоризація, опредмечування, розпредмечування й низка інших проблем є інваріантними в умовах застосування сучасної інформаційної техніки. Інформаційна техніка є одним з основних елементів автоматизації праці в науці, на виробництві, у побуті, проникаючи у всі сфери людської діяльності.

Наприклад, регулювання за допомогою комп'ютерів транспортних потоків на міських магістралях рівнозначно розширенню або прокладці нових вулиць і т. п. В цілому, вплив інформаційної техніки на всі сторони життя ще тільки починає усвідомлюватися. Проте, низка країн, зокрема США, Німеччина,

¹ Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. К.Ю. Бурмистрова и др. — М.: АСТ. — 795 с.

² Toffler O. Previous&Premises. — New York: Morrow, 1983. — P. 107.

³ Маричев В.В. Научная картина мира в культуре современного общества: Дис. ... канд. филос. н.: 09.00.13. — М., 2005. — С. 136.

Японія вже створили національні програми з розробки конкретних рекомендацій вирішення проблем інформаційного суспільства.

Добре відомо, що сучасні комп'ютери можуть представити інформацію, що виводиться, не тільки у вигляді графіків, таблиць, деталей, конструкцій, але вони уміють малювати цілі сцени і навіть «пожвавити» їх, включаючи людину повноправним їх членом. Занурення людини в комп'ютерну реальність супроводжується перетворенням її в особливу картину світу, де переважає стандартизація різноманітних знань, залежність від машинних рішень, зниження індивідуального начала, наростання психоемоційних напруг.

Розглядаючи становлення сучасної наукової картини в світлі інформаційної цивілізації, неможливо не вийти за межі впливу науково-технічного прогресу на формування понятійного каркасу картини світу, на виникнення нових форм раціональності і філософської рефлексії. Саме тому у поле зору методологів все більше проникають соціально-методологічні проблеми, пов'язані з інженерною діяльністю з обробки знання, у тому числі й найсучасніші напрями науково-технічного прогресу, пов'язані з комп'ютеризацією й концептуалізацією в рамках баз знань.

Ясно, що філософія не може некритично зараховувати у свою категоріальну структуру терміни, сформульовані, скажімо, в техносфері. Хоча, якщо ще до середини ХХ ст. тлумачні словники давали відповідь на питання, що таке інформація, в декількох словах, то вже спеціальний словник з інформатики нараховує близько 160 понять, терміни яких походять від латинського слова *informatio*¹.

Як було показано у попередніх параграфах, становлення інформаційної проблематики пов'язане з теорією інформації, головним творцем якої був К. Шеннон. Імпульси до створення цієї теорії йшли від практичних потреб передачі повідомлень по технічних лініях зв'язку. Проте, дуже скоро поняття цієї теорії (а також поняття нею «нав'язані») вийшли за межі не тільки техніки зв'язку, але й кібернетики і стали проникати в самі різні науки про живу й неживу природу — у фізичні науки й хімію, геологію і вивчення життя, економіку і науку про право, лінгвістику і психологію, естетику і логіку. Видозмінилася сама теорія інформації. Розвинулася ціла сім'я теорій інформації, одні з яких генетично пов'язані з первинною концепцією К. Шеннона, а інші відштовхуються від властивих їй обмежень, прагнучи охопити інформаційним підходом ті феномени сенсу і цінності повідомлень, які залишаються за бортом шеннонівських методів по самій їх природі. Як зазначав свого часу відомий російський дослідник Б. Бірюков «...якщо врахувати прикладні аспекти цих теорій і особливо те місце, яке займають в кібернетичній (технічній і прикладній) питання, пов'язані із зберіганням, переробкою й використанням інформації, то природно напрошується висновок, що ми присутні при становленні нового методу дослідження — теоретико-інформаційного»².

Останніми роками навіть у фізичній картині світу об'єкти дослідження нетрадиційно стали розглядатися як інформаційні системи. Наприклад,

відповідно до цього підходу світове вакуумно-космічне поле в кожній своїй точці містить всю інформацію про об'єкти і стани світу аналогічно властивостям голографічних зображень. Світове вакуумно-космічне поле як інформаційно-хвильовий процес як би моделює все різноманіття процесів, що відбуваються, і може розглядатися в контексті аналогії з центральним блоком субмегакомп'ютера.

Інформаційні підходи широко використовуються в лінгвістиці, психології, біології й інших науках. Наприклад, інформаційний підхід в генетиці і молекулярній біології дозволив усвідомити роль молекул РНК як переносників інформації, а в нейрофізіології інформаційні методи допомогли зрозуміти механізм дії основного закону психофізики — закону Вебера-Фехнера про пропорційність відчуття логарифму збудження. В цілому, появу точної кількісної міри інформації ініціювали спроби використання поняття інформації для найрізноманітніших явищ. Разом з широкою експансією терміну інформації виникла проблема вимірювання цінності, корисності інформації у всіх сферах людської діяльності.

Збільшена складність наукової праці, необхідність підвищення її ефективності привели до використання машинних систем інформаційного обслуговування і, як наслідок, — взаємообумовленість науково-дослідної, науково-організаційної і науково-інформаційної діяльності. Причому, зростання питомої ваги інформаційної технології на експериментальному, теоретичному рівнях, та й на рівні експертної оцінки супроводжується передачею інформаційним системам все більш складних завдань. Самі ці системи починають розглядатися як інтелектуальні в структурі сучасного знання. Отже, наукова картина світу стає неможливою без комп'ютерної техніки, що забезпечує останній інформаційне буття, а значущість комп'ютера в структурі сучасного наукового знання є настільки істотною, що народилася крилата фраза: сучасний дослідник розглядає мікроскоп через комп'ютер подібно до того, як раніше він розглядав клітину через мікроскоп¹.

Важливо підкреслити, що розвиток і застосування комп'ютерів супроводжується становленням і розвитком нового комплексу теоретичних дисциплін, до числа яких входять теорія алгоритмів, абстрактна теорія автоматів, дослідження операцій і низка інших. Іншими словами, комп'ютерна технологія, використовувана в пізнанні, веде до становлення нової мови науки.

У цьому плані звертає на себе увагу одна примітна обставина, пов'язана з побудовою природничонаукової картини світу. Якщо така картина світу включає те, як матерія рухається і як вона мислить, то виникає проблема зв'язку фізико-енергетичних і системно-інформаційних аспектів об'єктивної реальності. У неживій природі інформаційні процеси не відіграють такої важливої ролі в русі і функціонуванні матеріальних систем, як у живій природі й суспільстві. У неживій природі два важливі атрибути матерії — рух і відображення — здаються органічно непов'язаними один з одним і існуючими як

¹ Терминологический словарь по информатике. — М.: Изд-во МЦНТИ, 1975. — 570 с.

² Бірюков Б.В. Кибернетика и методология науки. — М.: Наука, 1974. — С. 219.

¹ Михайловский В.Н. Формирование научной картины мира и информатизация. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской кафедры философии РАН, 1994. — С. 51–52.

би паралельно. Цей зв'язок стає явним і неминучим у біосфері й ноосфері, у процесі свідомої діяльності людей. Відповідно до принципу включеності людини в наукову картину світу взаємозв'язок інформації і свідомості набуває космологічного характеру. Це в свою чергу пов'язано з тим, що антропологічний принцип у космології пов'язує фундаментальні властивості Всесвіту з обов'язковістю виникнення життя й свідомості.

З позицій досягнень сучасної науки стає все більш вірогідним, що факт виникнення свідомості у визначеному місці Всесвіту в певну космологічну епоху має разом з тим універсальне, космічне значення, що сягає своїм корінням фундаментальних властивостей і структури Всесвіту.

Є підстави припускати, що розумне життя, що розуміється як космічний чинник, є своєрідним мостом між фізико-енергетичним і системно-інформаційним аспектами матерії, між світом фізичних явищ і світом, вираженим за допомогою свідомості. Збереження, накопичення і зростання інформації у величезній мірі розширюють сферу взаємодії матерії й інформації, що міститься в ній, тим самим сприяючи розвитку свідомості і форм рефлексій самосвідомості. Свідомість, набуваючи відносної самостійності, стає активним чинником, регулюючим взаємозв'язок фізичних явищ і інформаційних процесів у культурі сучасного суспільства.

Дійсно, для впливу на навколишнє середовище в потрібному напрямі людству необхідно звернутися до інформації, упредметненої в людській культурі і вираженої в знаково-символічній формі. Також і людське пізнання можна представити як складне і опосередковане відображення світу матеріальних об'єктів і властивих йому інформаційних процесів у світі об'єктивної інформації, упредметненої в мовній картині світу. Отже, свідомість людини, занурюючись в інформаційне буття, перетворює «світ у собі» у «світ для себе» як в локальному (земному) плані, так і в космологічному (вселенському), і усвідомлення матерією самої себе може розглядатися як актуалізація інформації, що міститься в ній, як подолання відомої роз'єднаності між фізико-енергетичним і системно-інформаційним аспектами¹.

Науково-технічний прогрес настійно висуває на новий якісний ступінь відношення до інформації, її отримання, зберігання і способів аналізу вже наявної інформації. Разом з тим, незвичайно швидко вдосконалення мікроелектронної технології і комп'ютерів, розширення масштабів застосування і виробництва примушує розглядати інформаційні процеси як специфічне інформаційне буття, про яке говорять як про нове явище, здатне змінити буття в загальнолюдському сенсі. Іноді всю сукупність подібних явищ визначають як характеристичну межу сучасності, називаючи наш час інформаційною цивілізацією.

Особливістю інформаційного буття сьогодні є те, що вперше в історії цивілізації зусилля, що витрачаються суспільством на отримання й переробку знань, перевищили витрати на отримання енергії, сировини, матеріалів, технологічного устаткування і предметів матеріального споживання.

Знання у своїй інформаційній іпостасі з надзвичайною швидкістю перетворилося на головний вид продукції культури сучасного суспільства, який сам по собі дає максимальну економічну вигоду.

Таким чином, інформаційна картина світу — це сьогодні соціокультурна реальність, що охоплює мільйони людей, і немає сумніву, що це лише початок незвіданого шляху. Інформаційна картина світу характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом є інформація як нова категорія матерії. Відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, що працюють, зайняті виробництвом, зберіганням, переробкою і реалізацією інформації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань зі здійснення дій над інформаційними об'єктами, вона як складова світогляду може бути представлена як в знанневих, так і в нормативних і ціннісних типах світогляду. У сучасну епоху людство розуміє, що розум, оснащений сучасною інтелектуальною технікою, якісно міняється не з погляду фізіології або параметрів біоенергетики, а з погляду взаємозв'язку і взаємообумовленості комп'ютерною технікою генерації, компоновки, зберігання, передачі, переробки і використання знань. Оскільки пізнання і застосування останніх — процес, що самовідтворюється і саморозширюється, то і сфера інформатизації поводить себе аналогічно. Можна не сумніватися, що новий загін працюючого населення, безпосередньо зайнятий у сфері інтелектуалізації, визначатиме соціальну перспективу. Сьогодні пріоритет потрібно віддавати розвитку, створенню і використанню методологічних засобів освоєння технічних і технологічних засобів підтримки інтелектуальної діяльності кожної людини і суспільства в цілому, культурологічні аспекти яких на сучасному етапі розвитку нашої цивілізації ще недостатньо досліджені.

В рамках сучасної культури наука зазнає трансформацій, тобто змінюється і наукова картина світу, а також її норми й ідеали. Отже, нові конструктиви, що оформляються сьогодні наукою, будуть сприйняті культурою у вигляді нових продуктів наукової і технологічної діяльності. Сучасна наукова картина світу має низку характерних внутрішніх особливостей. По-перше, зростає не тільки число міждисциплінарних і наддисциплінарних напрямів в науці, а наукові дослідження частіше організуються як проблемно-орієнтовані. По-друге, деякі зрізи науки стикаються з проблемою нагромадження теоретичних побудов через труднощі перевірки їх експериментальним шляхом. По-третє, сучасна наука має могутній обчислювальний інструмент — комп'ютер. У свою чергу, інформаційна культура формує свої граничні умови існування сучасної науки. Так, стан справ у культурі сучасного суспільства характеризується тим, що зростає кількість символічно згорнутих образів, використовуваних в комунікації. Мовні засоби конструюються безпосередньо під завдання, що виникають в різних видах діяльності. Самі предмети науки змінюються під впливом зміни наявної практики й комунікації.

Сучасна форма наукової картини світу — інформаційна картина світу — є перехідною від некласичної до постнекласичної. Період некласичної науки відрізняється спеціалізацією предметів наук, дисциплінарною організацією

¹ Там само: С. 52–53.

системи науки. Про сучасну систему науки В. Стьопін пише: «Якщо стисло охарактеризувати сучасні тенденції синтезу наукових знань, то вони виражаються в прагненні побудувати загальнонаукову картину світу на основі принципів універсального еволюціонізму, об'єднуючих в єдине ціле ідеї системного і еволюційного підходів»¹. Системні й еволюційні ідеї існують дійсно давно, але саме зараз вони переглядаються. Однією з істотних причин цього є актуалізація залучення наукових засобів до вирішення глобальних екологічних проблем. Таким чином, положення наукової картини світу сьогодні виражається в двох фактах: 1) у науці склалися умови для інтеграції наукових дисциплін; 2) у науці виникли теорії, які не заперечують різноманіття наявних бачень, але є інваріантними до них².

Нова проблематика, що виникає на тлі усвідомлення наукою своїх сенсів, примушує звертати увагу на наукову раціональність, її ідеали і норми. Сам факт зростання числа робіт, що містять рефлексію над наукою, свідчить про завершення етапу її розвитку. Спроба філософської рефлексії наукової раціональності була здійснена В. Стьопіним, який застосовує типологію — класична, неklasична, постнеklasична — до класифікації раціональності. На його думку, постнеklasична раціональність враховує співвіднесення знань про об'єкт не тільки із засобами (як неklasична раціональність), але і з ціннісно-цільовими структурами діяльності³. Аналогічно, М. Ахундов малює постнеklasичну науку в трьох аспектах: «По-перше, постнеklasична наука, виділена за класичними критеріями, наприклад, нерівноважна термодинаміка, теорія Всесвіту, що розширюється, і взагалі всі нелінійні узагальнення в сучасному природознавстві. По-друге, це наука про людинорозмірні системи, визначена вже за «неklasичними» критеріями, оскільки тут не з'ясована сама структура наукового знання: на зміну традиційним науковим теоріям приходять якісь комплекси, експертизи і т. д. ... Нарешті, по-третє, це наука, в тіло якої введений етичний компонент, виділена сама за якимось «постнеklasичними» критеріями. Тут революція пов'язана з виходом за рамки науки, із створенням нової форми суспільної свідомості — постнауки»⁴. Означені ідеї відзначають виникаючі напрями розвитку науки, утверджують зміну орієнтирів сучасної науки, що знову починає орієнтуватися на людину.

Виділення етапів в історії науки, запропоноване В. Стьопіним, вкладається в схему стрибків, коли революційні зміни призводять до появи нових рис або істотної зміни старих, що, у свою чергу, привозить до переходу цілого в новий стан. Переходи між такими етапами розтягнуті за часом в масштабах людського життя, але в масштабах історії вони є скачкоподібними, миттєвими. Ідеї, що знаменують новий етап думки, народжуються попереднім

¹ Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — С. 196.

² Там само: С. 212.

³ Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. — М.: ИФРАН, 1994. — С. 12–13.

⁴ Ахундов М.Д. Научные революции в постнеклассической науке // Проблемы методологии постнеклассической науки. — М.: Наука, 1992. — С. 28.

етапом. Отже, фундаментальні предмети постнеklasичної науки сформувалися в останні 30–50 років, на основі яких сьогодні формується інформаційна культура сучасної людини.

Інформаційну культуру сьогодні треба розглядати не в психологічному і не в педагогічному контексті як визначення об'єктивних і суб'єктивних умов ефективного оволодіння інформаційною технікою, а також умінням користуватися персональними комп'ютерами і інформаційними мережами зі здатністю адаптуватися до механізмів їх дії, а в соціокультурному аспекті. Звідси, інформаційна культура — це соціокультурна реальність, створена людиною і яка, разом з тим, впливає на форми масової поведінки, усе більше визначає їх. Саме як така соціокультурна реальність інформаційна культура і стає предметом філософії.

Філософський аналіз дозволяє виділити три основні складові інформаційної культури¹:

- інформаційна інфраструктура як система, що дозволяє людині в оточуючому їй інформаційному просторі одержувати необхідну інформацію в потрібний час і в потрібному місці;
- мультимедіа як система інформаційних механізмів, що дозволяють додавати індивідуальним зразкам поведінки й дії публічного характеру і на цій основі формувати загальні ціннісні орієнтації суспільства;
- метаосвіта, тобто формування розуміння людиною свого місця і, відповідно, своєї справжньої ролі у світі, в якому вона живе (на відміну від освіти — підготовки людини до тих видів діяльності, які необхідні суспільству на даному етапі його розвитку).

Якщо використовувати моделі нелінійної динаміки для моделювання процесу передачі наукової картини світу, переоформленої наукою, в культуру, то можна побудувати декілька сценаріїв. Так за сприятливих умов введення нових, постнеklasичних моделей буде прийнято, але вони можуть як незначні флуктуації залишитися неістотними, невідображеними. З одного боку, як відзначив М. Моїсеєв, у розумінні людиною світу відбувається «розлучення з простотою»², тобто перехід від простих (лінійних) моделей до складніших (неklasичних динамічних і далі до моделей з нестійкостями й загостреннями). З іншого боку, сучасна наука звертається за образами до класичної думки, до спадщини не тільки західної, але й традиційної культур. У цьому сенсі відбувається зустріч з простотою, очевидністю східних моделей. Вся складність у розумінні нових моделей міститься в необхідності з'єднання східних холістичних мотивів, кількісного методу і перетворювальної інтенції, вирощених західною цивілізацією. Про необхідність доповнення сенсів людини сенсами оточення читаємо у П. Гайдено: «Поки ми не звільнимся від думки, що сенс вносить у світ тільки людина, ... поки не повернемо і природі її онтологічне значення, ... ми не зможемо справитися ані з проблемою раціональності, ані

¹ Метаобразование как философская и педагогическая проблема. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. — С. 59–60.

² Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество. — М.: Устойчивый мир, 2001. — С. 39, 42.

з екологічними й іншими кризами. Бо екологічна криза є ... продуктом особливого, характерного для нового часу типу ментальності, що визначає наше відношення до природи і розуміння її»¹. Якщо висловлена тут постановка орієнтирів раціональності може бути усвідомленою, або вже усвідомлена сьогодні частиною суспільства, то велика його частина все ж таки керується не думками про світ, а думками в світі, тобто в даному випадку уявленнями, які є втиснутими в матеріал. Так, твори сучасної інформаційної цивілізації, перш за все, носять відбиток загальної інформативності, конструктивності і, одночасно, призначені для повного задоволення потреб сучасної людини. Наука значно зрослася з інформаційною діяльністю, здійснюючи свій зв'язок з наявною практикою саме через співучасть у висуненні теоретичних основ створення інформаційних технологій. Тип раціональності, що склався на цій основі, можна позначити як економіко-інформаційний тип або як цілераціональність, відповідна домінуючій діяльності.

В. Маричев виділяє три шляхи, що принципово відрізняються, до розуміння нової інформаційної культури сучасної людини в рамках інформаційної картини світу². Перший — шлях вченого, який переходить у своїх дослідженнях від старих моделей до нових. Другий шлях — шлях освоєння всього простору продуктів західної цивілізації, тобто шлях людини, що постійно знаходиться в культурному середовищі техногенного суспільства. Третій шлях — освоєння людиною нових наукових моделей, близьких, як було відмічено, до східної холистичної традиції, на вказаних підставах східної культури. Можливо, третій шлях стане високоефективним. У цьому сенсі представляє інтерес прогнозування розповсюдження центрів науки, яка оперує новими засобами і вирішує нові завдання. Оскільки наука набуває тісніших взаємозв'язків з соціальним оточенням, то можливі варіанти подальшого розвитку наукової картини світу співвідносяться з типологією взаємовпливу науки і її оточення в культурі сучасного суспільства. Додатковим ракурсом аналізу є урахування чинника демографічної кризи в економічно і технологічно розвинених державах.

Наука як соціальний інститут зазнає труднощів, пов'язаних з внутрішнім перевлаштуванням і реорганізацією своїх зовнішніх зв'язків — системна криза. Наука вирішує все більше задач, які ставляться для неї ззовні. Більше того, система науки управляється на підставі цілей і норм опису, оформлених у сфері інших соціальних інтересів, аніж пізнання світу. Так, наприклад, медицина сьогодні не тільки використовує готові технологічні рішення, але пред'являє свої завдання, проблеми, питання. Медицина, одночасно використовуючи можливості конструювання задачно-орієнтованих інструментів і засобів, побудови штучного аналогу живої тканини, корекції неправильно функціонуючої підсистеми організму і пред'являючи цінності здоров'я, життя взагалі, виявляє шляхи можливого з'єднання ціннісного і цільового аспектів технологічної й наукової діяльності.

¹ Гайденок П.П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.): Формирование научных программ нового времени / Отв. ред. И.Д. Рожанский. — М.: Наука, 1987. — С. 8.

² Маричев В.В. Научная картина мира в культуре современного общества: Дис. ... канд. филол. н.: 09.00.13. — М., 2005. — С. 150.

Вплив сучасної людини сьогодні на біосферу Землі є катастрофічно великим, катастрофічно погіршується екологічна обстановка. Отже модель співвідношення біосфери й ноосфери Землі, запропонована В. Вернадським, стає відправною точкою одного з найактуальніших, якщо не найважливішого напряму сучасної наукової картини світу. На екологічну проблему накладається демографічна проблема — зростання населення економічно слабких країн, причому збільшення чисельності населення земної кулі відбувається тільки за рахунок нерозвинених країн, ще раз спливає проблема підйому рівня освіченості. ЮНЕСКО ставить одним із своїх завдань сприяння підвищенню рівня освіченості жінок і особливо жінок в державах з традиційним культурним складом. Відбувається зіткнення традиційної й техногенної культур, так що поверхневі зразки західної культури накладаються на традиційні світоглядні підстави, різко зростають споживчі установки в країнах Сходу. Як результат цього постає проблема взаємозв'язку освіченості населення країн з традиційною культурою і регулюванням світової економіки. Комплекс цих і інших проблем призвів сьогодні до виникнення концепції стійкого розвитку і постановки перед міжнародними організаціями першорядних завдань. На цьому шляху виникає вимога постійного сценування, прогнозування, моделювання діяльності систем, окремих комплексів, імітації процесів і потоків, що вимагає і технологічного, і наукового опрацювання на сучасному інформаційному етапі розвитку суспільства. Адже кожна епоха має свої особливі досягнення у сфері виробництва і культури, які являють собою те вічне і нескороминуще, що потім як віхи висвічують пройдений людський шлях. Чи то це піраміди Хеопса, чи то це димлячий паровоз або виблискуючий автомобіль. Можливо, і наша епоха увійде до історії пам'ятником не менш приголомшливим, аніж великі храми минулого, — це мікропроцесор, що вже сьогодні зумовлює незвичайне майбутнє людства, сьогоднішня інформаційної технології, нову інформаційну картину світу.

Треба сказати, що мікропроцесор створений з найзвичайніших на землі елементів, елементів самої землі (це помітив письменник, засновник громадської некомерційної дослідницької організації Інститут Діскавері в Сіетлі Джордж Гілдер¹). Пісок служить початковим матеріалом при створенні кремнієвої пластини основи мікропроцесора, складність якої така, що на площі близько 1 см² наноситься система комунікацій, зіставна за складністю з детальною картиною, скажімо, всіх доріг і вулиць Америки з працюючими світлофорами. Якщо порівняти транзистор з серцем мікропроцесора, то в сучасному мікропроцесорі їх близько 5 млрд.

Ключову роль в інформаційних технологіях відіграє ще й скловолокно, яке складається зі скла такого типу, яке є прозорим при товщині в декілька кілометрів. Ця прозорість необхідна, щоб забезпечити передачу по оптичному волокну діаметром з людський волос і завдовжки порядку відстані між Харковом і Львовом інформації зі швидкістю не менше 15 гігабіт/с. Така швидкість забезпечує передачу тексту декількох тисяч Біблій в секунду. Ця

¹ Собор XX века // Поиск. — 1990. — № 38. — С. 3–6.

техніка — гігантський крок вперед у порівнянні з традиційними засобами передачі інформації. Наприклад, при конгресі США є бібліотека, в якій зберігається все, що було опубліковано в Америці за останні 100 років. Так от, щоб передати всі матеріали з бібліотеки конгресу традиційними дротяними засобами зв'язку знадобилося б майже 200 років. А за допомогою оптико-волоконної техніки — всього 5 годин.

Обидві технології — концентрація інформації і її транспортування — удосконалюються надзвичайно швидко. Загально визнано, що ефективність функціонування комп'ютерів за десять останніх років зростає приблизно в мільйон разів. А якщо врахувати, що удосконалюється і процедура паралельної обробки даних, то знання, що створюється індивідом в муках творчості, стає інтерсуб'єктивним у глобальному масштабі буквально миттєво. Значення і цінність такого явища важко переоцінити у становленні нового менталітету людини в культурі сучасного інформаційного суспільства.

Ще 20–25 років тому не можна було прогнозувати істотні зміни в цій галузі істинно людської суті. Зараз, коли обчислювальна техніка в розвинених країнах перетворилася на засіб забезпечення інтелектуальної праці (наприклад, тільки в США більше 150 млн. персональних комп'ютерів, більше 5000 загальнодоступних баз даних, об'єднаних в загальнонаціональну супутникову і кабельну мережу), розумно припустити, що занурення в інформаційне буття якійсно змінює й форми інтелектуальної діяльності індивіда.

Тривалий час людство було переконано, що майже всі проблеми можна вирішити, накопичивши знання шляхом створення суперкомп'ютерів, які зможуть все систематизувати і все розраховувати наперед. Людству здавалося, що проблемне поле у межах «можливе-неможливе» для науки лежить лише в традиційному кантівському сенсі, тобто можна вивчати «те, що є», і не претендувати на те, щоб указувати «як повинно бути». Отже, йшлося не про обмеження науки як способу об'єднання знання, а про її нездатність надавати орієнтири й ідеали. Навпаки, накопичення і обробка знань на мікропроцесорній техніці знов повертає людство не тільки до проблеми інтеграції знання, що вливається в наукову картину світу, а й до детермінації майбутнього¹.

Проблему інтеграції знань можна охарактеризувати як закон ускладнення складності, що свідчить, що складність процесу збільшується на квадрат числа одиниць, які належить організувати, будь то якась річ або сукупність концептів, або мікропроцесори на панелі приладу. А. Пензіас, лауреат Нобелівської премії, пояснює цю проблему на прикладі дитячої вечірки, куди прибуває ще одна дитина². Рівень шуму, відзначає він, зростає не просто ще на одну додаткову дитину, він росте геометрично в прямій пропорції до всіх присутніх дітей, з якими вона перекликатиметься і гратиме, плюс ще одного новоприбулого. Це і є закон ускладнення складності, який виявляється в макрокосмі.

¹ Михайловский В.Н. Формирование научной картины мира и информатизация. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской кафедры философии РАН, 1994. — С. 140–141.

² Собор XX века // Поиск. — 1990. — № 38. — С. 7.

Те ж саме відбувається і при включенні все нових і нових знань у так звані бази даних, які потім організуються у бази знань для комп'ютерного сервісу і експертних систем. Звичайно, можливості комп'ютерів величезні, проте вони можуть мати справу тільки з фактами, а джерело фактів — людина, яка пізнає, творить себе і світ фактів у процесі життя. І основна проблема при цьому та, що людина, а точніше, людський мозок здатний сприймати не більше 50 біт/с¹. Цей показник характеризує кількість інформації, яку вона в змозі засвоїти, а людський мозок не переробиш. Звідси — одна з фундаментальних проблем наукової картини світу — це уміння виключити зайву інформацію.

Незважаючи на те, що зростання знань характеризується законом ускладнення складнощів, одночасно ефективність обробки останніх мікропроцесорною технікою зростає випереджаючими темпами і створювані на їх основі системи штучного інтелекту неухильно підвищують продуктивність в обробці і аналізі знань, а здатність останніх до самоудосконалення робить процес аналогічним еволюційному механізму природного інтелекту. Так, наприклад, компанія Google працює над власною нейромережею, в якій використовується 16 тис. процесорних ядер і реалізується 1 млрд. зв'язків між нейронами. Дана мережа — це універсальна технологія, яка може бути використана в різних сферах і на різних масивах даних. Наприклад, вона вже застосовується для розпізнавання мови, при цьому була зменшена кількість помилок на 20–25%. Це означає, що нейромережа здатна оптимізувати алгоритми для мови, враховуючи особливості артикуляції і різних діалектів. Зараз дана технологія також використовується в сервісі Google Street View, де необхідно працювати з найдрібнішими деталями фотографій. При цьому нейромережа показує набагато кращі результати, ніж люди. У майбутньому планується використовувати дані розробки і в інших сервісах Google: пошук зображень, Google Glass і автомобілі Google з безпілотним управлінням².

Повернемося до проблеми обмеження зайвої інформації. Сьогодні багато учених приходять до висновку, що чим більше інформації людині доводиться переглядати, тим менше вона знає. В світі різномасштабної і різнопланової електронної інформації людина примушується думати не лінійно-последовно, а мозаїчно, через інтервали, за допомогою резонансу. Основним принципом свідомості, що структурує, знов стає міф як спосіб утримати цілісність сприйняття у світі, що бурхливо оновлюється, кінцевою фазою розвитку якого повинне стати технічне відтворення свідомості. Сьогодні у світі існують мільярди персональних комп'ютерів, які об'єднані практично в планетарну комп'ютерну мережу, і число користувачів стрімко зростає, все більше збільшуючи інтернаціональний потік інформації. Якщо розглядати все зростаючий інформаційний потік з точки зору біологічної антропології, то новостворювана реальність конструюється самою людиною, і адаптація до неї обертається самоадаптацією. І людина, як аналогова істота з точки зору функціонування

¹ Райт К. На пути к «глобальной деревне» // В мире науки. — 1990. — №5. — С. 47.

² Масштабный проект в области искусственного интеллекта: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://deps.ua/ru/novosti/novosti-rynka/item/767-google-zapustila-masshtabnyi-proekt-v-oblasti-isqsustvennogo-intelleqta.html>.

мозку, повинна уміти відключатися, точніше, прагнути не бути залученою в цей інформаційний потік.

Насправді проблема обмеження одержуваної інформації була завжди, і в процесі розвитку і функціонування знання сформувалися різні форми концентрації наукового знання. Найпоширеніша — це концептуалізація знання, однією з форм вираження якої є наукова картина світу. Інша справа, що інтелектуальна техніка на базі мікропроцесорів дозволяє створювати автоматично діючі програми, скажімо, з підбору інформації, що цікавить, або складання резюме з наукових журналів. У цьому випадку виникає вже інша проблема. Оскільки такі програми комп'ютерам під силу, вони можуть спілкуватися на обох кінцях ліній зв'язку, тобто комп'ютери говоритимуть один з одним від імені користувача. Звичайно, у зв'язку з такою перспективою треба замислюватися над змістом прийдешніх революційних змін, коли механічні виконавці відіграватимуть роль користувачів¹.

Логіка розвитку комп'ютерів і створення все більш універсальних засобів програмування дозволяють припустити, що вже в осяжній перспективі будуть створені передумови роботи з комп'ютером в діалоговому режимі з використанням при цьому природної розмовної мови або спеціальних мов, розвинених в окремих сферах наукового знання. Розвиток інформаційної мікрокомп'ютерної техніки і суперкомп'ютерів, персональних комп'ютерів, центрів колективного користування і т. п. технічних пристроїв інформаційного сервісу веде до виникнення інфосфери або інформаційного простору в рамках наукової картини світу. Штучна інфосфера, ядро якої складуть мікрокомп'ютерні пристрої, очевидно, вилетіть в глобальне ноосферне утворення. Імовірно, що процеси коєволюції інфосфери й ноосфери підуть значно швидше, оскільки істотну роль зіграє в цьому процесі прогресуюча автоматизація інформаційних процесів. З урахуванням глобалізації процесів прогнозується можливість виникнення людино-машинного надінтелекту («гібридного інтелекту»), що охоплює всю нашу планету. Не вдаючись в деталізацію цього процесу, відзначимо, що концепція інфосфери і можливість створення надінтелекту ініціюють створення досить незвичайних («божевільних») гіпотез глобальної інформатизації.

Особливості наукового підходу вимагають заміни реальних об'єктів їх моделями, тобто заміщенням одного змісту іншим речовинним або знаковим. Проте, в цьому заміщенні завжди присутня невизначувана процедура, що не формалізується, — встановлення відповідності моделі оригіналу, яка все більшою мірою стає процедурою комп'ютерів. Парадокс цієї процедури в тому, що, як правило, ті моделі, які, здавалося б, не мають нічого спільного з оригіналом, несуть найбільшу інформацію про об'єкт. Вирішуючи його, учені винайшли спеціальні мови і прийоми як підмогу для правильних висновків. Наукова картина світу, яка виступає синтетичною моделлю, об'єднуючи у своїй цілісності все різноманіття сучасного наукового знання, щоб стати надбан-

¹ Михайловский В.Н. Формирование научной картины мира и информатизация. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской кафедры философии РАН, 1994. — С. 142.

ням суспільної свідомості, повинна бути виражена кінець кінцем у природній мовній формі. І ось суперечність між природною мовою, якою описується результат, і штучною, якою здобувається останній, довірено вирішувати комп'ютеру, оскільки потенційно комп'ютерне моделювання не має обмежень, а будь-яка пізнавальна процедура може розглядатися як моделювання. Сучасний фахівець, проводячи наукове дослідження солідарно з комп'ютером, вже не мучиться риторичним питанням А. Тюрінга: «Чи може машина мислити?». Проблеми тепер інші: удосконалювати мови програмування, щоб створювати новий клас комп'ютерів, які володіють здібностями до асоціацій, а можливо, й інтуїцією, близькою до людської. Наскільки далеко може розповсюджуватися довіра сучасної людини до викладень комп'ютера, цього поки що не знає ніхто¹.

Складність проблем, пов'язаних з побудовою смислової моделі певної наявної галузі в рамках сучасної концепції інформаційної технології, знайшла своє віддзеркалення в концепції «апаратна парадигма»². Автор цієї концепції, американський професор А. Боргман, стверджує, що сучасна людина на відміну від людини промислового або допромислового суспільства все більшою мірою має справу не з безпосереднім об'єктом праці, а з технічними засобами, будова яких їй незрозуміла. Такий тип взаємодії зі світом веде, на його думку, до максимального відчуження людини від традиційних цінностей. Ми далекі від крайності такої позиції, але інформаційна техніка, звичайно, занурює сучасну людину в абсолютно нову сферу — сферу інформаційного буття.

Під впливом таких ідей, відомий американський вчений А. Інкельс склав докладний портрет сучасної людини³:

- сучасна людина не випробує страху або великого психологічного дискомфорту в умовах інформаційного оточення, що змінюється;
- сучасна людина відкрита новому життєвому досвіду у всіх сферах його існування;
- сучасна людина схильна формулювати й підтримувати думки з великого числа проблем суспільного життя;
- сучасна людина обізнана про те, що до розгляду будь-якої проблеми можливі різні підходи, і про ці проблеми можуть бути різні думки. Людина позитивно оцінює це різноманіття;
- сучасна людина не просто складає думку на основі випадкових інтересів і міркувань, а прагне робити це на основі об'єктивної й раціональної інформації, більш менш обґрунтованої процедури;
- сучасна людина у своєму сприйнятті суспільного життя орієнтована більшою мірою на сьогоднішнє і майбутнє, аніж на минуле;
- сучасна людина стурбована проблемою контролю над своїм оточенням і проблемою ефективності своєї діяльності;

¹ Там само: С. 143–144.

² Borgman A. Technology and the character of contemporary life. — Chicago-London, 1984. — P. 35.

³ Косов Г.В., Редько Л.Л. Введение в социологию и политологию. — Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2001. — С. 137–138.

- сучасна людина схильна до того, щоб довгостроково планувати свою діяльність, як в суспільному, так і в особистому плані;
- сучасна людина вважає, що світ навколо неї підкоряється обчисленню, хоча б у принципі. Вона розраховує, що оточуючі її люди й соціальні інститути діють надійно і передбачено відповідно до певних зобов'язань;
- сучасна людина цінує в собі і в інших професійні навички. Саме їх вона сприймає як справедливу основу для різного роду соціальних винагород;
- сучасна людина цінує формальну шкільну освіту;
- сучасна людина керується у своїй поведінці ідеєю особистої гідності всіх людей;
- сучасна людина володіє хоча б зразковим знанням логіки сучасних інформаційних технологій;
- нарешті, сучасна людина є активним учасником формування інформаційної культури.

Досвід ХХ ст. наочно показав, що тотальна реконструкція природи зачіпає якийсь життєвий нерв сучасної людини. Руйнуючи природу, людина руйнує і те місце, в якому тільки і можливо її існування. Людина руйнує якість ціле, частиною якого вона є. У цьому контексті і відбувається зміна світобачення: наукова картина світу доповнюється картиною життя. Для картини життя, на відміну від наукової картини світу, характерні два принципові моменти:

- прагнення до отримання всіх необхідних знань умов збереження життя і реорганізації історичної практики відповідно до цих знань;
- розгляд дійсності в образах віртуальної реальності і визначення таким чином реальних наслідків діяльності людини тут і тепер, в даній історичній ситуації.

Картина життя, будучи актуальною дійсністю, є триалектичною, тобто породжує функціональну тріаду матеріального, духовного й віртуального. Наукова картина світу є формальною дійсністю, відображає об'єктивну і суб'єктивну реальність в їх діалектичній єдності¹.

Картина життя припускає здатність відбору й віртуальної реальності таких способів життя, які відповідають принципу гомеостазису, тобто такої системи життя, яке підтримує свої основні характеристики в допустимих межах. Картина життя припускає також виявлення і систематичне, організоване й відлагоджене донесення до масової свідомості тих вимог, ігнорування яких нині представляє все більшу загрозу для збереження життя. І часом ці загрози такі ж малопомітні, як і дія радіації на організм людини.

Розвиток інформаційних технологій ставить на потік створення інженерно-технічних рішень, що підлягають практичній реалізації, з величезною швидкістю виникають створені людиною нові штучні ареали, конгломерати, автостради, аеродроми, підприємства, засоби зв'язку. Відбувається різке ско-

¹ Метаобразование как философская и педагогическая проблема. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. — С. 17–18.

рочення часу між ідеєю і її практичною реалізацією. Процес розвитку набуває вибухового характеру.

Постійне навчання, необхідність постійного засвоєння нової інформації перетворює життя на шлях, схожий з автострадою, де необхідно миттєво реагувати на динаміку ситуацій, а життя тим самим перетворюється на «калейдоскоп подій», що звільняє людину від сенсу життя. У цій ситуації фундаментальна мета сучасної наукової картини світу — повернення сенсу, що уявляється можливим через скаралізацію зв'язку індивідуального й соціального в картині життя, яка істотним чином доповнює наукову картину світу¹.

Заглядаючи в майбутнє і намагаючись віднайти основні шляхи еволюції культури в контексті інформатизації сьогодні виникла ціла низка фундаментальних досліджень, що показує величезну і визначаючу роль гуманітарних проєкцій інформатизації, яка ще зовсім недавно здавалася чисто технічною. Деякі дослідники беруть як своєрідну точку відліку книгу і простежують еволюційний ланцюжок від письмової до екранної культури. Під екранною культурою мається на увазі комп'ютерна (інформаційна) система в цілому, що дозволяє одержувати, передавати і використовувати наукові або які-небудь інші тексти в єдності з інформаційною структурою, що закінчується інтерфейсом екранної природи.

Дійсно, коли ми використовуємо книгу як джерело знань, то завжди виклад заснований на лінійній мові писемності. Появу на сторінках книги креслень і малюнків змінює якість передачі інформації, поєднуючи одновимірну мову писемності з мовою образотворчого мистецтва (площинною, двовимірною). Потім з'являється кінематографічний і телевізійний способи передачі реальної послідовності руху у замкнутому просторі екрану. Отже, сторінка книги, «ожилла» з появою телебачення, стає предметом домашньої культури, а відеоманітофон дає можливість зворотного зв'язку з екраном і в сукупності з відеокасетою виходить варіант книги з комп'ютерними сторінками. Процес мініатюризації і вдосконалення комп'ютерної техніки ведуть до того, що персональний комп'ютер являтиме собою книгу, скажемо «Війна і мир», з якою людина вестиме діалог і персонажі якої відповідатимуть за допомогою екрану дисплея або за допомогою синтезованого комп'ютером голосу. Виходячи з цього, культура комп'ютерної сторінки є не що інше, як трансформована книжкова культура, певний підсумок еволюції книги Кирила і Мефодія. Які ж якісно нові можливості комп'ютерної сторінки з комп'ютерної книги?

По-перше, принципово інші, аніж у класичній книзі, можливості діалогу, перенесеного на індивідуальний екран. У зарубіжній літературі вже з'явилися поняття «полілог» (широкий обмін думками, значеннями, в які вступає кожен новий автор і кожен новий текст) і «інтертекст» (взаємодія між текстами), які піднімають на новий рівень те, що відоме в літературі і мистецтві як поліфонія². Отже, в умовах інформатизації і наявності глобальних інформаційних

¹ Там само: С. 63–64.

² Ученова В.В. Полифония текстов в культуре. — М.: Омега-Л: ИМПЭ, 2003. — 389 с.; Синцова С.В. Словесное творчество — солярис новых искусств. — Казань: Казанский гос. энергетический ун-т, 2007. — 147 с.

мереж комп'ютерна книга стає складовою глобального полілогу, що охоплює в перспективі все людство і його культуру.

По-друге, небачена мобільність і мінливість змісту й оформлення комп'ютерної сторінки буквально підштовхують читача-глядача до діалогу з нею.

По-третє, принципово інакше починає впливати її потенційна надемність, що забезпечується глобальною мережею баз даних, баз знань і експертних систем, до яких можна підключити кожну індивідуальну екранну книгу, зробивши її книгою «тисячі і одного» автора.

Отже, необхідно погодитися з низкою зарубіжних і вітчизняних авторів, що настає нова форма інформаційної культури. В той же час, вона продовжує і розвиває щонайширші можливості книжкової культури. І так же, як книга стала матеріальним носієм художньої, наукової, сакральної і буденної форм світової культури, так і комп'ютерна сторінка непередбачуваним чином розширює соціокультурний діапазон, але на новій інформаційній основі. Йдеться про непередбачуваність в сенсі переходу від жорстко фіксованого тексту («що написано пером, не вирубати сокирою»), характерного для класичної письмової культури, до «м'якого» тексту (текст на екрані комп'ютера з його миттєвою готовністю до трансформації).

Це підтверджує ретроспективний аналіз історії розвитку подібних явищ. Так, для переходу від усного способу навчання до письмового було потрібно близько 0,5 млн. років, від письмових форм до друкарських — 5 тис. років, від друкарських до форм, що підготували «інформаційну книгу» (радіо, телефон, кіно), — близько 500 років. І нарешті, приблизно за півстоліття відбувся перехід до інформаційних форм культури знань (кабельне телебачення, відеоманіфони, персональні комп'ютери). Ще приклад як нова технологія дозволяє модернізувати традиційний, але достатньо трудомісткий процес видання словника. У 1989 р. в Оксфорді був виданий знаменитий Оксфордський словник англійської мови. Нагадаємо, що для випуску першого видання було потрібно 45 років (1884–1928 рр.)¹. Нинішнє видання, назване не словником (dictionary), а словником на дисках (disktionary), є цифровим записом 6 млн. слів на одному (максимум двох) дисках, які доступні широкому колу осіб. В цілому зараз важко обкреслити певні межі прийдешніх змін, проте абсолютно ясно, що разом з традиційними типами інформаційної культури — особистим контактом (культурою безпосереднього спілкування — базовим шаром людської цивілізації) і книжковою культурою вже складається новий тип культури, а саме культура, заснована на мікропроцесорній інформаційній технології. Про специфічність інформаційної культури, що складається,

¹ Для порівняння: «Енциклопедія» Д.Дідро писалася протягом тридцяти років, з 1751 по 1780 р., 125 авторами. Вся «Енциклопедія» нараховувала 35 томів, куди увійшли 71818 статей і 2885 гравюр. Сам Дідро вважав, що «мета «Енциклопедії» — зібрати знання, розсіяти по всій землі, представити їх в систематизованому вигляді своїм сучасникам і зберегти для людей, які прийдуть після нас; щоб праці минулих століть не опинилися марними для століть прийдешніх; щоб наші освічені нащадки стали також щасливішими за нас, і щоб не померли ми, не заслуживши подяки людського роду» (Цит. за *Быковский Б.Э.* Энциклопедисты // БСЭ. — 3-е изд. — М., 1978. — Т. 30. — С. 206).

на основі синтезу комп'ютера з відеотехнікою, засобів зв'язку і каналів передачі інформації говорить навіть той факт, що якість засвоєння інформації зростає у міру переходу від просто візуальних до аудіовізуальних засобів. Так, наприклад, є експериментальні дані, що людина запам'ятовує лише 10% з прочитаного, 20% з почутого, 30% з побаченого. Якщо ж вона чує і бачить, рівень запам'ятовуваності підвищується до 50%, а якщо чує, бачить і потім обговорює, то й до 70%. Застосування аудіовізуальних засобів до того ж скорочує на 40% необхідний для навчання час і на 20% збільшує обсяг засвоєної інформації¹. Саме тому слід чекати, що і продуктивне мислення дістане великі можливості для своєї роботи, оскільки нова інформаційна техніка звільняє людину від рабського проходження початковим «тут і тепер», занурюючи її в неосяжні простори інформаційного буття.

Дійсно, «екранно-динамічне діалогове моделювання»² на основі сучасної мікрокомп'ютерної техніки забезпечує вражаючі можливості і відкриває якісно інші горизонти у сприйнятті потоків інформації і в переробці цієї інформації саме за допомогою візуалізації. Немає сумніву, що принципова новизна не в стисненні інформації і подальшому її уявленні в легко осяжній відео-й аудіовізуальній формі. Новизна починається з переорієнтації здорового глузду дослідника на інтелектуальну образність, що не має меж. Те, що раніше було лише підвладне силі абстракції, тепер за допомогою екранного дисплея переводиться в чуттєво сприймане, і з нього вже будуються легко осяжні аналогові моделі, скажімо, будови і розвитку Землі, дрейфу материків тощо. З філософської точки зору важливо відзначити, що такий поворот в методології — не нова гілка в науці, а з точки зору інформаційного підходу — ступінь усвідомлення об'єктивної сфери самої себе як науки, що адекватно розглядає свій предмет як надскладну систему в рамках наукової картини світу. Величезний спектр об'єктів таких наук, як геологія, астрономія, аеродинаміка, біологія, медицина, економіка, соціологія, глобальна екологія і багато інших, мають потребу для своєї самосвідомості в такому підході, і тоді стане ясно, що достатньо швидко розширюватиметься діапазон впливу нової методології на всі сфери мислєдїяльності, а отже, і життєдїяльності, формуючи новий тип культури — культури інформаційного буття. Правда, в основі цих змін залишається одвічна як світ проблема про взаємини природи і знання про природу в контексті інформаційної картини світу — проблема знання й інформації.

Що ж нового несе в собі інформаційна культура у своєму достатньо вираженому вигляді? По-перше, новий тип спілкування, що дає можливість вільного виходу особи в інформаційне буття. По-друге, свободу виходу і доступ до інформаційного буття на всіх рівнях від глобального до локального, оскільки внутрішньонаціональний, внутрішньодержавний тип інформаційного

¹ Физиология человеческой памяти: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://works.tarefer.ru/10/100028/index.html>; Сколько информации мы запоминаем?: Электронный тресурс. — Режим доступа: <http://www.rsd.in.ua/topic/1083>.

² Прохоров А.В., Разлогов К.Э., Рузин В.Ф. Культура грядущего тысячелетия // Вопросы философии. — 1989. — № 6. — С. 21.

буття є так само обмеженим, як і національна наука або щось у цьому сенсі. По-третє, ми вже говорили, що звільнення людини від рутинної інтелектуальної роботи підвищує продуктивність мислення і, звичайно, змінює його форму, формуючи новий тип мислення. Серед рис, що визначають його, вже сьогодні яскраво виявляється орієнтація останнього на саморозвиток і самонавчання. Одним з конкретних прикладів такого роду є популярна у США й Англії система відкритих університетів. По суті, це заочне навчання, але таке, що використовує всі новітні засоби інформаційної мікроелектроніки — радіо, електронну пошту, відеоманіфон, кабельне й супутникове телебачення, комп'ютери і т. п., тобто все те, що допомагає подолати простір і час. Крім того, в деяких країнах ця форма самоосвіти (США, Англія, Канада, ФРН і низка інших) підкріплюється діючими системами відеотексту, за допомогою яких можна одержувати будь-яку інформацію з бібліотеки (архіву), не виходячи з будинку у будь-який час дня і ночі.

Очевидно, орієнтація індивіда на самоосвіту — це ще не форма зміни розумової діяльності, а ось як відобразиться на продуктивності мислення поява комп'ютерної техніки, яка не тільки використовує заданий алгоритм, а здатна сама створювати свої власні правила за допомогою аналізу різних результатів і прикладів? Йдеться про нейрокомп'ютери. В даний час нейрокомп'ютери виходять із стадії дослідних розробок і стають комерційними. З'явився досвід використання нейромереж в самих різних галузях. Так, фірма Behavionstics продемонструвала роботу нейрокомп'ютерів у банківській справі для визначення ступеня надійності клієнтів, що беруть позики. Професор Каліфорнійського університету Дж. Елман показав ефективність нейрокомп'ютерів для розпізнавання мови і перетворення її в текст, причому допускається мова без роздільної вимови слів¹. Втім, серед діючих зразків є не тільки електронні стенографістки, що перетворюють розмовну мову на друкарський текст, але і «зрячі» контролери, що «чують». Наприклад в нью-йоркському аеропорту Кенеді змонтована нейропроцесорна система з виявлення у пасажирів або в багажі пластикової вибухівки. Нейрокомп'ютери вже сьогодні виконують функції правої півкулі людського мозку — розпізнають потрібні об'єкти серед тисячі інших, читають і редагують, одним словом, роблять те, на що здатна була досі лише людина.

У цьому сенсі і виникає проблема, про яку задумувався ще Н. Вінер. У книзі «Кібернетика і суспільство» він говорить про небезпеку знецінення людського мозку. Цілком зрозуміло, що розвиток комп'ютерної техніки в її зрілому вигляді не може не привести до якісно нових форм включення праці в наше життя. Дотепер у нас соціально вигіднішими були відсталі форми організації праці, тобто вітчизняний варіант підвищення організованості й дисципліни заснований на тому принципі, що працівника потрібно ставити в найбільш незручне для нього становище. Ця ідеологія йде ще від системи Тейлора і характерна для конвейерного виробництва. У технологічно розвинутих країнах вона змінилася протилежним принципом, за яким працівника вигідніше поставити в найбільш зручні для нього умови. Ці радикальні зміни

¹ IEEE Spectrum. — 1988. — №3. — Vol. 25. — P. 36–41.

у характері праці повинні лежати в загальному руслі підйому культури сучасного суспільства, яка певним чином залежить від можливостей комп'ютеризації. Один з чинників, що лежить на поверхні, — це розширення інтелектуальних можливостей комп'ютера, яке в сполученні з людиною дає початок процесу формування нового дослідницького мислення сучасної людини практично у всіх сферах життєдіяльності.

Таким чином, узагальнюючи сказане, доходимо висновку, що сьогодні сучасна наука існує вже в стані постнекласичної раціональності подолавши перехід від некласичної раціональності, враховуючи при цьому взаємовплив знань про світ і людину в науковій картині світу не тільки зі складними процесами в сьогоdnішній науці, але і з соціокультурними структурами діяльності людини і суспільства. Постнекласичні концепції опираються на проблемні точки попередньої наукової картини світу, особливим чином знімаючи їх суперечність і визначаючи нові міждисциплінарні предмети.

Інтеграція різних галузей знання й наукових дисциплін дозволяє показати універсальний характер загальних для світу культури законів природи, людини і суспільства. Соціальна інтеграція є ключовим створюючим поняттям при характеристиці становлення багатоструктурної і багаторівневої інформаційної картини світу як соціокультурної реальності.

Інформаційна картина світу як соціокультурна реальність, характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом тут є інформація як нова категорія матерії і відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, що працюють зайнята виробництвом, зберіганням, переробкою й реалізацією інформації.

В рамках інформаційної цивілізації, що формується, змінився масив доступних діяльнісних процедур в широкому спектрі людської діяльності, тобто змінюється не тільки інструментальна частина інформаційної діяльності, але й сама людина. Отже, трансформується її інформаційна культура, під якою розуміється уміння цілеспрямовано працювати з інформацією, використовувати її, обробляти, зберігати і передавати, тобто вона визначає рівень інформаційного спілкування.

3.3. Морально-етичні аспекти функціонування людини в інформаційному суспільстві

Безпрецедентні досягнення сучасної науки і техніки є настільки очевидними й безперечними, що на Міжнародному конгресі ЮНЕСКО з питань технічної і професійної освіти XXI ст. було принципово назване «ерою знань, інформації й комунікації»¹. Тим самим, були визначені глобальні ціннісні вектори розвитку сучасної цивілізації.

¹ ЮНЕСКО об информационном обществе: основные документы и материалы: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.mcbs.ru/files/documents/Documents/inf_obsch_dok.pdf.

Більшість авторитетних дослідників характеризують сучасну фазу існування людства у термінах «принципово нового чинника світової історії». Можна привести думку Карла Ясперса, одного з найбільш відомих філософів ХХ ст., який осмислив проблему техніки як принципово нового устрою сучасної європейської цивілізації, з якою не зіставно ніщо, що раніше існувало в людській історії взагалі. Філософ, називаючи сучасну епоху «століттям техніки», пише: «Лише в масштабі світової історії стає зрозумілим, які глибокі зміни, підготовлені протягом двох останніх століть, відбулися у наш час; зміни, які за своїми наслідками незрівняні ні з чим, що нам відомо з історії минулих п'яти тисячоліть»¹.

При безперечних успіхах сучасної техніки, що досягла найбільш вражаючих результатів у сфері інформаційних технологій, в середовищі філософської спільноти зростає невідомою тривога у зв'язку з етичними загрозами людському існуванню, які є наслідком науково-технічного розвитку. Свою заклопотаність сьогодні виражають не тільки професійні філософи-етики, але й представники гуманітарної і технічної інтелігенції, політичні і громадські діячі, взагалі всі мислячі і переживаючі люди. Тому, у цьому параграфі буде зроблена спроба проаналізувати основні концептуальні моменти співвідношення інформаційного суспільства, породжуваних ним цінностей з основами традиційної моралі, що знаходить своє практичне вираження в амбівалентності суспільної свідомості у всіх її формах.

Як впливає з попередніх параграфів, ключовим поняттям сучасних соціокультурних процесів є поняття інформації. Поки ми розмірковуємо про сутність і властивості інформації, про різні підходи до її визначення, про її функцію ми ще не виходимо на філософський рівень розгляду проблеми. Проблема набуває достовірно філософського характеру лише тоді, коли ми осмислюємо феномен інформації в морально-етичних категоріях. Тут відкривається широка перспектива дослідження.

Річ у тому, що інформація сама по собі — це аксіологічно нейтральне повідомлення про факти, вона має виключно підпорядковану й несамодостатню функцію. Якщо ж у суспільстві кількісний аспект інформативного зростання виходить за межі, то кількісний аспект інформації перетворюється на якісний: інформація стає знаряддям влади, засобом маніпуляції свідомістю, просто порожньою і безглуздою грою і забавою.

Крім того, наявність інформації далеко не всіма сприймається як абсолютне благо². Іноді питання набуває достатньо гострої форми, коли береться під сумнів цінність інформації як такої. Відомий російський філософ Павло Гуревич у вступній статті до відомої збірки «Нова технократична хвиля на Заході» пише: «Стрімке піднесення техніки як чинника соціальних перетворень актуалізує складний спектр світоглядних питань. Що таке техніка як феномен? Які форми і межі її впливу на людське буття? У чому виявляється суспільна

обумовленість техніки? Чи є вона благом для людства або таїть у собі непередбачені фатальні визначення?»¹

Ці питання були поставлені дослідником ще у 1986 році. Сучасні автори продовжують таку лінію. Щодо інформаційного суспільства часто зазначається, що тут є декілька проблем: принципова невизначеність суті інформації; взаємодія техніки і природи: чи є перша продовженням другої або її антиподом?; взаємини техніки, інформації й людини — чи повинна людина пристосовуватися до шквалу, інформації, що бурхливо і стрімко зростає, техніки або ж слід загальмувати розвиток і пошукати інший шлях. І ці питання чекають своїх дослідників, вони вимагають не просто філософського, а й етико-філософського рішення. Саме тут і формується етична проблематика, пов'язана із становленням і розвитком інформаційних технологій, що призвели до появи того, що сьогодні зазвичай називається інформаційною картиною світу. Розглянемо етичний контекст інформаційної картини світу.

Аналіз становлення інформативного суспільства, здійснений у попередніх параграфах, буде неповним, якщо не розглянути питання про те, яким чином система етичних цінностей цього суспільства співвідноситься з традиційними моральними цінностями. Сама криза культури носить багато в чому етичний характер і, отже, необхідно розглянути взаємовідношення цінностей інформаційного суспільства і традиційних пріоритетів моралі.

Як уже неодноразово підкреслювалося, розвиток інформаційних технологій, глобальна інформатизація сучасного життя є однією з домінуючих тенденцій сучасності. Іншою, не менш значною тенденцією є наростання кризових процесів у всіх сферах життя, що у філософській і культурологічній літературі одержало назву «кризи культури». Як відзначає відомий фахівець в цій галузі Г. Таврізян: «Тема загальної кризи західної культури — одна з очільних і найбільш стійких у філософсько-історичній літературі нашого століття»².

Карл Ясперс безпосередньо пов'язує розвиток техніки з духовною кризою культури. Він пише: «Чи може трапитися, що техніка, відірвавшись від сенсу людського життя, перетвориться на засіб несамовитого безумства людей або що вся земна куля зі всіма людьми стане єдиною гігантською фабрикою, мурашником, який все поглинув і тепер, проводячи і знищуючи, залишається в цьому вічному кругообігу порожнім циклом змінюючих одна одну й позбавлених будь-якого сенсу подій»³.

Технічне мислення, вважає Ясперс, розповсюджується на всі сфери людської діяльності, і людина перетворюється на частину машини. Машинізація стає тотальним явищем, захоплюючим все буття. Ситуація машинізації призводить до знищення традиції, що і складає суть головного етичного конфлікту

¹ Гуревич П.С. Закономерности и социальные перспективы научно-технического прогресса // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 3.

² Таврізян Г.М. О.Шпенглер, Й.Хейзинга: две концепции кризиса культуры. — М.: Искусство, 1989. — С. 3.

³ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Сборник / Пер. с нем. Вступ. ст. П.П. Гайденко. Комментар. В.Н. Катасонова. — 2-е изд. — М.: Республика, 1994. — С. 140.

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Республика, 1994. — С. 99.

² Иванов В.Г. Информации — благо? // Информационное право: Информационная культура и информационная безопасность. — СПб, 2002. — С. 24–32.

цінностей інформаційного суспільства, яке вступає в конфлікт з цінностями традиційної культури. Ясперс пише: «Тому, традиція в тій мірі, в якій у ній кореняться абсолютні вимоги, знищується, а люди у своїй масі уподібнюються піщинкам і, будучи позбавлені коріння, можуть бути саме тому використані найкращим чином. Відчуття життєвості служить зазвичай рубежем між перебуванням на службі і приватним життям. Проте, це приватне життя саме стає порожнім, механізується і дозвілля, задоволення перетворюються на різновид роботи»¹.

Тим самим, філософ сполучає техніку і кризу, що утворює тим самим простір для етичного дискурсу. Інформатизація є одним з найбільш сильних проявів технічного розвитку, тому в сучасних умовах правомірно вести мову про кризу, що виникла з розвитком інформаційних технологій.

Таким чином, дві провідні тенденції сучасності — глобальний розвиток інформаційних технологій і поглиблення кризи культури — виявляються глибоко взаємопов'язаними. Дійсно, феномен інформаційного суспільства з'являється в контексті тієї духовної ситуації, яку називають кризою культури. Як зазначає російський дослідник Ольга Філіна, ці явища взаємовизначають і взаємодоповнюють одне одного; не можна сказати точно, що причина, а що наслідок: розвиток інформаційних технологій породив кризові явища в духовній сфері або зубожіння культуротворчого потенціалу призвело до розвитку духовно збиткового, виключно інформаційного простору життя².

Головне те, що ці явища взаємопов'язані, вони породжені однією логікою розвитку західної цивілізації, про кризу якої говорили багато впливових філософів, зокрема О. Шпенглер, Е. Гуссерль, Х. Ортега-і-Гассет, Й. Хейзінга, К. Ясперс, М. Хайдеггер, Г. Марсель, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Л. Мемфорд, Г. Маркузе, Ю. Хабермас та ін. Незмінним чинником, постійно присутнім у всіх роздумах на тему кризи, є західноєвропейська техніка. Розвиток техніки у переважній більшості наукових доробок в контексті даної проблематики виступає сполучною ланкою між розвитком інформатики й наростанням кризи.

Відомий російський і білоруський філософ В'ячеслав Ст'юпін з позицій сьогоденного дня відзначає, що «антропологічна криза, процеси відчуження і зростаючі проблеми збереження особистості вимагають пошуку нових стратегій людських комунікацій», оскільки «науково-технічний розвиток у колишньому напрямі загострюватиме глобальні кризи і наблизитиме людство до самознищення»³. Дослідник вважає, що ці стратегії вимагатимуть не тільки знання, але й етичних принципів.

Сучасні російські дослідники здебільшого налаштовані песимістично і тлумачать технічний прогрес у термінах «етичного вакууму»: «технічний прогрес

¹ Там само: С. 138.

² Філіна О.А. Проблемы современной информационной этики: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.05. — Тула, 2009. — С. 45.

³ Степин В.С. Стратегии ненасилия и развитие цивилизации // Философия и этика: Сборник научных трудов. К 70-летию академика А.А. Гусейнова. — М.: Альфа-М, 2009. — 556–557.

з його новим знанням, ставши чимось на зразок «опіуму для народу», нейтралізував спочатку цінність природи, а потім і людини, породивши нігілізм особливого роду, що перетворився на етичний вакуум — відсутність етичних теорій і систем, релевантних сучасному стану цивілізації»¹.

Багато в чому цю тенденцію уловив ще Йохан Хейзінга у своїй книзі «В тіні завтрашнього дня» (1935), яка має характерний підзаголовок «Діагноз духовної недуги нашої епохи». Вслід за Освальдом Шпенглером Хейзінга висловлює «поширену точку зору на сучасність як на всебічну кризу західної культури, що почалася»².

У міркуваннях Й. Хейзінга можна знайти пояснення тому, чому гіпертрофовані інформаційні технології можливі лише в культурі з глибокою духовною вадою. Нижченаведений фрагмент з роботи Хейзінга наочно це ілюструє: «Судячи з усього, ми переживаємо зараз найсерйознішу смугу — цілий комплекс небезпек загрожує нашій культурі. Культура знаходиться у стані послабленого імунітету проти інфекції й інтоксикації — стан, порівнянний із сп'янінням. Дух марнується даремно. З поступальною ходою культури нестримно девальвується слово, ця розмінна монета думки, розповсюджуючись все легше і у все зростаючих масштабах. Прямо пропорційно знеціненню друкарського або усного слова зростає байдужість до істини. У міру того, як ірраціональна позиція духу завойовує простір, межі помилкових концепцій у будь-якій сфері розсуваються до обширної зони. Негайна гласність, що підбурюється меркантильним інтересом і гонитвою за сенсацією, роздуває просту відмінність думок до масштабу загальнонаціонального марення. Ідеї дня вимагають сьогохвилинної реалізації. Тим часом, великі ідеї утверджували себе в цьому житті завжди дуже поволі. Над усім світом висить хмара словесного сміття, як пари асфальту й бензину над нашими містами»³. У цій просторовій цитаті міститься вся подальша програма інформаційної етики, покликаної подолати моральні дилеми інформаційного суспільства. Такі ідеї Хейзінга як «девальвація слова», «байдужість до істини», «негайна гласність», «меркантильний інтерес», «гонитва за сенсацією», «сьогохвилинна реалізація» стали головними моральними вадами інформаційного суспільства, породженого загальною кризовою ситуацією культури.

При цьому важливим є те, яке значення Хейзінга надає етичному началу культури, ставлячи його непомірно вище інтелектуального, естетичного й технічного. Він пише: «загальна оцінка культури як висока або низька визначається, мабуть, у глибині своєї не інтелектуальним і не естетичним мірилом, а етичним і духовним. Культура може називатися високою, якщо навіть

¹ Козлова Н.П. Научно-технический прогресс и утопия // Нравственность и хлеб насущный: Сборник материалов научно-практической конференции. — Пенза: РИО ПГСХА, 2006. — С.78.

² Тавризян Г.М. О. Шпенглер, Й.Хейзінга: две концепции кризиса культуры. — М.: Искусство, 1989. — С. 5.

³ Хейзінга Й. Homo ludens; В тени завтрашнего дня / Пер. с нидерл. и примеч. В.В. Опши-са. Общ. ред. и послесл. Г.М. Тавризян. — М.: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992. — С. 394.

вона не створила техніку або скульптури, але її так не назвуть, якщо їй не вистачає милосердя»¹.

Важливо й те, що Хейзінга розвінчує сциєнтичні претензії на створення повноцінної культури. Його погляди виглядають програмними і визначальними для побудови нових етичних моделей. Мислитель задається питанням, звідки можна чекати порятунку для сучасної ситуації. Відповідає на нього так: «Від Прогресу як такого чекати його марно. Ми вже достатньо «прогресували» у своїй здатності руйнувати цей світ і нашу спільноту. Поступальна хода науки і техніки, яким би необхідним і надихаючим вона не була, не принесе порятунку культурі. Науки і техніка недостатньо для створення фундаменту культурного життя. Явища духовної анемії лежать набагато глибше, настільки глибоко, що наукова думка і виробничий потенціал не можуть обіцяти одужання, розраховуючи лише на власні сили»².

Таким чином, Хейзінга оголює суперечність між моральністю й розвитком техніки, суперечність, що стала визначальною в культурі ХХ століття і породжувачем не тільки інформаційної етики, але і взагалі пошуку нових духовних парадигм подальшого людського існування.

Слід відзначити, що вітчизняні дослідники ще за радянських часів також указували на безперспективність виключно технологічного розвитку цивілізації. Так, наприклад, Г. Батигін зазначає, що «здавалося б, ідея загальної «науковості» і всепроникаючої організації заповнила весь без залишку духовний простір. Але будівництво «Вавилонської вежі» спочатку приречене на те, щоб стати стовпотворінням, посяганням на основи людського буття»³.

Ще одним показником кризового стану культури, що увійшла до стадії інформаційного розвитку, є інтенсивна трансформація ціннісних систем, яка породжує значні розбіжності індивідуальних і групових ціннісних пріоритетів. Інформаційне суспільство — це суспільство, в якому відбулася втрата згоди, що призводить до неможливості знайти загальний стандарт поведінки, загальні ідеї, єдину мову. Це сприяє зростанню різних субкультур, що збільшує ступінь конфліктогенності соціуму. Причому, такий ціннісний плюралізм є не стільки проявом свободи, скільки неможливістю дійти спільних ідей через «розсіючий» вплив інформації. За своєю суттю інформація ціннісно й семантично індиферентна⁴, тоді як спільні ідеї — це концентрація сенсу й цінності. Засилля інформація призводить до витіснення ціннісно-сміслових установок; сьогохвилинність і сенсаційність виходять на передній план, усуваючи сам прецедент серйозної рефлексії.

¹ Там само: С. 259.

² Там само: С. 358.

³ Батыгин Г.С. Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах. — 1991. — М.: Политиздат. — С. 291.

⁴ *Індиферентність* — байдужість один до одного. Цей тип взаємодії характерний в основному для людей і груп, які не залежать один від одного, або погано знають своїх партнерів. Вони можуть брати участь в спільній діяльності, але при цьому бути байдужими до успіхів партнерів. Для такого типу взаємодії характерними є емоційна глухота, нейтральні формальні відносини, відсутність взаємовпливу або несуттєвий вплив один на одного.

Інформаційне суспільство — це новий тип суспільства, структурований на основі визначального значення інформації в житті сучасної людини. С. Кара-Мурза у своїх роботах визначає суть цього явища таким чином. На його думку, свобода слова («гласність»), а ширше — свобода розповсюдження інформації, декларується як ключовий принцип громадянського суспільства й ліберального порядку життя. Ухвалення цієї ідеї було культурною й духовною мутацією колосального значення. Це і означало перехід до сучасного західного суспільства, до Нового часу — усунення всіх властивих традиційному суспільству заборон (табу) і єдиної («тоталітарної») етики, перехід від людини суспільної до вільного індивіда (атома)¹.

Як впливає з цих міркувань, багато в чому цінності інформаційного суспільства — це цінності ліберального, громадянського суспільства, які за своєю якнайглибшою суттю увійшли в конфлікт з традиційними цінностями. Сам принцип свободи, що проголошується філософією лібералізму, спрямований на розрив з традиційними цінностями культури, на їх модернізацію й реформацію. У той же час, саме інформаційне суспільство має низку ознак, що характеризують виключно його ціннісну основу. На думку Еріха Соловйова «відмітною характеристикою інформаційного суспільства стає зміна характеру міжособових відносин, які виявляються все менш стійкими. З трьох типів зв'язків — тривалі (споріднені, сімейні), середньострокові (дружні, сусідські, професійні), короткочасні контакти — домінуючого положення набувають саме останні, — короткочасні модульні відносини функціонального характеру, кожен з учасників яких є взаємозамінним»².

Елвін Тоффлер у своїй книзі «Футурошок» називає сучасну людину модульною людиною за швидкоплинний характер її стосунків з іншими людьми. Він пише: «Зниження середньої тривалості людських стосунків, імовірно, є наслідком збільшення кількості цих стосунків. Число людей, з якими сучасний громадянин вступає в контакт за тиждень, перевищує число тих, кого зустрічав феодальний селянин за рік, а може й за все життя»³.

Тоффлер вважає, що урбанізація, що продовжується, є географічною мобільністю, збільшення числа подорожей — одним з чинників, завдяки яким сучасна людина рухається у напрямку до більшої скороминущості стосунків.

Встановлення на зміну довгостроковим короткостроковим відносин — це, безумовно, ціннісний пріоритет інформаційного суспільства, за яким стоїть послаблення етичної свідомості людини, не здатної на довгі відносини, в основі яких знаходиться етичне почуття обов'язку й відповідальності. У цьому явно виявляється невідповідність ціннісних установок інформаційного суспільства й традиційної моралі.

¹ Кара-Мурза С.Г. Правильная революция! — М.: Алгоритм: Эксмо, 2010. — 332 с.; Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. — М.: Алгоритм, 2000. — 681 с.; Кара-Мурза С.Г. Евроцентризм — эдипов комплекс интеллигенции. — М.: Алгоритм, 2002. — 253 с.

² Новая философская энциклопедия: В 4-х т. — М.: Мисль. — Т. 2. — 2001. — С. 143.

³ Тоффлер Э. Футурошок. — СПб.: Лань, 1997. — С. 75.

Ще одна характерна особливість ціннісних пріоритетів інформаційного суспільства: «Неймовірно зростають можливості вертикальної і, особливо, горизонтальної мобільності індивідів — розвиток комунікацій і збільшення добробуту дає можливість вільно змінювати місце проживання. У політичній сфері прогнозується послаблення ролі національної держави, рішуча децентралізація структур управління, розпад ієрархічних структур лідерства, посилення ролі етнічних, культурних, релігійних і т. п. меншин, а також очікується поступовий перехід від представницької до напівплебісцитарної або навіть плебісцитарної форми демократії (концепції «теледемократії» і т. д.)»¹.

У традиційній системі моральних цінностей, на відміну від цінностей інформаційного суспільства, сильна прихильність до Батьківщини, рідного краю. Також система цінностей має строго ієрархізовану форму. В індивідуальному плані це призводить до сакралізації традицій, в політичному — до сакралізації влади.

Про загрозу традиційним інститутам культури з боку науково-технічних нововведень ведуть мову західні дослідники. Так, наприклад американський філософ науки Роберт Коен зазначає, що «вужкість наукової і культурної освіти може бути уподібнена декваліфікації промислових працівників у тому сенсі, що у технічних фахівців зникає внутрішня потреба в цілісному погляді на технічні й соціальні проблеми, в гуманістичній і різнобічній освіті. Звідси витікають небезпеки для традиційних культурних інститутів, для політичної й суспільної демократії; ці небезпеки стають тим більше зловісними, чим більшою мірою стає можливим вузькотехнічне оволодіння всіма планетними ресурсами»².

Важливим аспектом інформаційного суспільства є його комунікаційна природа. Як і форми організації інформації ми не розглядали, реальний соціально-культурний сенс і практичну реалізацію вони знаходять в системі комунікаційних відносин. Але саме тут і проходить основна суперечність між цінностями інформаційного суспільства і традиційними цінностями.

Комунікативні практики є визначальними для системи відносин, що склалася в постіндустріальному суспільстві. Це така соціальна організація, в якій велика частина людської активності спрямовується не на взаємодію людини з перетвореною нею природою, а на людські взаємини. Д. Белл охарактеризував цей тип суспільних зв'язків таким чином: «Постіндустріальне суспільство, оскільки воно концентрує увагу на послугах — людських, професійних і технологічних — є грою між людьми, організацією дослідницьких груп, відносинами між лікарем і пацієнтом, вчителем і учнем, урядовим службовцем і прохачем, коротше кажучи, світом, у якому поєднуються наукове знання, висока освіченість, суспільна організованість і все те, що припускає швидше

¹ Филіна О.А. Проблемы современной информационной этики: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.05. — Тула, 2009. — С. 50–51.

² Коэн Р. Социальные последствия современного технического прогресса // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 222.

кооперацію і взаємодію, аніж координацію й ієрархію. Таким чином, постіндустріальне суспільство є також і комунікальним суспільством, тобто суспільством, у якому соціальною одиницею є швидше організована група, аніж індивід»¹.

Д. Белл відзначає, що кооперація людей є досить складним завданням, оскільки «абсолютно несподіваним чином життя людей стало визначатися їх взаєминами»². Дійсно, основою комунікації є діалог як спосіб реалізації комунікативної потреби; проте саме тут і є істотні збої. Ще екзистенціалісти серйозно заговорили про недостовірність людського буття і недостовірність спілкувань між людьми. Ця недостовірність набула катастрофічних масштабів. Саме тут і відбувається зіткнення релятивістських установок інформаційного суспільства і абсолютистських домагань традиційної моралі.

Традиційна мораль володіє, перш за все, рисами абсолютності й безумовності. Відомий російський теоретик етики й культури А. Гусейнов пише, що «мораль, якщо мати на увазі вищі безумовні заповіді, чекає від людини якоїсь духовної стерильності, святості, пропонує їй можливості, що перевищують її, і в цьому сенсі нелюдські вимоги. За логікою моралі, людина повинна дотримуватись її норм навіть всупереч власній вигоді, тиску обставин... Вона вимагає від людини самозречення, самовідданості»³.

З приводу абсолютного характеру моральних цінностей Валерій Фетисов пише: «На відміну від подій, що то з'являються, то зникають, небесні ідеали і цінності сприймаються як абсолютні, тобто такі, які існують скрізь і завжди. Емпірична мораль, наприклад, змінюється залежно від місця й часу, а пронизливі її абсолютні принципи завжди одні й ті ж. ... Життя завжди однакове не тому, що однакові умови й характери людей, а тому, що за мінливими умовами й характеристиками вгадуються єдині надлюдські принципи буття, які накладають відбиток на все тимчасове»⁴.

Таким чином, цінності духовного світу людини, такі, як істина, добро, краса утворюють саме духовне буття людини, істинно людське життя. Людина не тільки здобуває і використовує істину, але й живе істиною. В усякому разі, вона повинна жити нею, повинна дорожити нею як вищою цінністю. Причому, з точки зору філософського узагальнення під істиною, як правило, мається на увазі не те або інше конкретне знання, досягнуте в певній галузі науки, а узагальнене життєве (світоглядне) знання, так або інакше пов'язане з відповіддю на питання — що є світ і яке у ньому місце людини.

Є сенс вести мову і про абсолютні властивості моралі. Добро виявляється як істина в ідеалі, правда в ідеалі, краса в ідеалі, вищий синтез цих вищих

¹ Белл Д. Культурные противоречия капитализма // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. — М.: Политиздат, 1990. — С. 244–245.

² Там само: С. 247.

³ Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности. — М.: Молодая гвардия, 1988. — С. 268.

⁴ Фетисов В.П. Земля и Небо. (Приглашение к разговору). — Воронеж, 2004. — С. 14–15.

ідеальних цінностей, що втілюється реально творчою діяльністю суспільно-історичної людини у всі можливі блага в новому, олюдненому світі і новій же, олюдненій людині. Як вищий ідеальний синтетичний принцип, добро і є вищий принцип усілякої людської діяльності взагалі¹.

Ведучи мову про окреслену вище тріаду абсолютних духовних цінностей, слід звернути увагу на відмінність в їх положенні і навіть значенні в основних сферах духовного життя людини: релігії, науці, мистецтві. У кожній сфері домінує один з цих компонентів, але в них присутні і його партнери, які, проте, видозмінюють своє значення, пристосовуючись до домінанти. Так, релігія, опираючись на центральне для неї поняття добра, розуміє істину як дійсне віровчення, а знання — як віру, й відносить красу, перш за все, до духовного світу. Наука перетворила істину на істиннісну оцінку думок і теорій, зближувала добро з користю й доцільністю (утилітарною оцінкою), а красі прагне додати геометричності, перетворивши її на правильну схему, виправивши природні вигини й нелінійності. Мистецтво, навпаки, висунуло красу в центр, відвернуло її від «утильсировини» і зближувало з тим видом майстерності, яка є невіддільною від осяяння, тобто прозріння істини, і хоча реалісти говорять про виховну користь мистецтва, мистецтво не обмежує нею свої мети. У мистецтві краса подібна істині в науці. Це відношення між змістом і формою, відповідність одного іншому, що допускає дотик до невидимих глибин життя й до інших світів².

Розглянемо духовно-етичну ситуацію інформаційного суспільства, викликану зіткненням традиційних моральних цінностей, внаслідок чого відбулися катастрофічні трансформації у сфері людського духу. Ю. Давидов, аналізуючи духовну ситуацію західноєвропейської культури, пише, що екзистенційне відчуження перетворило людей на «чужих один одному егоїстів, підсилюючи захворювання смертю. Воно стало хронічним або вело до відмирання всіх людських властивостей душі»³. Можна сказати, що відчуження виникає тоді, коли відносини стають несправжніми, штучними.

Про втрату достовірності буття, відчуження й абсурдність, які приносять *mass media*, пише сучасний німецький філософ П. Слотердайк, підтверджуючи правоту поставленого діагнозу: «Пристосовництво стало психополітичною заповіддю дня. Але де можна було б навчитися йому краще, як не у спілкуванні з міськими *mass media*? Вони наповнюють свідомість своїм щоденним обов'язковим для засвоєння уроком сірої різноманітності, строкатої «одного і того ж» і нормальної абсурдності... У того, кому хронічно доводиться жити в оточенні цих помилкових еквівалентів, очі у такому вічно похмурому світлі втрачають здатність розрізняти речі в їх індивідуальності й істотності;

¹ Мильнер-Иринин Я.А. Этика, или Принципы истинной человечности. — М.: Наука, 1999. — С. 91.

² Арутюнова Н.Д. Истина. Добро. Красота: Взаимодействие концептов // Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. — М.: Индрик, 2004. — С. 8–9.

³ Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. — М.: Молодая гвардия, 1982. — С. 31.

кризь кожну окрему річ він бачить тільки основний тон, сірість, турботу, абсурдність»¹.

Один з найбільш впливових представників екзистенційної філософії ХХ ст., італійський філософ Ніккола Аббаньяно таким чином визначає суть людського буття у світі. Для нього саме відносини і складають суть людської достовірності: «Справжня екзистенція — це справжнє відношення з буттям: з буттям індивіда, який через неї є в справжньому сенсі Я, тобто особою, суб'єктом, судячим розумом; з буттям світу, який через неї постає у своєму порядку й виступає у справжньому сенсі як об'єкт; з буттям суспільства, яке через неї відкриває себе у своїй солідарній єдності, у своїй історичній долі»².

Для Мартіна Хайдеггера відношення людини до світу, зв'язок з усім Всесвітом є визначальною характеристикою її буття, що свідчить про її достовірність. Дослідник творчості Хайдеггера Вальтер Бімель так характеризує погляди мислителя: «Людина ж не тільки є, вона розвиває відношення-зв'язок з собою, а також відношення-зв'язок з собою подібними і з не-людським буттєвим»³.

Таким чином, справжні людські відносини є однією з провідних проблем екзистенційної філософії, яка самим своїм пошуком засвідчила про серйозні духовні й етичні проблеми у цій сфері. Невирішені ще в першій половині ХХ ст. проблеми несправжнього спілкування екстраполювалися на духовну ситуацію інформаційного суспільства, де набули загрозливого характеру. У інформаційному суспільстві, де встановлюються короткострокові зв'язки між людьми, ця недостовірність досягає значних розмірів.

Критика морального стану сучасного суспільства міститься в роботах багатьох дослідників⁴. Системна критика етичних вад сучасного масового суспільства наведена у працях О. Панаріна. Зупинимось на книзі «Глобальне політичне прогнозування», оскільки в ній містяться ідеї, які є близькими темі цього параграфа: протистояння моральних цінностей інформаційно суспільства цінностям традиційним.

Філософ називає дві головні ознаки, що характеризують етичний стан сучасного суспільства модерну: «байдужість до природи і байдужість до

¹ Слотердайк П. Критика цинического раз ума / Пер. с нем. А. Перцева. — Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ, 2009. — С. 740–741.

² Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм / Пер. с итал., вступ. ст., коммент. и именн. указ. А.Л. Зорина. — СПб.: Алетейя, 1998. — С. 41.

³ Бимель В. Мартин Хайдеггер, сам свидетельствующий о себе и о своей жизни / Пер. с нем. Предисл. А. Верникова. — Челябинск: Урал, 1998. — С. 72.

⁴ Копійка В., Лісовий В. Стан і перспективи духовності українського суспільства: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/914687.html>; Моральні цінності сучасної української молоді: Електронний ресурс. — Режим доступу: vivposter.com/news/73-Moral-ni-cinnosti-suchasnoji-ukrajins-koji-molodi; Криза моральності: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/4680>; Юревич Ю.А. Нравственное состояние современного российского общества // Социологические исследования. — 2009. — № 10. — С. 70–79.

моралі»¹. Ці головні властивості нової моралі цілком визначають зовнішність інформаційного суспільства. Традиційна ж мораль вибудовується на благоговійному відношенні до природи і на шанобливому відношенні до етичних цінностей попередніх поколінь.

У суспільстві модерну ситуація є абсолютно зворотною. Згідно з точкою зору О. Панаріна, модерну з такою стійкістю насаджує психологію одновимірної споживчої людини на планеті, що у цього типу формується атрофована потреба у високому, складному й унікальному. Моральні цінності модерну виявляються настільки скупими, що паралізують культурну творчість людства.

Найбільш істотним моментом критики філософом західної технологічної культури є виявлення двох обставин, які посприяли становленню й розповсюдженню культури цього типу. По-перше, виключення модерном з поля культури фундаментально-універсальних ідей, витікаючих з великої тріади: істини, добра і краси. І, по-друге, формування специфічного замовлення на суто інструментальне знання, покликане служити практичній користі. В результаті здійснилося головне завоювання модерну, яке можна вважати фундаментальною якістю інформаційного суспільства: здатність переводити дескриптивну інформацію в технологічну.

О. Панарін вбачає величезний культуротворчий потенціал слов'янської цивілізації, заснованої на традиційних духовних цінностях з пріоритетом на аскетичну, а не гедоністичну мораль. Він виділяє дві смислотворчі ідеї, які можуть сформувати нову (насправді традиційну) систему цінностей, здатну подолати існуючу нині духовну кризу. Перша — це тверде підґрунтя, відчуття природи на протигагу віртуальностям лукавої океанічної свідомості; друга — ясність духовного світу, система яскравих натхненних цінностей замість постмодерністської хвороби «розсіяного склерозу», що породжує незрозумілість сенсів і мотивів.

У перекладі на мову етики, яка враховує реальність інформаційного суспільства, автор формулює новий варіант інформаційної етики, який виглядає так: «нове нормотворче знання в першу чергу покликане заповнити відповідні порожнечі й ініціювати інформаційні потоки, пов'язані зі становленням нових галузей етики — космоцентричної, культуроцентричної, екоцентричної»². У цій новій етичній системі особливу роль відіграватиме інформація; але тут є на увазі не безособова й ціннісно нейтральна інформація глобального суспільства, а інформація, що транслює найважливіший духовно-культурний досвід традиції, який, будучи структурованим у парадигму нового світоустрою, придбає необхідний інноваційний потенціал, здатний відповісти і на виклики часу, і зберегти цінності традиції.

Проте, сучасне становище є таким, що саме інформаційні потоки не сприяють збереженню цінностей культури, а сприяють їх розтраті. Основна проб-

¹ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: Учеб. для студентов вузов. — М.: Алгоритм, 2002. — С. 264.

² Там само: С. 336.

лема полягає в тому, що комунікація стала несправжньою, принципи діалогізму втратили свою етичну суть.

Інтенсивність трансформаційних процесів у різноманітних сферах життя досягла дуже високих темпів. Формується новий образ соціокультурної дійсності, в якій на передній план виходять комунікативні стратегії. Сьогодні вчені-гумантарії говорять про комунікацію в термінах «онтології культури», а «комунікативну онтологію» вважають основою соціальної реальності. Людське існування, стверджують учасники I Міжнародної науково-практичної конференції «Міжкультурна комунікація: проблеми і перспективи» (вересень 2012 року, м. Одеса), через свою дискретну множинність і одночасну сутнісну гомогенність «одиниць», обумовлює необхідність комунікації. Об'єктивно вона постає як необхідність кореляції, взаємоузгодженості окремих актів активності в цілісний потік життя: від початково колективного несвідомого утвердження себе в суцюзі до неясно мерехтливого майбутнього самоцентрованого людства.

У контексті інформаційного суспільства комунікація зводиться до використання вже готової інформації, що не потребує осмислення, переживання, відчуття. Тому сучасні дослідники стосовно сфери комунікації використовують навіть термін «зомбування»: «Сучасна суб'єкт-суб'єктна комунікація все більше нагадує відносини людей «зомбованих» соціальним «прогресом», особово невмотивованими цілями і програмами, людей, які вступають у взаємодію один з одним не на основі індивідуальних знань і переконань, а за призначенням спільної соціальної буттєвості, зовні смислової заданості»¹.

Ця ситуація вимагає серйозного звернення до філософії діалогу, до можливостей його застосування в контексті реалій інформаційного суспільства. Значення діалогу в сучасній культурі виявляється величезним, таким, що має стратегічне значення. У зв'язку з цим, Владислав Стьопін зазначає, що «діалог, взаємні поступки при виробленні узгоджених дій вступають у сучасному світі тією стратегією, яка забезпечить виживання людства»².

Розглянемо деякі побудови діалогічної філософії, що мають відношення до нашої проблеми. Мартін Бубер, один з найавторитетніших мислителів ХХ ст., розкриває специфіку людського буття, виявляючи її діалогічну природу. Його знаменита дихотомія «Я-Ти — Я-Воно» характеризує подвійну структуру людського Я, в якій Я-Ти і Я-Воно — антропологічні константи, мовою Бубера — «основні слова», які «виходять від сутності людини»³.

Людське Я завжди впадає в стан відчуження у разі об'єктивування його сутності. Це відбувається тоді, коли втрачається фундаментальний принцип діалогічного спілкування, в результаті якого, інший стає чужим, відчужуючись на нескінченність у відвернуту об'єктивність своєї анонімності

¹ Лазаревич А.А. Глобальное коммуникационное общество. — Минск: Белорусская наука, 2008. — С. 49.

² Степин В.С. Стратегии ненасилия и развитие цивилизации // Философия и этика: сборник научных трудов. К 70-летию академика А.А. Гусейнова. — М.: Альфа-М, 2009. — С. 563.

³ Бубер М. Я и Ты // Два образа веры. — М.: Республика, 1995. — С. 21.

й закритості для істинного (дружнього, чесного) спілкування. Іншими словами, коли спілкування здійснюється у третій особі, то воно втрачає свою діалогічність, а значить — і достовірність.

Абсолютна безпередумовна щирість і етична чистота характеризує відносини Я-Ти. Бубер виражає це в таких словах, які є своєрідним кредо діалогічної філософії: «Відношення до Ти нічим не опосередковане. Між Я і Ти немає нічого відвернутого, ніякого попереднього знання й ніякої фантазії; сама пам'ять перетворюється, спрямовуючись з окремоти в цілісність»¹.

Центральна тема Бубера — онтологія діалогу, розвинена переважно в книзі «Я і Ти», стала теоретичним джерелом сучасних численних дискусій про природу діалогу й міжособової комунікації в інформаційному суспільстві. Досвід діалогічної філософії Бубера, що має універсальний характер, має велику цінність у практиці побудови діалогу культур, оскільки його філософсько-релігійний досвід, який «конвертується» у систему соціокультурних цінностей, і філософія трансцендентного діалогу Я-Ти може стати реальною основою для емпіричної філософії діалогу між культурами. Як зазначає російський дослідник творчості М. Бубера Т. Ліфінцева, «Бубер вважав, що універсальні та спільні для християнства й іудаїзму ідеї — відкритість до трансценденції, визнання за людиною статусу моральної істоти, ідея досконалості й блага — повинні сприяти діалогу між двома релігіями і їх взаємному збагаченню»².

Я-Воно як сфера тотального відчуження людини від живих діалогічних основ свого буття — є сутнісною межею технократичного поневолення людини, що особливо яскраво проявляється в інформаційному суспільстві. Тут думка Бубера зближується з філософією Габріеля Марселя, що розмірковував у тій же смисловій тональності. Французький філософ вважає, що людське буття є можливим лише в комунікації, у спілкуванні з іншими людьми.

У філософії Марселя комунікації додається онтологічний сенс. Вона іменується терміном «інтерсуб'єктивність», який припускає відкриття особистого трансцендентного Абсолюту, у світлі якого можливе справжнє спілкування з іншими людьми. Філософське кредо Марселя, екзистенціальна підстава його діалогічної філософії, може бути виражено такими словами з його роботи «Людина, що стала проблемою»: «...кожен з нас повинен дізнатися або знайти себе у всіх інших, нічого не втрачаючи при цьому з того, що утворює його внутрішню самотність»³.

Найважливішим поняттям у філософії Марселя є поняття «зустріч», за допомогою якого реалізуються справжні діалогічні відносини між людьми, які знаходять своє джерело у трансцендентній реальності⁴. Цей стан описується Марселем у християнській парадигмі свідчення, про що він сам говорить таким чином: «Думаю, що немає такої людини, навіть безвідносно до релігійної

¹ Там само: С. 21.

² *Лифинцева Т. П.* Філософія діалогу Мартина Бубера. — М.: ИФРАН, 1999. — С. 6.

³ *Марсель Г.* Трагическая мудрость философии: Избранные работы / Пер. с фр. и вступ. ст. Г. Тавризян. — М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. — С. 141.

⁴ Відзначимо, що саме таке розуміння даного феномена в умовах розвитку інформаційного суспільства практично нівелюється внаслідок віртуалізації спілкування.

практики і, більше того, до скільки-небудь визначених релігійних переконань, якій не доводилося у житті безпосередньо відчувати цей прилив буття: його джерелом для кожного з нас може стати сказане нам слово, часом — тільки усмішка або жест. Тут ми — зовні і над усякою психологією, оскільки це слово, цей жест є, по суті, носіями чогось іншого, що, зазвичай, неможливо укласти в поняття, формулу. Тут важливо, що той, хто адресував нам це слово або цю усмішку, сам того не бажаючи або навіть не усвідомлюючи, виступає для нас як свідок якоїсь трансцендентної реальності»¹.

«Прилив буття», що має трансцендентний витік, у той же час проектується і в соціальну реальність і виступає у класичному варіанті умовою людської свободи, в якій тільки й можливо будувати справжні відносини. В умовах же постіндустріального (інформаційного) суспільства такою умовою виступають симулякри, можливість побудови віртуальних просторів і т. д.

Відомий історик філософії і католицький священник ордена єзуїтів Ф. Коплстон, висловлюючи погляди Марселя, дає квінтесенцію діалогічній філософії. Як людська особа, я сутнісно відкритий «іншому». Ця сутнісна відкритість корениться у переконанні, що людська участь у Бутті реалізується не в сенсі фізичного матеріального космосу, але відносно ставлення до інших людей може мати різний характер. По-перше, це «пастка суб'єкт-об'єктного відношення, в якій «інший» тільки «об'єкт», «цей», інструмент, тобто чужий в абсолютному сенсі. І це є найбільш типовий і поширений спосіб соціальної комунікації в підставі якого лежить принцип відчуження. Викриваючий пафос філософії Ніцше, який прийнято характеризувати в термінах «імморалізму», направлений у бік цього несправжнього типу міжлюдських відносин»².

Інший тип відношення має принципово відмінний характер. Коплстон пише: «людина може бути для мене не просто «об'єктом», «цим», або «ним», або «нею», а «тобою» (tu, Du). Тут ми знаходимося в плані інтерсуб'єктивності. І в цьому плані, де я трансцендую, виникають особисті відносини, типу любові, вірності і «передвідповідальності» (доступності для іншого), які можуть бути досліджені вторинною рефлексією. У плані інтерсуб'єктивності я свідомо реалізую і набуваю своєї участі в Бутті на рівні особистого спілкування й комунікації»³.

Таким чином, інтерсуб'єктивність вирішує проблему хворобливої напруженості між «своїм» і «чужим», яка виникає в ситуації забуття релігійно-етичних основ особистості, яке, у свою чергу, і характеризує інформаційну епоху. У справжній комунікації чужий, не припиняючи бути іншим, втрачає ворожу відчуженість і стає «духовним дзеркалом», у якому свій знаходить себе і своє, в комунікації за допомогою віртуальної реальності — може залишатися і залишається вороже відчуженим.

¹ *Марсель Г.* Трагическая мудрость философии: Избранные работы / Пер. с фр. и вступ. ст. Г. Тавризян. — М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. — С. 142.

² *Коплстон Ф.* История философии: XX век: / Пер. с англ. — М.: Центрполиграф, 2002. — С. 197.

³ Там само: С. 198.

Ще одне підтвердження згубного впливу віртуальних міжособових взаємодій на процеси комунікації й на етику спілкування в цілому знаходимо у крупного представника західної думки, що розвивав тему «іншого», французького філософа Еммануеля Левінаса. На його думку, міжлюдська комунікація і є самою ситуацією буття у часі, тобто самою історією. Спосіб історичного існування людини полягає в тому, що «інший» є конституюючим елементом буття і часу, відношення до якого і складає єдину можливість існування і поза відношенням до якого існування просто немає. Е. Левінас у роботі «Час і інший» стверджує, що: «зв'язок з майбутнім, присутність майбутнього у сьогодні здійснюється віч-на-віч з іншим. Захоплення сьогоднішнім майбутнього — не акт (життя) самотнього суб'єкта, а міжсуб'єктний (intersubjective) зв'язок»¹.

Таким чином, «Інший» в концепції Левінаса є універсальною зв'язкою людського буття (у часі, просторі, історії), яка проявляє свою онтологічну потужність тільки в етичній ситуації «любові до ближнього», яка, у свою чергу, припускає не інструментальні (характерні для інформаційного суспільства), а достовірно гуманні відносини.

Крім того, в контексті нашої проблеми цікавими є роздуми Е. Левінаса стосовно відповідальності. Французький мислитель веде мову саме про відповідальність, яка «не випливає зі свободи», а передуює їй. Як зазначає дослідниця творчості Е. Левінаса Н. Гринчишин, «найважча й найпосутніша людська відповідальність є саме такою: по-людськи, згідно з власним сумлінням, ми не можемо не відчувати себе відповідальними не просто за свої власні рішення і вчинки, але й, щонайперше, за своїх ближніх. ... Людська близькість і є цариною такої відповідальності, що не відсилає до моєї свободи, «відповідальності за те, що я не вчинив — за біль та помилки Інших»². Цілком очевидно, що в умовах віртуалізації людської комунікації втрачається така царина, а значить — і нівелиюється поняття відповідальності.

Ю. Хабермас говорить про етико-екзистенційний дискурс як справжню комунікацію. «Необхідні комунікативні передумови універсально розширеного дискурсу, у якому по можливості брали б участь всі люди... Тільки за таких умов конституюється суб'єктивність вищого рівня, де перспектива кожного сплітається з перспективою всіх»³.

У вітчизняній гуманітарній традиції особливе місце у розробці діалогічної філософії належить М. Бахтіну. Поняття діалогу в його теорії набуває фундаментального характеру; це і художній стиль, і концепція світу й людини. Поза діалогічними відносинами з іншими людьми людина не може існувати і реалізувати себе в повній людській мірі, — такий принципний погляд Бахтіна

¹ Левінас Э. Время и другой; Гуманизм другого человека / Пер. с фр. А.В. Парибка. — СПб.: Высш. религиоз.-филос. шк., 1998. — С. 81.

² Гринчишин Н.И. Конституирование свободы субъекта в этической концепции Емануеля Левинаса // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 63 (№ 8). — С. 302.

³ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью. — М.: АО «Ками»: Изд. центр «Academia», 1995. — С. 23.

на людину, його метод, який може бути охарактеризований у цьому сенсі як діалогічна герменевтика.

Аналізуючи літературознавчі категорії («просторова форма героя», «часове ціле героя», «сміслові цілі героя»), Бахтін виходить на проблему онтологічної й аксіологічної значущості «іншого» вже не тільки в контексті художньої творчості, але і в реальному житті. У роботі «Автор і герой в естетичній діяльності» він пише: «Позитивно значущим у своїй суцільній даності світ стає для мене лише оточенням іншого. ... Всі характеристики й визначення наявного буття, що приводять його у драматичний рух, від наївного антропоморфізму міфу (космогонія, теогонія) до прийомів сучасного мистецтва і категорій естетизованої інтуїтивної філософії: почало і кінець, народження — знищення, буття — становлення, життя і інше — горять запозиченим ціннісним світлом іншого»¹.

Тільки на тлі «іншого» «моє» набуває цінності і сенсу, іншими словами, воно набуває буття. У цьому сенсі можна говорити про не абсолютну самодостатність Я в умовах інформаційного суспільства, яке стає собою лише у міру безпосереднього співвідношення з іншим. Без іншого виявляється онтологічна збитковість особи, що не розкриває внутрішньої потенції своєї самотності.

Диспозиція «Я-Інший» набуває у Бахтіна і етичних, і соціально-психологічних характеристик. «І в житті ми це робимо на кожному кроці, оцінюємо себе з погляду інших, через іншого прагнемо зрозуміти і врахувати трансгредієнтні власній свідомості моменти: так, ми враховуємо цінність нашої зовнішності з точки зору її можливого враження на іншого — для нас самих безпосередньо ця цінність не існує (для дійсної і чистої самосвідомості), — враховуємо фон за нашою спиною, тобто все те, що оточує нас, чого ми безпосередньо не бачимо і не знаємо і що не має для нас прямого ціннісного значення, але що мабуть, є значущим і знаним для інших, що є як би тим фоном, на якому ціннісно сприймають нас інші, на якому ми виступаємо для них; нарешті, передбачаємо і враховуємо й те, що відбудеться після нашої смерті, результат нашого життя в її цілому, звичайно, вже для інших; одним словом, ми постійно і напружено підстерігаємо, ловимо віддзеркалення нашого життя в плані свідомості інших людей, і окремих її моментів і навіть цілого життя, враховуємо і той абсолютно особливий ціннісний коефіцієнт, з яким подане наше життя для іншого, абсолютно відмінний від того коефіцієнта, з якими воно переживається нами самими в нас самих»².

Тим самим створюється фундаментальний онтологічний контур існування людини тільки в глибинному взаємозв'язку з іншими людьми, які не можуть виступати лише як засіб, інструмент («дзеркало»), але як самодостатня етична особа, до якої необхідні тільки етично-шанобливі відношення.

Естетика слова М. Бахтіна, на думку німецького дослідника Х.-Р. Яуса: «...розвиває діалогічний принцип у погляді на поняття істини, на будову

¹ Бахтин М.М. Работы 20-х годов. — К.: Наукова думка, 1994. — С.195.

² Там само: С. 99.

свідомості, на функції мови, на жанри мови і особливо літератури і цим дає нові приводи не одному літературознавству, а також лінгвістиці й семіотиці»¹. Таким чином, діалогічна теорія Бахтіна може стати фундаментом усіх сучасних гуманітарних стратегій розуміння і розвитку морально-етичних конструкцій інформаційного суспільства.

Резюмуючи основні ідеї Бахтіна, можна сказати, що герменевтичні категорії його філософії («не-алібі в бутті», «архітектоніка буття-події», «позазнаходження», «іншість», «інший для мене», «культура людини-іншого», «кругозір зовнішнього спостерігача», «ціннісно-смысловий контекст», «трансгредієнтний момент свідомості» і ін.) є необхідними інструментарієм, за допомогою якого можливе найбільш адекватне вивчення феномена комунікації і моральних аспектів цього феномена в інформаційному суспільстві.

Таким чином, з виконаного аналізу комунікативного стану сучасного інформаційного суспільства видно, що уміле застосування класичних принципів філософії діалогізму (перш за все, ідей М. Бахтіна) сприятиме зниженню недостовірності спілкування, відчуження, егоїстичної замкнутості, хворобливої самоти, гіпертрофованого гедонізму, всього того, що стають головним моральним пороком сучасності, того, що Й. Хейзінга називав «духовною аномією».

Отже, моральні колізії інформаційного суспільства мають свій витік у ціннісних підставах цього суспільства, які входять в конфлікт з традиційними моральними цінностями. Інваріантними ціннісними установками інформаційного суспільства можна вважати наступні²:

- високий ступінь індивідуальної і соціальної мобільності;
- ціннісний релятивізм;
- розпад ієрархічних структур в політиці і моралі;
- переведення дескриптивної інформації в технологічну;
- зведення комунікації до безособової трансляції готової інформації.

Ці установки вступають в конфлікт з традиційними моральними цінностями, які виглядають таким чином:

- високий ступінь укоріненості в духовній і географічній архітектоніці рідного ландшафту;
- моральний абсолютизм;
- прихильність ціннісної ієрархії в політиці і моралі;
- прагнення до сенсу, а не інформації;
- прагнення до етично відкритого типу спілкування.

Традиційні цінності засновані на етично-аскетичних ідеях і принципах, тоді як ціннісні установки інформаційного суспільства є гедонізмом.

¹ Яусс Х.-Р. К проблеме диалогического понимания // Вопросы философии. — 12. — 1994. — С. 97.

² Духовні цінності в сучасному інформаційному суспільстві: Матеріали науково-практичної конференції / М.М.Єрмошенко (ред. кол.), Л.І. Бурак (упоряд.). — К.: Національна академія управління, 2007. — 128 с.; Карпенко І.П. Трансформація загальнолюдських цінностей в інформаційному суспільстві: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. — К., 2004. — 17 с.; Бліхар М.П. Цінність освіти в умовах інформаційного суспільства // Грані. — № 3 (83). — 2012. — С. 82–86.

Таким чином, основна моральна проблема інформаційного суспільства полягає в тому, що комунікація перестала бути справжньою. Інтенсивність інформаційних потоків, швидка зміна ціннісних і ідеологічних пріоритетів, ставка на фактичність і сенсаційність, байдужість до духовних цінностей призводять до того, що комунікація стає формальною і вихолощеною, позбавленою людського начала.

Міжособове відчуження, яке було відмічено екзистенціалістами на рівні спілкування між окремими людьми, в епоху інформаційних технологій набуло глобального характеру, загрозливого основам людського буття. Характерна для інформаційного суспільства несправжня комунікація породжує ще одну моральну проблему — проблему самотності.

Отже, несправжнє спілкування, відчуження, самотність — моральні вади сучасного інформаційного суспільства. У цій ситуації особливу гостроту і необхідність набуває відродження базових етичних принципів і етичних першоснов людського буття і культури.

На основі викладеного вище можна стверджувати, що інформаційна картина світу з властивими їй ціннісними установками радикальним чином відрізняється від картини світу традиційної моралі. Більше того, основні духовно-етичні кризові процеси, що відбуваються в сучасній інформаційній цивілізації, пов'язані якраз з гіпертрофованим технічним розвитком людства, і далеко не в останню чергу з безконтрольним і хаотичним зростанням інформації в сучасному суспільстві. Можна сказати, що стало аксіоматичним наступне положення: сучасна моральна ситуація склалася внаслідок дистанції, яка дедалі збільшується, між науково-технічним прогресом і етичним станом суспільства.

Сучасність кидає виклик не тільки традиційним моральним інститутам культури, вона кидає виклик самій раціональності, раціоналістичному світогляду, який, за словами відомого російського дослідника В. Поруса, переживає зараз важкі часи, які можна охарактеризувати як «парадокси сучасної цивілізації, що пов'язує свої життєві надії й побоювання з прогресом науки і техніки, суперечність цілей і цінностей цієї цивілізації, виявлення протирозумності результатів тієї діяльності, яка, здавалося б, цілком контролюється розумом, зубожіння духовного буття на тлі гігантського зростання інформації, нарешті, реальність безславної катастрофи, яку відчуло людство, що ще недавно уявляло себе безсмертним і всемогутнім»¹.

Зубожіння духовного буття на тлі гігантського зростання інформації, про яке говорять і пишуть в засобах масової інформації, говорить про те, що інформаційне суспільство не є безпроблемною й позитивною реальністю, про яку говорять його апологети, а розкриває новий рівень моральної безвиході і суперечностей, яких не знали попередні епохи. Зубожіння духовного буття в суспільстві розкриває наявність проблем, які доречно позначити в термінах традиційної етичної теорії як моральні дилеми.

¹ Порус В.Н. Рациональность. Наука. Культура. — М.: Ун-т Рос. акад. образования, 2002. — С. 7–8.

У певному значенні можна сказати, що моральні дилеми інформаційного суспільства пов'язані з певними формами кризи культури. Розглянемо основні моральні дилеми, які найближче торкаються етичних пластів проблеми. Аналіз наукових розробок у цій царині свідчить, що доцільно виділити п'ять базових дилем, інформаційного суспільства¹: 1) дилема свободи й сенсу; 2) дилема технологічного детермінізму і технофобії; 3) дилема глобального інформаційного простору і локального культурного світу; 4) дилема інформаційного блага і інформаційного зла; 5) дилема свободи і відповідальності працівника мас-медійної культури.

Наведемо стисло характеристику цих дилем.

Дилема свободи й сенсу. Як уже наголошувалося у попередніх параграфах, розвиток інформаційного суспільства приводить до розширення простору особової свободи людини. Філософія дозволяє виявляє низку питань, що стосуються саме духовної сторони життя особистості, а не матеріальної. Як організувати свій вільний час, чим його наповнити, які духовні пріоритети вважати головними — всі ці питання, кінець кінцем, упираються в найголовніше питання філософії дозволя, а саме, в питання про сенс людського існування.

Який сенс, таке й дозволя; час, вільний від трудової зайнятості повинен бути заповнений чимось значущим, інакше виникає стан екзистенційного вакууму, який загрожує психопатологічними розладами особи. Оскільки в інформаційному суспільстві простір вільного часу за рахунок удосконалення технологій значно розширюється, то і виникає гостре, духовно-етичне, екзистенційне питання про сенс людського існування.

Таким чином, поява інформаційного суспільства породжує моральну дилему наступного характеру: суперечність між свободою і сенсом. Високі технології створюють простір дозволя (свободи), який актуалізує проблему сенсу, тобто смислового наповнення цього простору. У парадоксальній формі вона виражається таким чином: свобода поза сенсом. Такою є ситуація західної спільноти, що оголює вичерпаність смислових парадигм культури й етичних основ людського буття. Це винятково етична проблема, яку свого часу передчував ще Фрідріх Ніцше, ведучи мову про нігілізм і переоцінку цінностей. Саму суть нігілізму німецький мислитель визначає так: «Що таке нігілізм? — Те, що вищі цінності втрачають свою цінність. Немає мети. Немає відповіді на питання «навіщо?»².

Ніцше дуже тонко відчув цей загрозовий симптом смислового вакууму, що насувається, і пов'язав його з хибною установкою попередньої метафі-

¹ Філина О.А. Проблемы современной информационной этики: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.05. — Тула, 2009. — 153 с.; Галинская И.Л. Компьютерная этика, информационная этика, киберэтика: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://ilgalinsk.narod.ru/articles/comprerth.htm>; Юревич Ю.А. Нравственное состояние современного российского общества // Социологические исследования. — 2009. — № 10. — С. 70–79; Деформация языка и морали в информационном обществе: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.politvektor.ru/glavnaya-tema/5735/>.

² Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. Г. Рачинский и др. — СПб: Азбука-классика, 2008. — С. 27.

зики, прагнучою у всьому знайти вищий сенс: «Нігілізм як психологічний стан повинен буде наступити після пошуків в усьому тому, що здійснюється, «сенсу», якого у ньому немає: той, хто шукає, врешті-решт падає духом»¹. Нігілізм як психологічний стан розчарування і втоми не може довго тривати. На місце втраченого сенсу приходять сурогатний сенс, чим і є інформація.

Суперечності між свободою і сенсом, які в більшій мірі виявляються в діяльності засобів масової інформації, тонко помітив Р. Коен. Він пише: «Засоби масової інформації, до яких з початку нашого століття було привернуто стільки уваги з боку естетичної критики і організаторів реклами, вже давно переступили рамки можливостей звичайної журналістики, радіо й кіно; за раз на передній план виходить сучасне телебачення, яке завдяки супутникам зв'язку придбало всепланетарну аудиторію як об'єкт нав'язливого маніпулювання. Тут науково-технічні досягнення використовуються для передачі всіляких дурниць, пліток, інтимних подробиць приватного життя й конфліктних ситуацій, перетворюючи світ на «глобальне село», де ніщо не можна втаїти від сусідів; але телебачення здатне послужити й тому утопічному єднанню, яке з вигідної сторони відрізняло сільських мешканців»².

Таким чином, інформація, що прийшла на зміну сенсу, в сучасному суспільстві виконує ту ж роль, яку в ньому виконували традиційні духовні і етичні цінності попередніх епох. Можна сказати, що інформаційне суспільство оголяє проблему екзистенційного сенсу існування людини, яка є за своєю суттю духовною й етичною проблемою, що вимагає не технологічних, а етичних рішень.

Дилема технологічного детермінізму й технофобії. Наступна істотна моральна суперечність, що виникає з розвитком інформаційного суспільства, полягає в широкому розповсюдженні в суспільстві гранично радикальних і в своїй суті протилежних переконань про природу техніки й інформації. Це дихотомія між технологічним детермінізмом і технофобією.

Згідно зі світоглядною установкою технологічного детермінізму соціальний розвиток ставиться в безпосередню залежність від технологічних змін. Це означає, що тільки зміна в технологічному порядку спричиняє зміну в соціальних структурах, а не навпаки. На зразок того, як в економічному детермінізмі вирішальна роль належить матеріальному виробництву, тут вирішальне значення у розвитку соціокультурних процесів належить техніці і лише техніці. Вся історія людства мислиться як результат технічного прогресу, послідовного розвитку виключно інтелектуалістичної лінії у збиток всім іншим (мораль, релігія, мистецтво).

Про згубність технологічного детермінізму, особливо у сфері маніпулювання, у соціальній сфері, говорить провідний американський учений Іен Барбур: «Не така явна, хоч й не менша небезпека — те, що ми все частіше

¹ Там само: С. 30.

² Коэн Р. Социальные последствия современного технического прогресса // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 220.

дивимося на все живе з технологічної точки зору. Людей і інших живих істот вже сприймають як об'єкти, що підлягають використанню й контролю. Легше шукати технічні рішення соціальних проблем, аніж думати про те, чи не потрібно в корені змінювати суспільні інститути»¹.

Однобічний погляд технологічного детермінізму проектується і на людину, на її антропологічні характеристики, де виникає можливість інформаційного трактування людини. Кінець кінцем, людина виявляється полоненою інформаційним середовищем, перетворюючись, як говорить Барбур, «у машину для переробки інформації». Це гранична крайність, що свідчить про те, що сутнісні властивості людського буття віддані остаточному забуттю. Тлумачення людини в інформаційній термінології сигналізує про негативні риси інформативної культури, що несуть для людини духовну небезпеку і тому вимагають етичного контролю й етичної аналітики.

Однією з небезпек сучасності є те, що людина поступово із суб'єкта розвитку перетворюється в безособовий компонент людино-машинної цивілізації. Виникає загроза поступового зрощення людини й техносфери (Ж. Бодрійяр), котра спричиняє нову форму відчуження — відчуження від безпосередньо людського. Як справедливо зазначає С. Пилипенко, нові технології, нові машини, нові зображення, нові комунікації — складають феномен техносфери, що має тенденції до постійного зростання, який спрямований на створення світу панування машин, де ноосфера замінюється на «дайбосферу», де машина стає володарем над своїм творцем — мова йде про віртуалізацію суспільства². Внаслідок цього симуляція виступає основним принципом сучасної взаємодії, що знаменує виникнення ери гіперреальності (Ж. Бодрійяр). Сучасність вже не має під собою реальної підстави, відбувається нівелювання різниці між «істинним» та «хибним», між «реальним» та «уявним». Саме тому специфікою сучасних соціокультурних трансформацій є виникнення технокультурних гібридів, в результаті чого з'являється новий психосоціальний простір людського буття³.

Сучасні дослідники інформаційного суспільства говорять про те, що уявлення про всемогутність технологічного розвитку вже себе вичерпали, залишившись у колишній, індустріальній фазі. «Концепція технологічного детермінізму як і раніше ґрунтується на уявленні про індустріальні моделі розвитку суспільства і ролі в цьому процесі науки й технології. Як показує практика, індустріальний тип розвитку фактично себе вичерпав, кинувши тінь підозри на науку, наукову раціональність, техніку і технологію. На жаль, це дійсно так, хоча в індустріальних втратах соціального процесу винні не наука, техніка і технологія як такі, а принципи їх соціалізації, що відносяться до сфери люд-

¹ Барбур И. Этика в век технологи / Пер. с англ. А. Киселев. — М.: Библ.-богосл. ин-т св. апостола Андрея, 2001. — С. 19.

² Пилипенко С.Г. Основні дилеми культури в сучасному інформаційному просторі // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». — Том 24 (63). — 2011. — № 1. — С. 148.

³ Там само.

ської свідомості й культури, відповідальних за способи організації життя, норми моралі, ідеали і цінності»¹.

Це свідчить про те, що процеси інформаційного розвитку суспільства необхідно узяти під етичний контроль. У зв'язку з цим, виникає особлива актуальність інформаційної етики, покликаної відповісти на виклики сучасної інформаційної культури, зберігти традиційні цінності і пріоритети щодо людського буття.

Протилежністю технологічного детермінізму є феномен технофобії. Це теж крайня реакція на розвиток техносфери й інформаційної технології. Позитивний аспект технофобії є цілком раціональним; тут йдеться про поневолення людини машиною, про перетворення людини у придатак технологічній сфері, який спричиняє втрату свободи, перш за все, етичної свободи. Праці Т. Адорно, Г. Маркузе, Ж. Еллюля є класичними з цієї проблеми, в них розкрита реальна небезпека тиску технологічного середовища на людину.

Проте, технофобія має негативний аспект, що припускає радикальне заперечення техніки як такої, як середовища, принципово ворожого людині. Ці погляди по своєму виражали ще кініки, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстой, і всі ті, хто був негативно й нігілістично налаштований по відношенню до досягнень людської цивілізації.

Дилема глобального інформаційного простору й локального культурного світу. Ця моральна дилема інформаційного суспільства пов'язана з тим, що інформаційне суспільство — це глобальне суспільство. Відповідно, ті загрози й небезпеки, які несе з собою глобалізація, багато в чому виходять з самої суті інформаційного суспільства. Основна дилема цього рівня — це суперечність між універсальними вимірами глобального світу, які стали можливими завдяки інформаційним технологіям, і локальними (національними) культурними світами, які терплять збиток від інтенсивного розвитку цих технологій. Іншими словами, це дилема універсального-національного, яка зараз вже торкнулася практично всього людства.

З одного боку, розширення інформаційного середовища у всепланетарному масштабі має позитивне значення. Це відзначає сучасний дослідник політичної глобалістики І. Василенко: «Засоби масової інформації зближують народи і континенти, інформуючи мільйони людей про події в різних кінцях планети, залучаючи їх до різноманітного культурного досвіду, традицій і звичаїв самих екзотичних племен і народностей. Прагнення вирішити глобальні проблеми, які торкаються інтересів народів на всіх континентах, веде до формування світової гуманістичної свідомості»².

З іншого боку, створення глобальних проєктів призводить до недооцінки локальних процесів, які практично виключалися з глобального моделювання. Більше того, І. Василенко відзначає, що економіко-центричні картини глобалізації не здатні пояснити культурно-історичну різноманітність світу, що

¹ Филина О.А. Проблемы современной информационной этики: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.05. — Тула, 2009. — С. 77.

² Василенко И.А. Политическая глобалистика: Учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Логос, 2000. — С. 312.

зберігається в умовах економічної уніфікації і що часто конфліктує з нею. Стало очевидним, що усвідомлення процесу глобалізації світовою спільнотою вимагає нових підходів, здатних пояснити інтеграційні процеси в самих різних сферах суспільного життя.

Інформація у глобальному вимірі перестає бути аксіологічно нейтральною річчю і набуває деструктивного характеру, пов'язаного з недооцінкою культурної різноманітності світу. Йдеться про «глобалізований інформаційний простір», який нівелює будь-яку різноманітність і стандартизує мислення. З цим пов'язані широкі протестні антиглобалістські рухи, які можуть бути виправдані, оскільки прагнуть до збереження багатомірності культурного буття. «Необхідно, нарешті, — говорить І. Василенко, — викрити антигуманну суть вестернізації-глобалізації. З позицій довготривалої соціокультурної перспективи очевидно, що здійснення цієї західної стратегії кінець кінцем готує програш усьому людству: негуманна, завойовно-споживча тактика «фаустівської культури» веде весь світ в екологічну й етичну безвихідь»¹.

М. Хайдеггер у роботі «З діалогу про мову» піддав значному скепсису можливість діалогу між європейсько-західними й східно-азійськими інструментами мовної комунікації. Розмовляючи з японським професором про суть мови, що корениться в різних ідейних контекстах різних культур (у даному випадку європейської й японської), Хайдеггер говорить: «Якщо людина, завдяки своїй мові мешкає перед лицем буття з його викликом, то ми, європейці, живемо, треба думати, у зовсім іншому будинку, аніж східно-азійська людина. При тому, що мови тут і там не просто різні, а виходять в корені з різної істоти. Отже, діалог між будинками виявляється майже неможливим»².

Отже, зазначені вище моральні дилеми інформаційного суспільства (дилеми свободи і сенсу, технофілії і технофобії, універсального і національного) торкаються основ цивілізаційного розвитку людства і безпосередньо пов'язані з проблемою духовної кризи культури. Окрім цього, необхідно виділити деякі дилеми, пов'язані виключно з характером самої інформації, її специфічними властивостями впливу на свідомість людини і моральною відповідальністю людей, з отриманням, зберіганням і розповсюдженням інформації.

Дилема інформаційного блага й інформаційного зла. Ця дилема, очевидно, найточніше розкриває основні моральні суперечності інформаційного суспільства. Дійсно, такі речі, як інформація, знання є благами, причому в деяких випадках благами абсолютними, а не відносними. І структура інформаційного суспільства може забезпечити мобільну подачу інформації, скорочуючи час і простір. І це реальне благо, яке приносить з собою інформаційне суспільство.

З іншого боку, саме блискавичне і безперешкодне розповсюдження масованої інформації в суспільстві має багато негативних наслідків, які не дають можливості абсолютизувати позитивну сторону розвитку інформаційних технологій.

¹ Там само: С. 319.

² Хайдеггер М. *Время и бытие: статьи и выступления* / Сост., вступ. ст., коммент., указ., пер. с нем. В.В. Библихина. — СПб: Наука, 2007. — С. 275.

Проблема негативних аксіологічних функцій ЗМІ у сучасному суспільстві всебічно розглядається у багатьох сучасних дослідженнях. Узагальнена точка зору, яка простежується в багатьох роботах, міститься в дисертації Олени Полікарпової «Аксіологічні функції мас-медіа в сучасному суспільстві». Автор підкреслює, що широке розповсюдження інформаційних технологій кардинально змінює процес ухвалення рішень навіть далеко за межами сфери їх безпосередньої дії. Сучасні мас-медіа примушують людину і соціальні групи весь час діяти в умовах у край агресивного інформаційного середовища. Для останнього зазвичай характерні: 1) постійний надлишок непотрібної, свідомо надмірної інформації — так званий «білий шум», за допомогою якого традиційно приховують конкретну інформацію; 2) систематична відсутність адекватної реальності структуризації інформації, що поступає до користувача; 3) наявність і хаотичний, непередбачуваний розвиток і взаємодія значного числа різноманітних «інформаційних фантомів», які сконструйовані фахівцями у сфері high-hume для тих або інших цілей і багато з яких важко відрізнити від реальних подій і чинників (класичним прикладом такого «інформаційного фантома» служить, за даними деяких джерел, «снігова людина»); 4) постійна наявність значного числа принципово непізнаваних у даних умовах і даними спостерігачами явищ (наприклад, частини тих же самих «інформаційних фантомів»), сприяючих формуванню у більшості спостерігачів інтелектуальної пасивності¹.

Окрім перерахованих негативних аксіологічних функцій ЗМІ автор виділяє ще й такі істотні моменти²:

- формування у сучасного споживача інформації безвілля й безвідповідальності;
- втрата відчуття реальності навколишнього світу, втрата орієнтації в складних реаліях сучасного суспільства;
- втрата окремою людиною об'єктивного критерію істини в результаті виробництва ЗМІ соціальних міфів, «світів задзеркалля», що впливають на свідомість індивіда і його поведінку;
- використання сучасними мас-медіа у своїй деструктивній діяльності з перебудови свідомості людини досвіду пропаганди, накопиченого ще в нацистській Німеччині;
- використання нейролінгвістичного програмування;
- вживані технології мас-медіа, у тому числі й технології high-hume, значно обмежують результативність використання логічного аналізу різних явищ соціального життя;
- формування й розповсюдження різного роду фобій у сучасного споживача інформації.

О. Полікарпова вказує на важливий антропологічний момент, пов'язаний з діяльністю інформаційних технологій. Йдеться про тип особи, сформований

¹ Полікарпова Е.В. *Медиавоздействия на жизнедеятельность человека: аксиологические аспекты*: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Р-н-Д, 2005. — 124 с.

² Там само.

сучасними інформаційними технологіями, зокрема електронними мас-медіа, який характеризується як *Homo gelius* — людина желеподібна. Саме *Homo gelius* несе відповідальність за те, що своєю безвідповідальною поведінкою він сприяє різного роду злочинам, породжує цілий спектр небезпек і загроз іншим індивідам і соціуму.

Узагальнивши дані спеціальних досліджень, можна сформулювати специфічні моральні дилеми, які характеризують етичну логіку сучасної інформаційної культури:

- суперечність між високою інформованістю суспільства й недостовірністю інформації;
- суперечність між достатністю інформації і її надмірністю, непотрібністю, безглуздям;
- суперечність між широким розповсюдженням інформації і її недоступністю;
- суперечність між інформаційною насиченістю сучасної людини і деструктивним впливом інформації на психіку людини;
- суперечність між свободою слова і думки і маніпуляцією свідомості.

Розглянемо докладніше кожну суперечність, сфокусувавши увагу на проблемній стороні питання. Проблема недостовірності інформації є однією з болючих у сучасній медійній культурі. Її складність полягає в тому, що вона не розв'язується за допомогою особливих інформаційних технологій, оскільки корениться в етичній природі людини, в її здібності до брехні й самовиправдання. Особиста несумлінність тих, хто є розповсюджувачами масової інформації, може плачевно позначитися на душевному й етичному станах мільйонів людей, які є пасивними реципієнтами інформації.

Проблема достатності інформації є також однією з щонайгостріших соціальних проблем. Своєю чергою Й. Хейзінга пророчо говорив про «інтелектуальне перевиробництво», характеризуючи його як потік надрукованих або викинутих в ефір слів і прямо-таки безнадійну дивергенцію думки, що «постійно зростає. Навколо художньої продукції утворився порочне коло, усередині якого художник залежить від реклами, тобто від моди, а та й інша залежать від комерційної вигоди»¹.

Дійсно, хто може сьогодні визначити: скільки і якої інформації потрібно людині, для того, щоб вона вшанувала себе повноцінною соціальною істотою, здібною до повноцінної соціальної комунікації? Мири, еталонів, критеріїв тут немає. Проте, абсолютно очевидно, що тут існує явна надмірність, оскільки згідно елементарному здоровому глузду людині не потрібно стільки інформації, скільки надають їй сучасні інформативні технології. Вона виявляється заручником непотрібної, зайвої, порожньої для неї інформації, яка для свого засвоєння вимагає інтелектуальних і психологічних сил. Це не може не позначитися негативно на загальному душевному стані сучасної людини,

¹ Хейзінга Й. *Homo ludens*; В тени завтрашнього дня / Пер. с нидерл. и примеч. В.В. Ошиса. Общ. ред. и послесл. Г.М. Тавризян. — М.: Прогресс: Прогресс — Академия, 1992. — С. 265.

яка страждає унікальними формами неврозів, багато в чому пов'язаних з надлишком інформованості.

Недоступність інформації виникає для жителів країн з низьким рівнем добробуту. Це достатньо серйозна соціальна проблема: розшарування суспільства за принципом залученості у світ сучасних технологій і, як наслідок, інформаційна маргіналізація значної частини населення. Елітарна по суті система Інтернет-послуг викликає новий вид соціальної нерівності між індивідами, соціальними групами, країнами.

Окрім перерахованих моральних колізій, які виникають в інформаційному суспільстві, нові інформаційно-технологічні можливості породжують нові небезпеки, яких людство прагне уникнути. Як зазначає російський дослідник Андрій Чернов, інформаційна революція несе з собою і абсолютно нові проблеми. Серед них — цифрова нерівність країн і регіонів, проблема правового регулювання мережі Інтернет, електронної комерції і оподаткування в цій сфері, питання інтелектуальної власності, проблема забезпечення безпеки й конфіденційності інформації, можливість психологічного впливу на індивідуальну й суспільну свідомість з метою нав'язування свого бачення характеристик супротивника, його образу, використовуючи сучасні інформаційно-комунікаційні технології. Успішність їх вирішення залишається одним з основних чинників, що впливають на розвиток глобального інформаційного суспільства¹.

Тому, так важливо вирішення соціокультурних, правових, етичних, гуманітарних проблем інформаційного обслуговування, які в умовах вищого технічного і технологічного розвитку все частіше встають перед людьми.

Зупинимося ще на деяких важливих загрозах людському існуванню, пов'язаних з розвитком інформаційних технологій. На першому місці тут негативний вплив інформаційного середовища на психіку, свідомість, волю людини. Сучасний російський філософ С. Кара-Мурза у своїй книзі «Маніпуляція свідомістю» описує базові механізми маніпуляції, в результаті яких ламаються звички і традиції, руйнується здібність до діалогу і взаємної підтримки, втрачається контроль над своєю волею і самосвідомістю. Ця робота представляє значний інтерес в контексті нашої проблеми, оскільки тут розкритий негативний аспект інформаційного впливу на людину. Маніпуляція визначається Кара-Мурзою як спосіб панування шляхом духовного впливу на людей через програмування їх поведінки. Цей вплив спрямовано на психічні структури людини, здійснюється приховано і ставить своїм завданням зміну думок, спонукань і цілей людей у потрібному владі напрямі².

З цього визначення видно, що маніпуляція свідомістю — явище соціального порядку, в якому інформація виступає в ролі основної субстанції. Це свідчить про те, що інформація зовсім не нешкідлива річ, особливо в сучасному суспільстві, в якому маніпулятивні технології досягли такого високого

¹ Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: Проблемы и перспективы. — М.: Дашков и К, 2003. — С. 83.

² Кара-Мурза С.Г. Маніпуляція сознанием. — М.: ЭКСМО, 2003. — 830 с.

рівня розвитку, що стали невід'ємною частиною життя переважної більшості звичайних людей, як правило, нічого не підозрюючих. С. Кара-Мурза пише, що маніпуляція свідомістю і поведінкою людини є технологією, яку використовують згідно зі своїми службовими обов'язками і за невелику зарплатню сотні тисяч професійних працівників незалежно від їх особистої моральності, ідеології і художніх смаків. Це — та технологія, яка проникає в кожен будинок і від якої людина у принципі не може сховатися.

Всепроникний характер маніпуляції свідомістю загрожує вже не тільки інформаційній безпеці, а й підриває самі основи етичної гідності особи. З іншого боку, суспільство, в якому можливі маніпулятивні технології, стало етично дефектним. Це і є, вважає автор, культурна криза, подолання якої можливо лише в тому випадку, якщо ми знов знайдемо культурну ідентичність, оволодіємо новою ситуацією в нашому духовному просторі і відновимо властиві нашій національній культурі координати для орієнтації в питаннях добра і зла¹.

Цікаво те, що про негативні властивості інформації, яка може бути використана як засіб контролю, і маніпуляцію свідомості, одним з перших заговорив Карл Ясперс. Філософ у низці інших феноменів техніки виділяє інформацію і описує її негативний вплив на сучасну людину. Так він пише: «...якщо вичерпні відомості спочатку давали людям духовне звільнення, то тепер розповсюдження інформації перетворилося в панування над людьми за допомогою контрольованих відомостей»².

Дилема свободи й відповідальності працівника мас-медійної культури. Це одна з найбільш важливих моральних проблем сучасної медійної культури. Річ у тому, що працівники цієї сфери є особами, що мають безпосередній доступ до інформації. В їх руках збір, зберігання, розповсюдження інформації, і від того, наскільки морально бездоганним буде працівник цієї сфери, залежить дуже багато.

Саме журналіст займає центральне положення в сучасному інформаційному процесі. Його призначення в тому, що він покликаний бути одним з головних медіаторів і інтерпретаторів інформації, наблизити інформацію до знання, тобто провести відповідний відбір фактів, наповнити їх культурним сенсом і надати їм ціннісного значення. Більшість відкрито обговорюваних конфліктів в рамках етики ЗМІ спалахують із-за журналістських прорахунків і помилок. Найбільш гострі конфліктні точки журналістської професії пов'язані з проблемами «гонитви за сенсаціями», «вторгнення у сферу приватного життя», журналістської «повсюдності», і особливо «тиску актуальності», який часто перешкоджає серйозному представленню матеріалу і залишає без уваги факти дійсної значущості й загальнолюдського інтересу.

Таким чином, інтенсивний розвиток інформаційних технологій породжує соціальну систему з високою соціальною мобільністю. Це має свої переваги, оскільки сприяє адаптації сучасної людини до інформативних реальностей культури.

¹ Там само.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Республика, 1994. — С. 138.

З іншого боку, як свідчить філософський аналіз, інформаційне суспільство містить у собі моральні дилеми, які значно знижують етичне самопочуття індивіда. У цій ситуації необхідно створювати етичні теорії, найбільш адекватні духовним запитам людини інформаційної культури. Для цього потрібно знати й розуміти ці запити.

Тому ми можемо визначити моральну дилему інформаційного суспільства як результат виклику, одержаного в ході кризи, пов'язаної з розвитком техніки. У цьому сенсі сама моральна дилема є викликом традиційній культурі, в якій виявляється невідповідність технічного прогресу й моральності суспільства.

Разом з тим, слід ще раз підкреслити, що як і протягом усієї людської історії, в інформаційному суспільстві мораль також органічно пов'язане з правом. Ця історико-філософська традиція зберігається і в умовах глобальної інформатизації і набуває ще більшого значення. Це пов'язано з тим, що глобальне інформаційне суспільство є більш небезпечним, ніж попередні, воно має жакливі, небезпечні технології та зброю. Ця реальність потребує глибокого синтезу права й моралі кожної людини для забезпечення нормального існування людства. Мораль і право в небезпечному інформаційному суспільстві у своїх відносинах набувають ще більшої необхідної додатковості та детермінації одне одним.

Ідея права в інформаційному суспільстві — це фундаментальна ціннісна його основа. Однак проблемою глобальної інтеграції залишається те, що світ не є культурним монолітом, у ньому діє безліч різних культур¹. Науковою проблемою стає пошук розв'язання проблеми співвідношення універсально-цивілізаційного та специфічно-культурного в глобальному процесі інформатизації. Мораль і право — це дві універсально значущі нормативні системи суспільства, пов'язані з національним менталітетом і системою цінностей.

3.4. Поняття й предметна сфера інформаційних прав людини

Як було показано у попередніх параграфах, останніми роками стійко складаються уявлення, що індустріальне суспільство з розвитком технологій і засобів зберігання, обробки й передачі інформації трансформується в суспільство інформаційне. Частка інформаційного ринку зростає значними темпами і в розвинених країнах кількість працівників, зайнятих у сфері інформації, вже перевищує кількість працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Все більшого значення набувають інформаційні права особи, пов'язані з цим процесом, їх реалізація й захист. Крім того, однією з найважливіших гарантій розвитку, дотримання і захисту будь-яких універсальних прав людини є інформація й інформаційні права особи.

¹ Дюжев Д.В. Інформаційне суспільство: соціально-правова парадигма суспільного розвитку: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. — Донецьк, 2004. — С. 15.

Разом з позитивними аспектами процесу інформатизації є й негативні сторони: значне відставання технологічного розвитку одних держав від інших, інформаційні війни, кіберзлочинність, які впливають на можливість реалізації інформаційних прав людини. Виникаючи в процесі інформатизації проблеми повинні розв'язуватися усією світовою спільнотою.

У зв'язку з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій не тільки засоби масової інформації, але й засоби персональної комунікації стають глобальними і перестають бути розділеними державними кордонами. Виникає глобальний інформаційний простір, який означає можливість для людини одержувати й поширювати інформацію у світовому масштабі. Через свою трансграничність, інфраструктура телекомунікацій є полем для міжнародного спілкування і міжнародних відносин, міжнародних інформаційних комунікацій.

Разом з тим, уся сукупність інформаційно-комунікаційних технологій, їхній розвиток призвели до зростання комп'ютерної злочинності; збільшення впливу засобів масової інформації у засобах комунікації; зростання соціальної активності громадян, що давно порушило перед владою проблему наявності великої кількості відомчих таємниць, які в результаті призначені для приховування і виправдання причин нетрудового походження статків певного кола людей у суспільстві. Тут і комерційна, і банківська, і навіть державна таємниця. Багаточисельність таємниць та надзвичайно велика кількість органів і посадових осіб, які мають «повноваження» втаємничувати інформацію, зокрема, про дотримання державних стандартів на продукцію та технології виробництва і рецептури харчової промисловості, ліків тощо, зробили те, що у нас, як справедливо зазначає О. Соснін, «усе секрет і ніщо не таємниця»¹. Для пересічного громадянина подолання бар'єрів, які вибудовують такі таємниці в сфері публічної діяльності влади за умов відсутності дієвого контролю за її органами з боку громадян і цивільних (громадських, громадянських) структур, стало практично неможливим і сприяло розвитку системної корупції в державному апараті.

Всеосяжні соціальні зміни в епоху переходу від індустріального суспільства до інформаційного характеризуються, зокрема, інтенсифікацією й глобалізацією інформаційних зв'язків, зростанням соціальної значущості інформації у всіх сферах життя й виникненням такого специфічного виду суспільних відносин, як інформаційні.

Інформація як специфічне явище потребує особливого правового режиму, а інформаційні відносини — спеціального правового регулювання². Оскільки інформація є суспільним надбанням і благом, з нею тісно пов'язана низка прав людини. В інформаційному вакуумі повноцінний розвиток і існування особистості, належне здійснення нею своїх прав унеможливується.

¹ Соснін О. Про право громадян на інформацію в сучасному суспільстві: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3080/>.

² Бучковская Н.В. Информационные права человека: вопросы общей теории: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351>.

Хоча інформація і є об'єктом деяких прав людини, ці права за способами реалізації можуть бути вельми різними, іноді навіть протилежними.

Право на інформацію активно обговорюється в сучасних науково-правових дискусіях, проте в юридичній літературі відсутні єдині підходи до його визначення. Як стверджує Н. Корченкова, аналіз даного явища є безмежною територією і значну складність складає навіть окреслення загальних властивостей даного предмета в одній роботі і визначення точки вступу до такого аналізу¹.

Право на інформацію справедливо використовується в різних контекстах, виступає як багатозначне явище, дослідження якого відкриває безліч сторін для обговорення, що виходить за рамки чисто політичної сфери в царину соціальну, економічну, культурну й технологічну. На міжнародному рівні в центрі уваги опиняються питання національного суверенітету, захисту державної таємниці, трансграничної передачі інформації, нового світового інформаційного порядку і міжнародного захисту інтелектуальної власності. З іншого боку, право на інформацію тісно пов'язане з правами споживачів, офіційних посадових осіб, стосується наукових доробок, професійної конфіденційної інформації, медичних і страхових даних тощо. Численні справи, зокрема перед Європейським судом з прав людини, останніми роками проілюстрували широкий діапазон індивідуальних прав, що потрапляють в царину права на інформацію. Останнє заломлюється в цілому спектрі самостійних значень. Це — право звинуваченої особи знати висунуте звинувачення, право ув'язнених відправляти й одержувати кореспонденцію, право потерпілого на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, право доступу до персональних даних і право знати підстави, покладені в основу правозастосовчих рішень уповноважених офіційних осіб відносно конкретної особи. Це і право пацієнта володіти вичерпною інформацією про свій діагноз, способи і процес лікування, і право громадян знати, якою інформацією про них володіють відповідні органи, право батьків на інформацію про розвиток своїх дітей, право пересічних громадян на інформацію про послуги суспільних служб. Профспілки зацікавлені в інформації про управління організацією або підприємством. Громадяни мають право на різного роду офіційну інформацію від державних органів. Маючи інтуїтивне уявлення про значення даного права, кожен індивід використовує його залежно від конкретних обставин свого життя, оскільки право на інформацію найчастіше виступає як право знати, що забезпечує реалізацію інших прав і свобод. У кожній конкретній ситуації потрібна абсолютно особлива категорія відомостей, релевантна задоволенню заданої мети.

Багатозначність і прояв права на інформацію в найрізноманітніших сферах суспільного життя ставить закономірне питання про можливість визначити дане право як самостійне. Якщо воно виступає тільки як вторинна правомочність, що є похідною й гарантує реалізацію якогось окремого права,

¹ Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — С. 41.

правильніше була б вести мову лише про інформаційні гарантії, інформаційну складову механізму реалізації прав.

Термін «право на інформацію» зазвичай охоплює систему правомочностей людини на отримання, зберігання та розповсюдження інформації. По суті наразі право на інформацію стало врівень з природними правами людини, хоча б тому, що поза здатності сприймати, виробляти чи обробляти інформацію людина не може існувати в сучасному світі і бути успішною. Тільки якщо людина отримує інформацію, переробляє її і генерує нову, вона може розвиватися, а отже, і бути повноправним членом суспільства.

Є всі підстави стверджувати, що у визначенні права на інформацію необхідно відштовхуватися від того соціального блага, яке лежить в його основі, тобто від поняття інформації¹. Невизначеність цієї категорії викликана саме багатозначністю й широтою предмету регулювання, оскільки у кожному конкретному випадку важливо уточнювати, якого роду інформація мається на увазі. Це також ставить питання про допустимість використовувати поняття «право на інформацію» по відношенню до різних видів інформації.

Дискусії з приводу поняття інформації є ні чим іншим, як вираженням етапу становлення поняття інформації в сучасній науці, широкого обхвату інформаційними процесами самих різних сфер життєдіяльності людини. Інформаційні потреби людини у зв'язку з цим бачаться не тільки як принцип гуманізму і розвитку творчого начала в людині, але, головним чином, як необхідна передумова її функціонування, своєрідний «еліксир життя» людини як біо-психо-соціальної системи. Свого часу академік А. Берг писав, що людина може нормально мислити тривалий час лише за умови безперервного інформаційного спілкування із зовнішнім світом².

Оскільки людину можна розглядати як складну самоврядну соціальну й біологічну систему, задоволення інформаційних потреб індивіда виступає передумовою його життєдіяльності, сприяє пристосованості людини до умов об'єктивної дійсності, що змінюються, і обумовлює нормальну інтелектуальну діяльність. Таким чином, інформація є соціальним благом, доступність якого для людини надає можливості для нормального функціонування як біологічної, так і соціальної складової. Стосовно доступності інформації зазначимо, що для найширшої аудиторії вона визначається здатністю переводити її в цифрову форму, зберігати і поширювати, зокрема через бібліотеки, як пункти доступу. Фактично на даний момент діє принцип презумпції закритості інформації, оскільки відкритість державної інформації забезпечується тільки за певним переліком, встановленим тим чи іншим національним законодавством³.

Інформація, як соціальне благо, дозволяє людині досягати ефективної самоорганізації й реалізувати потенційні можливості, сприяє ефективній діяль-

ності в різних сферах життя, здійсненню свободи вибору. У світлі соціальної природи людини це формує активного громадянина, сприяє подоланню політичної відчуженості влади від суспільства й ефективності управлінського процесу. У зв'язку з цим, доцільно вести мову про необхідність організації оптимального забезпечення громадянина самою різною інформацією, задоволення інформаційних потреб особи і досягнення інформаційної відкритості суспільства.

Право на доступ до інформації посідає особливе місце, оскільки є гарантією реалізації багатьох інших прав і свобод людини та громадянина. Брак інформації про дії влади перетворює на фікцію основний конституційний принцип, згідно з яким «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5 Конституції України), та створює загрозу узурпації державної влади або зловживання нею. Доступність інформації про діяльність влади є одним з головних засобів, що дає змогу здійснювати громадський контроль за діями влади. Забезпечення представникам засобів масової інформації та громадськості права на доступ до офіційних документів та права бути присутніми на засіданнях органів влади є гарантією політичної свободи, а також стимулює громадян до виконання своїх обов'язків⁴.

Дослідження історичних джерел свідчить, що в усі часи інформація, дані, відомості, знання відігравали важливу роль у будь-якому суспільстві, у спільноті людей. Щодо ролі інформації в суспільних відносинах у різних народів існували та існують вислови, які мають різне формулювання, але схожу сутність. Як приклад наведемо декілька: «хто володіє інформацією, той володіє світом»; «хто володіє інформацією, той володіє всім»; «хто володіє інформацією, той володіє ринком».

Проблема права на інформацію останнім часом активно дискутується науковцями. В одному з варіантів право на інформацію розглядається як право на отримання інформації. Зокрема, І. Тіновицька вказує, що право на інформацію в загальноприйнятому розумінні — це право на отримання різного роду даних і відомостей, необхідних для виконання всіх життєвих функцій як кожної людини в окремоті, так і різних об'єднань людей, суспільства в цілому, усіх його структур⁵.

В. Хижняк під правом людини і громадянина на інформацію розуміє право будь-якої людини шукати, отримувати, передавати, виробляти будь-які відомості про факти, події, процеси і явища будь-яким законним способом⁶.

У той же час, можливе більш ширше трактування права на інформацію. Зокрема, В. Дозорцев вважає, що право на інформацію складається з двох елементів: право на отримання інформації і право на її розповсюдження. Перше взагалі

¹ Коваль В.В. Право на доступ до інформації // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — №3 (46). — 2011. — С. 241–246.

² Тіновицькая И.Д. Право на информацию и механизм его реализации // Законодательные проблемы информатизации общества: Труды ВНИИСЗ, 1992. — Труды 52. — С. 29.

³ Хижняк В.С. Конституционно-правовой механизм взаимодействия внутрисубъективного права Российской Федерации и международного права: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. — Саратов, 1998. — С. 76.

¹ Див. розділ 1.

² Берг А.И. Киббернетика — наука об оптимальном управлении. — М.–Л.: Энергия, 1964. — 63 с.

³ Научно-практическая конференция «Право на доступ к информации: возможности и ограничения в электронной среде»: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/Pages/conference2012.aspx>.

відноситься не до приватного, а до публічного права. Право ж на передання інформації має цивільно-правовий зміст, воно являє собою виключне право¹.

Л. Сергієнко та І. Тіновицька у змісті суб'єктивного права на інформацію, окрім права на отримання інформації, виділяють також і право громадян на захист інформації, що містить персональні данні².

В. Михайлов до категорії «право на інформацію» включає три види суб'єктивних прав: 1) право на отримання інформації про себе, а власником цього права є фізичні особи; 2) право на отримання інформації про навколишній світ; 3) право на таємницю³. Далі він зазначає, що одне з найважливіших конституційних прав — це право на виробництво, отримання і розповсюдження інформації, але, з іншого боку, існує не менш важливе право на таємницю громадянина, держави та інших суб'єктів⁴.

С. Ясечко зазначає, що право на інформацію не обмежується лише вказаними правомочностями. Воно відображає властивість носія інформації: зокрема, можливість її накопичувати, засвоювати, обробляти чи переробляти, надавати іншого спрямовування чи сфери застосування та в результаті цього зазвичай створення (продукування) нової інформації⁵.

Право на інформацію сформувалося в процесі зростання ролі інформації в суспільному житті і усвідомлення її значущості для окремої людини. Американський дослідник С. Вієрементрі виділяє як концептуальну посилку в оформленні права на інформацію право людини спілкуватися з собі подібними, здійснюючи постійний обмін інформацією⁶. Право на інформацію виступає його логічним продовженням. Більше того, право на інформацію є ядром усіх прав, реалізація яких дає можливість повніше здійснити принципи підзвітності, підконтрольності посадовців і державних органів, їх відповідальності перед громадянами.

Оскільки користування інформацією є природною потребою людини, право на інформацію можна визначити, як соціально визнану можливість особи користуватися інформацією у власних цілях і, відповідно, брати участь в інформаційному обміні з іншими людьми. При цьому, дане право може виступати одночасно і як моральне, і як юридичне за своїм характером. Моральне право людини на інформацію припускає можливість особи користуватися інформацією для задоволення потреб і інтересів в різних сферах свого життя. Це право дивитися на навколишній світ і слухати, право сприймати навко-

¹ Дозорцев В.А. Информация как объект исключительного права // Дело и право. — 1996. — № 4. — С. 28.

² Сергиенко Л.А., Тиновицкая И.Д. Субъективное право в информационной сфере // Проблемы информатизации. — 2000. — Вып. 3. — С. 25–26.

³ Михайлов В. Право на информацию // Закон. — 1999. — № 10. — С. 36.

⁴ Там само.

⁵ Ясечко С.В. Проблема суб'єктивного права на інформацію в цивільному праві: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuds/2010_50/50/34.pdf.

⁶ Weeramantry C.G. Access to information: a new human right. The right to know: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://elib.uum.edu.my/kip/Record/um836342>.

лишню дійсність (і будь-яку інформацію, не тільки соціальну) всіма органами чуття. Моральне право на певні види інформації може набувати юридичного характеру в тому випадку, якщо законодавець вводить у правове регулювання інформаційні гарантії інших основних або галузевих прав громадян.

Юридичного характеру право на інформацію набуває, коли отримання і користування соціальним благом, яке лежить у його основі, одержує не тільки соціальне визнання, але й правову регламентацію і захист. Це стосується, у першу чергу, інформації, що представляє суспільну значущість і відповідно потенційну корисність для будь-якого індивіда. Переважно, така інформація акумулюється органами управління, але й інші суб'єкти соціального життя можуть володіти відомостями, необхідними для усіх членів спільноти. Це, наприклад, інформація про різні сторони суспільного життя: економічну, політичну, екологічну, інформація стосовно питань освіти, культури тощо.

Результати аналізу численних досліджень з даної проблеми дозволяють сформулювати наступне визначення досліджуваної категорії: право на інформацію — це основне самостійне право, що представляє юридично гарантовану можливість вільно шукати, одержувати, передавати, проводити й поширювати будь-яким законним способом інформацію суспільно значущого характеру про будь-які процеси і явища об'єктивної дійсності¹.

Необхідно відзначити якісну особливість досліджуваного права індивіда. На відміну від усіх інших основних прав, що становлять конституційно-правовий статус особи, право на інформацію не просто гарантує людині користування конкретним соціальним благом. Чи не важливішим виявляється його значення для політичної системи суспільства і, зокрема, для механізму функціонування держави. Враховуючи ту роль, яку відіграє інформація в системі, що динамічно розвивається, можна припустити (і знайти приклади в соціальній практиці), що при абсолютній концентрації відомостей в руках органів управління суспільному організму загрожує розпад і руйнування. Таким чином, на користь управління, на користь держави є накладення певних обмежень на ступінь монополізації інформації з боку державних органів. Це означає, що право на інформацію одержує правову регламентацію не тільки як право індивіда, але і як найважливіша форма забезпечення взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством. Воно обмежує свавілля державної влади, сприяючи її успішній реалізації, і, тим самим, гарантує свободу індивіда і суспільства. Тому, незважаючи на те, що це «наявне» право людини, право на інформацію набуває якості провідного принципу політичної системи й механізму держави.

¹ Гауров Ш.К. Свобода информации и личное информационное право граждан: теория и практика: Монография. — М.: Спутник+, 2009. — 201 с.; Костецька Т.А. Право на інформацію в Україні. — К., 1998. — 39 с.; Нестеренко О., Северин О. Право на доступ до інформації: теорія та практика. — Х.: Права людини, 2008. — 347 с.; Погорелова М.А. Конституционное право на информацию: правовая природа, содержание, структура, особенности регулирования и реализации в Интернете: Монография. — М.: Ин-т государственно-конфессиональных отношений и права, 2010. — 118 с.; Рассолов И.М. Информационное право. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2010. — 351 с.

Теорія права виділяє в змісті суб'єктивних прав обов'язкові елементи. Це три основні правомочності, якими повинна володіти особа, щоб реалізувати своє право: можливість володіти соціальним благом, гарантованим правом, здійснювати певні дії, поводитися певним чином з використанням гарантованого блага; право вимагати від іншого учасника правовідносин виконання відповідного юридичного обов'язку; нарешті, право звернення за захистом порушеного права в судовий орган. Вказана правомочність в рівній мірі властива праву на інформацію.

Окрім загального змісту права на інформацію, воно має і спеціальний юридично-правовий зміст. Воно включає права і обов'язки сторін, а також інші правові засоби. Крім того, у зміст правовідносин доцільно включити юридичні факти, правоздатність і дієздатність учасників правовідносин, а також правовий режим об'єктів правовідносин.

У першу чергу, право на інформацію припускає вільне й безперешкодне здійснення різного роду операцій з інформацією. Неприпустимо встановлення незаконних перешкод між особистістю й джерелом інформації. Крім того, ефективне здійснення права на інформацію вимагає законодавчого закріплення обов'язку забезпечити інформацію. Останній обов'язок відноситься, в основному, до уряду або приватних інститутів. Владні органи повинні застосовувати принцип відкритості по відношенню до своєї діяльності й документів. Щоб індивід міг зберегти свою незалежність по відношенню до влади, він повинен володіти правом доступу до офіційної інформації: доступу до персональних даних, доступу до інформації, значущої для ухвалення владних рішень, що мають до нього відношення і доступу до іншої суспільно значущої інформації.

Право на інформацію вимагає вільного потоку інформації в суспільстві в цілому, що й покликана забезпечити свобода інформації, яка покриває будь-яку форму вираження думок. Л. Лукедес вважає, що не тільки сам зміст суспільно значущої інформації підлягає гарантованому обнародуванню, але необхідним є і захист засобів передачі та отримання інформації, оскільки будь-яке обмеження на технічні засоби торкається права на інформацію¹.

Л. Лукедес конструює право на інформацію як таке, що охоплює наступні важливі права і свободи:

- право кожної людини одержувати інформацію будь-яким способом за своїм вибором із загальнодоступних джерел інформації безпосередньо або за допомогою ЗМІ без державного втручання;
- свобода доступу до приватних джерел інформації без перешкод з боку органів державної влади;
- свобода доступу до державних джерел інформації відносно питань, що представляють суспільний інтерес;
- свобода шукати, одержувати й передавати інформацію будь-яким способом без зміни її змісту з боку державних органів і незалежно від

кордонів. Дане право виключає цензуру за винятком невеликого числа виправданих обмежень;

- свобода заснування агентств новин без попереднього отримання ліцензії.

Право на інформацію складається з низки правомочностей зі здійснення різних операцій з інформацією. До них відносяться пошук, передача, розповсюдження відомостей, зберігання і виробництво інформації нової якості. Вказана правомочність із самого початку знайшла віддзеркалення в юридичній конструкції права як складові частини його визначення. Право на інформацію отримує визнання за допомогою закріплення його правомочності в Загальній Декларації прав людини 1948 року, у Міжнародному Пакті про громадянські й політичні права 1966 року, в чинній Конституції України. Таким чином, правомочність з пошуку, отримання, виробництва, передачі й розповсюдження інформації складає основний зміст аналізованого права. Це обумовлено складною структурою і безліччю сфер реалізації права на інформацію, що виявляється в окремих конкретних діях з інформацією. Відображення в законодавстві правомочності, що становить його, викликано об'єктивними потребами, тоді як концептуальне оформлення повинне пройти стадію теоретичного осмислення.

Зміст права на інформацію обумовлений особливостями його предмета. Воно складається з різних видів операцій з інформацією у правовій формі, здійснюваних людиною в процесі участі в інформаційній взаємодії між суспільством і державою. Тут необхідно підкреслити активний характер даного права. Право на інформацію є активним, таким, що припускає цілеспрямовані зусилля тих, що інформуються, стосовно отримання вичерпної інформації, зокрема за допомогою вибору відповідних інформаційних каналів і виділення «раціонального зерна» з загального інформаційного потоку. Сприйняття інформації завжди носить творчий характер, воно є завжди активним, оскільки індивідом здійснюється розумова діяльність. Ступінь активності не заперечує якості активності. Право на інформацію не може бути пасивним, оскільки надана, але не прийнята людиною інформація, пропущена нею мимо своєї свідомості, взагалі не є для неї інформацією як такою і не свідчить про реалізацію права на інформацію. Реалізація права залежить від отримання змісту, який яким би чином не був одержаний, в сенсі сприйняття відомостей, не ущемляє активного характеру права. Громадянин не повинен бути пасивним одержувачем збільшеного потоку інформації. Свобода інформації в даному випадку виступає як гарантія індивідуального вибору джерел і характеру необхідної інформації. Така гарантія сприяє індивідуальній творчості, свободі і незалежності, гарантуючи в той же час свободу шукати альтернативні можливості. Активний пошук інформації необхідний для незалежного розвитку людської істоти і її участі в суспільному житті.

Отже, первинним компонентом права на інформацію найчастіше виступає право шукати інформацію. Будь-який суб'єкт цілеспрямованої діяльності для досягнення наміченої мети потребує інформаційного забезпечення власної активності для здійснення ефективного вибору шляхів і засобів, планування

¹ Loukaides L. Essays on the developing law of human rights: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.buy.com/prod/essays-on-the-developing-law-of-human-rights/>.

й реалізації плану з урахуванням всіх можливих обставин, з якими він може зіткнутися в ході здійснення задуму.

Реалізується пошук інформації за допомогою активної поведінки особи, конкретних дій, направлених на ідентифікацію з її боку місця знаходження даних, що її цікавлять, суб'єкта, в чиєму розпорядженні знаходяться ці дані й порядку доступу до них. Дана правомочність припускає виключно створення умов і процедур, можна сказати, організаційне оформлення для реалізації наступної правомочності, що включається в зміст права на інформацію — правомочність одержувати інформацію.

Таким чином, право шукати інформацію означає юридично гарантовану можливість здійснювати різні дії, направлені на визначення питання де, яким чином, і в якій формі індивід може одержати відомості певного роду. Такі дії будуть правомірними у випадку, якщо знаходяться в рамках належного правового поля і не порушують прав і законних інтересів інших осіб. Неправомірними виявляються всі дії, які направлені на пошук інформації, що відноситься до розряду сформульованих законом таємниць або ж пошук, здійснюваний неприпустимими методами, наприклад, порушення режиму секретних об'єктів.

У літературі зустрічається позиція, що право шукати інформацію припускає одночасно і наявність доступу до інформації¹. Проте, доступ до інформації — це фактично отримання інформації після здійсненого активного пошуку і визначення форми отримання. Відповідно, доступ до інформації реалізується за допомогою ознайомлення з даними в місці їх знаходження або за допомогою їх придбання у власне розпорядження на різних матеріальних носіях. Тільки у своїй сукупності правомочності шукати й одержувати інформацію забезпечують доступ правомочного суб'єкта до відомостей, які його цікавлять.

Необхідно відзначити що юридичні гарантії доступу до інформації, тобто її пошуку й отримання, є значущими в основному відносно суспільно значущої інформації, що знаходиться у розпорядженні державних органів. Дійсно, не має сенсу правова регламентація доступу до інформації, яка знаходиться у вільному обігу в суспільстві і може бути сприйнята за допомогою друкарських видань, телебачення, в ході освітньої діяльності індивіда або, нарешті, в результаті приватного спілкування зі своїм соціальним оточенням. І це сфера впливу морального права на інформацію, яке є наслідком пізнавальних властивостей людини. Таким чином, можна зробити висновок, що право шу-

¹ Доступ до інформації та електронне урядування / М.С. Демкова (авт.-упоряд.), М.В. Фігель (авт.-упоряд.). — К.: Факт, 2004. — 336 с.; *Нестеренко О., Северин О.* Право на доступ до інформації: теорія та практика. — Х.: Права людини, 2008. — 347 с.; *Право на доступ к информации. Доступ к открытой информации: Монография / И.Ю. Богдановская и др.; Отв. ред. И.Ю. Богдановская и др.* — М.: Юстицинформ, 2009. — 343 с.; *Серова О.В.* Переосмысливая доступ к информации // К информационному обществу: использование информационно-коммуникационных технологий — новые возможности для библиотек: материалы Межрегиональной научно-практической конференции, Оренбург, 7–8 декабря 2011 г. — Оренбург, 2011. — С. 7–22.

кати і одержувати інформацію забезпечує можливість індивідам звертатися, в основному, до органів державної влади з приводу суспільно значущих відомостей, що знаходяться в їх розпорядженні.

За своєю зовнішньою формою реалізація права на отримання інформації може полягати в ознайомленні громадян з фактами, документами, іншими відомостями, що їх цікавлять, у знятті копій, виписок, у доступі до баз даних, покупці патентів і ліцензій, здійсненні інших дій з придбання у своє розпорядження інформації.

У переважній більшості випадків як джерело суспільно значущої інформації розглядаються засоби масової інформації. Проте якість і характер інформації, що одержується від них, обумовлені й визначаються їх соціальними і економічними підставами. Разом з тим, незважаючи на високу значущість засобів масової інформації у забезпеченні свободи слова в суспільстві і в інформуванні громадян стосовно широкого кола питань, їх діяльність не сприяє реальному забезпеченню права на інформацію. Це пов'язано з процесом відбору відомостей, що зумовлюється редакційною політикою і перевагами власника ЗМІ. Одержувана у такому разі інформація не зумовлена самостійним вибором правомочним суб'єктом права на інформацію. Саме тому законодавство все більшого числа країн йде по шляху регламентації доступу громадян до суспільно значущої інформації. Певні кроки у цьому напрямку робить і Україна¹.

Інститути й організації — це важливе джерело інформації через характер тієї інформації, яку вони проводять, збирають і обробляють. Як джерело інформації особливої значущості набувають державні органи. Їх діяльність стосується абсолютно всіх громадян, а інформація про таку діяльність формує відношення як до апарату управління, так і до найбільш істотних проблем держави і суспільства. Через збільшення числа функцій держави в сучасних умовах і його значущості в регулюванні соціальних процесів, не можна розцінювати бюрократичні структури тільки як неминуче зло. Для поступального розвитку і стабільності суспільства необхідна їх підтримка з боку громадян і громадянський демократичний контроль населення. Це може бути забезпечено тільки за допомогою адекватної інформації про діяльність державного апарату, політику і плани — найближчі й перспективні. У даному випадку право на вичерпну інформацію виступає необхідним елементом сучасної

¹ Закон України від 13.01.11 № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>; Указ Президента України № 547/2011 «Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/>; Указ Президента України № 548/2011 «Про першочергові заходи щодо забезпечення доступу до публічної інформації в допоміжних органах, створених Президентом України»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/>; Постанова КМ України від 25.05.2011 р. № 583 «Питання виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органах виконавчої влади»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

демократії і, зокрема, суспільної довіри до влади. Народовладдя припускає, до того ж, що громадяни є поінформованими й беруть участь у виробленні загальнодержавних рішень.

Право на інформацію включає як свій необхідний компонент правомочність проводити інформацію, у тому числі й можливість здійснювати різного роду операції над інформацією. Суб'єкт інформаційних відносин і будь-який індивід здійснюють такі операції щодня з метою засвоєння й використання інформації різного роду. Особливої значущості в різних сферах суспільного життя набуває інформація, що створюється ученими, керівниками, вчителями, артистами, фахівцями різних творчих професій.

Правові можливості передавати й поширювати інформацію мають у своїй основі процес відчуження інформації. Головна відмінність полягає в тому, що передача інформації припускає обмежене число приймачів інформації, тоді як розповсюдження означає оголошення, обнародування інформації з розрахунку на сприйняття її необмеженим колом осіб, додання інформації статусу публічності, як правило, за допомогою поведження з повідомленням через ЗМІ або шляхом розповсюдження листівок, виступів перед широкою аудиторією. Праву поширювати інформацію однієї особи кореспондує право інших громадян одержувати інформацію, які виступають в ролі приймачів інформації.

На думку В.А. Копилова, право передавати інформацію означає право вільного обміну інформацією кожного з кожним¹. Проте, такий підхід уявляється надмірно широким по відношенню до права на інформацію в юридичному сенсі, оскільки правова регламентація не може стосуватися процесу соціального спілкування і, наприклад, обміну приватною інформацією між приватними особами. З іншого боку, інтерактивний процес участі в обміні інформацією припускає юридично гарантовані можливості для передачі інформації про суспільні справи, наприклад, на робочому місці, зустрічах, обговореннях, зборах у різних організаціях і інститутах тощо.

Н. Корченкова вважає, що свобода відчувувати інформацію і, відповідно, ідеї може здійснюватися за допомогою використання особистих засобів розповсюдження повідомлень або за допомогою використання ЗМІ². Держава зобов'язана забезпечити умови для здійснення даної свободи, заохочуючи розвиток засобів комунікації, газет, забезпечуючи телемовлення. З такою позицією можна погодитися у плані створення організаційних і технічних передумов для передачі відомостей.

Аналіз правомочності виробляти, передавати й поширювати інформацію також приводить до висновку про те, що їх юридична регламентація значуща виключно відносно відомостей, що скупчуються в певних банках даних і не знаходяться у вільному обігу в суспільстві. Вільно циркулюючи в соціумі, дані можуть бути сприйняті й використані будь-яким індивідом, залежно від його умінь знайти інформацію, яка його цікавить. В даному випадку навряд чи

¹ Копылов В.А. Информационное право: Вопросы теории и практики. — М.: Юристъ, 2003. — 621 с.

² Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — С. 57.

доцільно вести мову про право на інформацію в юридичному сенсі, яке виконує значущу функцію забезпечення взаємозв'язку між державою в особі його окремих органів і громадянського суспільства в особі конкретного індивіда, зацікавленого у відомостях про суспільні справи певного роду.

Багатство змісту права на інформацію обумовлене як характером інформації як соціального блага, так і технологічними прийомами і способами роботи з інформацією. Як стверджує М. Нагорна, технологія роботи з інформацією — це послідовний ряд дій користувачів інформації, необхідний для роботи з інформацією і підлеглий вимогам, витікаючим з пізнання і свідомого використання об'єктивних економічних і соціологічних законів, досягнень кібернетики, системного підходу¹. Тому в зміст даного права необхідно включати й інші види операцій з інформацією.

Особливою стадією роботи з інформацією є її зберігання. Збір інформації припускає її передачу у просторі, зберігання — у часі. Зберігаючи, можна неодноразово використовувати раз зібрані й оброблені відомості в управлінських, пізнавальних і інших цілях². Дана стадія не знаходить свого віддзеркалення в правовій формі права на інформацію, проте її регламентація уявляється необхідною. Індивіди можуть піддаватися переслідуванню якраз за зберігання інформації, яка неприйнятною для суб'єктів управління. Уявляється, що зберігання інформації, який би характер вона не носила, не створює безпосередньої загрози суспільству. Як правовий ідеал справедливості не дозволяє ставити людині в провину її думки й переконання, людина повинна одержати правовий захист і у процесі зберігання інформації на будь-якому матеріальному носії.

Нарешті, необхідно розглянути суб'єктний склад права на інформацію, оскільки це найважливіший елемент будь-якого правовідношення. Інформація може бути затребуваною й використовуватися для реалізації безлічі різноманітних цілей. Відповідно, право на інформацію буде актуальним і необхідним для всіх суб'єктів, що беруть участь в інформаційних процесах в рівній мірі. Проте, по відношенню до сформульованої концепції основного конституційного права на інформацію суб'єктом виступає фізична особа — людина у своїй особливій соціальній якості учасника комунікаційних процесів.

Дійсно, забезпечувані даним правом соціальні блага виявляються такими ж значущими як життя, гідність, особиста недоторканність. Тому, дане право належить кожній людині від народження через загальну правосуб'єктність. Кожен індивід виступає носієм цього права. З метою реалізації права на інформацію дієздатність є необхідною, щоб ефективно здійснити пошукову діяльність і здійснити запит на доступ до суспільно значущої інформації, часто політичного характеру.

Незважаючи на те, що право на інформацію забезпечує інтелектуальну свободу індивіда, можливість раціонального неупередженого вибору на

¹ Нагорная М.А. Информация в практике работы местных Советов. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 32.

² Там само: С. 62.

основі об'єктивної картини світу, воно належить, у принципі, тільки громадянам держави. Це обумовлено значенням даного права в політичній системі суспільства і в механізмі функціонування держави, його функціональним призначенням забезпечити взаємозв'язки між тими, що управляють і керуваними в соціальній системі. Проте процеси, що відбуваються в суспільстві, є значущими і для іноземців, які перебувають на території країни. Останні володіють тільки правом на ту суспільно значущу інформацію, яка знаходиться у вільному обігу в результаті діяльності засобів масової інформації.

На думку В. Копилова, як суб'єкти правового регулювання у сфері реалізації права на пошук, отримання, передачу й споживання інформації виступають споживачі інформації — громадяни, вчені, фахівці, юридичні особи, органи державної влади¹. По суті справи це — все населення країни, а також споживачі із зарубіжних країн. Таким чином, головним критерієм правосуб'єктності у даному випадку виступає необхідність в інформації, а в коло суб'єктів включаються і юридичні особи, і органи державної влади.

Ця теза є досить спірною. Юридичні особи потребують інформації в рамках реалізації своїх цілей комерційного або некомерційного характеру. Свої інформаційні потреби юридичні особи й суспільні об'єднання задовольняють в процесі реалізації компетенції в особливому, як правило, договірному порядку. Або вони одержують суспільно значущу інформацію не безпосередньо, а за допомогою реалізації права на інформацію своїх представників як фізичні особи, які вступають в інформаційний обмін між державою й суспільством.

Органи державної влади потребують інформації для здійснення ефективного управління. Реалізуючи свою діяльність відповідно до законів кібернетики, вони споживають величезну кількість інформації. Проте навряд чи можна вести мову про необхідність гарантування й створення належного механізму реалізації права на інформацію для даної категорії суб'єктів, оскільки, володіючи засобами державного примушення, владними повноваженнями, такі суб'єкти не обмежені в можливостях збирати і використовувати інформацію різного характеру, у тому числі і про індивідів. Оскільки права людини формувалися саме в процесі обмеження втручання державної влади в сферу приватного життя індивіда, то і право на інформацію відноситься до громадян, які, як правило, мають не тільки потребу в реалізації своїх інформаційних потреб, але і часом мають обмежені можливості реалізації даного права. Тому, про право на інформацію справедливо говорити тільки по відношенню до людини, але не державних органів.

Оскільки право на інформацію не лише являє собою суб'єктивне право, але й тривале правовідношення, то окрім суб'єкта — носія права можна виділяти в структурі даного правовідношення суб'єктів, що несуть юридичний обов'язок з його забезпечення. Це, в першу чергу, засоби масової інформації, чий головний обов'язок полягає в наданні громадянам інформації про суспільні справи, яка стала їм відома в результаті професійних дій з пошуку

¹ Копылов В.А. Информационное право: Вопросы теории и практики. — М.: Юристъ, 2003. — 621 с.

інформації або надана ЗМІ згідно прямого розпорядження закону з метою обнародування.

Правозобов'язаними суб'єктами є держава і державні органи. В ході своєї діяльності вони акумулюють дані про соціальну реальність різного роду. Саме ці суб'єкти, в першу чергу, зобов'язані інформувати людей з багатьох питань суспільного життя, оскільки такі проблеми стосуються як суспільства в цілому, так і часто зачіпають інтереси окремих осіб спільноти. Саме закритість державних органів, атмосфера секретності в їх діяльності істотним чином порушує право на інформацію, перешкоджає його здійсненню й дискредитує принцип демократії і демократичної участі. Проте, державні органи зобов'язані надавати доступ тільки до інформації, оголошення якої не завдає збитку приватним і суспільним інтересам, не призводить до дестабілізації і зриву стратегічних управлінських планів, не впливає негативно на стан національної безпеки.

Обов'язки з гарантування реалізації права громадян на інформацію несуть і інші суб'єкти, що володіють або розпоряджаються інформаційними ресурсами держави. Серед них — бібліотеки, архіви, музеї, інформаційні центри та інші органи інформації, інформаційні фонди, центри аналізу інформації, інформаційні агентства. В цілому, це власники й розпорядники інформаційних державних ресурсів.

Оскільки інформація пронизує абсолютно всі сфери життєдіяльності суспільства, виступає в різних формах і служить різноманітним цілям, які можуть бути зведені до забезпечення виживання системи, необхідно виділити категорію відомостей, які виступають об'єктом права на інформацію.

Можна припустити, що предметом даного права виступає інформація в будь-яких сферах суспільної життєдіяльності, яка представляє інтерес і затребується індивідом. В. Копилов дотримується позиції, що до об'єкта права відноситься інформація, яка затребується й може бути одержана з різних наявних сфер інформаційної діяльності. Це аудіо- й аудіовізуальна інформація, текстова інформація, поширювана ЗМІ, інформаційна продукція різного виду й призначення, що готується на основі інформаційних ресурсів їх утримувачами і у порядку надання інформаційних послуг (окремі документи, тематичні підбірки, довідки, окремі дані, масиви документів у вигляді банків даних тощо)¹.

Аналізуючи інформацію як об'єкт правовідносин, на думку І. Бачило, не можна вести мову про неї взагалі, неконкретно. Предметом розгляду повинна бути, в першу чергу, інформація, яка знаходиться у суспільному обігу і з приводу якої або у зв'язку з якою тому й виникають суспільні відносини, що підлягають регулюванню правом².

Уявляється, що основним об'єктом права на інформацію виступає суспільно значуща інформація про процеси і явища, що протікають в соціальному

¹ Там само.

² Информационное общество и социальное государство: Сборник научных работ / Сост. и отв. ред.: И.Л. Бачило. — М.: Ин-т государства и права РАН, 2011. — 243 с.; Информационное общество: проблемы развития законодательства: Сборник научных работ / Сост. и отв. ред. И.Л. Бачило. — М.: ЮРКОМПАНИ, 2012. — 259 с.

житті, тенденціях розвитку суспільства. Це, зокрема, обумовлено й тим, що актуалізується право на інформацію саме у зв'язку з необхідністю гарантувати участь осіб у суспільних справах і забезпечити підконтрольність влади. Іншими словами, об'єктом права на інформацію можна вважати офіційну або неофіційну інформацію, що знаходиться у розпорядженні органів державної влади або інформацію, що знаходиться у розпорядженні інших суб'єктів соціального життя і представляє інтерес для будь-якого члена співтовариства.

Стосовно завдань правового регулювання і, зокрема, по відношенню до інформації, яка акумулюється в органах державної влади, М. Нагорна виділяє наступні види інформації: залежно від змісту — політичну, економічну, соціально-культурну, правову, організаційну й науково-технічну; за формою, способами відтворення і властивостям матеріальних носіїв письмову, усну і візуальну; за джерелами виникнення — відомості, вироблювані й використовувані в самому органі державної влади і його підрозділах, і відомості, що постушили до нього ззовні від вище- або нижчестоячих органів, об'єднань, підприємств, установ і організацій, громадських організацій і населення; за ступенем обов'язковості правову і неправову, офіційну й неофіційну¹.

Важливу роль в регулюванні інформаційних відносин відіграє держава. Предметом державного регулювання є суспільні інформаційні відносини і поведінка суб'єктів, які вступають у ці відносини. Як зазначає Н. Бучковська, правове регулювання інформаційних відносин — це здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на ці відносини з метою їх впорядкування, закріплення, охорони й розвитку².

Правове регулювання інформаційних, як і інших суспільних відносин, здійснюється за допомогою імперативного і диспозитивного методів. Диспозитивний метод застосовується для регулювання так званих горизонтальних, «приватних» інформаційних відносин (права на повагу честі й гідності, на свободу слова, на особисті папери). Імперативний метод застосовується до таких сфер, як ліцензування, заборони розповсюдження певних видів інформації, режим державної таємниці.

При здійсненні правового регулювання необхідно визначити спрямованість інтересу учасників суспільних відносин, у зв'язку з чим, виникає необхідність окреслення об'єкта такого регулювання. У переважній більшості наукових досліджень у цій царині основним об'єктом правового регулювання в інформаційному праві вважаються інформаційні відносини — суспільні відносини, які виникають у всіх сферах життєдіяльності суспільства й держави в процесі отримання, використання, розповсюдження і збереження інформації, тобто в процесі реалізації інформаційних прав суб'єкта. Об'єктом же ін-

¹ Нагорная М.А. Информационная практика работы местных Советов. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 17.

² Бучковская Н.В. Информационные права человека: вопросы общей теории: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351>.

формаційного відношення буде певне соціальне благо, заради якого суб'єкти вступають в дане правовідношення, а саме, — інформація¹.

Інформація закріплюється на матеріальному носіїві або навіть «прив'язується» до нього і тим самим відособлюється від свого творця.

Особливо стоїть питання про те, чи може інформація про посадовців бути об'єктом права на інформацію. На думку Р. Сафарова, інтерес до посадовців, як правило, вище, аніж до конкретної проблеми. З цим цілком можна погодитися, оскільки часто лідери оцінюються за їх харизматичними якостями, а не за конкретними результатами діяльності. На цій підставі Р. Сафаров вважає, що «важливим об'єктом інформування суспільства є керівні посадовці. Суспільству належить право на отримання інформації про посадовців, а на державні органи повинен бути покладений обов'язок забезпечення громадян подібною інформацією»². На його думку, інформуванню підлягають усі суспільно значущі рішення й дії будь-якого посадовця, необхідні для функції управління. Крім того, важливо обнародувати інформацію про самих керівних посадовців, про факти, мотиви, причини призначення, переміщення й звільнення керівних працівників з посади.

Проте уявляється, що коло інформації про посадовців, поширюваної в суспільстві, повинне бути жорстко обмеженим рамками охорони приватного життя. Відомості персонального характеру можуть доводитися до суспільного відома тільки тоді, коли безпосередньо дозволяють зробити висновки про ступінь професіоналізму особи, її попередній досвід, про старанність, з якою вказана особа відноситься до виконання своїх посадових обов'язків. Інформація про фінансовий добробут посадовців і членів їх сімей також, мабуть, повинна підпадати під категорію відкритого доступу, оскільки вони здійснюють суспільно значущі функції і через свою діяльність знаходяться під особливою увагою керованих. Проте, інформація інтимного характеру не має відносини до здійснення професійних обов'язків і, відповідно, користується правовим захистом через недоторканність приватного життя.

Офіційна документована інформація створюється органами державної влади і місцевого самоврядування, судовими органами, суспільними об'єднаннями відповідно до їх статусу і у порядку реалізації покладених на них функцій. В більшості випадків документована інформація у вигляді офіційних документів є відкритою і може (або повинна) розповсюджуватися вільно. Що ж стосується оперативних відомостей про поточні події й факти, то вони також втілюються у форму документів, що створюються засобами масової інформації. Такими документами є матеріали передач у будь-якій формі й реєстраційні журнали. За своїм характером і соціальному призначенню — це відкрита для всього суспільства інформація.

Інформацію, вироблювану в суспільстві, можна виділити в дві основні групи. Це інформація вільного доступу, яка може й повинна надаватися необмежено

¹ Там само.

² Сафаров Р.А. Общественное мнение и государственное управление. — Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1981. — С. 225.

широкому колу осіб за наявності інтересу з їх сторони. До інформації відкритого доступу відноситься створювана у процесі творчості (твори науки і культури, відкриті патенти й авторські свідоцтва); обов'язково документована інформація, що надається; офіційна інформація; масова інформація, поширювана ЗМІ.

Друга група інформації, це відомості обмеженого доступу. У неї включається документована інформація про державну й службову таємницю, доступ до якої обмежений через забезпечення державних інтересів; а також інформація про секрети виробництва і науки, персональних даних.

В останнє десятиліття позиції провідних держав світу відносно прав людини стали зближуватися. Але й до цього дня продовжуються суперечки про тлумачення положень про інформаційні права й свободу інформації. Перш за все, мову ведуть про обсяги і способи заборони на певні категорії інформації. Поза сумнівом, деякі категорії інформації несуть певну шкоду, але невиправдані заборони на інформацію несуть не менше шкоди в самих різних галузях, аж до масової загибелі людей. У дослідженні з інформаційних прав людини недостатньо викласти принципи, що визначають обмеження цієї свободи. Необхідно зупинитися також і на тих категоріях інформації, які міжнародним правом заохочуються до розповсюдження і про ту конкретну правомочність, яка пов'язана зі здійсненням права на свободу інформації.

Отже, загальне поняття про єдину категорію «інформаційні права людини» зустрічається в літературі достатньо часто¹, проте недостатньо відпрацьованим є його розуміння. Зокрема, в загальному сенсі, часто виділяють два його компоненти: права на захист інформації про приватне життя і на отримання загальнодоступної інформації. Відносно міжнародного визнання цих прав зробимо зауваження, що ані в ст. 19 Загальної Декларації прав людини 1948 р.², ані в ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.³ право на інформацію ще не вважалось самостійним. Передбачалося, що воно є елементом свободи вираження думки.

До інформаційних прав людини слід віднести ті права і свободи, об'єктом яких є інформація у всіх її проявах. Всі ці права тісно взаємозв'язані, що дозволяє вести мову про наявність їх системи. Відповідно, міжнародно-правові норми, що проголошують або закріплюють ці права, а також конкретизують окрему правомочність індивіда, обмеження цих прав, обов'язки держави стосовно їх реалізації необхідно розглядати як взаємозв'язану систему.

¹ Бучковская Н.В. Информационные права человека: вопросы общей теории: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351>; Пазюк А.В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоналізованої інформації: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. — К., 2004. — 19 с.; Права людини та інформація: Зб. наук. праць / Національна академія внутрішніх справ України; Бриганська Рада в Україні / А.М. Колодій (ред.). — К., 2001. — 141 с.

² Всеобщая Декларация прав человека: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/udhr/>.

³ Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод: Электронный ресурс. — Режим доступа: www.memo.ru/prawo/euro/eucnv.htm.

На своїй першій сесії у 1946 році Генеральна асамблея ООН прийняла Резолюцію 59 (1), у якій проголошувалося, що «свобода інформації є основним правом людини і є критерієм усіх видів свободи, захисту яких Об'єднані Нації себе присвятили; ... свобода інформації, безумовно, вимагає від тих, хто користується її привілеями, бажання й уміння не зловживати ними. Основним принципом її є моральний обов'язок прагнути до виявлення об'єктивних чинників і до розповсюдження інформації без злісних намірів...»¹. Ці рядки Резолюції наведені повторно в Декларації Генеральної конференції ЮНЕСКО про основні принципи, які стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру й міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини і в боротьбу проти расизму й апартеїду і підбурювання до війни.

Розглядаючи різні види інформації й пов'язані з ними аспекти міжнародної співпраці, що деталізують право на інформацію, ми знаходимо реальне підтвердження приведеним словам Декларації 1946 року. Так, у Маніфесті ЮНЕСКО про публічні бібліотеки, мовиться: «Свобода, процвітання і розвиток суспільства і особи є основними людськими цінностями. Але їх можна знайти лише за умови, що добре інформовані громадяни будуть здатні користуватися своїми демократичними правами й відігравати активну роль у суспільстві. Конструктивна участь і розвиток демократії залежать від вільного й необмеженого доступу до знань, ідей, культури й інформації»².

Свобода інформації проголошена у багатьох міжнародних документах — універсальних і регіональних. Разом з тим, вже порівняно давно існує теза про право на комунікацію. Можна стверджувати, що право на комунікацію (як процес інформування, або інформацію) слід розглядати як суму свободи вираження думки і свободи отримання інформації. В даний час право на комунікацію отримує значний розвиток із зростанням сфери комунікаційних послуг: мобільного зв'язку та інших персональних засобів комунікації. У той же час, викладені вище аспекти комунікації набувають додаткового ступеня складності у разі масової інформації.

Досвід правового регулювання інформаційних відносин у зарубіжних країнах і на міждержавному рівні свідчить про те, що основний акцент зроблено на регламентації доступу до інформації про діяльність держави та її органів, а також до інформації, що перебуває у їх володінні³.

Усі органи державної влади, зважаючи на їхній обов'язок оприлюднювати інформацію про свою діяльність, забезпечують доступ до інформації. З появою Інтернету проблема відкритості, прозорості значною мірою розв'язується

¹ Декларация об основных принципах, касающихся вклада средств массовой информации в укрепление мира и международного взаимопонимания, в развитие прав человека и в борьбу против расизма и апартеида и подстрекательства к войне: Резолюция 4/9.1/3 Генеральной Конференции Юнеско от 28 ноября 1978 года: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/Rd3dfpmms.html>.

² Маніфест о публичной библиотеке ЮНЕСКО / ИФЛА: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.ifla.org/VII/s8/unesco/manif.htm>.

³ Марущак А.І. Правомірні засоби доступу громадян до інформації: Науково-практичний посібник. — Біла Церква: Буква, 2006. — С. 269–291.

через цю мережу. Водночас розширюється можливість витоку інформації з обмеженим доступом.

При розгляді питань інформації в контексті проблеми інформаційних прав людини важливо виділити категорії масової інформації й пропаганди.

У Декларації про засоби масової інформації і правах людини, прийнятій Парламентською Асамблеєю Ради Європи¹, наголошується, що ЗМІ виконують важливу функцію на користь громадськості. Декларація складається з 3 частин і розглядає свободу ЗМІ, їх відповідальність і захист приватного життя. Право на свободу вираження думки, згідно з Декларацією, повинне розповсюджуватися на засоби масової інформації (п. 2). Незалежність друку та інших засобів масової інформації від державного контролю повинна бути записана в законі (п. 4). Приділяється також увага проблемі монополізації ЗМІ. Незалежність засобів масової інформації повинна бути захищена від загрози з боку монополій (п. 7). Не слід дозволяти утворення монополій, підконтрольної уряду (п. 8). Що стосується відповідальності, то як механізми передбачається перш за все самоконтроль, кодекси професійної етики і професійна підготовка журналістів. Право на свободу вираження думки, згідно з Декларацією, не повинне порушувати права на повагу особистого життя індивіда, зокрема політичних діячів.

Норми про сприяння ЗМІ у висвітленні роботи парламентів містяться в Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи про відношення парламентів держав із засобами масової інформації².

Пропаганда — дуже важливе поняття у сфері інформації. З урахуванням того, що в багатьох міжнародно-правових актах мова йде про пропаганду (наприклад, заборону пропаганди ідей певного роду) її важливо відрізнити від окремих інформаційних матеріалів. Особливо досягли успіху в реалізації пропаганди дві наддержави за часів холодної війни. До цього періоду відносяться дослідження М. Джона³, в якому він стверджує, що етимологія цього слова йде в глибоку стародавність, коли ще Папа Григорій XV вживав це слово стосовно місіонерства. М. Джон визначає міжнародну пропаганду як «систематичні спроби через масові комунікації здійснювати вплив ... на поведінку людей в певних інтересах»⁴. На наш погляд, діяльність з розповсюдження масової інформації у будь-якому випадку має на меті ту реакцію, яку воно викликає у людей, зміну їх думок або поведінки. Інше просто неможливе, тому що отримання будь-яких відомостей впливає на особу. Тому, пропаганда сама по собі не є правопорушенням, якщо її цілі не порушують принципи міжнародного права.

¹ Декларация о средствах массовой информации и правах человека: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.terralegis.org/terra/act/e637.html>.

² Резолюция № 820 (1984) об отношениях парламентов государств со средствами массовой информации (7 мая 1984 года): Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.law7.ru/base82/part9/d82ru9291.htm>.

³ Martin L. John. International propaganda: its legal and diplomatic control. — Minneapolis, 1958. — 284 p.

⁴ Там само: Р. 12.

Персональна комунікація відіграє значну роль у порозумінні між народами, а значить, вносить внесок у підтримку міжнародного миру й безпеки. Зрозуміло, особисті контакти не замінити нічим, але дійсно масового характеру персональна комунікація набула із становленням єдиного інформаційного простору і її ефект в справі зміцнення довіри між народами виявляється значним.

Разом з тим, професор М. Прайс у своєму дослідженні вказує, що «образи впливають на лояльність — це широко відомий факт. ... Мільйони образів, що носяться в думках суспільства, допомагають визначити саму природу національної приналежності, ставлення до простору, сім'ї, уряду й держави»¹. Пропаганда «серед іншого включає позитивне використання телебачення і радіомовлення для зміцнення ідей державності. Навіть ті західні демократії, в яких існує строга конституційна заборона на цензуру, визнали, наскільки важливою і необхідною стала у ХХ столітті пропаганда»².

Який же висновок щодо інформаційних прав людини можна зробити, розглядаючи вплив пропаганди? Пропаганда війни, насильства, ксенофобії особливо є небезпечною у випадку, якщо обмежене право людини на отримання інформації з різних і незалежних джерел, якщо не здійснюється виховання у дусі миру й правопорядку. Разом з тим, пропаганда лояльності й національної ідентичності може перерости у пропаганду ксенофобії й тоталітаризму в умовах, коли особа не має можливості одержувати інформацію з незалежних джерел. Можливість індивіда у світовому масштабі користуватися правом вільно шукати, одержувати й поширювати інформацію є основою розвитку демократії і безпеки в умовах впливу пропаганди.

Важливим компонентом права на інформацію є право доступу до юридичної інформації, перш за все, інформації про права людини.

Комплексний підхід до цього питання демонструється в європейському праві. Значення права людини на доступ до юридичної інформації виражається в таких принципах, як призначення покарання виключно судом або транспарентне державне управління. Приймаючи норму права, орган повинен інформувати осіб, на яких норма розповсюджується. Таке правило відноситься і до міжнародних актів. Практика широкого інформування громадськості про свої дії характерна і для багатьох міжнародних організацій, перш за все, ООН.

Інформація, по суті, є основою й іншого найважливішого права — таємниці приватного життя. Якщо говорити про систематизацію інформаційних прав людини, то слід зазначити підхід М. Кудрявцева до цього питання: «Інформаційна свобода особи має дві сторони: внутрішню й зовнішню. Зовнішня сторона інформаційної свободи ... реалізується по волі індивіда. Внутрішня сторона інформаційної свободи визначає сферу імунітету особи»³. Таким

¹ Прайс Монро. Телевидение, телекоммуникации и переходный период: право, общество и национальная идентичность: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.medialaw.ru/publications/books/mp/index.html/>.

² Там само.

³ Кудрявцев М. Информационные права личности // Адвокат. — 1998. — № 1. — С. 24.

чином, право одержувати інформацію є зовнішньою стороною, а право берегти таємницю — внутрішньою стороною свободи інформації.

Право збереження таємниці безпосередньо стосуються персональних даних. У держави вже дуже давно накопичуються найбільші ресурси персональних даних на кожного, тому здійснити своє право на захист конфіденційної інформації стає все важче. Перш за все, це пов'язано з новими можливостями стосовно накопичення масивів інформації і пошуку в них, з прогресом у галузі створення могутніх систем зв'язку і зберігання даних, їх приватизацією. Мало хто замислюється, що коли він телефонує, весь «портрет» кола його спілкування записується в пам'ять АТС. Мало хто також замислюється, що всі його дії в Інтернеті записуються і зберігаються сервером, на який він відправляє запити, а можливо, і транзитними вузлами.

Нерідкими є випадки, коли весь «інформаційний портрет»¹ ідентифікуючих людину персональних даних може бути складений з наявних у продажу баз даних, вкрадених у правоохоронних або реєструючих державних органів.

Проблема анонімності при використанні засобів телекомунікації також відображається на стані права на недоторканність приватного життя. Ця проблема найгостріше виникає у зв'язку з необхідністю забезпечення доказу здійснення яких-небудь протиправних дій особою, що користується інформаційними системами. Дану проблему досліджує професор Фрумкін. Він доводить, що існує можливість, зокрема, з використанням засобів Інтернет, забезпечити як повну або часткову анонімність, так і можливість користуватися псевдонімом при передачі інформації². З одного боку, така можливість розширює рамки свободи інформації, наприклад, у відстоюванні політичних прав і законних інтересів, з іншого боку, дає підґрунтя для правопорушень. Дилема співвідношення анонімності і боротьби з правопорушеннями також поки не вирішена.

Право на інформацію розкривається в безлічі різних категорій інформації, прикладом може служити міжнародна співпраця у сфері медичної інформації (телемедицини).

Якість і доступність медичної інформації настільки важливі, що можуть визначати життя людини. Сучасні інформаційні технології поступово змінюють характер медичної практики, вносячи в медичні послуги нове: аспект віддаленості лікаря і пацієнта. Такі медичні послуги останнім часом стали називати телемедициною. Оскільки телемедицина може носити трансграничний характер, міжнародно-правові норми мають важливе значення для її розвитку. Міжнародні організації можуть внести значний внесок у розвиток телемедицини і забезпечення доступності і якості її послуг в умовах трансграничності. Тут мається на увазі право пацієнта на нерозголошення його медичних даних, права лікаря тощо.

Тісно пов'язана з проблемою охорони здоров'я й інша тема, що активно розвивається в міжнародному праві, — охорона навколишнього середовища.

¹ Савельєв Д.А. Права человека в области информации (Международно-правовые аспекты): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. — Петрозаводск, 2002. — 138 с.

² Froomkin A. Michael. Anonymity and Its Enemies: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://personal.law.miami.edu/~froomkin/>.

Суть проблеми, як це розуміється світовою громадськістю, полягає в тому, що наслідки забруднення навколишнього середовища позначаються незалежно від державних кордонів, тому необхідна міжнародна співпраця в цій сфері. У міжнародному праві існують два основні аспекти регулювання інформації в даній сфері: визнання й забезпечення права людини на інформацію про стан навколишнього середовища і необхідність міждержавного обміну інформацією в ході співпраці держав з охорони довкілля, попередження й ліквідації наслідків катастроф і стихійних лих.

Принцип обміну інформацією про екологічну ситуацію розглядається в науці міжнародного права як принцип міжнародного права навколишнього середовища. Проте, якщо інформаційний обмін між державними органами в міжнародному праві традиційно знаходить широке віддзеркалення, то закріплення і реалізація права людини на доступ до екологічної інформації зустрічає певні труднощі. Основною проблемою забезпечення права громадян на доступ до екологічної інформації є приховування державами й підприємствами такої інформації під прикриттям державної і комерційної таємниці, в прагненні уникнути широкого розголосу фактів екологічних порушень, необхідності вживання заходів по ним і відповідальності. Якщо в Європі багато підприємств розкривають таку інформацію, то в Азії, Латинській Америці й інших регіонах це представляє велику проблему.

У «Конвенції ЄЕК ООН про доступ до інформації, участі громадськості у процесі прийняття рішень і доступі до правосуддя з питань, які стосуються навколишнього середовища»¹ теоретично виділяються наступні компоненти «права знати», тобто права на отримання екологічної інформації: 1) обов'язок створювати та/або зберігати таку інформацію тими, у кого вона утворюється; 2) право доступу до такої інформації; 3) обов'язок інформувати спільноту.

Під терміном «екологічна інформація» розуміється будь-яка інформація в матеріальній формі, зокрема електронній, про стан елементів навколишнього середовища, чинники, здатні здійснити на неї вплив, стан здоров'я і безпеки людей, умови їх життя. Держави-учасники екологічної Конвенції забезпечують екологічну освіту, допомогу посадовцям населенню в отриманні екологічної інформації, належне визнання об'єднань, організацій або груп, сприяючих охороні навколишнього середовища. Особи, що здійснюють свої права відповідно до положень Конвенції не можуть каратися або переслідуватися. Право на доступ до екологічної інформації повинне здійснюватися без дискримінації за ознакою громадянства, національної приналежності або місця проживання, а у разі юридичних осіб — без дискримінації за ознакою їх зареєстрованого місцезнаходження або фактичного центру діяльності. Громадяни мають право на отримання інформації без необхідності формулювати свою зацікавленість. У Конвенції детально встановлені випадки, в яких може бути відмовлено у видачі такої інформації. Зокрема, інформація не надається,

¹ Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.unece.org/env/pp/>.

якщо її розголошення негативно вплине на конфіденційність роботи державних органів; міжнародні відносини, національну оборону або державну безпеку; відправлення правосуддя; промислової і інтелектуальної власності; особистих даних; деяких інших. При цьому слід особливо підкреслити, що підстави для відмови згідно Конвенції тлумачаться обмежувально з урахуванням зацікавленості громадськості в розкритті цієї інформації і з урахуванням того, чи відноситься запитана інформація до викидів в навколишнє середовище.

Конвенція містить низку основоположних вимог до держав, що стосуються організації роботи з екологічною інформацією. Зокрема, держава повинна мати у своєму розпорядженні екологічну інформацію і своєчасно оновлювати її, створити обов'язкові системи збору такої інформації, негайно поширювати всю інформацію, необхідну для екстреного вживання заходів у разі загрози, що насувається. Конвенція містить детальні вимоги стосовно забезпечення державою доступності інформації для громадськості. Така інформація, крім регулярних доповідей і інших джерел, повинна міститися в загальнонаціональній системі кадастрів або реєстрів забруднення з використанням структурованої, комп'ютеризованої і доступної для громадськості бази даних, звітності, що складається на основі стандартизованої системи управління. Держава також повинна забезпечити громадськості можливість участі в ухваленні екологічно важливих рішень і доступ до правосуддя для оскарження необґрунтованої відмови в наданні екологічної інформації.

Розвивається співпраця з даної проблематики і в рамках СНД. Основою його є Угода про взаємодію у сфері екології й охорони навколишнього природного середовища¹ і Концепція формування інформаційного простору Співдружності Незалежних Держав², на основі яких прийнята Угода про інформаційну співпрацю у сфері екології й охорони навколишнього природного середовища³. Угода визнає право кожної людини на отримання об'єктивної інформації про стан навколишнього природного середовища. Предметом угоди є як взаємодія державних органів у всьому спектрі обміну екологічною інформацією, так і забезпечення такою інформацією громадян. Держави-учасники угоди формують міждержавну еколого-інформаційну систему.

Важлива складова охорони навколишнього середовища — екологічний моніторинг — по суті, є інформаційною діяльністю.

Так або інакше, право доступу до екологічної інформації є загальноновизнаним, проте основне питання, що стоїть в даній сфері — межі цього права.

¹ Соглашение о взаимодействии в области экологии и охраны окружающей природной среды: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_059.

² Концепция формирования информационного пространства Содружества Независимых Государств: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/997_185.

³ Соглашение об информационном сотрудничестве в области экологии и охраны окружающей природной среды: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.sukraine.kharkov.ua/inform_sotr.html.

Особливий статус має свобода інформації відносно дітей. У літературі наголошується, що специфіка їх соціального статусу, пов'язана з відсутністю повної громадянської зрілості, віковими психологічними особливостями і інтенсивним формуванням особистості, вимагають додаткових заходів захисту і забезпечення всіх прав дітей, зокрема їх права на інформацію¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що право на інформацію, природно зростаючи з інформаційних потреб індивіда, набуває юридичного характеру лише тоді і остільки, коли необхідно гарантувати можливість для вільного отримання і обміну інформацією, що представляє суспільний інтерес і що знаходиться у розпорядженні державних або інших уповноважених органів. З кола об'єктів права на інформацію необхідно виключати відомості обмеженого доступу, виділення яких обумовлене вимогами забезпечення суспільних і приватних інтересів. Правовій регламентації підлягають всі операції з володіння й користування інформацією і, зокрема, правомочність шукати, одержувати, проводити, передавати і поширювати відомості. Суб'єктом права на інформацію виступають фізичні особи у своїй індивідуальній якості, незважаючи на те, що у вільному доступі й циркуляції суспільно значущої інформації зацікавлене суспільство в цілому.

Право на інформацію не лише займає особливе місце у правовому статусі особистості, але й виходить за його рамки. Воно органічно вливається в систему принципів і гарантій народовладдя, демократичного режиму. Незважаючи на свою суб'єктивну якість, право на інформацію набуває значення провідного елемента в механізмі сучасної держави. Дійсно, якщо воно виступає принципом діяльності будь-якого державного органу, це гарантує відкритість, гласність управлінського процесу, що виражається у доступності відомостей про функціонування конкретного органу держави або відповідних посадовців, а також відомостей суспільно значущого характеру, які «осідають» у даному органі і знаходяться в його розпорядженні. Таким чином, право на інформацію сприяє здійсненню суспільного контролю за діяльністю суб'єктів влади, подоланню політичного відчуження громадян, підвищує вплив суспільної думки на процес ухвалення стратегічних державних рішень. Все це приводить до підвищення ефективності управлінської діяльності в соціумі. Можна припустити, що завдяки такому широкому обхвату дійсності право на інформацію набуває ролі одного з провідних принципів правової й політичної систем сучасного суспільства.

¹ Защита прав ребенка в области средств массовой информации: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.r-komit.ru/smi/ch-right.htm>; Конвенция о правах ребенка (принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года): Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml; Корен М. Право ребенка на информацию и его реализация в детских библиотеках: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.libfl.ru/about/dept/children_centre/article1.php.

3.5. Об'єктивна діалектика інформаційних прав і свобод особистості в інформаційному суспільстві

Свобода є чи не найбільшим здобутком з людських цінностей і надбавь; за неї впродовж тисячоліть точилася запекла боротьба. Під прапором свободи люди звершували подвиги і йшли на смерть. Слово «свобода» має надзвичайно велику кількість значень. Деякі називають свободою легку можливість скинути того, хто має тиранічну владу; інші — право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті — право носити зброю і чинити насильство; четверті вбачають її у привілеї підкорятись особі своєї національності тощо. Тож, як зазначає І. Шаповалова, на перший погляд про свободу, складається враження як своерідний шматок глини, одержавши який можна мати будь-яку фігуру, образ відповідно до сучасних велінь душі чи уявлень. Насправді ж свобода виникає й утверджується у світі в дещо незримому, але чітко означеному образі права: у формі правопорядку, відповідальності, дозволів та заборон, правопорушень¹.

У природному стані людина є вільною істотою, вона першопочатково володіє свободою діяльності і поведінки, володіє свободою вибору, навіть по відношенню до власного життя, оскільки може обирати між життям і смертю. Тобто, свобода притаманна їй у межах її людського існування. Але людина розумна в собі, — як писав Г. Гегель, — «повинна створенням самої себе вийти за свої межі, разом із тим досягнути поглиблення всередину себе, щоб стати розумною також і для себе»². Тоді людське життя набуває сенсу, інакше навіть людині свобода вибору.

Людина як істота не може існувати поза суспільством, але кожен індивід володіє необмеженою свободою, тому необхідно знайти спільний для всіх вимір громадянської свободи, в межах якої реалізована була б особиста свобода. Така універсальна свобода загальнолюдського значення, яка відображає інтереси суспільства, фактично формується під примушенням, під впливом необхідності. Вона стає середньо-припустимою свободою кожного по відношенню до кожного відповідно до спільного інтересу, на яку у своїй життєдіяльності орієнтуються індивіди, які планують реалізувати особисті інтереси в суспільстві³.

Фактично громадянська свобода як універсальна збігається з необхідністю — нормами, правилами, законами. Як писав Цицерон, людина, щоб бути вільною, повинна бути рабом законів; і тут немає альтернатив, оскільки людина не може існувати поза суспільством, бо в такому випадку вона і не підозрюватиме, що володіє свободою (за характером абсолютною).

¹ Шаповалова І.В. Свобода як необхідна умова людського буття // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Спецвипуск. — С. 252.

² Гегель Г.В.Ф. Філософія права. — М.: «АртЛит», 1990. — С. 77.

³ Шаповалова І.В. Свобода як необхідна умова людського буття // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Спецвипуск. — С. 252.

Свобода людини, форми її реалізації є актуальними питаннями з моменту виникнення людства. Але сама свобода неможлива без інформації, тому що інформація служить основою вибору, а можливість вибору — це сутність свободи. Тісний взаємозв'язок інформації, свободи, справедливості і права помічений давно, не випадково ще в VIII ст. до н. е. існували норми, що регулювали інформаційну діяльність людини¹. У подальшому, у зв'язку з розвитком суспільних відносин, технічним прогресом, відбувався інтенсивний розвиток сфери інформаційної діяльності людини. Утворилася група інформаційних прав, виникли засоби масової інформації, процеси інформування міцно увійшли в регульований державою прошарок суспільних відносин. Техногенний розвиток спричинив, у результаті, утворення нового типу суспільства — інформаційного, і виникнення нової галузі права — інформаційного права, що в сукупності спричинило виділення особливого виду свободи людини — інформаційної свободи.

Незважаючи на наявні наукові твори стосовно даної проблематики, філософському аналізу проблеми інформаційних прав і свобод людини в сучасному світі не приділяється належної уваги.

Наявність свободи у сучасному світі є однією з обов'язкових ознак людського буття. Згідно з даними соціологічних опитувань в Україні, проблеми особистої свободи, свободи слова й доступності інформації є дуже актуальними й злободенними². Свободу, як базове поняття, можна розчленувати на кілька складових: абсолютна свобода, свобода людини, і підвиди свободи людини, наприклад: інформаційна свобода, свобода творчості, свобода думки тощо. Зокрема, Ш.Л. Монтеск'є розрізняв такі види свободи: «Свобода філософська полягає в безперешкодному прояві нашої волі, або принаймні (за загальним змістом усіх філософських систем) у нашому переконанні, що ми її виявляємо безперешкодно. Свобода політична полягає у нашій безпеці або, принаймні, в нашій упевненості, що ми в безпеці»³.

Абсолютна свобода, відноситься до всіх об'єктів у Всесвіті, притаманна їм незалежно від їх соціального статусу, матеріальної форми тощо і є підставою для виокремлення свободи людини.

Дотримуватимемося точки зору російського дослідника А. Кротова, згідно з якою абсолютна свобода — це можливість ідеального або матеріального суб'єкта своїми діями, незалежними від дії зовнішніх об'єктів, вираженими у фізичній або іншій формі, впливати на об'єкти матеріального й ідеального світу, як внутрішнього, так і зовнішнього, будь-яким чином, обмеженим лише початково властивими суб'єкту характеристиками⁴.

¹ Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — М.: Мысль, 1999. — Т. 1: Античность. Восточные цивилизации / [Отв. ред. Л.Р. Сюкияйнен]. — 1999. — С. 104.

² Соціологічні опитування Центру Разумкова: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.

³ Монтеск'є Ш.Л. О духе законов / [Сост., пер. и коммент., примеч. авт. А.В. Матешук]. — М.: Мысль, 1999. — С. 122.

⁴ Кротов А.В. Конституционное право граждан на информацию и свободу информации: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. — Казань, 2007. — С. 39.

Поняття свободи людини набагато складніше, тому що воно відчуває на собі вплив безлічі чинників. Людина народжується в середовищі, в якому вона не може перебувати в абсолютній свободі. У зв'язку з тим, що людина через психічні й фізичні властивості її особистості не може перебувати у самотності (можливо, за рідкісним винятком), вона змушена спілкуватися з іншими людьми, з навколишнім світом, і навколишній світ здійснює на неї вплив, звужуючи сферу її свободи.

Внаслідок обмеження суспільством людської свободи, з'явилося поняття мінімальної царини особистої свободи. Це сфера особистої свободи, яка ні в якому разі не повинна порушуватися, оскільки, якщо її порушити, людина виявиться в середовищі, надто вузькому навіть для мінімального розвитку своїх природних здібностей, причому саме воно і дозволяє їй досягати (і навіть думати про них) різні цілі, які вважаються людьми хорошими, правильними або священними¹. Враховуючи зазначену специфіку, свободою людини є: здатність людини, обмежена оточуючими її фізичними та соціальними явищами, своїми діями впливати на об'єкти матеріального й ідеального світу.

У процесі реалізації свободи людина робить вибір, вибирає між можливими діями, причому засновує свій вибір на раніше отриманій нею інформації. Необхідність вибору між абсолютними вимогами є невідворотною характеристикою людського стану².

Змістом вибору є численні й різноманітні прагнення, які суперечать одне одному у тому, яке з бажань доцільно вибрати й реалізувати в даний момент. Кожен вибір вже припускає свободу дії, тобто здатність робити те, що ми вибираємо. Але, навіть там, де право вибору і свобода дії є у наявності, поряд з почуттям свободи з'являється й відчуття несвободи. Оскільки людина, яка здійснює вибір, прагне не тільки до здійснення бажань, які вступають одне з одним у конфлікт, але й хотілося б здійснити ці бажання в один і той же час, то неможливість зробити це одночасно суб'єктивно відчувається нею як порушення її свободи. Вибір не тільки обумовлений особистістю, але й навколишньою дійсністю, яка постійно змінюється. Зміни в житті суспільства впливають на предмет вибору, розширюючи або звужуючи його. Вільний вибір завжди має певні межі, і особистість, вільно приймаючи рішення, все-таки певною мірою є обмежена. Тому, саме бажаний вибір насамперед характеризує сутність свободи особистості. Важливе значення для вибору має знання обраних можливостей. Те, чого ми не знаємо, не може бути і предметом вибору. У цьому сенсі свобода вибору обмежена нашою інформацією³, а точніше — інформацією, наявною у особистості, що здійснює вибір. Отже, дуже

¹ *Монтеск'є Ш.Л.* О духе законов / Сост., пер. и коммент., примеч. авт. А.В. Матешук. — М.: Мысль, 1999. — С. 240–241.

² *Дзьобань О.П.* Інформаційна свобода й інформаційні права людини // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина: 36. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції 23 листопада 2012 р.: у 2 ч. Ч. 1 / Редкол.: А.П. Гетьман, Ю.Г. Барабаш, О.П. Бушан та ін. — Х.: «Точка», 2012. — С. 252–258.

³ *Логанов И.И.* Свобода личности. — М.: Мысль, 1980. — 158 с.

важливо при здійсненні вибору володіти інформацією, користуватися нею, і відповідно здійснювати вибір, реалізуючи, таким чином, свободу.

Світ, з яким ми стикаємося у повсякденному досвіді, — це світ, де перед нами стоїть вибір між рівноцінними цілями, між рівноабсолютними домаганнями, здійснення частини яких неодмінно пов'язано з тим, чим іншим доведеться пожертвувати. Для здійснення вибору людині необхідні як мінімум дві альтернативи, оскільки безальтернативні дії не є вибором, а для володіння альтернативою людина повинна мати поняття про альтернативні дії, в той же час, уявлення про альтернативні дії будуються на отриманій людиною інформації.

Свобода іде з інформацією «пліч-о-пліч», і де відсутня інформація, там немає місця свободі. Інформація і свобода взаємопов'язані й характеризуються наступними властивостями¹:

- інформація — це необхідна умова свободи;
- інформаційна свобода притаманна людині з моменту її народження;
- лише сама людина, вступаючи в договірні відносини з іншими людьми, має можливість обмежити добровільно свою інформаційну свободу, позбавивши себе частини властивих їй від народження можливостей;
- держава, отримавши частку свободи людини, надає людині гарантованість певної міри свободи;
- інформаційна свобода не може бути скасована зовсім, як і не може бути скасована свобода людини. Людина, що не володіє свободою, вже не є людиною, вона буде лише природним явищем, безликою істотою;
- інформаційна свобода входить у сферу мінімальної свободи.

Але у той же час, інформаційна свобода не обмежується тільки функцією отримання інформації людиною. Для реалізації своєї свободи людина обмінюється інформацією з іншими людьми, виробляє інформацію тощо.

Часто інформаційна свобода намагаються пояснити через сукупність інших прав і свобод. Таке трактування видається неправильним, оскільки інформаційна свобода є самостійним поняттям і не може бути інтерпретована посиленням на інші права і свободи.

Інформаційна свобода має низку характерних ознак.

По-перше, однією з незамінних функцій інформаційної свободи є побудова самосвідомості людини, як основного компонента її свободи². Людина усвідомлює й спрямовує свою діяльність, усвідомлює себе як її джерело, впливає на об'єкт і протистоїть об'єкту. Свідоме протиставлення робить людину

¹ *Столяров А.В.* Информационная свобода и информационное насилие: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2012. — 27 с.; *Слуцкий П.А.* Информационная свобода в коммуникативном пространстве постиндустриального общества: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: 10.01.10. — СПб, 2008. — 24 с.; *Рихтер А.Г.* Свобода массовой информации в постсоветском пространстве. — М.: ВК, 2007. — 366 с.

² *Крылов А.Н.* Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве / 2-е изд. — М.: ИКАР, 2012. — 303 с.; *Самосознание и культура / Н.Т. Абрамова, А.А. Воронин, Ф.Т. Михайлов.* — М.: Наука, 2009. — 208 с.; *Субботин А.И.* Самосознание как феномен человеческой субъективности: автореферат дис. ... докт. филос. наук: 09.00.13. — Р-н-Д., 2009. — 30 с.

суб'єктом, що має своє особистісне, неповторне «Я». На основі процесів взаємодії та спілкування людина набуває й розвиває самосвідомість, керуючись якою сприймає установки спільноти, керує своєю поведінкою, оцінює саму себе і осіб, які знаходяться з нею у контакті.

По-друге, в інформаційній свободі обов'язковою є така ознака, як наявність безлічі джерел інформації. Це означає, що для користування інформаційною свободою людина повинна мати доступ до декількох виробників, розповсюджувачів інформації від яких вона може отримати різноманітну інформацію, узагальнивши яку, людина зробить вибір на користь певних дій, таким чином реалізуючи свою свободу¹.

По-третє, здатність людини у подальшому передавати інформацію також характеризує інформаційну свободу. Така передача інформації повинна бути забезпечена для інформації будь-якого виду, як наявної, так і виробленої людиною. Людина повинна володіти можливістю передати інформацію будь-яким суб'єктам, у той же час, при передачі та отриманні інформації слід виходити з того, що у суб'єктів-джерел інформації або у суб'єктів-приймачів інформації також існують певні свободи, і людина не повинна порушувати цих свобод².

По-четверте, специфіка інформаційної свободи полягає в тому, що значна частина суспільних відносин не може бути відображена в юридичних нормах. Можливо врегулювати процеси інформування між людиною і державою, між людиною і суспільною організацією, але набагато складніше поставити під контроль інформаційні процеси при рядовому спілкуванні, наприклад, при обміні інформацією про сімейні справи, на дружніх зустрічах тощо. Право може встановити загальні принципи діяльності кожної людини: поважати права і свободи один одного, не зловживати ними і т. д. Але конкретизувати застосування цих принципів для кожної ситуації неможливо. Тут кожна людина повинна будувати свою діяльність на загальних принципах права, свободи, моралі, звичаях. Державі складно втручатися у цю сферу життя, так як будь-які судження представників державної влади, які побудовані на досить розпливчастих формулюваннях права, можуть послужити дискредитації держави, порушити свободу людини.

По-п'яте, інформаційна свобода повинна знаходити своє вираження в інформаційних правах, але не в меншому ступені інформаційна свобода повинна бути виражена в моралі, звичаях, що діють у суспільстві.

¹ Егоров С.П. Культурологические параметры информационного социума: Дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01. — Волгоград, 2006. — 130 с.; Слуцкий П.А. Информационная свобода в коммуникативном пространстве постиндустриального общества: Дис. ... канд. полит. наук: 10.01.10. — СПб., 2008. — 202 с.; Столяров А.В. Информационная свобода и информационное насилие: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2012. — 27 с.

² Слуцкий П.А. Информационная свобода в коммуникативном пространстве постиндустриального общества: Дис. ... канд. полит. наук: 10.01.10. — СПб., 2008. — 202 с.; Прохоров А.Ю. Политико-правовые технологии ограничения свободы слова в современных средствах массовой информации: на примере сети Интернет: Дис. ... канд. юрид. наук: 23.00.02 Р-н-Д, 2007. — 169 с.

У даному випадку мораль виступає як регулятор поведінки людей, причому такий регулятор, який не вимагає наявності публічної влади. Мораль виступає як критерій ціннісного бачення світу і служить засобом гармонізації ставлення суспільства до особистості. Будучи одним з аспектів усвідомлення людьми своїх суспільних відносин, мораль відноситься і до свідомості, і до дійсності.

Особлива значущість інформаційної свободи полягає в її органічному поєднанні з природним правом. У свій час Томас Джефферсон писав: «Немає нічого, що можна було б змінити, окрім вроджених і невід'ємних прав людини»¹.

Зв'язок природного права та інформаційної свободи полягає у наступному. Інформаційна свобода надає людині низку можливостей, які продиктовані природним станом людини — станом свободи. Ці можливості не залежать від волі держави, не державою вони встановлені, а самою природою людини. Держава не має права дарувати можливість реалізації інформаційної свободи, як і не має права позбавляти їх. Держава зобов'язана за допомогою правових норм створити умови, за яких людина зможе реалізувати належну їй інформаційну свободу.

Кожна держава повинна забезпечити людині, що перебуває на її території, можливість реалізації інформаційної свободи. Як цілком справедливо пише М. Марченко: «Держава — винятковий творець і джерело законів, але аж ніяк не права»². Держава змушена обмежувати себе правом, у тому числі природними, інформаційними правами людини.

Виняткову роль в інформаційній свободі займають інформаційні права людини, які, у свою чергу, є частиною загального поняття права. Встановлюючи взаємозалежність належної й можливої поведінки, єдність і рівність взаємних прав та обов'язків, право виступає як позитивне буття свободи, яке виключає самоуправство, свавілля, пригнічення особистості, окреслюючи межі свободи.

Особливо слід зупинитися на тому, що позитивне право як система норм покликане регулювати поведінку людей різними способами. Початковий етап коригування поведінки людей правом — це інформування людей про складові права, про зміст правових норм. Знаючи зміст правових норм, людина буде діяти згідно з ними (ідеальний випадок). Причому, ця особливість органічно влітається в саму сутність права, право саме по собі є інформативним, воно не може існувати без інформаційних відносин між людьми. Тільки будучи частиною тієї інформації, якою обмінюються люди, право здатне досягти очікуваних результатів.

Право є засобом, який за допомогою спеціальних правових методів дозволяє реалізувати інформаційну свободу людини. Будучи породженням і результатом природного розвитку всього суспільства, право повинно враховувати інтереси як усього суспільства, так і індивіда. Право надає людині низку

¹ Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — М.: Мысль, 1999. — Т. 3: Европа, Америка. XVII–XX вв. / [Отв. ред. О.А. Жидков]. — 1999. — С. 726.

² Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: Учеб. для студентов вузов. — М.: Проспект, 2005. — С. 343.

можливостей, скористувавшись якими вона зможе реалізувати притаманну їй інформаційну свободу. Звичайно, не слід забувати про те, що в соціальному плані право завжди виражає й закріплює волю й інтереси соціальних суб'єктів, які стоять при владі. Даний фактор породжує те, що інтереси пануючих кіл стоять на першому місці. Правлячі кола реалізують свої потреби, прикриваючись загальною волею й інтересами суспільства. В той же час, існують обставини, які стримують діяльність правлячих кіл. Влада часто зобов'язана рахуватися з волею та інтересами підвладних, побоюючись вибуху, який, в результаті, призведе до втрати нею влади. Урахування інтересів підвладних проводиться за допомогою різних інформаційних процесів. Інформування стає необхідним компонентом здійснення політичної влади. Правлячі кола повинні бути зацікавлені в розвитку демократичного суспільства, так як в демократичному суспільстві враховуються інтереси маси населення. У свою чергу, чим вужчим є коло владних суб'єктів, тим різкіше виступає протилежність інтересів пануючих інтересам решти населення, що призводить в результаті до зростання невдоволення правлячими колами і, в деяких випадках, до соціального вибуху.

Група правил, яка закріплена в праві й реалізує інформаційну свободу людини, іменується інформаційними правами людини. Звертає на себе увагу той факт, що тлумаченню інформаційних прав людини часто приділяється вторинна увага. Поняття інформації, у свою чергу, також інтерпретується лише в явно усіченій формі. Деякі російські дослідники взагалі зводять право на інформацію фактично до свободи масової інформації¹. Інформаційні права, перш за все, покликані реалізувати індивідуальну свободу людини, інформаційну свободу, у тому числі й за допомогою поширення масової інформації. Але масова інформація не є єдиним базисом інформаційної свободи людини.

Різними вченими робляться спроби поділу права на інформацію на дві складові: право на доступ до інформації та право на інформаційну діяльність². Такий підхід є не зовсім коректним, оскільки інформаційні права у своїй сукупності покликані реалізувати інформаційну свободу людини, поділ же їх, а тим більше протиставлення, зробить це завдання важкоздійсненним. Не полегшить таке розмежування і процесу вивчення інформаційних прав, оскільки вони взаємопов'язані, і їх роздільне вивчення неможливе.

Необхідно дати таке трактування інформаційних прав, де, насамперед, враховується їх основна складова — інформаційна свобода. Враховуючи це, інформаційні права людини — це сукупність норм, що охороняються публічною владою, які закріплюють принцип рівноправ'я людей, встановлюють пріоритет свободи людини і охороняють свободу людини у сфері отримання,

¹ Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. и рук. авт. кол. С.А. Авакьян. — М.: НОРМА: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — 675 с.

² Губин П.Е. Право на информацию в предпринимательской деятельности. — М.: Ирис Групп, 2010. — 217 с.; Родионов И.И. Формирование и развитие рынка информационных услуг и продуктов в условиях глобализации: Дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01. — М., 2002. — 287 с.; Уханов В.А. Информационная деятельность человека: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Екатеринбург, 1997. — 292 с.

виробництва й передачі людиною інформації. Тут врахована як сукупність інформаційних прав, так і вплив свободи людини, основоположна роль інформаційної свободи при реалізації інформаційних прав.

Інформаційні права людини складаються з різного комплексу норм, що відрізняються своєю юридичною силою, територією дії, нормативністю тощо.

Відповідно до Конституції України (стаття 34) інформаційні права людини складаються з наступних прав: вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір¹. Такий склад інформаційних прав відрізняється від групи інформаційних прав прийнятих на міжнародному рівні. У той же час, відмінність сукупності інформаційних прав України і Європи цілком зрозуміла. Інформаційні права повинні гарантувати реалізацію всього циклу інформаційної свободи людини. У Європі законодавство пішло в основному шляхом легітимації сукупності двох інформаційних прав: отримання й розповсюдження інформації. Це пояснюється тим, що при отриманні інформації мається на увазі її пошук, при розповсюдженні — обробка інформації, у тому числі виробництво нової інформації на основі раніше отриманої. Але тоталітарне минуле України не дозволяє обмежуватися мінімальним набором інформаційних прав в Конституції, роблячи при цьому ставку на мораль і звичаї суспільства, правосвідомість.

Інформаційні права не можна відокремити у якусь певну групу, оскільки вони використовуються людиною у всіх сферах її життя, на різних етапах, що підкреслює значущість інформаційних прав, їх значне місце в житті кожної людини.

Крім прав, які безпосередньо реалізують інформаційну свободу, існують «суміжні права», під якими розуміється ціла група прав, які сприяють втіленню як цілої низки прав і свобод, так і інформаційної свободи людини, інформаційних прав. Це — право на петицію, на звернення до органів державної влади, свободи засобів масової інформації, право на отримання інформації про екологічну обстановку тощо. Інформаційні права не дублюють їх і співвідносяться як загальне до частки. Тобто, інформаційні права регулюють інформаційні процеси у сферах, які не врегульовані іншими правами, що регламентують інформацію. Інформаційні права органічно входять у структуру інших прав і свобод, упорядковують інформаційні процеси. Але при використанні всіх прав, що відносяться до питань інформування людини, необхідно, перш за все, будувати дії на принципах інформаційної свободи людини, яка займає чільне місце і встановлює принципи використання прав, що відносяться до інформаційних процесів.

Оскільки інформаційна свобода зумовлює сукупність певних можливостей природного права, інформаційних прав, то саме про інформаційну свободу слід вести мову в сучасному суспільстві, з позицій інформаційної свободи слід вивчати і тлумачити інформаційні права людини.

¹ Конституція України: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

У всіх сучасних визначеннях інформаційного права акцент робиться на саму інформацію, саме вона є основним предметом, відносини з приводу якого підлягають регулюванню. Інформація розглядається практично самостійно, без прив'язки до якого-небудь суб'єкта. У той же час, питання інформаційної свободи людини тісно пов'язані з інформацією, інформаційна свобода людини розв'язує дилеми, в яких присутня інформація. Цим група правових норм, що відносяться до інформаційної свободи людини, схожа з групою норм, що входять в інформаційне право. Але перша не може існувати сама по собі, без людини, складної взаємозалежної структури її прав і свобод. Інформаційну свободу людини слід розглядати в контексті інших прав і свобод, зазвичай беручи до уваги норми права, що відносяться до інформації. В інформаційному праві вирішальну роль відіграє інформація, причому незалежно від того, хто є її носієм, виробником тощо. При вивченні інформаційної свободи людини ключові функції виявляються у свободи, а не в інформації, хоча інформація і є складовою інформаційної свободи. Важливими є співвідношення інформаційної свободи з іншими правами і свободами, побудова їх ієрархії, взаємозв'язків і взаємозалежностей. Таким чином, інформаційна свобода людини, група правових норм, її регулюючих, не входять у предмет інформаційного права і вимагають самостійного відособленого дослідження. При реалізації інформаційної свободи людина отримує інформацію про різноманітні об'єкти матеріального й ідеального світу, а також здійснює обмін інформацією з різними об'єктами, створює нову інформацію. Отримання інформації про об'єкти та її передача відбуваються завдяки взаємодії з інформаційними носіями, які можуть як містити у собі інформацію про одиничний об'єкт, так і акумулювати інформацію про множини об'єктів, перетворювати її.

Поняття «інформаційний носій» почасти аналогічно поняттю суб'єкт обов'язків в інформаційній сфері. Останній має інформацію, яка цікавить людину, і зобов'язаний сприяти людині в реалізації інформаційної свободи. Важлива особливість інформаційного носія те, що він зобов'язаний не тільки передавати інформацію людині, але й здійснювати інші функції, що сприяють інформаційній свободі людини: отримувати від людини інформацію, сприяти її передачі, виробництву тощо.

Таким чином, реалізація інформаційної свободи, цього стрижня відкритого інформаційного суспільства, у сучасному суспільстві є одним з найважливіших завдань. Разом з тим, в Україні є деякі складнощі з такою реалізацією, що пов'язано з існуючою нерозвиненістю правової бази, відсутністю економічних, політичних, ідеологічних, соціальних гарантій втілення інформаційної свободи. На жаль, держава не здатна сама, в силу іманентних властивостей, розвиватися у напрямку інформаційної відкритості, тому роль функціонального впливу, розширення ролі громадянського суспільства в розглянутих процесах у сучасних умовах стрімко зростає.

Проблеми, пов'язані з інформаційною свободою тісно пов'язані з інформацією, вся інформаційна свобода людини вирішує дилеми, в яких присутня інформація. Цим група правових норм, що відносяться до інформаційної свободи людини, схожа з групою норм, що входять в інформаційне право. Але

перша не може існувати сама по собі, без людини, складної взаємопов'язаної структури її прав і свобод. Інформаційну свободу людини слід досліджувати в контексті інших прав і свобод, обов'язково беручи до уваги норми права, що відносяться до інформації. В інформаційному праві вирішальний акцент робиться на інформації, причому незалежно від того, хто є нею володіє, виробляє, транслює тощо. При дослідженні ж інформаційної свободи людини визнається, що ключові функції належать саме свободі, а не інформації, хоча інформація і є складовою інформаційної свободи. Важливими також є і співвідношення інформаційної свободи з іншими правами і свободами, побудова їх ієрархії, взаємозв'язку й взаємозалежності.

При реалізації інформаційної свободи людина одержує інформацію про різні об'єкти матеріального й ідеального світу, а також здійснює обмін інформацією з різними об'єктами, створює нову інформацію. Отримання інформації про об'єкти й передача інформації відбуваються у взаємодії з інформаційними носіями, які можуть як мати в своєму розпорядженні інформацію про одиничний об'єкт, так і акумулювати інформацію про безліч об'єктів, перетворювати її.

Разом з тим, необхідно особливо підкреслити, що інформаційна свобода людини не є абсолютною. Право кожної держави, прийнята в суспільстві система цінностей припускають свої способи обмеження інформаційної свободи людини.

Обмеження інформаційної свободи людини передбачене на міжнародному рівні, в Загальній декларації прав людини, де у статті 29 вказано¹:

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості.
2. При реалізації своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися тільки таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві.
3. Здійснення цих прав і свобод у жодному випадку не повинне суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Таким чином, інформаційна свобода людини існує до певної межі, після перетину якої людина своїми діями починає порушувати права і свободи інших людей. Найскладніше питання, що стоїть перед суспільством, це визначення тієї межі, в рамках якої людина може користуватися своєю свободою. Проблема, за справедливим зауваженням А. Кротова, полягає у наступному²:

- у різні історичні періоди розвитку суспільства людьми встановлювався різний рівень припустимої свободи, який впливав на подальший розвиток суспільства;

¹ Всеобщая Декларация прав человека: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/udhr/>.

² Кротов А.В. Конституционное право граждан на информацию и свободу информации: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. — Казань, 2007. — С. 57.

- неможливо встановити постійний рівень реалізації припустимої свободи, він знаходиться в динаміці, як у динаміці знаходиться і саме суспільство;
- рівень свободи не є встановленим одним або декількома нормативними актами, він є складним феноменом, який регулюється різними суспільними явищами.

Не можна однозначно встановити потенційний рівень свободи і на сьогоднішній момент. На припустимому міру свободи впливає міжнародне і національне право, менталітет населення, рівень культури, виховання, освіти тощо.

Обмеження інформаційної свободи встановлені, зокрема, і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (стаття 19): «Кожна людина має право на вільне вираження своєї думки; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати всякого роду інформацію й ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку або художніх форм вираження, або іншими способами за своїм вибором. Користування вказаними правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, зв'язано з деякими обмеженнями, які, проте, повинні бути встановлені законом і бути необхідними:

- а) для поваги до прав і репутації інших осіб;
- б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я або моральності населення»¹.

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод у свою чергу передбачила обмеження інформаційної свободи людини (стаття 10): «Здійснення цих свобод (зокрема інформаційної свободи), що накладає обов'язки і відповідальність, може бути зв'язано з певними формальностями, умовами, обмеженнями або санкціями, які передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві на користь національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання безладу і злочинам, для охорони здоров'я і моральності, захисту репутації або прав інших осіб, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або забезпечення авторитету і безсторонності правосуддя»².

Інформаційна свобода обмежує діяльність, направлену на підтримку порядку; у деяких випадках державної таємниці; інформацію про екологічну обстановку. Це дозволяє на рівні держави проводити обмеження інформаційної свободи більшою мірою, аніж це допускається відповідно до Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Обмеження, обумовлені статусом державної таємниці, відносяться, в основному, до можливості передачі інформації, яка може бути здійснена лише при дотриманні деяких умов; дозволу органу державної влади на передачу інформації; дотримання певного обсягу інформації; наявність у громадян відповідного допуску (який дозволяє здійснювати різні дії з інформацією, що відноситься до державної таємниці).

¹ Международный пакт о гражданских и политических правах: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.

² Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод: Электронный ресурс. — Режим доступа: www.memo.ru/pravo/euro/eucnv.htm.

Використання інформації, що відноситься до державної таємниці, спричиняє за собою низку обмежень прав і свобод людини:

- права виїзду за кордон на термін, обумовлений у трудовому договорі (контракті) при оформленні допуску громадянина до державної таємниці;
- права на розповсюдження відомостей, що становлять державну таємницю, і на використання відкриттів і винаходів, що містять такі відомості;
- права на недоторканність приватного життя при проведенні перевірок цих заходів в період оформлення допуску до державної таємниці.

Висловлюючи своє бажання на допуск до інформації, яка має відношення до державної таємниці, людина свідомо позбавляє себе низки прав і свобод. Проблема полягає в тому, що перелік інформації, яка може бути віднесена до державної таємниці, робить можливим обмеження інформаційної свободи відносно великого масиву інформації, що є порушенням інформаційної свободи людини. Крім того, безліч дій, пов'язаних з державною таємницею, не регулюється законом, а підпадає під регулювання відомчими актами, що також спричиняє за собою порушення прав і свобод людини.

Реалізація інформаційної свободи будується не тільки шляхом введення обмежувальних заходів. Важливою є охоронна функція права, гарантованість захисту інформаційної свободи, причому як самозахисту, так і охорони інформаційної свободи за допомогою держави.

У багатьох державах, особливо які мають тоталітарне минуле, на передній план висувуються способи захисту інформаційної свободи не стільки за допомогою держави, скільки, швидше, від держави. У цьому випадку контроль за діяльністю держави повинен здійснюватися за допомогою наддержавних органів, які не залежать від волі держави в цілому, від її економіки, політичної обстановки.

Оскільки концептуальна основа права на інформацію знаходиться в даний час у стадії активної розробки й становлення, які-небудь одноманітні підходи до визначення його сутності відсутні. Проте, значна увага приділяється співвідношенню права на інформацію з іншими інформаційними правами і свободами громадян. Саме цим багато в чому визначається навіть вибір термінології у визначенні даного поняття. Тому, необхідно виявити взаємозв'язок права на інформацію зі спорідненими поняттями, щоб визначити належним чином досліджуваний феномен.

У першу чергу, представляє інтерес співвідношення права на інформацію зі свободою слова, яка є свого роду передвісником першого. Історично право на інформацію зростає зі свободи слова. Більше того, у багатьох країнах в усталях конституційних нормах про свободу слова виділяють відносно нове право на інформацію, хоча на момент створення конституційного базису такого не малося на увазі. І в цілому, і це цілком зрозуміло, правове регулювання інформаційних прав і свобод в різних країнах характеризується особливостями. На цій підставі широко поширена позиція, що свобода слова поглинає право на інформацію.

Серед ґрунтовних і фундаментальних досліджень проблеми права на інформацію слід виділити роботи російських науковців Н. Берестовицької, М. Дубровіної, М. Муратова, В. Снеткова¹. Вони зробили спробу простежити діалектику взаємозв'язку даного права зі свободою слова, здійснити пошук відповідних меж міри досліджуваного права. На підставі результатів досліджень вказаних науковців виникла необхідність розгляду питання про постановку права на отримання інформації на перше місце. Незважаючи на вже наявну судову інтерпретацію й здійснений філософсько-правовий аналіз, дане право, на нашу думку, знаходиться в процесі своєї еволюції через технічний розвиток, що продовжується.

Іншої позиції дотримуються російські дослідники Ю. Дмитрієв і А. Златопольський, розглядаючи право на інформацію як складову частину свободи слова і друку. «Складніше йде справа її співвідношенням змістовних сторін свободи на інформацію і свободи слова й друку. Дане право включає і можливість безперешкодно одержувати інформацію. Згідно ж з розумінням свободи слова і друку, що склалося, воно складається переважно з правомочності, що охоплює різні форми розповсюдження думок та інформації. Тому, необхідно або дещо розширити традиційні рамки правового змісту свободи слова і друку за рахунок правомочності на отримання повної й достовірної інформації, або розглядати право на інформацію як самостійне суб'єктивне право. Перший варіант уявляється найбільш логічним... Таким чином, право на інформацію охоплюється поняттям свободи слова і друку»².

Відносно включення права на інформацію до складу свободи слова і друку виникають серйозні заперечення, оскільки це призводить до збіднення його змісту. Отримання інформації — це тільки один елемент вужчого права на доступ до інформації, тоді як право на інформацію поглинає свободу слова і друку, які регулюють, в основному, розповсюдження інформації.

Французький учений Б. Вуайєн виділяє право на інформацію як самостійне право, оскільки інформаційні й пізнавальні процеси властиві людині як соціально-біологічній істоті і визначають її характерні особливості та здібність до адаптації в соціальному світі. Особливо Б. Вуайєн підкреслює значення достовірної й вичерпної інформації як необхідної умови партиципації³ населення. «Преса говорить тільки про те, що трапилось з іншими, отже, те, що виходить від людей, належить їм і повинно повернутися до них»⁴. Він

¹ *Брестовицькая Н.М.* Теоретические и социокультурные основания концептуализации проблемы свободы слова в европейской традиции: Дис. ... д-ра филос. наук: 24.00.01. — СПб., 2006. — 359 с.; *Дубровина М.А.* Защита конституционного права на свободу мысли и слова в современной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. — Саратов, 2007. — 208 с.; *Муратов М.Я.* Право на свободу слова (история и современность): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — М., 2002. — 177 с.; *Снетков В.Н.* Средства массовой информации как фактор реализации свободы слова и права на информацию: политико-правовой аспект: Дис. ... д-ра полит. наук: 10.01.10. — СПб., 2001. — 489 с.

² *Дмитриев Ю.А., Златопольский А.А.* Гражданин и власть. — М., 1994. — С. 37.

³ *Партиципация* — діяльна приналежність, протилежність відпаданню, яка складає з нею дуальну опозицію, полюси якої знаходяться у стані амбівалентності.

⁴ *Voyenne B.* Le droit à l'information. — Paris: Aubier-Montaigne, DL 1970: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.sudoc.abes.fr/DB=2.1/SRCH?IKT=12&TRM=001829629>.

підкреслює, що на практиці право на інформацію пов'язане зі свободою слова найтіснішим чином, оскільки інформація прямо і побічно поставляється засобами масової інформації. ЗМІ поширюють саме думки і найчастіше думки тих, ким вони контролюються. Тому, право на інформацію, на думку цього автора, не тільки не може включатися у свободу слова, воно виступає як соціальна «копія» традиційної свободи слова і навіть знаходиться з нею у певній суперечності. Для того, щоб вирішити дане протиріччя й забезпечити об'єктивність у наданні відомостей, одержувач інформації повинен включити своє творче начало, зробити вибір і інформуватися.

Право на інформацію, на нашу думку, не охоплюється свободою слова і друку, який має на увазі, більшою мірою, вираження оцінної й світоглядної інформації. Воно відображає декілька інший зріз соціального життя, дозволяючи використовувати в особистій і суспільній практиці різну інформацію, незалежно від її форм і проявів, значущу для безлічі сторін людської життєдіяльності. Дане право є багатшим, змістовнішим і має власну субстанцію, відіграючи особливу роль у задоволенні певних інтересів суб'єктів. Таким чином, як справедливо стверджує Н. Корченкова, право на інформацію не тільки не поглинається свободою слова, не є одним з її елементів, але знаходиться у певній суперечності з нею¹. Воно має на увазі, перш за все, право на об'єктивну інформацію про те, що відбувається у суспільному житті, тоді як свобода слова націлена на вільну циркуляцію оцінної інформації, думок і позицій окремих осіб.

Іншим важливим критерієм відмежування права на інформацію від свободи слова служить ефективний доступ до джерел інформації. Останній є неістотним для реалізації вільного слова і обміну думками з приводу суспільних справ, тоді як право на інформацію істотним чином буде порушено за відсутності можливості одержати відомості значущого характеру для будь-якого члена соціуму. Крім того, право на інформацію і свобода слова виконують різні функції у суспільстві. Якщо свобода слова забезпечує вільне обговорення суспільних справ, то за допомогою права на інформацію громадянське суспільство взаємодіє з державою, залучає нові порції інформації до протікаючих публічних дебатів і дисциплінує суб'єктів влади.

У дискусіях про право на інформацію часто використовується термін «свобода інформації», або як такий, що є взаємозамінним, або як такий, що знаходиться в особливих відносинах з правом на інформацію. Це вимагає і особливої уваги до співвідношення зазначених понять.

Французький дослідник Р. Пінто використовує термін «свобода інформації», розглядаючи її як структурний елемент свободи слова². На його думку, інформація виступає як односторонній процес передачі відомостей від інформатора до одержувача інформації. Будучи складовою свободи слова, свобода інформації носить відбиток подвійної природи останньої, тобто включає,

¹ *Корченкова Н.Ю.* Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — С. 79.

² *Pinto R.* La liberie d'opinion et d'information. Controle jurisdictionnel et controle administratif, — Domat, Montchrestien, 1955. — 278 p.

з одного боку, правомочність стосовно розповсюдження повідомлень і, з іншого боку, правомочність стосовно безперешкодного отримання інформації. Свободу інформації він пропонує відмежовувати від права на інформацію.

Навряд чи можна погодитися з таким підходом до співвідношення свободи слова зі свободою інформації. Незважаючи на те, що історично остання виростає з традиційної свободи вираження думок, вона все-таки не залишається в її рамках як окремих випадок прояву вільного слова. Тут важливо виходити з поняття самої інформації. Це далеко не проста передача відомостей, а свого роду обмін, або, принаймні, розповсюдження по ланцюжку. До того ж, інформація включає різного роду відомості, не тільки оціночні і такі, що відображають певну позицію, чиясь вільну думку. Навпаки, оскільки поняття інформації поглинає поняття «думка», «вільне слово» і «позиція індивіда», то і свобода інформації не входить, а включає у свій зміст традиційну свободу слова.

Проте, можна погодитися з Р. Пінто, коли він виділяє в даній групі інформаційних прав і свобод активний і пасивний аспекти, які властиві практично будь-якій правомочності стосовно поводження з інформацією. І такий подвійний характер обумовлений саме тим, що обмін, комунікація, взаємна передача відомостей припускають і обумовлюють поняття інформації. Інформація є тільки там і тоді, коли є приймач інформації, який може сприйняти інформацію, як щось нове, невідоме раніше і таке, що має певну цінність. Інформація сама по собі не існує.

Представником широкого підходу є німецький дослідник Г. Горніг¹. Аналізуючи права і свободи у сфері комунікації, він приходять до висновку, що право на інформацію є не що інше, як пасивна форма свободи інформації. Він уникає використовувати термін право на інформацію самостійно, вважаючи за краще вести мову про пасивну форму свободи слова, хоча і вказує на те, що ці терміни ідентичні. Активною формою свободи інформації виступає свобода слова.

Г. Горніг вважає дві сторони свободи інформації: свободу слова і право на інформацію — певною мірою еквівалентними, оскільки останнє включає сприйняття будь-якої вільно циркулюючої у суспільстві інформації. Таким чином, Г. Горніг не проводить чіткого розмежування цих свобод, розглядаючи їх у сукупності. Свобода інформації, згідно з цією концепцією, включає активний елемент — свободу слова і пасивний — право на інформацію. При цьому, пасивною стороною свободи слова виявляється знову ж таки право на інформацію, і свобода слова зливається у своїх межах зі свободою інформації. Однак навряд чи можна погодитися з таким широким підходом. Як не тісно взаємозв'язані між собою право на інформацію і свобода слова, вони не є еквівалентними, несуть власне смислове навантаження і володіють самостійною значущістю. Не можна розцінювати право на інформацію тільки як право слухати чужі думки. До того ж, дане право включає не тільки правомочність пасивно одержувати інформацію (яке теж не завжди виступає

у формі пасивної поведінки суб'єкта), але й активну поведінку з пошуку, передачі, зберігання інформації. Такий зміст не припускає пасивного характеру права на інформацію. До того ж, Г. Горніг сам вказує на активний аспект права на інформацію.

У цілому, можна погодитися з Г. Горнігом відносно визнання широких меж свободи інформації. Вона, очевидно, включає абсолютно всі інформаційні права і свободи громадян, охоплюючи сферу комунікації й діяльності інформаційного характеру в суспільстві. Через таку її широту недоцільно виділяти активну і пасивну сторони свободи інформації, тоді як обидві ці сторони є одночасно властивими її елементам — свободі слова і праву на інформацію.

З іншого боку, Г. Горніг абсолютно має рацію стосовно того, що обмеження свободи інформації окремими видами інформації неприпустимо, оскільки це суперечило б соціальному сенсу даної свободи. Свобода інформації втратила б свою цінність, якби законодавець або виконавча влада могли на свій розсуд вирішувати питання, чи є джерело інформації загальнодоступним. На думку цього автора, всі джерела, які можуть служити суспільним або індивідуальним потребам, є відкритими й загальнодоступними.

М. Корен характеризує свободу комунікації (тобто свободу інформації) в загальному плані, як свободу кожної людини спілкуватися одна з одною, передавати або одержувати інформацію, інакше кажучи, відправляти і приймати повідомлення¹. Інші елементи, що виділяються нею у структурі даної свободи, — це свобода слова і свобода одержувати інформацію. При цьому, авторка справедливо наполягає, що правове оформлення захисту процесів комунікації і виступає в цілому як свобода інформації. Право на інформацію вона не виділяє в структурі свободи інформації, проте, неявно має на увазі під ним свободу на отримання інформації, обмовляючись про невдалість даного терміну. Уявляється все ж таки, що свобода отримання інформації набагато вужчий за своїм змістом, аніж право на інформацію, оскільки замикається на правомочності отримання інформації.

Схожій позиції дотримується й інший голландський учений Г. Схауйт². Проте, він обмежує подібне визначення свободи інформації лише публічною інформацією, циркулюючою у суспільній сфері. Причому характерно, що автор виділяє дві форми свободи інформації: індивідуальну свободу (тобто свободу кожного індивіда вільно передавати й одержувати інформацію, здійснюючи інформаційний обмін) та інституційну свободу інформації, яка є свободою засобів масової інформації. Остання включає свободу преси (як найраніше своє вираження), свободу віщання і свободу інших засобів інформації. Механізм захисту інституційної свободи інформації включає ті ж аспекти, що й індивідуальної. Але особливе значення для інституційної свободи інформації має свобода шукати й одержувати інформацію як основний елемент в діяльності ЗМІ. Таке розмежування не робить істотного впливу на концепцію

¹ Koren M. Tell me! The right of the child to information, thesis: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://books.google.com.ua/>.

² Schuijt G. Werkers van het woord. Media en arbeidsverhoudingen in de journalistiek. — Deventer: Kluwer, 1987. — 467 p.

¹ Gomig, G.-H. Auperangsfreiheit und Informationsfreiheit als Menschenrechte: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://books.google.com.ua/>.

в цілому, проте, виявляється надзвичайно корисним у процесі правового регулювання даної групи прав.

Цікаво також зупинитися на позиції голландського вченого Д. Де Мейя, що провів глибокий аналіз досліджуваного предмета. Він розглядає як фундаментальний для демократичного суспільства обов'язок управлінських органів розкривати громадськості свої документи і доводи на користь ухвалення певного рішення. З цього принципу він виводить два формулювання прав людини: свободу інформації у вузькому сенсі, що є свободою ЗМІ шукати інформацію; і право громадянина на інформацію, тобто свободу одержувати інформацію. Обидві свободи, взяті разом, є важливими для індивіда як право утворювати себе і вникати у будь-який предмет, який привернув його увагу¹.

Звертаючись до аналізу поглядів російських учених на відповідну тему, доводиться констатувати, що категорії права на інформацію і свободи інформації не одержали широкого розвитку. Багато авторів приділяють їм увагу тільки непрямим чином. Проте, можна запропонувати деякі узагальнення.

Так, наприклад, В. Маклаков і Б. Страшун визначають свободу інформації як «умовне позначення цілої групи свобод і прав: свободи слова, або свободи вираження думок, свободи друку та інших засобів масової інформації, права на отримання інформації, що має суспільне значення, свободи розповсюдження інформації»². При цьому, автори у зміст права на інформацію включає різного роду правомочності стосовно отримання й використання інформації, які закріплені в конституційних текстах низки іноземних держав. Такий перелік правових ідей громадян в інформаційній сфері, справедливо визнаний іноземними законодавцями і забезпечений правовим захистом, на жаль, не сприяє побудові цілісної концепції права на інформацію, хоч й відображає потреби суспільної практики і напрями еволюції законодавства.

Автори справедливо акцентують увагу, що свобода інформації — явище широкі і повинні включати не тільки конкретну правомочність з доступу до інформації, але максимально широкий спектр прав у різних царинах життя, предметом яких, так або інакше виступає різного роду інформація. Проте, з такого контексту виходить, що під свободою інформації більшою мірою розуміється саме свобода слова і преси. Уявляється, що таким чином свобода інформації необґрунтовано звужується.

Згідно з позицією В. Чиркіна, свобода інформації є новітнім вираженням свободи слова, «хоча в даному випадку маються на увазі не тільки питання політичного життя, йдеться не тільки про право виражати й поширювати думки, але і про право шукати інформацію, черпати її з усіх доступних джерел законним способом»³. Така позиція є дещо суперечливою сама по собі, оскільки свобода слова припускає відчуження відомостей, думок, які є особливого

¹ Meij J. de. Wat is toch vrijheid van nieuwsgaring? In: Selectiviteit in de massacommunicatie. — Kluwer, Deventer, 1971. — 239 p.

² Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Отв. ред Б.А. Страшун. — Тома 1–2. — М.: Изд-во БЕК, 1996. — С. 144.

³ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. — М.: Изд-во «Юристъ», 1997. — С. 73.

роду інформацію. Суб'єктом свободи слова найчастіше виступає особа, що володіє інформацією, тоді як суб'єктами свободи інформації виступають не тільки особи, що поширюють інформацію, але й ті, хто інформації не має, але має право її мати, має право знати, є зацікавленим у певного роду інформації. Свобода інформації виявляється набагато ширшою за свободу слова, включаючи й інші свободи і права в інформаційній сфері.

Проте, свободу інформації не слід зводити до свободи друку, оскільки вони не тотожні, кожна з них має власний предмет правового регулювання. Для свободи друку — це вільна й незалежна діяльність ЗМІ в рамках необхідних у демократичному суспільстві обмежень; а головне, самостійне визначення змісту друкарських матеріалів і відсутність цензури. Предметом правового регулювання свободи інформації є не тільки друкарське слово і вираження за його допомогою позицій і думок громадян, але, в першу чергу, вільний обмін інформацією і відомостями між різними індивідами й учасниками соціальних процесів, вільний доступ до інформації у відкритому доступі. У такому разі передбачається активна діяльність з боку держави стосовно створення сприятливих умов, сприяючих вільному потоку інформації і ліквідації різного роду організаційних перешкод. Свобода інформації і свобода друку — різні за своїм обсягом поняття. Перша не тільки набагато ширше, але й включає у свій зміст другу, разом з правом на інформацію і свободою вираження думок у цілому.

Для уточнення деяких аспектів проблеми співвідношення права і свободи в інформаційній сфері, звернемося до теоретико-правового аспекта категорії «свобода». Як підкреслювалася на засіданні Круглого столу журналу «Держава і право» на тему «Принципи, межі, підстави обмеження прав і свобод людини за російським законодавством і міжнародним правом», у спеціально-юридичному сенсі свобода (право) офіційно визнана й легалізована у специфічно юридичній формі можливої поведінки людини у тій або іншій життєвій ситуації, є суб'єктивне право. Право (свобода) у законі — це завжди відоме обмеження природного права з точки зору уточнення меж його розповсюдження, визначення дозволених форм, способів реалізації права, позначення механізмів захисту від порушення або відновлення порушеного права. У вказаному сенсі справедливим є твердження про те, що тільки обмежене і таке, що містить межі своєї свободи право відповідає своєму первинному призначенню¹.

Право людини на інформацію закріплює найбільш загальні соціальні можливості у розпорядженні інформацією. Воно проявляє свою суть, перш за все, у зв'язку зі свободою, загальною властивістю прав людини, є мірою і змістом свободи, і свобода є суттю прав. У правах людини свобода знаходить свій вимір і свій зміст². Відповідно, ефективний механізм реалізації права на

¹ «Круглый стол» журналу «Государство и право» на тему «Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву» // Государство и право. — 1998. — № 7.

² Донченко О.П. Свобода як категорія права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. — О., 2010. — 193 с.; Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. — Х.: Право, 2002. — 328 с.; Свобода личности и право: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/230/17298/17/>.

інформацію забезпечує безпосереднім чином інформаційну свободу громадян. У принципі, права і свободи людини розуміються як обмеження державної влади, а масштаб свободи визначався ступенем автономії особи. Межі свободи є значно ширшими, ніж межі права людини.

Свобода інформації включає всю систему інформаційних прав і свобод громадян, зокрема свободу слова і вираження думок, свободу друку і засобів масової інформації, права шукати, одержувати, проводити, зберігати, поширювати й передавати інформацію. Вона також може включати право громадян на публічну відповідь і спростування недостовірної інформації, захист джерел інформації, заборону цензури, інші права громадян в інформаційній сфері.

Як правовий інститут свобода інформації є сукупністю юридичних норм (конституційних і інших), регулюючих суспільні відносини, які виражають гарантовані можливості застосування особою своїх сил у різних сферах суспільного життя шляхом участі в інформаційних процесах, а також задоволення її матеріальних і духовних потреб. Свобода припускає виборчу активність особи, її цілеспрямовану діяльність в об'єктивних політичних, економічних і правових умовах. Свобода інформації сприяє самореалізації людини, повному розвитку її задатків і здібностей, реалізації потреб. Відмітні особливості свободи інформації — це вільне розпорядження інформацією, невтручання у сферу індивідуальної інформаційної життєдіяльності особи, яка лежить за рамками обов'язків перед суспільством і державою. Державне втручання у сферу духовної життєдіяльності особи повинне бути обмеженим, оскільки ця сфера являє собою сукупність проявів розуму, відчуття й волі. Тому, так важливими є надійні гарантії захисту від держави і посадовців, що перешкоджають здійсненню громадянами їх інформаційної свободи.

Виходячи з викладеного вище, напрошуються наступні висновки. Через широту й багатозначність самого поняття інформації, суть терміну «свобода людини» як суб'єктивного права, що набуває в об'єктивній своїй якості характеру права або набору прав, поняття свободи інформації уявляється незвично всеосяжним. Дійсно, межі даної свободи окреслити складно. Вона відноситься до інформаційної сфери життєдіяльності суспільства в цілому і гарантує інформаційну автономію й самовизначення індивіда.

Незважаючи на відсутність чітких меж свободи інформації, її зміст цілком конкретний і знаходить своє вираження у сумі конкретних прав і історично традиційних свобод особи. Серед них головне місце займають, звичайно ж, традиційна свобода слова і вираження думок і право на інформацію, що знаходиться у стадії становлення. Їх можна розвести до різних полюсів свободи інформації, що обумовлено відмінностями у предметі правового регулювання. Свобода слова базується в основному на інформації похідного характеру, оцінних категоріях, тоді як право на інформацію включає у предмет свого правового регулювання доступ до державних ресурсів і ознайомлення з інформацією суспільно значущого характеру. Проте, на практиці їх складно розвести, тому що найчастіше вони тісно взаємозв'язані й обумовлюють існування один одного.

В результаті аналізу співвідношення свободи інформації зі свободою слова і правом на інформацію можна зробити висновок, що право на інформацію і свобода слова є двома відособленими елементами ширшого поняття свободи інформації. Дане твердження ґрунтується на понятті інформації, яка представляє не тільки оцінні відомості, чиюсь думку або позицію, але й інші дані фактичного характеру, об'єктивні відомості, не піддані суб'єктивному аналізу.

Свобода інформації не вичерпує свого вмісту у свободі слова і праві на інформацію, а включає й іншу інформаційну правомочність громадян у суспільстві, зокрема свободу масової інформації, яка цілком конкретна за своїм змістом і відноситься до сфери функціонування ЗМІ. Дана свобода торкається в цілому всієї сфери комунікації й циркуляції інформації в суспільстві. Свобода інформації не зводиться до якогось певного виду соціальної інформації. Можна припустити, що межі свободи інформації продовжуватимуть розширюватися у міру розвитку інформаційного суспільства й становлення інформаційної цивілізації. Межами свободи інформації виступають межі конкретних прав і свобод, врегульованих правом і складових змісту свободи інформації.

Оскільки свобода інформації забезпечує вільну й безперешкодну циркуляцію інформації в суспільстві і одночасно гарантує невтручання у сферу індивідуальної інформаційної життєдіяльності особи. З цього виходить, що в рамках обов'язків держави перед громадянським суспільством діє саме право на інформацію, що припускає не доступність соціальної інформації взагалі, а відомостей суспільно значущого характеру, що знаходяться у володінні й розпорядженні державно-владних органів.

Особливої уваги заслуговує питання про співвідношення права на інформацію і права на доступ до інформації. Достатньо часто перше наполегливо замінюється другим. Наскільки правомірно ідентифікувати ці поняття або наскільки самостійним є право на доступ?

Право на доступ до інформації є частиною ширшого конституційного права на інформацію, що включає, крім прав шукати і одержувати, також права передавати, проводити і поширювати інформацію¹.

У специфічному правовому контексті право на доступ до урядової інформації означає забезпечене правовими засобами право вивчати або копіювати урядові документи, бути присутнім на засіданнях управлінських органів і користуватися певним державним устаткуванням. Дане право має на меті захистити право на інформаційне самовизначення громадянина. Таким чином, право на інформацію як частину ширшого «права знати» конститує один з найважливіших елементів третього покоління прав людини².

Мабуть, це також дозволяє кваліфікувати право на доступ до урядової інформації як основне право людини. І навіть відмовляючи право на доступ

¹ «Круглый стол» журналу «Государство и право» на тему «Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву» // Государство и право. — 1998. — № 7.

² Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н.Новгород, 2000. — С. 91.

до інформації у фундаментальному характері, навряд чи можливо нехтувати тим фактом, що воно дає індивіду певний ступінь контролю над державною владою і захищає його від державного свавілля. Діяльність офіційних органів різного роду повинна бути відкрита для громадян і ЗМІ так, щоб вони були вільними вибрати інформацію на свій розсуд і незалежно від інформаційних служб державної адміністрації.

Американський дослідник С. Віерементрі також схильний розглядати право на доступ до інформації як основне право людини. У той же час, він використовує термін «право на інформацію» як рівнозначний праву доступу. Ці права не тільки не розмежовуються в його інтерпретації, але з легкістю замінюються більш загальним терміном «право знати». Це призводить до того, що право на інформацію включає, як головний елемент тільки правомочність одержувати інформацію. Уявляється, що дане тлумачення значно обідняє право на інформацію, зводячи його лише до доступу до інформації. С. Віерементрі приходять до висновку, що, оскільки для реалізації різних прав на всіх рівнях необхідний доступ до відповідної інформації, то право на доступ до інформації саме по собі є особливим правом людини. Заперечення цього, на його думку, суперечило б і зробило б даремним будь-яке окреме основне право¹.

На думку Б. Вуайена, право на інформацію пропонує ефективний доступ до джерел, що забезпечують наявність соціального одержувача для традиційної свободи слова². Дане право ґрунтується на тому переконанні, що кожна людина має право знати з тієї простої причини, що без знання вона не є людською істотою у повному розумінні слова. Доступ до джерел Б. Вуайен розглядає як критерій відмежування права на інформацію від свободи слова.

Звертаючись до аналізу права на інформацію, російський дослідник А. Малько інтерпретує дане право як право на доступ до офіційної інформації, акцентуючи увагу на схильності законодавчої й виконавчої гілок влади закривати інформацію. Він пропонує розвинути й конкретизувати конституційний обов'язок державних органів за поданням інформації, що необхідно, на його думку, щоб «звести до мінімуму можливість свавілля з боку чиновників» і «змінити відношення між владою держави й громадянським суспільством»³. Він справедливо підкреслює особливе значення права на інформацію у політичній сфері суспільної життєдіяльності, вказуючи, що «комп'ютеризація забезпечить широкий доступ до інформації і, тим самим, полегшить функціонування суспільства, привертаючи до участі в його управлінні будь-яку зацікавлену сторону, забезпечить повне здійснення народовладдя»⁴. До того ж,

¹ Weeramantry C.G. Access to information: a new human right. The right to know: Електронний ресурс. — Режим доступа: <http://elib.uum.edu.my/kip/Record/um836342>.

² Voyenne B. Le droit à l'information. — Paris: Aubier-Montaigne, DL 1970: Електронний ресурс. — Режим доступа: <http://www.sudoc.abes.fr/DB=2.1/SRCH?IKT=12&TRM=001829629>.

³ Малько А.В. Право гражданина на информацию // Общественные науки и современность. — 1995. — № 5. — С. 56–62.

⁴ Там само: С. 60.

нові інформаційні технології роблять реальним принцип рівної доступності до інформації всіх зацікавлених сторін.

Таким чином, при аналізі права на інформацію в центрі уваги знаходиться доступ до інформації. Навряд чи можна погодитися з А. Малько, що це односторонній феномен. Формальний підхід, з позиції правомочності, яка складає зміст досліджуваних явищ, диктує необхідність жорсткого відмежування права на інформацію від свободи інформації, і права на доступ до інформації від права на інформацію. З іншого боку, інтуїтивно діє презумпція, що ці поняття накладаються один на одного і виділити критерії їх взаєморозподілу дуже складно, якщо не неможливо. Спроби визначити конкретні межі призводять часом до штучного віднесення тієї або іншої правомочності до певного поняття.

Очевидно, право на інформацію за своїм змістом є ширшим, тоді як право на доступ до інформації складається з правомочності шукати, запитувати і одержувати певного роду інформацію у правозобов'язаних суб'єктів. По своїй суті право на доступ гарантує реалізацію ширшого права на інформацію. Проте, обидва вони виконують однакові соціальні функції і найчастіше виявляються термінологічно взаємозамінні. Це виправдано, оскільки критерії їх розмежування формальний і не визначає істотних відмінностей. Мабуть, доцільно запропонувати розуміти співвідношення цих понять як загальне і приватне. Право на доступ до інформації, забезпечуючи можливість ознайомлення з урядовими і адміністративними офіційними документами, гарантує реалізацію загального права на інформацію.

Таким чином, право на інформацію займає своє особливе місце у ряді інших інформаційних прав особи. Це обумовлено специфікою його змісту, об'єкта й суб'єктного складу, юридико-правовими властивостями. Але, не меншого значення у зв'язку з цим набуває та роль, яку право на інформацію відіграє в суспільно-політичній практиці країни. З широкою сукупності інших інформаційних потреб громадян, які одержують правовий захист, лише право на інформацію реально забезпечує взаємозв'язок суспільства в особі окремого індивіда і держави, додаючи, тим самим, індивіду статус активного суб'єкта соціального життя і гарантуючи механізми демократичної відповідальності в рамках режиму народовладдя.

Таким чином, інформаційна свобода людини, група правових норм, що її регулює, вимагають комплексного філософського вивчення.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ҐЕНЕЗИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (замість післямови)

Як уже неодноразово підкреслювалось, у сучасних умовах інформація стає цінним продуктом і основним товаром, процеси виробництва, накопичення й трансляції яких вимагають чіткого правового врегулювання. Інформаційне суспільство дійсно стоїть на порозі новітньої історії, і від того, як люди зможуть його сприйняти й інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього. Як і будь-який революційний процес, перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. Небезпечний поворот подій є надзвичайно ймовірним, варто лише уявити собі ситуацію монополізації планетарної інформаційної системи або її підпорядкування егоїстичним інтересам окремих груп. Тому, проблеми формування інформаційного суспільства, розробки адекватних об'єктивній реальності правових способів і засобів його життєдіяльності — колективна турбота всього людства.

З філософських позицій важливо виявити онтологічні й гносеологічні чинники появи інформаційного суспільства. Онтологічно й гносеологічно даний тип суспільства представлений інформаційною парадигмою, яка, у свою чергу, бере початок у теорії комунікацій. Згідно з інформаційною онтологією, реальність є тотожною інформації. В рамках такої парадигми людська особистість зводиться до укладеної в ній суми інформації. Поняття інформаційного суспільства вказує на принцип, навколо якого організована ця соціальна форма — інформація та знання. Інформаційне суспільство виникає там, де головним стає управління не матеріальними об'єктами, а символами, ідеями, образами, інтелектом, і де більшість працюючих зайнято виробництвом, зберіганням і реалізацією інформації, особливо її вищої форми — знання. Саме оброблена інформація як знання має практичне значення для соціуму. Вона змінює суспільство на кожному структурному рівні його організації. Вміння добувати, накопичувати й використовувати інформацію — умова розвитку соціуму. Інформація соціальна за своєю природою. Соціальна організація значною мірою — це організація інформації. Вона стає можливою при здійсненні певних форм обміну інформацією між членами суспільства, тому інформацію можна вважати елементарною функцією людської поведінки. Традиційне розуміння інформації як змістовного опису об'єкта чи явища (К. Шеннон)

поступається сьогодні місцем визначенням інформації як засобу передачі різноманітності (У. Ешбі). На цьому заснована якісна, або ціннісна теорія інформації, покликана враховувати смисловий та естетичний зміст інформації, її аксіологічний потенціал. Збереження культурної різноманітності уявляється у зв'язку з цим однією з проблем і завдань інформаційного суспільства.

Для адекватного розуміння соціальних відносин, їх наслідків і перспектив в епоху конвергенції інформаційних технологій, техніки й засобів зв'язку необхідне дослідження змін в структурі комунікаційного досвіду. Опіраючись на дослідження мовного аспекту культури, М. Постер пропонує концепцію «способу виробництва інформації» як крок на шляху до теорії, яка була б в змозі «розшифрувати» лінгвістичний вимір нових форм соціальних взаємодій¹. Термін «спосіб виробництва інформації» служить для періодизації минулого відповідно до різних способів інформування і як метафора для сучасної культури, яка додає інформації в деякому розумінні фетишистського значення. Виділяються наступні ступені виробництва інформації: перша — усно опосередкований обмін «лицем до лица», друга — письмовий обмін, опосередкований друком, і третя — електронний опосередкований обмін. Якщо для першого ступеня характерним є узгодження символів, а для другої — знакова репрезентація, то для третього ступеня характерним є інформаційне моделювання. На першому (усному) ступені суб'єкт конструється через впровадження його в сукупність міжособових відносин. На другому (друкарському) ступені суб'єкт задається як агент, що є центром уявної автономії. На третьому (електронному) ступені суб'єкт децентралізується в процесі написання текстів на комп'ютері, використовуючи нові можливості колективного авторства й ігор з ідентичністю, що надаються комп'ютерними мережами².

Зміни у способах комунікації завжди здійснювали величезний вплив на траєкторію соціальної еволюції. Подивимося на майбутнє світового порядку крізь призму глобальної комп'ютеризованої комунікації.

Проблематика інформаційного суспільства тісно пов'язана з концептуальним полем глобалістики. Глобалізм або глобалізація є результатом важливих процесів обміну інформацією з усім світом. Як зазначає Н. Лукіна, основним протиріччям несформованого інформаційного суспільства є протиріччя між глобалізацією світу й самотністю (ідентичністю) конкретної спільноти, між нівелюючим технологізмом віртуального простору і присутністю в ньому малих етнічних і культурних груп, що претендують на збереження ідентичності³. Як справедливо зазначає у зв'язку з цим І. Чхеайло, перехід до інформаційного суспільства супроводжується розвитком соціуму за нормами особистісного розвитку через заглиблення, вироблення ідентичності та автентичності,

¹ Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. — Cambridge: Polity Press, 1990. — 234 p.

² Там само.

³ Лукина Н.П. Информационное общество: состояние и перспективы социально-философского исследования: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://huminf.tsu.ru/e-journal/magazine/1/lukina.htm>.

співвідношення різних ідентичностей у діалозі й поліфонії різних світів, культур, світосприймаць, явищ і процесів¹.

На думку М. Кастельса, мережеві структури є одночасно і засобом, і результатом глобалізації суспільства. «Нова самобутність, спрямована в майбутнє, — вважає М. Кастельс, — виникає не з колишньої самобутності громадянського суспільства, якою характеризувалася індустріальна епоха, а з розвитку сьогоденної самобутності опору»². До суб'єктів цього опору віднесені насамперед релігійні, екологічні, феміністські організації й рухи. З критичної точки зору глобалізація трактується сьогодні як змінюваний баланс сил у сучасному світі, що знижує роль традиційних політичних соціокультурних інструментів. Так, Н. Луман справедливо ставить таке запитання: чи не доведеться нам у зв'язку з появою глобальної світової системи змінювати традиційне політичне значення поняття «суспільство». Він вважає, що сучасне суспільство в даний час знаходиться у фазі «турбулентної еволюції» без передбачуваних результатів. Є небезпека, що суспільство прийме «метакод» включення/виключення, коли деякі люди будуть особистостями, а інші — тільки індивідами³.

Які ж соціальні сили пристосувалися до мультимедійного навколишнього середовища, а які ні? Які емпіричні й нормативні виміри нашого спільного майбутнього в мультимедійному світі, у глобальному комунікаційному просторі? У сучасному світі простір інформаційних потоків трансцендує й домінує над простором географічних місць. Оскільки інформаційні й комунікаційні технології пронизують усі сфери економічної й політичної активності, вони сприяють їх відокремленню від прив'язки до конкретного суверенно-територіального простору. Вищесказане має відношення не тільки до організації світової телеекономіки або до транснаціоналізації виробництва, а й також до глобальних соціальних моделей (телероботи, телезв'язок, телесервіс, телемедицина, дистанційне навчання, телетренінг, телемагазин, телебанк, інформаційна торгівля і т. д.). Ці моделі знаходять віддзеркалення в діяльності багатьох транснаціональних соціальних рухів, які майстерно оперують глобальними (нетериторіальними) потоками інформації через Інтернет. Інтерактивні комп'ютерні мережі внесли великий внесок у те, що Говард Рейнгольд одного разу назвав «екосистемою субкультур», причому останні не пов'язані з традиційним поняттям території або місця як обов'язкових попередніх умов соціокультурної спільності й ідентичності.

Стосовно мережі Інтернет, то Г. Миролюбенко робить висновок про амбівалентність Інтернет комунікації⁴. З одного боку, Інтернет може слугувати

¹ Чхеайло І.І. Гендерна терапія інформаційного суспільства // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — № 8. — С. 37.

² Кастельс М. Могуцтво самобитності // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 300.

³ Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / Под ред. С.И. Григорьева (Россия), Ж. Кознен-Хуттера (Швейцария). — М.: Интеллект, 1998. — С. 96.

⁴ Миролюбенко Г.А. Інформаційна етика в просторі сучасних комунікативних процесів (філософсько-етичний аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.07. — К., 2011. — С. 9.

полем комунікації, де зникає особистісна позиція співрозмовника, який лише відіграє одну з віртуальних ролей. Відповідно спілкування анонімних співрозмовників значною мірою послаблює моральну відповідальність за свої дії. Деструктивні наслідки впливу комунікації, опосередкованої технічними засобами, пов'язані зі змінами у поведінці людей, які безпосередньо залежать від інформації, отриманої з мас-медіа. З іншого боку, Інтернет-комунікація слугує полем для соціалізації, та персональної ідентифікації індивідів, своєрідним розширенням традиційного простору комунікації.

Нові інформаційні технології і способи комунікації відіграють визначальну роль не тільки у формуванні нового світового порядку на глобальному рівні, але також в організації і розподілі влади на локальному рівні, формуванні індивідуальної й соціальної когнітивності, вірувань і цінностей місцевого населення. Глобальна телекомунікаційна мережа обслуговує глобальні союзи корпорацій, провіщає прихід електронного «суперхайвею» в економіці¹.

У політичній сфері нові технології глобальної комунікації підривають суверенітет націй і традиційні кордони. Розквіт транснаціональних корпорацій і транснаціональних соціальних рухів породжує дифузю влади. На сцені світової історії з'являються все нові й нові супернаціональні — незалежні від суверенних держав — суб'єкти дії.

У культурі нові патерни глобальної комунікації створюють, за виразом Дж. Тарнстелла, нову глобальну «Кока-колонізаційну поп-культуру коммодифікованого фетишизму»². В цілому конвергенція інформаційних і телекомунікаційних технологій створює глобальне комунікаційне навколишнє середовище, де кожен може відчувати себе і глядачем, і актором, і автором сценарію. Проте, наслідки такої глобальної комп'ютерної «масовки» виявляються вельми неоднозначними. Замість обіцяного культурного й освітнього ренесансу ми зустрілися, за виразом М. Огдена, зі «світом технопоії» — зі світом злобних хакерів, неолуддигів, кібер-порно, дезінформації, комп'ютерного шпигунства й інформаційної війни, зі світом, де є надлишок інформації й усюдисуща загроза оруеллівського «старшого брата, що стежить за тобою!»³. Гіперінформація виснажує духовний потенціал людини, її здатність протистояти шквалу відомостей, примушує до їх некритичного сприйняття; у поєднанні з дезінформацією вона породжує кризу ідентичності⁴.

¹ Мантатова Л.В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Улан-Удэ, 2004. — С. 90.

² Turnstall J. The Media Are American: Anglo-American Media in the World. — NY: Columbia University Press. 1977. — 400 p.

³ Ogden M. Electronic power to the people: who is technology's keeper on the cyberspace frontier? // Technological Forecasting and Social Change. — 1996. — № 52(2-3). — P. 119-133.

⁴ Соціологія особистісної ідентичності в просторі права: Монографія / Богомаз К.Ю., Конох М.С., Кравцов Ю.С. та ін. — Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2009. — 184 с.; Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 558 с.; Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації: Монографія. — К.: НІСД, 2008. — 2а87 с.

Т. Оппенгеймер пише: «Немає хороших доказів, що використання комп'ютерів значно покращує викладання й навчання, проте шкільні адміністрації скорочують програми з музики, мистецтва, фізичної культури — саме те, що збагачує життя дітей, для того, щоб звільнити місце для цієї підозрілої, сумнівної панацеї»¹.

Глобальна телекомунікаційна мережа значно змінює правила міжнародних відносин. З одного боку, вони зумовлюють рух науки, технології, інформації й ідей від центру до периферії влади. З іншого боку, вони нав'язують нову культурну гегемонію методом «м'якої влади» світових новин, розваг і реклами. Інтерактивні форми глобальної комунікації сприяють формуванню глобального громадянського суспільства, розширюючи простір спілкування неурядових організацій типу Greenpeace. Таким же чином розширюють своє комунікаційне середовище й різні злочинно-терористичні угруповання й мафіозно-комерційні структури, що чревато загрозливими наслідками.

С. Джонс вважає, що комунікаційні й інформаційні технології, руйнуючи усілякі межі й соціокультурні бар'єри, оновлюють відчуття спільності й обіцяють нові типи і форми спільності². На перший погляд може здатися, що WWW зближує людей через моря й океани, але при пильнішому погляді виявляється, що вона загрожує відчуттю локальної спільності. Чи зможе інтерактивність Інтернету замінити духовне спілкування лицем до лиця? Очевидно, ні.

Якими б парадоксальними й суперечливими не були соціальні імплікації й ефекти інформаційних і телекомунікаційних технологій, але одне поза сумнівом, на думку фахівців: ці технології діють в людській символічній системі для «плетіння» майбутнього³. Нові технології розширили символічний досвід людини, створюючи нові зразки соціальної інтерактивності, обволікаючи новою системою зв'язків, операційних мереж і суперхайвеїв усю планету. Глобальна символічна система, породжена цими процесами, кінець кінцем витісняє «біофізичну батьківщину»⁴.

Комп'ютерні телекомунікаційні мережі здатні призвести до парадоксальних або контрариторних⁵ ефектів. Ці ефекти особливо явно виявляються в зіткненні трьох пар сил, які мають відношення до різних елементів або різних прошарків суспільного устрою. Ось ці пари: глобалізація — локалізація; централізація — децентралізація; стандартизація — диверсифікація⁶. До не-

¹ Oppenheimer T. The computer delusion // The Atlantic Monthly. — July 1997. — P. 14.

² Jones S. Understanding community in the information age // CyberSociety: Computer-mediated Communication and Community. — L.: Thousand Oaks, 1994. — P. 10–35.

³ Мантатова Л.В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Улан-Удэ, 2004. — 322 с.

⁴ Там само: С. 92.

⁵ Контрариторний (від *contra* — проти і *dictor* — той, що говорить) — протиставлений самому акту висловлювання. Дане поняття заперечує висловлювання (наприклад: холодно — нехолодно, випадково — не випадково, людський — нелюдський тощо).

⁶ Stevenson T. Netweaving alternative futures // Futures. — Vol. 30. — 1998. — № 2/3. — P. 190.

давнього часу ми не уявляли собі, яким вибухом обернеться тотальне впровадження комп'ютерів і телекомунікацій, яке вимагає від нас переосмислення економіки, заснованої на браку ресурсів, правління, заснованого на секретності, законів, заснованих на винятковому праві власності й менеджменту, заснованого на ієрархії.

І. Валлерстайн вважає, що в результаті безпрецедентного динамізму, породженого інформаційною революцією, пануюча парадигма світової спільноти знаходиться в стані «мутації», або «в царстві невизначеності». М. Тераніан і М. Огден пануючу парадигму світової спільноти називають парадигмою «невизначеного майбутнього». У сучасній англомовній літературі існує незліченна кількість сценаріїв майбутнього, які М. Тераніан і М. Огден згрупували у три категорії, що так чи інакше пов'язані з розвитком інформаційної цивілізації: сценарії безперервності, сценарії колапсу й трансформаційні сценарії¹.

Усі автори сценаріїв майбутнього погоджуються з тим, що інформаційні технології і комунікаційні мережі змінять природу суспільного устрою, але в якому напрямі — це невідомо. Чи стане світ світлішим, багатшим і барвистішим, або він зануриться у п'ятьм — питання залишається відкритим. Усе залежить від нашого вибору, від політичної волі й соціальної інтерактивності громадянського суспільства.

Цілком очевидно, що найбільш бажаним був би вибір сценарію, для реалізації якого необхідно, по-перше, зміна менталітету тих людей, які інкорпоровані в телекомунікаційні й інформаційні мережі; по-друге, активне протистояння громадянського суспільства тим силам, які зацікавлені в реалізації інших сценаріїв. Інакше, в суспільстві восторжествує «техно-апартеїд», що насаджується інформаційною технократією в союзі з олігархічними силами.

Один з найцікавіших описів «історії майбутнього» належить відомому японському вченому-економісту Тайчі Сакаїя². Якщо ми хочемо знати, який же саме світ уготований нам, вважає Т. Сакаїя, ми повинні задатися питанням: які блага відтепер і надалі існуватимуть у достатній кількості. На його думку, те, чим ми володітимемо в досталь — завдяки проривам у сфері комп'ютерно-телекомунікаційних технологій — це людські знання і здібності. Звідси витікає, що у майбутньому суспільстві найбільшу пошану викликати тим способом життя, що супроводжується споживанням знань, а знаходити якнайкращий збут буде продукція, яка володіє тим, що Сакаїя називає «цінністю знання».

«Вплив сучасних комп'ютерно-комунікаційних технологій на суспільство за своїм характером різко відрізняється від впливу, який колись здійснили на нього двигун внутрішнього згорання, електрика, або хімічна промисловість, — пише Т. Сакаїя у своєму творі під назвою «Вартість, яка створюється знанням». — Винаходи минулого відповідали превалюючому у той час прагненню до кількісного збільшення матеріальних благ. Більшість технічних інновацій,

¹ Tehranian M., Ogden M. Uncertain futures. Changing paradigms and global communications // Futures. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 204–205.

² Sakaiya T. The Knowledge-Value Revolution or A History of the Future. — NY.: Kodansha America Ltd, 1992. — 340 p.

свідками прогресу яких ми є сьогодні, направлена на зменшення залежності від матеріальних цінностей шляхом забезпечення все більшої й більшої їх диверсифікації і зростання масштабів інформаційних послуг»¹.

Розуміння того, що існує матеріальна межа і виробництву, і споживанню, веде до вибору шляхів розвитку, що базуються на нематеріалістичних цінностях. Це означає також, що подальший прогрес в інформаційну еру визначатиметься не стільки експлуатацією природних ресурсів, скільки мірою духовно-інтелектуального зростання окремих осіб, мірою використання творчого потенціалу малих груп. Створення «цінності знання» є процесом, при якому праця й засоби виробництва виявляються нерозривно взаємопов'язаними: сама людина, її розум стають головним засобом виробництва. «Цінність знання» є унікальною: вона створюється індивідуалізованими творчими зусиллями людей. У зв'язку з цим, варто ще раз нагадати про те, що персональний комп'ютер був винайдений невеликою групою хакерів, а не гігантською корпорацією типу IBM. Вартість, створена знанням, залежить від таких мінливих суб'єктивних чинників, як людська винахідливість і індивідуалізована творчість. Інакше кажучи, скороминущий характер створеної знанням цінності пов'язаний з динамікою творчого процесу, яка не піддається ніякому визначенню або прогнозуванню.

«Понесені виробником витрати у своїй основі не мають ніякого відношення до вартості створеного знанням продукту, — пише Т. Сакайя, — крім цього, відсутній той традиційний рух, який зближує ціни з витратами. У цьому міститься фундаментальна відмінність створених знанням цінностей від матеріальних товарів і послуг... Створена знанням вартість подібна падаючій зірці, яка горить яскраво лише у ті миті, коли проходить через простір соціальних обставин і суб'єктивних чинників, що дозволяють їй світити яскравіше за інших»². Основні товари в індустріальному суспільстві, будь це природні ресурси або стандартна продукція масового виробництва, мають, як правило, більш менш стабільну вартість. Тим часом, про створену знанням вартість цього сказати не можна; вона є підвладною різким коливанням зі змінною величиною, що відрізняється скороминущим, здебільшого одномоментним характером: превалююча цінність миттєво може бути зведена до нуля. Ми знаємо з досвіду про різкі коливання цін на предмети високої моди. Те ж саме можна сказати і стосовно ринку високих технологій. Продукція, що володіє високою вартістю внаслідок того, що вона є унікальною високою технологією, негайно втрачає свою цінність, як тільки з'явиться інша, перевершуюча її технологія, створена «ще кращим» знанням. Т. Сакайя пише: «Навіть якщо тій або іншій компанії вдасться добитися великих прибутків шляхом впровадження якоїсь вражаючої технології, швидко прийде час, коли її конкурент досягне успіху ще більше, тоді ціна, встановлена на товар, що раптово став застарілим, різко покотиться вниз. По суті справи, саме це постійно відбувається з такою

продукцією, як програмне забезпечення для персональних комп'ютерів»¹. Неминучим наслідком конкуренції в інноваціях стане поява системи, яка забезпечуватиме диверсифікацію продукції, що зростає. «Суспільство, що ґрунтується на створених знанням цінностях, — пише Т. Сакайя, — швидше за все створить світ, у якому одноразове використання знання буде доведено до своїх крайніх меж. З цього зі всією очевидністю витікає, що загального поширення набуде звеличення іміджу продукції, що представляється як сконцентроване втілення могутнього інтелекту, мудрості, знань і умінь»².

Відмінність між індустріальним суспільством, де матеріальне споживання є самоціллю, і соціумом, що ґрунтується на цінності знання, Сакайя ілюструє на прикладі реклами. В індустріальному суспільстві сенс існування реклами полягає в тому, щоб вона давала виробникам можливість продати більше товарів. В інформаційному суспільстві реклама розширює обсяг створеної знанням вартості, яку містить дане матеріальне благо або послуга. До того ж цінність, що створюється рекламою, має здібність до незалежного суб'єктивного існування (зокрема, у формі високої оцінки того або іншого виду продукції). Те ж можна сказати і з приводу творчої технології. «Перехід від індустріального суспільства до соціуму, що ґрунтується на цінності знання, буде пов'язаний не стільки із зміною носія вартості, скільки, перш за все, з модифікацією структури тієї сукупної цінності, яку він містить. От чому я знов і знов підкреслюю, — говорить Т. Сакайя, — що ми ніколи не зуміємо зрозуміти суспільство, засноване на створеній знанням вартості, якщо розглядатимемо його виникнення як втілення тенденції до експансії нематеріальних благ або як елементарний відхід від виробництва матеріальних благ як таких»³.

Характерною ознакою пізнавально-ціннісної революції, на думку Т. Сакайя, є не сам факт широкої поширеності знань, а те, що вони безпосередньо втілюються у створюваних суспільством благах, і таким чином економіка перетворюється на систему, що функціонує на основі обміну знань і їх взаємної оцінки. «Цінність знання» є цінністю, носієм якої може виступати будь-який товар або послуга. Т. Сакайя підкреслює, що в умовах інтелектуалізації й інформатизації традиційні чинники виробництва вже не визначають ту цінність, яку споживачі визнають за тим або іншим продуктом. Не останню роль відіграють, наприклад, такі чинники, як обмеження, що накладаються часом, який є для споживання, або ж соціальна оцінка тієї або іншої конкретної форми поведінки споживача. Ми вже помічаємо сьогодні, що час і репутація для деяких споживачів мають навіть більше значення, аніж гроші. «Створена знанням вартість, — пише Т. Сакайя, — генерується шляхом суб'єктивних перцепцій (група людей або ж суспільство в цілому), одержуючих певне розповсюдження в суспільстві. Подібний вид соціальної суб'єктивності відрізняється нестійкістю і є схильним до швидких змін»⁴.

¹ Там само: С. 353.

² Там само: С. 367.

³ Там само: С. 371.

⁴ Там само: С. 361.

¹ Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. — М.: Academia, 1999. — С. 360.

² Там само: С. 362.

Цінність, що створюється знанням, по самій своїй природі вимагає надзвичайно інтелектуалізованого й суб'єктивованого суспільства, інакше вона не зможе одержати належного визнання. Цінність знання узгоджується з таким менталітетом, коли спосіб життя, пов'язаний з максимальним матеріальним споживанням, вважатиметься ознакою поганого смаку. Цей новий етап соціальної еволюції, в якому рушійною силою стане цінність знання, Сакайя називає суспільством, що базується на цінності знання. «Немає ніякого сумніву, — стверджує Т. Сакайя, — що це означає відмову від основних принципів індустріального суспільства і матиме величезні наслідки для всіх економічних, соціальних і політичних інститутів»¹.

Свого часу британський філософ Карл Поппер піддав критиці Карла Маркса за внесення ним в науку цінностей. Це одне з головних положень марксизму намагалися небезуспішно розвивати радянські філософи, вирішуючи в основному питання про те, як цінності можливо внести в науку. З позицій сьогодення очевидно, що в такому підході потенційно були закладені підстави для продуктивного виходу із глобальної кризи, інспірованого сцієнтизацією науки, дисперсним характером її розробок, вертикально не пов'язаних між собою. Потужний імпульс для розвитку науки, отриманий в інформаційному суспільстві, повинен бути сполучений сьогодні з уявленнями про те, що цей вектор розвитку поза культурою і поза цінностей чреватий загрозою знищення природи, людини, так само як і самої науки. Відмова від уявлень К. Маркса про історію як надцінності взагалі позбавляє перспектив осмисленого рішення антропологічних проблем в проекті інформаційного суспільства.

Затребуваність спадщини К. Маркса присутня і в розробках нових концептуальних засобів для аналізу ідеологічних аспектів соціального розвитку. Так, в постмарксистській концепції Н. Моузеліса методологічним ядром є поняття способу домінування, який дозволяє систематизувати зв'язки між політичними технологіями, способом їх присвоєння та формами ідеологічної легітимації. «Між матеріальним базисом і всього лише ідеями, — пише Н. Моузеліс, — розташовується великий і густо заселений ареал інституційного життя і категорія способу панування ... покликана нагадувати соціальним дослідникам та історикам про існування нових інформаційних технологій, відносин домінування й політичних ідеологій, які можуть відігравати не меншу, а можливо й більш значну роль у поясненні мікроісторичних трансформацій, аніж продуктивні сили й виробничі відносини»².

Вивчення впливу засобів масової інформації та комунікації на людську свідомість і несвідоме дозволяє вийти на нові методологічні аспекти рефлексії й формування інформаційного суспільства та ролі ідеології у цьому процесі. Визнаний дослідник і філософ С. Жижек полемізує з К. Марксом з приводу його уявлень про ідеологію як хибну свідомість, як про «наївне нерозумін-

ня людиною своїх реальних причин і дій»¹. С. Жижек визнає невірним також думку про те, що сучасність ознаменована «кінцем ідеології».

Аксіологічна (ціннісна) і світоглядна (ідеологічна) інтерпретація дійсності є стрижнем інформаційного суспільства з його широким використанням реклами, Інтернет, *public relations* і т. п. Цінності та інтерпретативно-ідеологічні конструкції є неусувними й іманентно властивими свідомості і за своєю природою трансраціональними, тобто заснованими на емоціях, несвідомому, підсвідомому.

Комунікативний простір інформаційного суспільства також насичений міфами, символами, ідеологемами, які регулювали й нормували масову свідомість у попередні епохи. Урахування цих аспектів формування інформаційного суспільства дозволить розпізнавати й контролювати пропагандистську спрямованість ідеологічних послань, які латентно укладені в будь-якій інформації.

Яким же буде суспільство, що ґрунтується на цінності знання? Це буде гіпердинамічне й диверсифіковане суспільство і ми повинні бути готові до життя у світі високих швидкостей і безперервних інновацій. Для цього необхідне оволодіння інформаційною мережею, яка дозволяє здійснювати ділові акції «зі швидкістю думки», за виразом Біла Гейтса.

«Створення всесвітньої інфраструктури Мережі є складним завданням, — пише Б. Гейтс, — але різноманітні технічні досягнення можуть призвести до того, що вона буде вирішена на превеликий подив швидко — у найближче десятиліття... Можливо, що служби Інтернету одного разу увійдуть до наших офісів і житлових будинків по вже існуючій інфраструктурі звичайної електропроводки»².

Мікропроцесорна революція не лише забезпечує експоненціальне зростання потужності персональних комп'ютерів; дякуючи їй ми знаходимося на порозі появи цілого покоління цифрових компаньонів — кишенькових комп'ютерів, автомобільних комп'ютерів, смарт-карт і т. д. Ключовим чинником є прогрес в Інтернет-технологіях, який забезпечить доступ до всесвітнього інформаційного простору будь-якому користувачу персонального комп'ютера. Сьогодні схема доступу до мережі виглядає так: людина сидить за своїм письмовим столом, а зв'язок з Інтернетом здійснюється за допомогою кабелю. Через деякий час, за свідченням самого Б. Гейтса, переносні цифрові пристрої супроводжуватимуть нас скрізь, забезпечуючи постійний контакт з іншими цифровими пристроями і іншими людьми.

Потенціал інформаційної Мережі ефективно використовується сьогодні для організації високошвидкісного бізнесу; вона забезпечує її користувачам можливість вироблення адекватної відповіді на будь-які зміни умов з такою швидкістю, яка є необхідною для успішної конкуренції у новому світі. «Мета полягає в тому, — пише Б. Гейтс, — щоб зробити рефлексії компанії практично

¹ Там само: С. 357.

² *Mouzelis N.P.* Post-Marxist alternatives: the construction of social orders. — L.: Macmillan press, 1990. — P. 79.

¹ *Жижек С.* Возвышенный объект идеологии / Пер. с англ.: В. Софронов. — М.: Художественный журнал, 1999. — С. 35.

² *Гейтс Б.* Бизнес со скоростью мысли / Пер. с англ.: И. Кудряшова и др. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — С. 137–138.

моментальними, а стратегічне мислення — безперервним інтерактивним процесом»¹.

Для колишніх епох економічного розвитку були характерні тривалі періоди стабільності, що перериваються періодами революційних змін. Такий стан речей часто називають переривистою рівновагою. Сьогодні ж електронна інформація створює середовище ведення бізнесу, для якого характерні постійні зміни. Цей стан майже безперервного вирування, що перемежовується лише коротким передихом, Б. Гейтс характеризує як «переривистий хаос». У цих умовах лише перехід на електронні рейки управління й високошвидкісні канали зв'язку дозволяє компаніям і співтовариствам пристосовуватися до змін, збільшити швидкість реакцій на безперервні зміни.

Інформаційна Мережа — ідеальне середовище і одночасно ідеальний засіб для формування співтовариств. Мережа істотно збільшує число співтовариств, до яких ви можете приєднатися. Одна з наймогутніших соціальних функцій Мережі якраз і полягає в об'єднанні груп однодумців, незважаючи на відстані й тимчасові пояси. Співтовариства за інтересами можуть об'єднувати людей зі всієї земної кулі, а уряди отримують небувалі можливості залучення виборців в управління суспільством. За виразом Б. Гейтса, «Інтернет стає центральною площею всесвітнього села завтрашнього дня». Напевно, в ХХІ ст. з'являться принципово нові форми використання Інтернету, які змінять наше життя так само кардинально, як і електрика у минулому столітті.

Послідовні технологічні прориви у друкуванні й електронній сфері, у сфері Інтернет і телекомунікаціях значно розширили поле наших когнітивних можливостей. Наша самоідентичність відповідно розширилася від ідентифікації з первинними соціумами до таких уявних співтовариств, як нація, Захід, Схід, або людство в цілому. Саме акт соціокультурної комунікації і є тим феноменом, який конструює наші ідентичності *vis a vis* по відношенню до інших. Природно, це не є вільний акт творіння. Наше розуміння самих себе і навколишнього середовища є опосередкованим історико-культурною спадщиною і соціальною спільністю, когнітивними і перцептивними категоріями².

Процес глобалізації ринків і культур породив широкомасштабну кризу ідентичностей, що виявляються у формі посттрадиціоналізму й постмодернізму. Обидва ці рухи є дуальною відповіддю на виклик глобалізації і технологічного прискорення історії. Постмодернізм є інтелектуальним рухом, що охоплює центральну зону («ядро») сучасного посткапіталістичного світу; на противагу цьому, посттрадиціоналізм локалізований в основному у традиційних суспільствах (на «периферії»).

Перед тим, як зіткнутися з сучасним Заходом, традиційні суспільства були занурені у світ власних цінностей з чітким усвідомленням своєї ідентичності. Проте, західний колоніалізм все змінив у цій ідилії: він приніс у ці традиційні

¹ Там само: С. 414.

² Мантатова Л.В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Улан-Удэ, 2004. — С. 106–107.

суспільства відчуття втрати життєвої стійкості і породив кризу особистості у формі дефіциту ідентичності. Як вважає Л. Мантатова, на соціальному рівні ця криза приймала найрізноманітніші форми — від ескапізму¹ до сепаратизму, від лінощів до опору². Відомий український дослідник М. Степико зазначає, що криза ідентичності має два головні виміри: індивідуальний і колективний³. Важливою причиною кризи індивідуальної ідентичності є дисгармонія між «Я» і «Ми»⁴. У зв'язку з цим зазначимо, що вона особливо актуалізується в умовах глобалізації інформаційного простору і масових інформаційних систем і мереж, оскільки неконтрольовані, а часом і цілеспрямовані інформаційні впливи на особистість призводять до її маргіналізації, втрати усвідомлення власного «Я», нівелювання самовизначення тощо. Криза колективної ідентичності також певним чином пов'язана з глобальними інформаційними процесами, оскільки засилля чужорідної інформації призводить до того, що людина починає втрачати генетичне відчуття власної належності до певного етносу, до свого історичного коріння, національних особливостей, національної культури, мови, що в результаті призводить до відторгнення нормативно-ціннісної бази суспільства.

В Україні, наприклад, провідною тенденцією останніх десятиріч дослідники вважають зменшення ролі етнокультурних стереотипів у національній самоідентифікації всіх етнічних і національних груп та зростання ваги політико-світоглядних компонентів під впливом широкого впровадження в усі сфери життєдіяльності нових інформаційних технологій. Особливо це стосується засобів масової інформації й комунікації. Це створює небезпеку політизації питань ідентичності, під якою у даному контексті використовуються етнічні, конфесійні, мовні маркери ідентичності як засоби групової мобілізації у політичній конкурентній боротьбі. Як зазначають провідні українські дослідники⁵, реальним наслідком цього є конфлікт ідентичностей, спровокований та підживлюваний радикалізованими групами в середині країни, орієнтованими на домінування власної моделі ідентичності, а також зовнішніми втручаннями (гуманітарними експансіями), серед основних засобів яких одне з чільних місць посідають інформаційні технології впливу.

На противагу дефіциту ідентичності в постколоніальних країнах, у посткапіталістичному західному світі, навпаки, відчувається надлишок ідентичності (як постмодерністська форма кризи особистості). Західна культура багатовимірних ідентичностей демонструє перед усім світом всілякі форми людської екзистенції: від безбережного споживача до всепоглинаючого містицизму,

¹ Ескапізм (англ. *escape* — втекти, спастись) — індивідуалістично-примиренське прагнення людини втекти від похмурої дійсності у світ ілюзій.

² Там само: С. 107.

³ Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: Монографія. — К.: НІС, 2011. — С. 293.

⁴ Там само: С. 294.

⁵ Україна: політичні стратегії модернізації: Зб. науково-аналітичних доп. / За ред. М.М. Розумного (заг. ред.), О.А. Корнієвського, В.М. Яблонського, С.О. Янішевського. — К.: НІС, 2011. — С. 24.

від відчайдушного нігілізму до вселенської нірвани¹. Вони можуть прийняти позу протесту по відношенню до анонімних сил глобалізації і одночасно раболіпствувати перед конкретними лідерами глобальних техноструктур; вони можуть ідентифікувати себе з адептами плюралізму культур або екуменічного світогляду і одночасно прийняти зарозумілу позу західного місіонера, що цивілізує світ, проявляти витончений замаскований расизм по відношенню до людей з так званого «третього світу». У постмодерністському світі глобальна комунікація виконує подвійну функцію: вона мобілізує як нові гегемоністські проекти колоніально-расової політики Центру, так і опір цій політиці. На думку М. Тераніана, глобальна комунікація діє головним чином у споживчій, просторовій і віртуальній сферах².

Глобальна реклама через засоби масової інформації проникає в низькоприбуткові (традиційні) суспільства через показ споживчих стандартів розвинених капіталістичних країн. Менше розвинені країни стикаються з вибором політики відкритих або закритих дверей. Жодна з них не є повністю задовільною: якщо виберуть останній варіант, то вони відмовлять самим собі у доступі до глобальних джерел інформації про науку, технологію, освіту, культуру. Якщо вони виберуть перший, то можуть активізувати такі споживчі апетити, що будуть зруйновані всі засади суспільства. Найбільш відповідним курсом для традиційних суспільств, за Тераніаном, є «селективна політика відкритих вікон». Результатом такої стратегії буде посттрадиційне суспільство, яке балансує між глобальними і локальними силами (місцевими інститутами), між технологічною модернізацією і соціокультурною ідентичністю (традицією).

Політика ідентичності, завдяки розширенню глобальної комунікації *networks*, освоїла нову територію — кіберпростір. Сотні мільйонів людей в даний час підключені до Інтернету, і масштаби його розповсюдження значно розширюються з кожним роком. У ХХІ столітті, на думку американських учених Г. Рейнгольда і Ш. Таркла, Інтернет сформує нову *network*-націю, віртуальні спільноти й віртуальні ідентичності³. З одного боку, «нетівці», тобто громадяни WWW тепер мають у своєму розпорядженні право вибору у величезному світі ідентичностей. З іншого боку, уряди й корпорації мають могутні інструменти у своєму розпорядженні для того, щоб займатися спостереженням і тиском на громадянське суспільство. Переговори між сайтами влади й спільноти ведуться в різних напрямках і, як завжди, з суперечливими наслід-

¹ Кожевникова Ю.А. Кризис национальной идентичности в глобализирующемся мире: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2012. — 22 с.; Ле Ридер Ж. Венский модерн и кризис идентичности / Пер. с фр. Т. Баскаковой. — СПб.: Изд-во им. Н.И. Новикова, 2009. — 714 с.; Обичкина Е.О. Франция на рубеже XX–XXI веков: кризис идентичности: Монография. — М.: МГИМО, 2003. — 137 с.

² *Tehrani M.* Global communication and pluralisation of identities // *Futures*. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 214–217.

³ *Reingold H.* The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier. — NY: Harper Perennial, 1993. — 220 p.; *Turkl S.* The Second Self. Simon and Schuster. — NY, 1984. — 340 p.

ками. Все частіше Інтернет стає ареною для соціокультурного опору політиці панування й тоталітаризму.

Політика ідентичності, таким чином, знайшла нову і, причому величезну, арену для самовираження. Проте, на противагу споживчим і просторовим ідентичностям віртуальні спільноти організовані на основі поверхневого володіння англійською (як домінуючою мовою Інтернету) і комп'ютерною писемністю. Незважаючи на ці обмеження, Інтернет сьогодні став могутнім засобом реклами, навчання, бізнесу і т. д.

Глобалізаційні процеси, за допомогою використання потенціалу нових інформаційних мереж, підривають національно-державну систему традиційних суспільств, їх податкову базу. Як відзначено в журналі «*Economist*», «сучасні податкові системи були розвинені після другої світової війни, коли трансграничний рух товарів, капіталу й робочої сили був відносно невеликим. Тепер же фірми й люди є мобільнішими і можуть використовувати відмінності у податковій політиці різних країн»¹. На думку експертів, фірми користуються вигодами Мережі наступними шляхами: а) пошук місця (регіону, країни), де є низькі податки; б) маніпуляція своїми внутрішніми цінами з метою показати низький прибуток у країнах з високими податками і вищий прибуток в країнах з низькими податками; у) накопичення заощаджень в офшорних зонах, куди не зможуть дотягнутися руки податкових служб². Глобалізація й комунікація підривають таким чином Вестфальську національно-державну систему, зокрема положення про те, що державні кордони є священними й недоторканими.

Отже, сучасне інформаційне суспільство характеризується глобальною мобільністю й безпрецедентною інтенсивністю всіх соціальних процесів. У цьому контексті глибокого соціокультурного сенсу набуває проблема: як встановити, як виробити стійку ідентичність у сьогоденішньому мінливому світі глобальної комунікації. В англійській літературі є декілька варіантів відповіді на це питання. Наприклад, М. Тераніан пропонує екуменічну стратегію вирішення проблеми ідентичності, яка припускає глобалізацію локального й локалізацію глобального³.

Сучасна технокультура дробить, фрагментує, коммодифікує світ людини. Ахіллесовою п'ятою сучасності є втрата відчуття спільності. Як тільки втрачається відчуття спільності, пошук ідентичності набуває широкого розмаху: від раціональної споживчої поведінки до ейфоричного відчуття саморозчиненості в уявній великій спільноті. «Приборкання сучасності через конструювання інклюзивних спільнот, що знаходяться у спорідненості, близькості й тісному зв'язку, — пише К. Тераніан, — є головним викликом постсучасної ери»⁴. Екуменічна стратегія вітає діалог з природним і культурним навколишнім середовищем, нарощування ідентичності від локального до глобального. Вона

¹ *The Economist*. — 31 May. — 1997. — P. 21.

² *Tehrani M.* Global communication and pluralisation of identities // *Futures*. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 216.

³ Там само: P. 212.

⁴ Там само: P. 217.

заохочує ефективний опір гегемонічним культурам і сприяння інтеркультурній терпимості й справедливості. Вона направлена на забезпечення зв'язку між колективними стратегіями й індивідуальними життєвими планами.

Досягнувши безпрецедентного матеріального багатства, західний світ зіткнувся сьогодні з симптомами прогресуючого культурного колапсу, як наприклад, серійні вбивства, самогубства, тероризм і т. д. Учені задаються питанням: «Як трапилося, що все так швидко й театральньо ефектно вийшло з рівноваги?»¹. На думку Р. Вільямса, основний ключ до розуміння цієї проблеми треба шукати в надрах філософської самосвідомості Заходу. Наші філософсько-аксіологічні концепції легітимізують ту або іншу культурну або матеріальну активність у світі. Вищеназвані соціальні аномалії, вважає Р. Вільямс, є лише матеріалізацією домінуючої парадигми мислення, ядро, яке лежить у фундаментальних передумовах емпіричного прагматизму².

У даному контексті нас цікавить метафізична основа такої специфічної сфери людської активності, як духовна комунікація. Парадигма спілкування є настільки істотною для людського досвіду, що «*Homo narrans*» (істота, яка спілкується) стоїть в одному ряду визначень людського роду, як і *Homo sapiens*³.

Усвідомлюючи недоліки західної системи цінностей, дослідники комунікації (Р. Вільямс, С. Хеймлінг, Р. Джоунс та ін.) звертаються до альтернативного комунікаційного досвіду тих незахідних народів, які зберегли свою соціокультурну ідентичність. При цьому істотно важливо відзначити наступне: мова не йде про заперечення західних моделей спілкування, а швидше про їх розширення (або доповнення) шляхом переміщення в незахідні культурні простори. Йдеться про конструювання інтегральної концептуальної моделі, достатньої для узгодження різних комунікативних реальностей. Наприклад, у східній традиції виняткове значення надається комунікативній силі мовчання. Мовчання вважається тут важливішою й ціннішою частиною справжнього (зрозумілого) спілкування, аніж вербальна комунікація. Тільки через глибоке мовчання, глибокий внутрішній спокій відкриваються нові простори пізнання й розуміння. Тільки за допомогою мовчання тут пізнають глибоку комунікабельність природного світу, коли внутрішній голос природи стає чутним. Це і є розширена свідомість комунікабельності всього природного світу. «Таке суб'єктивне розуміння приходить, — пише Р. Вільямс, — коли ти живеш в одному ритмі з природою, коли чуєш «голос» землі, неба, океану, річок, коли усвідомлюєш загальний взаємозв'язок усіх речей завдяки випробуванню стану Єднання зі всім сущим — стану, знайомого всім стародавнім культурам»⁴.

Сучасному суспільству, де панує культ інформації, не вистачає тиші, щоб почути «голос» природи — адже тільки в тиші, в мовчанні досягається духовна комунікація, коли щось відчувається внутрішньо. Один з глибоких

знавців східної традиції П. Саркар, стверджує, що духовний світ повністю знаходиться за межами матеріального (вербального) втілення. На його думку, людський інтелект не здатний сказати що-небудь визначене про Суть світу, оскільки людські істоти не можуть сприймати цю Суть через вібрації тіла, розуму й мови¹. Світ справжньої духовності набагато тонший, аніж світ словесної інформації. У священних книгах Сходу мовиться про те, що духовна суть не може бути засмічена словами. Отже, для духовного виховання необхідно використовувати тонші засоби вираження, аніж вербальні методи втілення. Тут ефективнішими виявляються спілкування з природою, читання в тиші, символізм мантри, ритуал і т. д. Виховання відчуттів відбувається на рівні глибинної свідомості, в чуттєво-інтуїтивному середовищі життя.

У східній традиції ми знаходимо думку про те, що людські істоти володіють багаторівневою свідомістю і діють в різних комунікативних полях. На думку Р. Вільямса, численні випадки «краху спілкування» можна пояснити тією обставиною, що суб'єкти спілкування знаходяться на різних рівнях свідомості і вважають за краще різні комунікативні практики². Цим пояснюються, зокрема, великі труднощі, з якими зустрічаються тубільні народи, що мають коріння в психодуховній сфері, коли вони вимушені спілкуватися за правилами комунікативного простору Заходу. Якщо ми визнаємо принципи гуманізму, ми навряд чи можемо ігнорувати проблему множинності комунікативних полів. Ми не тільки повинні визнавати рівноцінність різних комунікативних практик, але й встановити значущі зв'язки між усіма комунікативними спільнотами, як би сильно вони не відрізнялися один від одного.

У західній культурі комунікативний простір включає тільки і лише співтовариство людей. П. Саркар пропонує значно розширити межі комунікативного співтовариства, включивши в нього всі істоти, всі життєві форми, всі екзистенційності³. Таким чином, відчуття людської любові й прихильності повинні бути направлені на всі істоти — живі, неживі й надчуттєві. Дана концепція комунікації базується на східній онтології, згідно з якою «всі речі, кінцець кінцем, суть одне, оскільки всі вони мають загальне походження»⁴.

Втрата естетичного відчуття фундаментального взаємозв'язку речей — найбільш характерна межа західної онтології (на відміну від східної). Але якщо ми визнаємо принцип загального взаємозв'язку, то не слід дивуватися з того, що комунікативні можливості існують за межами людського роду. Згідно з індійською філософією, комунікація існує в різних прошарках і сферах буття у формі вібруючих полів. Визнаючи множинність комунікативних практик, східна філософія відкриває широкі перспективи людської комунікації, на відміну від філософського емпіризму, який апіорі обмежує сферу людського спілкування «світом видимості» (А. Уайтхед).

¹ Sarkar P.R. The Human Society. — Calcutta: AM Publications, 1984. — 340 p.

¹ Willams R. Beyond the dominant paradigm // Futures. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 223.

² Там само: P. 224–225.

³ Fisher W. Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value and Action. — Columbia: University of South Carolina Press, 1988. — 400 p.

⁴ Willams R. Beyond the dominant paradigm // Futures. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 225.

² Willams R. Beyond the dominant paradigm // Futures. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 230.

³ Sarkar P.R. The Human Society. — Calcutta: AM Publications, 1984. — 340 p.

⁴ Мантатова Л.В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Улан-Удэ, 2004. — С. 113.

Отже, можна стверджувати, що інформаційне суспільство або, точніше, використання нових інформаційно-комунікаційних технологій може бути конструктивним і деструктивним залежно від того, на який соціально-політичний і культурний ґрунт ці технології накладаються. Найважливішими чинниками ризику є ступінь соціальної рівномірності суспільного простору, рівень розвитку інститутів і практик громадянського контролю й участі в управлінні соціальними процесами і, звичайно, стан суспільного інтелектуального середовища — головної соціальної бази й суб'єкта інформаційних перетворень.

Як вважає А. Глінчикова¹, саме ці три моменти й складають вирішальні передумови для соціально-ефективного переходу від ієрархічно вертикальних форм соціальної інтеграції, контролю й управління, характерних для індустріального суспільства, до мережевих, які лежать в основі суспільства інформаційного. У соціально нерівномірному суспільстві з нерозвиненими інститутами суспільної участі й деформованим інтелектуальним середовищем впровадження інформаційних технологій теж є можливим, але воно може одержати абсолютно інший вектор розвитку, направлений не на еволюцію у бік мережевого суспільства, а, навпаки, на посилення соціальних, інформаційних, культурних і політичних розривів, чреватих незворотними руйнівними наслідками для суспільного цілого.

Отже, інформацію сьогодні треба розглядати як стратегічний продукт. Інформація як основний стратегічний ресурс і головне джерело суспільного багатства стають цінністю суспільства. Відмінна риса інформаційного суспільства — доступність інформаційних ресурсів, необхідних для соціального та інтелектуального прогресу².

Здатність суспільства та його інституцій збирати, обробляти, аналізувати, систематизувати та накопичувати інформацію, забезпечувати свободу інформаційного обміну є важливою передумовою соціального й технологічного поступу, чинником національної безпеки, однією з основ успішної внутрішньої та зовнішньої політики. Інформаційна сфера має системотворчий характер і впливає практично на всі галузі суспільних відносин.

На сьогодні вже фактично сформувалась фундаментальна залежність життєдіяльності особистості, суспільства і держави — економіки, політики, культури, науки, забезпечення національної та міжнародної безпеки — від обміну інформацією, надійного функціонування інформаційних і телекомунікативних систем, технологій і засобів.

Глобальні інформаційні системи та інформаційні технології створюють інформаційне середовище, де практично відсутні державні кордони, обмеження на інформаційні впливи, на поширення інформації, яку до цього часу не можна було безкарно поширювати, на розміщення та отримання інформа-

¹ Глінчикова А.Г. Кризис индустриальной распределительной модели и перспективы развития информационного общества в России // Мир России. — 2003. — № 1. — С. 109–120

² Аксьонова В.І. Інформаційний простір постмодерну в умовах інформаційної єдності людства // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2011. — № 46. — С. 36.

ції, зокрема інформації щодо виробництва зброї, проведення терористичних операцій та інше¹.

Суттєвий прогрес і поширення інформаційних технологій, глобальний характер систем масової комунікації призвели до утворення глобального інформаційного простору, який змушує світову спільноту, кожну державу швидко орієнтуватися та адаптуватися у сучасному інформаційному середовищі.

Світова спільнота в цих умовах усвідомила, що глобальною проблемою є міжнародна інформаційна безпека, розв'язання якої суттєво впливає на існування людства. Про це яскраво свідчить резолюція 54-ї сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Досягнення у сфері інформатизації в контексті міжнародної безпеки», а також те, що на самміті Великої сімки на Окінаві була прийнята Хартія про Глобальне Інформаційне Співтовариство. У цьому документі зазначається, що країни, які не в змозі забезпечувати оновлення інформаційних технологій, не матимуть можливостей бути повноправними учасниками інформаційного суспільства та світових економічних процесів.

Інтереси особистості в інформаційній сфері вимагають забезпечення конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації, на використання інформації при незабороненій законом діяльності в інтересах фізичного, духовного та інтелектуального розвитку особи, а також захисту інформації персонального характеру та захисту від інформації, що завдає шкоди особистості.

Інтереси суспільства в інформаційній сфері полягають у забезпеченні інтересів особистості у цій сфері, закріпленні демократії, створенні правової соціальної держави, досягненні та підтриманні суспільної злагоди, духовного оновлення. Інтереси держави в інформаційній сфері полягають у створенні умов для динамічного розвитку національної інформаційної інфраструктури, забезпечення конституційних прав людини і громадянина щодо отримання й використання інформації, для підтримання конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності України, політичної, економічної, соціальної стабільності, гарантованого забезпечення законності й правопорядку, розвитку рівноправного та взаємовигідного міжнародного співробітництва, гарантії інформаційної безпеки.

Сучасні інформаційні технології дозволяють неконтрольовано встановлювати інформаційні відносини та впливати на інформаційний простір. Інтернет суттєво змінив методи доступу до інформації та її поширення. Ця мережа порівняно з іншими засобами масової інформації передбачає значно більші можливості щодо реалізації права особи на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації. Інтернет надає практично необмежений вільний доступ до накопиченої людством інформації незалежно від відстані й місця зберігання, значно наближує до першоджерел, а відтак вимагає чіткого правового врегулювання процесів пошуку, обміну, використання інформації, гарантування захисту авторських прав, честі й гідності учасників Інтернет-комунікацій тощо.

¹ Малий М.В. Інформаційна політика держави: стан і стратегія розвитку: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1341>.

Умови виникнення інформаційного суспільства складаються у міру нарощування темпів науково-технічної революції і якісних змін соціального середовища сучасного суспільства, що технологічно формується. Нарощування темпів науково-технічної революції супроводжується організаційно-психологічними змінами в характері діяльності. Збільшується значення інформатизації й інтелектуалізації різних форм діяльності, зростає роль знань й інформації, які стають найважливішими чинниками соціального прогресу. Ці процеси формують власне постіндустріальний етап розвитку сучасного суспільства, беруть активну участь у процесах технологізації системи діяльності й породжують нові властивості, якості і стани у розвитку соціальних процесів.

З іншого боку, актуальні можливості сучасної комп'ютерної техніки й інформаційно-комунікативних технологій зробили інформатизацію не тільки технічним феноменом, але й рушійною силою соціально-економічних змін сучасного суспільства. Інформатизація стає об'єктивним процесом, характер якого стимулює свідомий пошук нових критеріїв соціального прогресу й активно впливає на зміни менталітету та способу життя людей, орієнтуючи життєдіяльність соціуму на активну взаємодію з системами штучного інтелекту, що розвиваються. Формування потреб у розвитку техніки у сфері управління, розвиток кібернетики й усвідомлення управлінських сенсів, присутніх у природі інформаційних взаємодій, зробило інформацію найважливішим ресурсом соціально-правового розвитку і породило зміни у загальній структурі системи діяльності сучасного суспільства. У зв'язку з цим, стрімко наростає значущість і соціально-правова цінність інформаційної діяльності, яка стає однією з провідних галузей сучасного виробництва й породжує інформацію як свій власний специфічний продукт.

Найважливішими особливостями становлення сучасного інформаційного суспільства є формування самостійної інформаційної сфери розвитку соціальних зв'язків і взаємодій, прискорення інформаційних обмінів, самовизначення інформаційної діяльності як найважливіша складова системи діяльності, а також вкорінення інформаційної індустрії як ринок праці і капіталу, активи якого мають тенденцію до зростання.

Іншою стороною цих процесів, є розширення соціального і культурного діапазону використання інформації і зміна уявлень про її значущість і цінність для формування різноманітності і стійкості соціальних зв'язків і відносин. Це має двоякі наслідки. По-перше, це ставить наукову спільноту перед фактом актуалізації соціального руху інформації й необхідністю глибшого пізнання природи інформації. По-друге, суспільні й державні структури, які мають безпосереднє відношення до правової сфери, стикаються з виникненням нового типу самоорганізації системи діяльності на основі активного й відносно вільного функціонування у соціумі інформації й знань, а також зі зміною якісних характеристик праці. Це ставить їх перед необхідністю пошуку нової парадигми для цілеспрямованої й ефективної організації інформаційної діяльності, її правового забезпечення в умовах трансформації постіндустріального суспільства в суспільство інформаційного типу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм / Пер. с итал., вступ. ст., коммент. и именн. указ. А.Л. Зорина. — СПб.: Алетейя, 1998. — 505 с.
2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI в. — М.: ВЛА-ДОС, 1994. — 334 с.
3. Абдинова К.К. Средства массовой информации и политические процессы // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 606–610.
4. Абдулова В.Ф. Современная государственная пропаганда: теоретические и прикладные аспекты: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. — Казань, 2007. — 23 с.
5. Ажажа В.Г., Белимов Г.С. К вопросу об информационной первооснове микро и макромиров Вселенной // Философские науки. — 2001. — № 1. — С. 12–21.
6. Аксьонова В.І. Інформаційний простір постмодерну в умовах інформаційної єдності людства // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2011. — № 46. — С. 33–47.
7. Акустическое оружие: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://alexsnews.com/ploxoie/2012/01/akusticheskoe-oruzhie/>.
8. Алексеев С.С. Избранное: Наука права. Общесоциальные проблемы. Публицистика. — М.: Статут, 2003. — 478 с.
9. Алексеев С.С. Общая теория права: Курс в 2-х т. — Т. 1. — М.: Юрид. лит., 1981. — 359 с.
10. Алексеева И.Ю. Что такое общество знаний? — М.: Когито-центр, 2009. — 94 с.
11. Алтманн Ю. Акустическое оружие: оценки перспектив // Наука и всеобщая безопасность. — 2001. — №3. — С. 165–234.
12. Анпилогова Л.В. Особенности информационной природы человека в современном социуме // Современные проблемы массовой коммуникации: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.
13. Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — М.: Мысль, 1999. — Т. 3: Европа, Америка. XVII–XX вв. / [Отв. ред. О.А. Жидков]. — 1999. — 829 с.
14. Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — М.: Мысль, 1999. — Т. 1: Античность. Восточные цивилизации / [Отв. ред. Л.Р. Сюкияйнен]. — 1999. — 749 с.
15. Антоненко С.А. До питання розроблення концепції та програми правової інформатизації України // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 69–80.
16. Арістова І.В. Наука «інформаційне право» на новому етапі розвитку інформаційного суспільства // Правова інформатика. — 2011. — № 1. — С. 3–11.
17. Арістова І.В., Чернадчук В.Д. Концепція інформаційних правовідносин: сутність та особливості використання у сфері банківської діяльності // Інформація і право. — К., 2012. — № 3 (6). — С. 47–56.
18. Аркадьев Г.И. Влияние поля современных информационных технологий на личность в юношеском возрасте: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. — М., 2003. — 156 с.
19. Артамонов Г.Т. Информатизация без информации // Информационные технологии территориального управления. — № 30. — 2001. — С. 45–47.

20. Арутюнова Н.Д. Истина. Добро. Красота: Взаимодействие концептов // Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. — М.: Индрик, 2004. — С. 5–14.
21. Афанасьева О.В. Право граждан на информацию и информационная открытость власти: концептуальные вопросы правового регулирования. — Саратов: Науч. книга, 2004. — Типография «Новый ветер». — 168 с.
22. Афонин Э.А. Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ / Афонин Э.А., Бандурка А.М., Мартынов А.Ю. — 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Парламентское издательство, 2003. — 384 с.
23. Ахундов М.Д. Научные революции в постнеклассической науке // Проблемы методологии постнеклассической науки. — М.: Наука, 1992. — С. 25–36.
24. Бакланов И.С., Синельников М.Б. Философия науки и научно-информационной деятельности. — М.: Изд-во МОРУ; Ставрополь: Сервисшкола, 2002. — 320 с.
25. Барбур И. Этика в век технологии / Пер. с англ. А. Киселев. — М.: Библ.-богосл. ин-т св. апостола Андрея, 2001. — 380 с.
26. Батыгин Г.С. Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах. — 1991. — М.: Политиздат. — С. 288–297.
27. Бахтин М.М. Работы 20-х годов. — К.: Наукова думка, 1994. — 341 с.
28. Безуглов А.А., Кряжков В.А. Гласность работы Советов. — М.: Юридическая литература, 1988. — 141 с.
29. Белевская Ю.А., Фисун А.П. Конституционное и информационное право развивающегося информационного общества: содержание и проблемы: Монография. — Орел: ОГУ, 2011. — 230 с.
30. Белл Д. Культурные противоречия капитализма // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. — М.: Политиздат, 1990. — С. 220–232.
31. Берг А., Черняк Ю.И. Информация и управление. — М.: Экономика, 1966. — 64 с.
32. Берг А.И. Кибернетика — наука об оптимальном управлении. — М.-Л.: Энергия, 1964. — 63 с.
33. Бех Ю.В. Розробка філософських засад загальної теорії управління як потреба інформаційного суспільства: актуальність, стан та перспективи вирішення // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. 2012. — Вип. 59. — К.: «ІНТАС». — С. 59–69.
34. Бехманн Г. Общество знания — краткий обзор теоретических поисков // Вопросы философии. — 2010. — № 2. — С. 113–126.
35. Белевцева В.В. Правовой режим информационных ресурсов // Информация и право. — 2011. — № 3 (3). — С. 41–46.
36. Беляков К.І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення: Монографія. — К.: КВІЦ, 2008. — 576 с.
37. Беляков К.І. Інформація в праві: теорія і практика / Беляков К.І. — К.: КВІЦ, 2006. — 118 с.
38. Бимель В. Мартин Хайдеггер, сам свидетельствующий о себе и о своей жизни / Пер. с нем. Предисл. А. Верникова. — Челябинск: Урал, 1998. — 283 с.
39. Бирюков Б.В. Кибернетика и методология науки. — М.: Наука, 1974. — 412 с.
40. Бліхар М.П. Цінність освіти в умовах інформаційного суспільства // Грані. — № 3 (83). — 2012. — С. 82–86.
41. Бобков А.Н. Проблема теоретического и практического разума в структуре мировоззрения. — М.: Наука, 2005. — 305 с.
42. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла: Сборник эссе / пер. с фр. Л. Любарской и Е. Марковской. — 4-е изд. — М.: Добросвет, 2010. — 257 с.
43. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа // Поэтика и политика. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 193–226.
44. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / пер. с фр. С.Н. Зенкина. — 3-е изд. — М.: Добросвет: КДУ, 2009. — 389 с.

45. Бодрийяр Ж. Общество потребления: его мифы и структуры / пер. с фр., послесл. и примеч. Е.А. Самарской. — М.: Республика: Культурная революция, 2006. — 268 с.
46. Брайчевський С.М. Інформаційні потоки та інформаційні об'єкти // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 133–138.
47. Брестовицкая Н.М. Теоретические и социокультурные основания концептуализации проблемы свободы слова в европейской традиции: Дис. ... д-ра филос. наук: 24.00.01. — СПб., 2006. — 359 с.
48. Брижко В., Базанов Ю. Е-майбутнє та інформаційне право. — [2-е вид., доп.]. — К.: НДЦП АПрН України. — 2006. — 302 с.
49. Брижко В.М. Домінанти праворозуміння та основ понятійно-категоріального апарату інформаційного права // Інформація і право. — 2011. — № 3 (3). — С. 5–17.
50. Брижко В.М. Про концептуальні основи системного впорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері України // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 10–17.
51. Брижко В.М. Філософія права: юридична онтологія у сфері інформаційного права // Інформація і право. — К., 2012. — № 3 (6). — С. 14–21.
52. Брижко В.М. Методологічні та правові засади упорядкування інформаційних відносин: монографія / Брижко В.М. — К.: ПанТот, 2009. — 415 с.
53. Брижко В.М., Швець М.Я. Інформаційне право: нормативні та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин: Монографія. — К.: НДЦП АПрН України, 2009. — 290 с.
54. Бриллиозн Л. Научная неопределенность и информация / Под ред. и с послесл. И.В. Кузнецова; пер. с англ. И.В. Кузнецова. — Изд. 2-е, стер. — М.: УРСС, 2006. — 271 с.
55. Брязкун В.В. Етапи віртуалізації свідомості: філософський аспект // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 58 (№ 3). — С. 260–266.
56. Бубер М. Я и Ты // Два образа веры. — М.: Республика, 1995. — С.15–93.
57. Будько М.М. Методи підвищення захищеності інформаційних ресурсів автоматизованих систем спеціального призначення та оптимізації структур систем їхнього технічного захисту: Автореф. дис... канд. техн. наук: 05.13.21. — К., 2002. — 22 с.
58. Бучковская Н.В. Информационные права человека: вопросы общей теории: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351>.
59. Валлерстайн И. После либерализма / Пер. с англ. М.М. Гурвица и др. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 253 с.
60. Василенко И.А. Политическая глобалистика: Учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Логос, 2000. — 358 с.
61. Великий тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk/>.
62. Венгеров А.Б. Категория «информация» в понятийном аппарате юридической науки // Советское государство и право. — 1977. — № 10. — С. 12–22.
63. Венгеров А.Б. Право и информация в условиях автоматизации управления. — М.: Политиздат, 1978. — 235 с.
64. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник. — 2-е изд. — М.: Омега-Л, 2005. — 607 с.
65. Використання інформаційного ресурсу для прийняття управлінського рішення / Мацюк В.Я., Бесчастний В.М., Шамрай В.О. та ін. — Донецьк, 2006. — 208 с.
66. Винер Н. Кибернетика и общество; Творец и робот: Пер. с англ., предисл. и примеч. И.Г. Поспелова. — М.: Тайдекс Ко, 2003. — 245 с.
67. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ.] / Под ред. и с предисл. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — 343 с.
68. Винер Н. Творец и Будущее / Пер. с англ. Е.Г. Панфилова; Послесл. К. Кноп. — М.: АСТ, 2003. — 732 с.

69. Вирус-убийца — окончание темы: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.bugtraq.ru/law/articles/virus.html>.
70. Високі технології, медіа та телекомунікації: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.deloitte.com/view/uk_UA/ua/press-ukr/press-releases/.
71. *Висоцька О.Є.* Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія. — Д.: Інновація, 2009. — 316 с.
72. *Виходець О.М.* Соціальні комунікації в культурі української організації: Монографія. — О.: Олтех, 2010. — 285 с.
73. *Власенко Ф.В.* Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. — К., 2008. — 18 с.
74. Возможности мозга, которые мы не используем: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.faito.ru/archnews/1143697200,1149180607/>.
75. *Воинова Е.А.* Медиатизация политики как феномен новой информационной культуры: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10. — М., 2006. — 237 с.
76. Всеобщая Декларация прав человека: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/udhr/>.
77. *Гаврилов О.А.* Математические методы и модели в социально-правовом исследовании. — М.: Наука, 1980. — 184 с.
78. *Гайдабрус Н.В.* Смысл жизни человека в условиях глобальных проблем современности: Монография. — Пенза: Изд-во ПГУАС, 2011. — 119 с.
79. *Гайденко П.П.* Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.): Формирование научных программ нового времени / Отв. ред. И.Д. Рожанский. — М.: Наука, 1987. — 447 с.
80. *Галинская И.Л.* Компьютерная этика, информационная этика, киберэтика: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://ilgalinsk.narod.ru/articles/competh.htm>.
81. *Гамильтон А.* Федералист: Политические эссе А. Гамильтона, Д. Мэдисона и Дж. Джея: / Пер. с англ. Под общ. ред. и с предисл. Н.Н. Яковлева; Коммент. О.Л. Степановой. — М.: Прогресс: Литера, 1993. — 590 с.
82. *Гаюров Ш.К.* Свобода информации и личное информационное право граждан: теория и практика: Монография. — М.: Спутник+, 2009. — 201 с.
83. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. — М.: «АртЛит», 1990. — 482 с.
84. *Гейтс Б.* Бизнес со скоростью мысли / Пер. с англ.: И. Кудряшова и др. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 477 с.
85. *Гильберт Е.* Результаты развития теории информации за 18 лет ее существования // Зарубежная радиоэлектроника. — 1966. — № 10. — С. 15–22.
86. *Глинчикова А.Г.* Кризис индустриальной распределительной модели и перспективы развития информационного общества в России // Мир России. — 2003. — № 1. — С. 109–120.
87. *Глушков В.М.* Кибернетика, вычислительная техника, информатика: В 3-х т. — Т. 1 Математические вопросы кибернетики. — К.: Наукова думка, 1990. — 261 с.
88. *Глушков В.М.* Мышление и кибернетика // Вопросы философии. — 1963. — № 1. — С. 10–24.
89. *Горбулін В.П., Додонов О.Г., Ланде Д.В.* Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: Монографія. — К.: Інтертехнологія, 2009. — 164 с.
90. *Горовий В.* Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс. — К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2010. — 360 с.
91. *Горц А.* Нематериальное: знание, стоимость и капитал / Пер. с фр. и нем. Марии Сокольской. — М.: Изд. дом Государственного ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — 206 с.
92. *Горчаков В.В., Голодова О.В.* Мировые информационные ресурсы: новые возможности минимизации рисков. — Владивосток: ВФ РТА, 1998. — 209 с.

93. Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации: II Молодежная научная конференция, Москва, 19–20 ноября 2010 г.: Сборник материалов / Редкол.: В.А. Луков (отв. ред.), В.И. Буренко, А.К. Сквиков. — М.: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2010. — 242 с.
94. *Грибанов Д.В.* Правовое регулирование кибернетического пространства как совокупности информационных отношений: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Екатеринбург, 2003. — 227 с.
95. *Гринчишин Н.І.* Конституювання свободи суб'єкта в етичній концепції Емануеля Левінаса // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 63 (№ 8). — С. 302–306.
96. *Гриняев С.Н.* Информационная война: история, день сегодняшний и перспектива: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.agentura.ru/equipment/psih/info/war/>.
97. *Гриценко О.В.* Глобальні стратегії розвитку інформаційного суспільства: досвід для України // Стратегічні пріоритети. — 2010. — № 3 (16). — С. 120–125.
98. *Гришанов І.В.* Інформаційні аспекти знання і діяльності: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.08. — К., 1994. — 133 с.
99. *Губин П.Е.* Право на информацию в предпринимательской деятельности. — М.: Ирис Групп, 2010. — 217 с.
100. *Гулакова М.Г.* Віртуальна реальність в контексті масової комунікації // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 61 (№ 6). — С. 292–297.
101. *Гуревич П.С.* Закономерности и социальные перспективы научно-технического прогресса // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 3–31.
102. *Гусейнов А.А.* Золотое правило нравственности. — М.: Молодая гвардия, 1988. — 269 с.
103. *Гуссерль Э.* Картезианские размышления. — СПб.: Наука, Ювента, 1998. — 315 с.
104. *Гухман В.Б.* Философская сущность информационного подхода: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.08. — Тверь–Москва, 2001. — 38 с.
105. *Давыдов Ю.Н.* Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. — М.: Молодая гвардия, 1982. — 287 с.
106. *Данильян О.Г., Дзьобань О.П.* Взаємодія органів державної влади й місцевого самоврядування: методологічні й управлінські аспекти // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 59 (№ 4). — С. 384–389.
107. *Данильян О.Г., Дзьобань О.П.* Досвід створення електронного уряду у Франції та можливості його використання в Україні // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 58 (№ 3). — С. 669–674.
108. *Данильян О.Г., Дзьобань О.П.* Самоврядування й управління: діалектика взаємозв'язку // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В.Я. Тацій. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. — Вип. 114. — С. 216–224.
109. *Даніліян В.О.* Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): Монографія. — Х.: Право, 2008. — 184 с.
110. Декларация о средствах массовой информации и правах человека: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.terralegis.org/terra/act/e637.html>.
111. Декларация об основных принципах, касающихся вклада средств массовой информации в укрепление мира и международного взаимопонимания, в развитие прав человека и в борьбу против расизма и апартеида и подстрекательства к войне: Резолюция 4/9.1/3 Генеральной Конференции Юнеско от 28 ноября 1978 года: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/Rd3dfpmm.html>.

112. Детермінізм: системи, розвиток. — Минск: Наука и техника, 1985. — 261 с.
113. Деформація мови та моралі в інформаційному обществі: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.politvektor.ru/glavnaya-tema/5735/>.
114. Дзьобань О., Чернієнко В. Інформаційно-енергетична концепція еволюції в контексті проблем національної безпеки // Людина і політика. — 2004. — № 2 (32). — С. 122–129.
115. Дзьобань О.П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору // Інформація і право. — 2012. — № 1 (4). — С. 81–89.
116. Дзьобань О.П. До питання про сутність феноменів відкритості й закритості соціальних систем транзитивного типу (синергетичний аспект) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. «Серія: Теорія культури та філософія науки», 2005. — № 660. — С. 106–110.
117. Дзьобань О.П. До проблеми коеволюції права й інформації // Інформація і право. — К., 2012. — № 3 (6). — С. 7–13.
118. Дзьобань О.П. Жданенко С.Б. Особистість і громадянське суспільство у проблемному полі синергетичної комунікації // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2010. — Вип. 5. — С. 72–82.
119. Дзьобань О.П. Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісний й функціональні аспекти // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2005. — Вип. 2(23). — С. 37–43.
120. Дзьобань О.П. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних тенденцій: до проблеми осмислення сутності // Збірник наукових праць «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії». — Запоріжжя: ЗДІА, — Випуск № 24. — 2006. — С. 101–108.
121. Дзьобань О.П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: Монографія. — Х.: Майдан, 2010. — 260 с.
122. Дзьобань О.П. Інформаційна свобода й інформаційні права людини // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина: Зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції 23 листопада 2012 р.: у 2 ч. Ч. 1 / Редкол.: А.П. Гетьман, Ю.Г. Барабаш, О.П. Буцан та ін. — Х.: «Точка», 2012. — С. 252–258.
123. Дзьобань О.П. Інформаційне насильство в інформаційному суспільстві: до проблеми розуміння сутності // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: Тези доповідей XVIII міжнародної науково-практичної конференції. Ч. IV (12–14 травня 2010 р., м. Харків) / за ред. проф. ТОВАЖНЯНСЬКОГО Л.Л. — Харків: НТУ «ХПІ». — С. 251.
124. Дзьобань О.П. Інформаційні аспекти безпеки: до проблеми визначення місця й ролі у соціальних процесах // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2011. — Випуск 44. — С. 595–601.
125. Дзьобань О.П. Інформація в контексті антропосоціогенезу: філософський сенс // Інформація і право. — 2011. — № 1 (1). — С. 34–40.
126. Дзьобань О.П. Місцеве самоврядування як локальний простір буття людини: антропологічний підхід // Державне будівництво та місцеве самоврядування: збірник наукових праць / ред. кол.: Ю.П. Битяк та ін. — Х.: Право, 2010. — Випуск 20. — С. 60–66.
127. Дзьобань О.П. Насильство як модифікація антитолерантності // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К.: «ІНТАС», 2011. — Вип. 54. — С. 121–132.
128. Дзьобань О.П. Соціальна реальність в контексті бінарностей «управління — самоврядування» та «самоорганізація — організація» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 61 (№ 6). — С. 345–350.

129. Дзьобань О.П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // Культура народів Причорномор'я (Научний журнал). — 2003. — № 43. — С. 254–257.
130. Дзьобань О.П. Сучасна соціокультурна трансформаційна динаміка: основні тенденції й деякі методологічні аспекти дослідження // «С. Рахманінов: на зламі століть»: Збірка матеріалів Міжнародного симпозиуму. — Харків: СПДФО Носань В.А., 2007. — С. 200–207.
131. Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.
132. Дзьобань О.П., Грубов В.М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — Вип. 10. — С. 69–77.
133. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2007. — Вип. 1(27). — С. 26–32.
134. Дзьобань О.П., Мелякова Ю.В. Комунікаційна природа інформаційного простору // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 81–88.
135. Дзьобань О.П., Романюк С.М. Інформаційна безпека: деякі філософські аспекти аналізу // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2006. — Вип. 2(26). — С. 9–15.
136. Дзьобань О.П., Романюк С.М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2012. — Вип. 3(13). — С. 13–19.
137. Дзьобань О.П., Руденко С.О. Глобалізація та інформаційна безпека: сутнісні аспекти взаємозв'язку // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Харків: ХУПС, 2008. — Вип. 2 (31). — С. 24–31.
138. Дзьобань О.П., Руденко С.О. Механізми управлінської діяльності у перехідних соціумах: до визначення понятійно-концептуальних основ // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Post office». — 2007. — № 776. — С. 133–145.
139. Дзьобань О.П. Руйнування культурних парадигм як історична закономірність // С. Рахманінов: на зламі століть. — Вип. 6: Творчість як рушійна сила культури. — Ч. II.: Наукові статті учасників VI Міжнародного науково-практичного симпозиуму «Рахманінов: на зламі століть» / Під ред. професора НЮАУ ім. Ярослава Мудрого Л.М. Трубнікової. — Х.: ФОП Носань В.А., 2009. — С. 26–36.
140. Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: Монографія / За заг. ред. проф. В.Г. Пилипчука. — Харків: Майдан, 2011. — 244 с.
141. Дмитрієв Ю.А., Златопольский А.А. Гражданин и власть. — М., 1994. — 273 с.
142. Дозорцев В.А. Інформація як об'єкт виключительного права // Дело и право. — 1996. — № 4. — С. 27–38.
143. Дольник В.Р. Вышли мы все из природы. — М.: Linka Press, 1996. — 328 с.
144. Дольська О.О., Харченко І.М. Новий тип мислення як чинник формування інформаційного суспільства (до проблеми трансформації комунікативної раціональності) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 42 (№ 12). — С. 197–207.
145. Дольська О.О., Харченко І.М. Трансформаційні процеси в освіті: до визначення методологічних основ інформатизації суспільства // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 41 (№ 11). — С. 382–388.

146. Доннікова І.А. Соціальна самоорганізація як об'єкт філософсько-культурологічного аналізу: Автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.03. — Одеса, 2012. — 34 с.
147. Донченко О.П. Свобода як категорія права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. — О., 2010. — 193 с.
148. Доступ до інформації та електронне урядування / М.С. Демкова (авт.-упоряд.), М.В. Фігель (авт.-упоряд.). — К.: Факт, 2004. — 336 с.
149. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 67–100.
150. Дубас О.П. Інформаційна війна: нові можливості політичного протистояння // Освіта регіону. — 2010. — № 1: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.
151. Дубас О.П. Феномен інформаційно-комунікаційного простору та їх ризики для політичних процесів // Освіта регіону. — 2010. — № 2: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.
152. Дубов Д.В., Ожеван М.А., Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. — К.: НІСД, 2010. — 29 с.
153. Дубровина М.А. Защита конституционного права на свободу мысли и слова в современной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. — Саратов, 2007. — 208 с.
154. Дунак В.Г. Историко-філософські аспекти становлення поняття «віртуальна реальність» // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2011. — № 55. — С. 40–43.
155. Духовні цінності в сучасному інформаційному суспільстві: Матеріали науково-практичної конференції / М.М. Єрмошенко (ред. кол.), Л.І. Бурак (упоряд.). — К.: Національна академія управління, 2007. — 128 с.
156. Дыльнов Г.В. Диалог с властью: транспарентность в моделях отношения общества к государству. — Саратов: Научная книга, 2009. — 173 с.
157. Дюжев Д.В. Інформаційне суспільство: соціально-правова парадигма суспільного розвитку: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. — Донецьк, 2004. — 18 с.
158. Европарламент. Численность, история, факты: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.ostatok.net/Evroparlament_Anna_Zaborska_deputat.html.
159. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод: Електронний ресурс. — Режим доступу: www.memo.ru/pravo/euro/eucnv.htm.
160. Егоров С.П. Культурологические параметры информационного социума: Дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01. — Волгоград, 2006. — 130 с.
161. Жидкова О.О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды: Електронний ресурс. — Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
162. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / Пер. с англ.: В. Софронов. — М.: Художественный журнал, 1999. — 235 с.
163. Жилиев І.В. Інформаційне право України: теорія і практика: монографія. — К.: Парламентське видавництво, 2009. — 104 с.
164. Журба М.А. Філософська рефлексія віртуальної реальності // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 61 (№ 6). — С. 251–260.
165. Закон України «Про національну програму інформатизації»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80>.
166. Закон України від 13.01.11 № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>.
167. Зарипова З.Н. Правовое регулирование образовательной реформы в России второй половины XVIII: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — 21 с.
168. Защита прав ребенка в области средств массовой информации: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.r-komit.ru/smi/ch-right.htm>.

169. Збірник «Міжнародні стандарти забезпечення свободи слова»: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.parliament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=7&iar_id=442&as=2.
170. Зелинский С. Информационно-психологические войны: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/zln3.htm>.
171. Зуев В.М. Теоретичні засади дослідження соціальних технологій розвитку суспільства // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 63 (№ 8). — С. 374–377.
172. Иванов В.Г. Информации — благо? // Информационное право: Информационная культура и информационная безопасность. — СПб, 2002. — С. 24–32.
173. Иегер В. Пайдейя: Воспитание античного грека: (Эпоха великих воспитателей и воспитательных систем). — Т. 1. / Пер. с нем. А.И. Любжина. — 2001. — 593 с.
174. Ижболдин В.А. Генезис концепции информационного общества // Научный и общественно-политический журнал «Социология власти». — 2011. — № 5. — С. 105–110.
175. Ижболдин В.А. Информационные сети: соотношение индивидуального и общественного сознания // Вестник Московской государственной академии делового администрирования. — 2011. — № 3. — С. 67–73.
176. Ильин В.В., Панарин А.С. Философия политики. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — 283 с.
177. Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями / Под общ. ред. Б.З. Мильнера. — М.: ИНФРА-М, 2009. — 624 с.
178. Иноземцев В.Л. Европа, США и страны Юго-Восточной Азии в геополитическом пространстве XXI века: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://compucity.narod.ru/inozem3.htm>.
179. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. — М.: Academia: Наука, 1998. — 639 с.
180. Иноземцев В.Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. — М.: Academia, 1990. — С. 3–66.
181. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. — М.: Academia: Наука, 1999. — 703 с.
182. Иноземцев В.Л. К теории постэкономической общественной формации. — М.: Таурис, 1995. — 330 с.
183. Иноземцев В.Л. За десять лет: К концепции постэкономического общества. — М.: Academia, 1998. — 528 с.
184. Информационное общество и социальное государство: Сборник научных работ / Сост. и отв. ред.: И.Л. Бачило. — М.: Ин-т государства и права РАН, 2011. — 243 с.
185. Информационное общество: проблемы развития законодательства: Сборник научных работ / Сост. и отв. ред. И.Л. Бачило. — М.: ЮРКОМПАНИ, 2012. — 259 с.
186. Ирхин Ю.В. К вопросу о кросскультурных исследованиях: Восток-Запад // Социологические исследования. — 2005. — № 2. — С. 131–134.
187. Інтеграція і різноманітність: нові тенденції політики України в сфері масової інформації та нових комунікативних послуг / Губерський Л.В., Каменський Є.Є., Ожеван М.А. та ін.: Інформаційна доповідь: Спеціальне видання до 7-ої Європейської міністерської конференції з питань політики у сфері засобів масової інформації. — К., 2005. — 120 с.
188. Інформатизація управління соціальними системами: Організаційно-правові питання теорії і практики: навч. посіб. / М.Я. Швець (заг. ред.), Р.А. Калужний (заг. ред.). — К.: МАУП, 2003. — 332 с.

189. Інформаційна діяльність в правознавстві: стратегія управління розвитком наукових досліджень, інноваціями, консалтингом, моніторингом, системою трансферу технологій в урядових структурах, університетах, дослідницьких центрах і в приватному секторі / П.Д. Біленчук (заг. ред.). — К.: Наука і життя, 2007. — 244 с.
190. Інформаційні ресурси України: проблеми державного управління / Мастяниця Й.У., Соснін О.В., Шиманський Л.Є. — К.: НІСД, 2002. — 140 с.
191. К обществам знания: всемирный доклад ЮНЕСКО 2005: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/smages/001418/141843>.
192. Камаралі Г.В. Інформаційна культура: грані взаємодії // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Васькевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 58 (№ 3). — С. 398–401.
193. Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6 т. — М., 1964. — Т. 3.
194. Кара-Мурза С.Г. Евроцентризм — эдипов комплекс интеллигенции. — М.: Алгоритм, 2002. — 253 с.
195. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. — М.: ЭКСМО, 2003. — 830 с.
196. Кара-Мурза С.Г. Правильная революция! — М.: Алгоритм: Эксмо, 2010. — 332 с.
197. Карпенко І.П. Трансформація загальнолюдських цінностей в інформаційному суспільстві: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. — К., 2004. — 17 с.
198. Картер Б. Совпадение больших чисел и антропный принцип в космологии // Космология: секция и наблюдения. — М., 1978. — С. 369–379.
199. Кастельс М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А. Матвеева, под ред. В. Харитоновна. — Екатеринбург: У-Фактория, 2004. — 327 с.
200. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — 606 с.
201. Кастельс М. Могущество самобытности // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 292–308.
202. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1990. — С. 492–505.
203. Кастлер Г. Возникновение биологической организации / Под ред. и с предисл. проф. Л.А. Блюменфельда. — М.: Издательство «Мир», 1967. — 91 с.
204. Келле В.Ж. Личность и культура в системе цивилизационных механизмов // Многомерный образ человека: Комплексное междисциплинарное исследование человека. — М.: Наука, 2001. — С. 150–168.
205. Келле В.Ж. Наука как компонент социальной системы. — М.: Наука, 1988. — 209 с.
206. Кернс-Смит А. Дж. Первые организмы // В мире науки. — 1985. — № 8. — С. 46–55.
207. Кибернетика и право: Сборник материалов методологического семинара / [Редкол.: Д.А. Керимов и др.]. — М.: АОН, 1984. — 150 с.
208. Кількість користувачів інтернету в Україні продовжує швидко зростати: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://blogosphere.com.ua/2012/07/27/internet-users-in-ukraine-inmind/>.
209. Кленко С.Ф. Наукова робота і управління знаннями. — Полтава: ПОППО, 2005. — 201 с.
210. Ключевский В.О. Курс русской истории: Ч. 5. — М.: Мысль, 1989. — 476 с.
211. Коваль В.В. Право на доступ до інформації // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — №3 (46). — 2011. — С. 241–246.
212. Кожевникова Ю.А. Кризис национальной идентичности в глобализирующемся мире: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2012. — 22 с.
213. Козлов Б.И. Современная техника: в поисках оснований постиндустриального развития // Высокие технологии и современная цивилизация. — М., 1999. — С. 41–57.

214. Козлова Н.П. Научно-технический прогресс и утопия // Нравственность и хлеб насущный: Сборник материалов научно-практической конференции. — Пенза: РИО ПГСХА, 2006. — С. 76–81.
215. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 558 с.
216. Колин К.К. Информационная цивилизация. — М.: Ин-т проблем информатики РАН, 2002. — 112 с.
217. Колмогоров А.Н. Алгоритм, информация, сложность. — М.: Знание, 1991. — 43 с.
218. Колмогоров А.Н. Избранные труды: в 6 т. / А.Н.Ширяев (отв. ред. и сост.). — Т. 3: Теория информации и теория алгоритмов. — М.: Наука, 2005 — 263 с.
219. Компанцева Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/56.pdf.
220. Компьютеры-убийцы: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://bugtraq.ru/law/articles/perets1.html>.
221. Комп'ютеризована система інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності: Посібник / Горьовий Л.Є., Швець М.Я., Дрогаль Т.Г. та ін. — К.: Парламентське вид-во, 1998. — 149 с.
222. Конвенция о правах ребенка (принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года): Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml.
223. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Отв. ред. Б.А. Страшун. — Тома 1–2. — М.: Изд-во БЕК, 1996. — 778 с.
224. Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. и рук. авт. кол. С.А. Авакьян. — М.: НОРМА: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — 675 с.
225. Конституція України: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
226. Концепция формирования информационного пространства Содружества Независимых Государств: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/997_185.
227. Копилов В.О. Суспільство знання — категоризація ідеї // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — № 8. — С. 45–53.
228. Копійка В., Лісовий В. Стан і перспективи духовності українського суспільства: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/914687.html>.
229. Коплстон Ф. История философии: XX век: / Пер. с англ. — М.: Центрополиграф, 2002. — 267 с.
230. Копылов В.А. Информационное право: Вопросы теории и практики. — М.: Юристъ, 2003. — 621 с.
231. Корен М. Право ребенка на информацию и его реализация в детских библиотеках: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.libfl.ru/about/dept/children_centre/article1.php.
232. Корнієнко В.О., Денисюк С.Г., Шиян А.А. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі: Монографія. — Вінниця: ВНТУ, 2009. — 206 с.
233. Корогодина В.И., Корогодина В.Л. Информация как основа жизни. — Дубна: Феникс, 2000. — 205 с.
234. Корсаков Г.Б. Информационное оружие супердержавы: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oukumena/amerika/informacionnoje_oruzhije_superderzhavy_2012-04-19.htm.
235. Корченкова Н.Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Н. Новгород, 2000. — 197 с.

236. *Косов Г.В., Редько Л.Л.* Введение в социологию и политологию. — Ставрополь: Ставропольский сервисшкола, 2001. — 192 с.
237. *Костецька Т.А.* Право на інформацію в Україні. — К., 1998. — 39 с.
238. *Костиця І.О.* Трансформація міжкультурної комунікації в глобалізованому світі // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 65 (№ 10). — С. 528–534.
239. *Костюк В.Н.* Теория эволюции и социоэкономические процессы. — М.: УРСС, 2001. — 240 с.
240. *Косюк О.М.* Гра — інформація — комунікація: генетичний розтин розважальної продукції електронних мас-медіа: Монографія. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. — 231 с.
241. *Кочубей Л.О.* Виборчі технології. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. — 332 с.
242. *Коэн Р.* Социальные последствия современного технического прогресса // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 210–224.
243. *Краснокутська Ю.С.* Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 621–624.
244. *Криворучко Ю.С.* Віртуальна агресія стає реальною // Наукові записки Інституту журналістики. — К., 2010 — Т. 39. — Квітень-червень. — С. 212–215.
245. Криза моральності: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/4680>.
246. Криза не завадила популяризації Інтернету в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/005422/index.ua.html.
247. *Кротов А.В.* Конституционное право граждан на информацию и свободу информации: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. — Казань, 2007. — 202 с.
248. Круглий стіл «Інформаційний суверенітет та відкритість державної влади в Україні»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.niisp.org.ua/default~48.php>.
249. Круглый стол журнала «Государство и право» на тему «Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву» // Государство и право. — 1998. — № 7.
250. *Крылов А.Н.* Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве / 2-е изд. — М.: ИКАР, 2012. — 303 с.
251. *Кудрявцев М.* Информационные права личности // Адвокат. — 1998. — № 1. — С. 24–28.
252. *Кудрявцев Ю.В.* Нормы права как социальная информация. — М.: Юридическая литература, 1981. — 144 с.
253. *Кузнецов П.У.* Теоретические основания информационного права: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.14. — Екатеринбург, 2005. — 410 с.
254. *Кумеда Т.А.* Концепт «картина світу» як об'єкт гуманітарних досліджень // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 65 (№ 10). — С. 210–214.
255. *Кутырев В.А.* Естественное и искусственное: борьба миров. — Новгород: Нижний Новгород, 1994. — 200 с.
256. *Куцепал С.В.* Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 531–534.
257. *Лагушкин В.П.* Информационное право. — Ульяновск: Обл. тип. «Печатный двор», 2010. — 293 с.
258. *Лазарев И.А.* Информация и безопасность. Композиционная технология информационного моделирования сложных объектов принятия решений. — М.: МПЦНТИ, 1997. — 334 с.

259. *Лазаревич А.А.* Глобальное коммуникационное общество. — Минск: Белорусская наука, 2008. — 349 с.
260. *Лазаревич Н.* Людина у світлі концепцій інформаційного суспільства: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10345/1/6.pdf>.
261. *Ласло Э.* Век бифуркации. Постыжение изменяющегося мира // Путь. — 1995. — № 7. — С. 3–129.
262. *Ле Ридер Ж.* Венский модерн и кризис идентичности / Пер. с фр. Т. Баскаковой. — СПб.: Изд-во им. Н.И.Новикова, 2009. — 714 с.
263. *Левинас Э.* Время и другой; Гуманизм другого человека / Пер. с фр. А.В. Парибка. — СПб.: Высш. религиоз.-филос. шк., 1998. — 264 с.
264. *Левитан Е.* Взрыв, породивший нашу Вселенную // Наука и жизнь. — 1998. — № 2. — С. 92–93.
265. *Лепихова Л.А.* Открытость политической власти: технологический анализ: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. — Р-н-Д., 2007. — 26 с.
266. *Ли Теин.* Реформы и открытость. — М.: Вече, 2010. — 750 с.
267. *Литвин І.С.* Оптимізація інформаційної ефективності систем управління: Монографія. — Т.: ТНЕУ, 2008. — 336 с.
268. *Литвиненко О.В.* Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії. — К.: ВКФ «Сатсанга», 2000. — 220 с.
269. *Лифинцева Т. П.* Философия диалога Мартина Бубера. — М.: ИФРАН, 1999. — 131 с.
270. *Логанов И.И.* Свобода личности. — М.: Мысль, 1980. — 158 с.
271. *Логинов В.А.* Интернет: все ли так просто? О психологических проблемах использования сети Интернет в образовании // Гуманитарні науки. — 2002. — № 2. — С. 154–156.
272. *Луцуценко Т.В.* Сутність та зміст культурного простору інформаційного суспільства в контексті культури постмодернізму // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 65 (№ 10). — С. 401–405.
273. *Лукина Н.П.* Информационное общество: состояние и перспективы социально-философского исследования: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://huminf.tsu.ru/e-journal/magazine/1/lukina.htm>.
274. Людина. Комп'ютер. Комунікація: зб. наук. праць / Флорій С.Б. (ред). — Л.: Вид-во Нац ун-ту «Львівська політехніка», 2008. — 222 с.
275. *Макаревич Э.Ф.* Последний бастион: глобальная культура коммуникаций / Э.Ф. Макаревич, О.И. Карпухин. — М.: Дрофа, 2011. — 430 с.
276. *Маклюэн Г.М.* Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. — М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.
277. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. — Х.: Право, 2002. — 328 с.
278. *Малий М.В.* Інформаційна політика держави: стан і стратегія розвитку: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1341>.
279. *Малиновский Б.Н.* История вычислительной техники в лицах. — К.: Фирма «КИТ»; ПТОО «А.С.К.», 1995. — 383 с.
280. *Малкин В.М.* Виртуальный генезис: кризис в зеркале // Наука і освіта. — 2009. — № 9. — С. 41–43.
281. *Маловічко О.В.* Організаційний потенціал держави у дискурсі глобалізації й інформатизації: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — К., 2010. — 20 с.
282. *Малько А.В.* Двоичность юридической информации и язык законодательства // Правоведение. — 1993. — № 1. — С. 12–18.
283. *Малько А.В.* Право гражданина на информацию // Общественные науки и современность. — 1995. — № 5. — С. 56–62.

284. Манифест о публичной библиотеке ЮНЕСКО / ИФЛА: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.ifla.org/VII/s8/unesco/manif.htm>.
285. Маноило А., Петренко А. К вопросу об информационно-психологическом оружии: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/psywar22.htm>.
286. Мантатова Л.В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Улан-Удэ, 2004. — 322 с.
287. Мануйлов С.М. Культура, духовність в інформаційному суспільстві // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2009. — № 2. — С. 12–18.
288. Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1955. — Т.1. — С. 219–368.
289. Марсель Г. Трагическая мудрость философии: Избранные работы / Пер. с фр. и вступ. ст. Г. Тавризян. — М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. — 215 с.
290. Марущак А.І. Правомірні засоби доступу громадян до інформації: Науково-практичний посібник. — Біла Церква: Буква, 2006. — 432 с.
291. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: Учеб. для студентов вузов. — М.: Проспект, 2005. — 755 с.
292. Марычев В.В. Научная картина мира в культуре современного общества: Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13. — М., 2005. — 200 с.
293. Марычев В.В. Научная картина мира в культуре современного общества: Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13. — М., 2005. — 200 с.
294. Масштабный проект в области искусственного интеллекта: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://deps.ua/ru/novosti/novosti-rynka/item/767-google-zapustila-masshtabnyi-proekt-v-oblasti-iskusstvennogo-intelleqta.html>.
295. Медушевский А.Н. Экономика и общество в информационную эпоху // Экономический журнал ВШЭ. — 2001. — Т. 5. — № 1. — С. 113–123.
296. Международный пакт о гражданских и политических правах: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
297. Мейлик-Гайказян И.В. Законы информации как добыча синергетического бумеранга // Синергетическая парадигма. «Синергетика инновационной сложности». — М.: Прогресс-Традиция, 2011. — С. 464–479.
298. Метаобразование как философская и педагогическая проблема. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. — 163 с.
299. Милованов В.П. Синергетика и самоорганизация. Биофизическая теория возникновения и эволюции жизни и цивилизации на Земле. — М.: Изд-во ЛКИ, 2010. — 157 с.
300. Мильнер-Иринин Я.А. Этика, или Принципы истинной человечности. — М.: Наука, 1999. — 519 с.
301. Мирюлюбенко Г.А. Інформаційна етика в просторі сучасних комунікативних процесів (філософсько-етичний аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.07. — К., 2011. — 14 с.
302. Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляревский Р.С. Научные коммуникации и информатика. — М.: Наука, 1976. — 432 с.
303. Михайлов В. Право на информацию // Закон. — 1999. — № 10. — С. 36–43.
304. Михайловский В.Н. Формирование научной картины мира и информатизация. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской кафедры философии РАН, 1994. — 145 с.
305. Мнацаканян М.О. Нации в современном глобальном мире: модернистские, конструктивистские и постмодернистские теории. — М.: Анкил, 2011. — 324 с.
306. Моисеев Н.Н. Расставание с простотой. — М.: Аграф, 1998. — 472 с.
307. Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество. — М.: Устойчивый мир, 2001. — 198 с.

308. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 351 с.
309. Моисеев Н.Н. Человек, природа и будущее цивилизации: «Ядерная зима» и проблема «допустимого порога». — М.: Изд-во Агентства печати «Новости», 1987. — 92 с.
310. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. — М.: Яз. рус. культуры, 2000. — 223 с.
311. Монтегью Ш.Л. О духе законов / Сост., пер. и коммент., примеч. авт. А.В. Матешук. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
312. Моральні цінності сучасної української молоді: Електронний ресурс. — Режим доступу: vivposter.com/news/73-Moral-ni-cinnosti-suchasnoji-ukrajins-koji-molodi
313. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Язык, мышление и сознание et vice versa // Русский язык за рубежом. — 1994. — № 1. — С. 12–18.
314. Мошак Н.Н., Тимофеев И.А. Особенности политики информационной безопасности в инфокоммуникационной сети // Электросвязь. — 2005. — № 9. — С. 23–28.
315. Муратов М.Я. Право на свободу слова (история и современность): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — М., 2002. — 177 с.
316. Назорная М.А. Информация в практике работы местных Советов. — М.: Юрид. лит., 1986. — 159 с.
317. Назаретян А.П. Беспредель ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах) // Общественные науки и современность. — 1992. — № 5. — С. 176–183.
318. Нариньяни А.С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего // Вопросы философии. — 2008. — № 4. — С. 3–17.
319. Наумкина Е.А. От информационного общества к обществу знаний: образовательный аспект // Філософські науки: Зб. наук. праць. — Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. — Вип. 1. — С. 30–37.
320. Наумкина О.А. Роль теорії самоорганізації в осмисленні феномена коеволуції суспільства та природи: Автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.09. — К., 2001. — 16 с.
321. Научно-практическая конференция «Право на доступ к информации: возможности и ограничения в электронной среде»: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/Pages/conference2012.aspx>.
322. Негодаев И.А. На путях к информационному обществу. — Р-н-Д: Издательский центр ДГТУ, 1999. — 246 с.
323. Недбай В.В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект: Монографія. — О.: Фенікс, 2009. — 328 с.
324. Нестеренко О., Северин О. Право на доступ до інформації: теорія та практика. — Х.: Права людини, 2008. — 347 с.
325. Нестеренко О.В. Основы побудови автоматизованих інформаційно-аналітичних систем органів державної влади. — К.: Наукова думка, 2005. — 628 с.
326. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. Г. Рачинский и др. — СПб.: Азбука-классика, 2008. — 442 с.
327. Новая философская энциклопедия: В 4-х т. — М.: Мысль. — Т. 2. — 2001. — 634 с.
328. Новицька Н.Б. Захист суспільної моралі в інформаційному суспільстві // Інформація і право. — 2011. — № 3 (3). — С. 28–33.
329. Ноевий Ю.М. Теоретичні аспекти інформаційної політики держави: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_31/Gileya31/P4_doc.pdf.
330. Нормативно-правові та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин: наук.-методол. посібник / Брижко В., Цимбалюк В., Швець М. / В.Я. Тацій (ред.). — К.: [ПанТот], 2009. — 322 с.
331. Носов Н.А. Словарь виртуальных терминов // Труды лаборатории виртуалистики. — Выпуск 7. — Труды Центра профориентации: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.virtualistica.ru/vip7_a_i.html.

332. Обичкина Е.О. Франция на рубеже XX-XXI веков: кризис идентичности: Монография. — М.: МГИМО, 2003. — 137 с.
333. Овсянкіна Л.А. Філософський аналіз ролі духовних цінностей у розвитку сучасної цивілізації // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 64 (№ 9). — С. 224–229.
334. Ольшанский Д. Психологическая война. Приемы психологической войны: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/psywar41.htm>.
335. Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні абрис: Монографія / За заг. ред. проф. Панфілова О.Ю. — Х.: Майдан, 2012. — 300 с.
336. Основы теории коммуникации / М.А. Василик, М.С. Вершинина, В.А. Павлов и др. / Под ред. М.А. Василика. — М.: Гардарики, 2003. — 615 с.
337. Пазюк А.В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоналізованої інформації: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. — К., 2004. — 19 с.
338. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: Учеб. для студентов вузов. — М.: Алгоритм, 2002. — 348 с.
339. Пелагея Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації: Монографія. — К.: НІСД, 2008. — 287 с.
340. Перчук Е.Е. Информатизация и информационная безопасность (философско-методологические аспекты): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08. — М., 2002. — 18 с.
341. Петров А.В. Информационная картина мира: философско-методологический и теоретический анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08. — М., 2002. — 197 с.
342. Петров А.В. Проблемы познания информационных процессов // Философия. Человек. Общество. — М., 1998. — С. 118–128.
343. Петров М.К. Историко-философские исследования / [Составление, введ. ст. В.Н. Дубровина, Ю.Р. Тищенко]. — М.: Росспэн, 1996. — 510 с.
344. Пилипенко С.Г. Основні дилеми культури в сучасному інформаційному просторі // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». — Том 24 (63). — 2011. — № 1. — С. 146–151.
345. Пилипчук В. Г. Системні проблеми становлення і розвитку науки в інформаційній сфері // Стратегічні пріоритети. — 2012. — № 2(23). — С. 143–148.
346. Пилипчук В.Г. Актуальні проблеми становлення і розвитку правової науки в інформаційній сфері // Інформація і право. — 2012. — № 1 (4). — С. 15–22.
347. Пилипчук В.Г., Дзьобань О.П. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір // Освіта регіону. — 2012. — № 2: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.
348. Поваров Г.Н. Норберт Винер и его «Кибернетика» (от редактора перевода) // Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине: [Пер. с англ.] / Под ред. и с предисл. — 2-е изд. — М.: Наука, 1983. — 343 с.
349. Погорелова М.А. Конституционное право на информацию: правовая природа, содержание, структура, особенности регулирования и реализации в Интернете: Монография. — М.: Ин-т государственно-конфессиональных отношений и права, 2010. — 118 с.
350. Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии / Пер. с англ. Общ. ред. В.А. Лекторского, В.И. Аршинова; Предисл. В.А. Лекторского. — М.: Прогресс, 1985. — 344 с.
351. Поликарпова Е.В. Медиавоздействия на жизнедеятельность человека: аксиологические аспекты: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Р-н-Д, 2005. — 124 с.
352. Политические коммуникации / Под ред. А.И. Соловьева. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 331 с.

353. Попов В.П., Крайнюченко И.В. Глобальный эволюционизм и синергетика, ноосферы. — Р-н-Д: АПСН СКНЦ ВШ, 2003. — 333 с.
354. Попов В.П., Крайнюченко И.В. Человек, жизнь, будущее. — Эссенцуки: ЕИУБиП, 2002. — 99 с.
355. Попов С.М. Методология анализа управления как единого социального организма // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 40 (№ 10). — С. 173–180.
356. Попов В.П., Крайнюченко И.В. Эволюция, информация и управление. — Эссенцуки, ЕИУБиП, 2002. — 254 с.
357. Попова С.Л. Личность в процессе перехода к обществу знаний: социально-философский анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — Р-н-Д., 2011. — 150 с.
358. Порус В.Н. Рациональность. Наука. Культура. — М.: Ун-т Рос. акад. образования, 2002. — 351 с.
359. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. № 583 «Питання виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органах виконавчої влади»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.
360. Почепцов Г.Г. Пропаганда и контрпропаганда. — М.: Центр, 2004. — 252 с. Права людини та інформація: Зб. наук. праць / Національна академія внутрішніх справ України; Британська Рада в Україні / А.М. Колодій (ред.). — К., 2001. — 141 с.
361. Право и информатика: Сборник статей / под ред. Е.А. Суханова. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 143 с.
362. Право на доступ к информации. Доступ к открытой информации: Монография / И.Ю. Богдановская и др.; Отв. ред. И.Ю. Богдановская и др. — М.: Юстицинформ, 2009. — 343 с.
363. Правове забезпечення інформаційної діяльності в Україні / Ю.С. Шемшученко (заг. ред.), І.С. Чиж (заг. ред.). — К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2006. — 384 с.
364. Прайс Монро. Телевидение, телекоммуникации и переходный период: право, общество и национальная идентичность: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.medialaw.ru/publications/books/mp/index.html/>.
365. Прибутько П.С., Лук'янець І.Б. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах. — К.: Видавець Паливода А.В., 2007. — 252 с.
366. Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: Монографія / Гриценко А.А., Даниленко О.Л., Лагутін В.Д. та ін. / В.М. Гейць (ред.), А.А. Мазаракі (ред.). — К.: КНТЕУ, 2008. — 273 с.
367. Проблеми коеволюції. Філософські науки: Збірник наукових праць / Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С. Макаренка / В.М. Вандишев (ред.). — Суми: Ред.-вид. від. СДПУ ім. А.С. Макаренка, 2000. — 98 с.
368. Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / Жаліло Я.А., Архієреєв С.І., Базилюк Я.Б. та ін. — К.: НІСД, 2006. — 119 с.
369. Прохоров А.В., Разлогов К.Э., Рузин В.Ф. Культура грядущего тысячелетия // Вопросы философии. — 1989. — № 6.
370. Прохоров А.Ю. Политико-правовые технологии ограничения свободы слова в современных средствах массовой информации: на примере сети Интернет: Дис. ... канд. юрид. наук: 23.00.02 Р-н-Д, 2007. — 169 с.
371. Пушкин В.Г. Урсул А.Д. Информатика, кибернетика, интеллект: Философские очерки. — Кишинев: Штиинца, 1989. — 293 с.
372. Пызина Г.В. Транспарентность политического управления: опыт теоретико-методологического анализа. — М.: Изд-во РАГС, 2006. — 54 с.
373. Райт К. На пути к «глобальной деревне» // В мире науки. — 1990. — № 5. — С. 38–47.
374. Ракитов А.И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях. — М.: ИНИОН, 1998. — 104 с.

375. *Ракитов А.И.* Философия компьютерной революции. — М.: Политиздат, 1991. — 286 с.
376. *Ракитов Л.И.* Регулятивный мир: знание и общество, основанное на знаниях // Вопросы философии. — 2005. — № 5. — С.84–85.
377. *Расолов И.М.* Информационное право. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2010. — 351 с.
378. *Расолов М.М.* Управление, информация и право. — М.: Мысль, 1983. — 157 с.
379. Региони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / Варналій З.С., Мокій А.І., Новікова О.Ф. та ін. / З.С. Варналій (ред.). — К.: Знання України, 2005. — 498 с.
380. Резолюция № 820 (1984) об отношениях парламентов государств со средствами массовой информации (7 мая 1984 года): Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.law7.ru/base82/part9/d82ru9291.htm>.
381. *Рихтер А.Г.* Свобода массовой информации в постсоветском пространстве. — М.: ВК, 2007. — 366 с.
382. *Родионов И.И.* Формирование и развитие рынка информационных услуг и продуктов в условиях глобализации: Дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01. — М., 2002. — 287 с.
383. *Розумний М.М.* Кризові аспекти сучасних соціальних комунікацій // Стратегічні пріоритети. — 2010. — № 4 (17). — С. 19–25.
384. *Романов О.А.* Информационное общество в Японии и его проблемы: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.ict.edu.ru/vconf/index.php?a=vconf&c=getForm&tr=thesisDesc&d=light&idsec=79&idthesis=2822>.
385. *Савельев Д.А.* Права человека в области информации (Международно-правовые аспекты): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. — Петрозаводск, 2002. — 138 с.
386. *Савинцева М.* Информационное общество в Японии: тенденции развития и новшества в сфере телекоммуникации: Электронный ресурс. — Режим доступа: [http://www.dzvalosh.ru/02-dostup/pravo/2002_61_62\(1_2\)/savinцева_1_2.html](http://www.dzvalosh.ru/02-dostup/pravo/2002_61_62(1_2)/savinцева_1_2.html).
387. *Сайкин Е.А.* Многомерность личности как следствие мультипликации социальных ролей в информационном обществе: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — Новосибирск, 2011. — 20 с.
388. *Сакайя Т.* Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего // Новая пост-индустриальная волна на Западе. Антология. — М.: Academia, 1999. — С. 337–371.
389. Самосознание и культура / Н.Т. Абрамова, А.А. Воронин, Ф.Т. Михайлов. — М.: Наука, 2009. — 208 с.
390. *Сафаров Р.А.* Общественное мнение и государственное управление. — Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1981. — 483 с.
391. Свобода личности и право: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/230/17298/17/>.
392. *Сеидов Ш.Г.* Информационные процессы в условиях глобализации: Монография. — Пенза: Изд-во Пензенского гос. ун-та, 2008. — 205 с.
393. *Семигіна Т.В.* Інформаційне забезпечення соціальної сфери. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. — 156 с.
394. Семиотика: [микротреформа]: Антология / Сост. и общ. ред. Степанов Ю.С. — М.: РГБ, 2004. — 1 рулон.
395. *Сергиенко Л.А., Тиновицкая И.Д.* Субъективное право в информационной сфере // Проблемы информатизации. — 2000. — Вып. 3. — С. 23–28.
396. *Серова О.В.* Переосмысливая доступ к информации // К информационному обществу: использование информационно-коммуникационных технологий — новые возможности для библиотек: материалы Межрегиональной научно-практической конференции, Оренбург, 7–8 декабря 2011 г. — Оренбург, 2011. — С. 7–22.
397. Синтез виртуальной реальности: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://subscribe.ru/archive/news.zachem/200909/20211309.html>.
398. *Синцова С.В.* Словесное творчество — солярис новых искусств. — Казань: Казанский гос. энергетический ун-т, 2007. — 147 с.

399. Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності / В.В. Дурдинець (ред.). — К.: Навчальна книга, 2005. — 640 с.
400. Системные изменения в массовых коммуникациях и медиатекст: Сборник научных статей / Науч. ред.: М.А. Пильгун. — М.: Изд-во Российского гос. социального ун-та, 2011. — 94 с.
401. *Скворцов А.А.* Мировоззренческие и теоретические основы этических исследований виртуальности // Искусственный интеллект: междисциплинарный подход. — М., 2006. — С. 411–422.
402. *Скворцов Л.В.* Информационная культура и цельное знание. — М.: ИНИОН, 2001. — 288 с.
403. Сколько информации мы запоминаем: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.rsd.in.ua/topic/>.
404. *Скубашевська О.С.* Філософія інноваційного розвитку освіти в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: Автореф. ... дис. докт. філос. наук: 09.00.10. — К., 2010. — 31 с.
405. Словарь иностранных слов. — М.: Рус. Яз., 1988. — 600 с.
406. *Слотердайт П.* Критика цинического раз ума / Пер. с нем. А. Перцева. — Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ, 2009. — 798 с.
407. *Слуцкий П.А.* Информационная свобода в коммуникативном пространстве пост-индустриального общества: Дис. ... канд. полит. наук: 10.01.10. — СПб., 2008. — 202 с.
408. Смерть от компьютера: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/molotov/post116605771/>.
409. *Снетков В.Н.* Средства массовой информации как фактор реализации свободы слова и права на информацию: политико-правовой аспект: Дис. ... д-ра полит. наук: 10.01.10. — СПб., 2001. — 489 с.
410. Собор XX века // Поиск. — 1990. — № 38. — С. 3–12.
411. Современные проблемы правопонимания: Обсуждение монографии А.В. Полякова «Общая теория права» // Правоведение. — 2002. — № 4. — С. 213–223.
412. Соглашение о взаимодействии в области экологии и охраны окружающей природной среды: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_059.
413. Соглашение об информационном сотрудничестве в области экологии и охраны окружающей природной среды: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.sukraine.kharkov.ua/inform_sotr.html.
414. *Соснін О.* Про право громадян на інформацію в сучасному суспільстві: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/3080/>.
415. Состояние исследований по проблемам информационного общества: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.ifar.ru/library/book094.pdf>.
416. Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / Под ред. С.И. Григорьева (Россия), Ж. Коэн-Хуттера (Швейцария). — М.: Интеллект, 1998. — 272 с.
417. Соціальні пріоритети ринку праці: методологія, практика, шляхи забезпечення / Бандур С.І., Заяць Т.А., Онікієнко В.В. та ін. — К.: РВПС України НАН України, 2001. — 260 с.
418. Соціологічні опитування Центру Разумкова: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.
419. Соціологія особистісної ідентичності в просторі права: Монографія / Богомаз К.Ю., Конох М.С., Кравцов Ю.С. та ін. — Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2009. — 184 с.
420. *Спекторский Е.В.* Очерки по философии общественных наук: Вып. 1. — Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1907. — 25 с.
421. *Спекторский Е.В.* Происхождение протестантского рационализма. — Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1914. — 67 с.

422. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: Монографія. — К.: НІС, 2011. — 336 с.
423. Степин В.С. Стратегии ненасилия и развитие цивилизации // Философия и этика: Сборник научных трудов. К 70-летию академика А.А. Гусейнова. — М.: Альфа-М, 2009. — С. 554–568.
424. Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 743 с.
425. Степин В.С. Философская антропология и философия науки. — М.: Высшая школа, 1992. — 188 с.
426. Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. — М.: ИФРАН, 1994. — 272 с.
427. Стеценко Т.І. Право на інформацію як важливий принцип правової держави: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.urzona.com/index.php?option=com_content&view=article&id=675:2011-07-29-05-52-57&catid=81:2010-08-09-18-12-46&Itemid=105.
428. Столяров А.В. Информационная свобода и информационное насилие: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2012. — 27 с.
429. Стратегія формування та розвитку єдиного інформаційного простору України: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1189_page_15.html.
430. Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы / Под ред. В.А. Садовниченко, В.П. Шерстюка. — М.: МЦНМО, 2002. — 289 с.
431. Стрихарь А.В. Информационное общество: проблема развития личности и современное образование: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://pws-conf.ru/nauchnaya/lss-2006/369-problemy-obrazovaniya-v-sovremennom-obschestve/>.
432. Субботин А.И. Самосознание как феномен человеческой субъективности: автореферат дис. ... докт. филос. наук: 09.00.13. — Р-н-Д., 2009. — 30 с.
433. Суська О.О. Психологія інформаційної діяльності в сфері масової комунікації. Основи формування критеріїв ефективності інформаційного обміну: Монографія. — К., 2007. — 81 с.
434. Сухина В.Ф. Человек в мире информатики. — М.: Радио и связь, 1992. — 112 с.
435. Тавризян Г.М. О.Шпенглер, Й.Хейзинга: две концепции кризиса культуры. — М.: Искусство, 1989. — 269 с.
436. Тапскотт Д.Д. Электронно-цифровое общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. — К.-М.: Рефл-бук, 1999. — 403 с.
437. Таскаев Г.С. Глобализация как тенденция нового времени. — М.: МАКС Пресс, 2011. — 110 с.
438. Телебачення як засіб маніпулювання масовою свідомістю (на прикладі українських теленовін): Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=834>.
439. Теплов А.А. Власть в информационную эпоху: Электронный ресурс. — Режим доступа: www.auditorium.ru.
440. Терминологический словарь по информатике. — М.: Изд-во МЦНТИ, 1975. — 570 с.
441. Тиновницкая И.Д. Право на информацию и механизм его реализации // Законодательные проблемы информатизации общества: Труды ВНИИСЗ, 1992. — Труды 52. — С. 29–41.
442. Тойнби А.Д. Постигание истории: Сборник: / Пер. с англ. Сост. Огурцов А.П.; вступ. ст. Уколовой В.И.; заключ. ст. Рашковского Е.Б.; авт. коммент. Д.Э. Харитонович, Н.И. Кольшкина. — М.: Прогресс, 1990. — 730 с.
443. Толковый словарь русского языка / Сост. Г.О. Винокур, проф. Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.М. Томашевский, проф. Д.Н. Ушаков; Под ред. проф. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. инст. «Советская энциклопедия», 1935–1940. — В 4-х т. — Т. 1.

444. Тоффлер О. Раса, власть и культура (перевод Поляковой Н.Л.) // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 276–288.
445. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. К.Ю. Бурмистрова и др. — М.: АСТ. — 795 с.
446. Тоффлер Э. Футурошок. — СПб.: Лань, 1997. — 461 с.
447. Тоффлер Э. Шок будущего / Пер. с англ. — М.: Издательство АСТ, 2001. — 557 с.
448. Трошин А.С., Трошина В.И. Физиология клетки. — М.: Просвещение, 1979. — 118 с.
449. Турен А. Возвращение человека действующего: Очерк социологии / Пер. с фр. Е.А. Самарской. — М.: Научный мир, 1998. — 203 с.
450. Указ Президента України № 547/2011 «Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/>.
451. Указ Президента України № 548/2011 «Про першочергові заходи щодо забезпечення доступу до публічної інформації в допоміжних органах, створених Президентом України»: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/>.
452. Українцев Б.С. Информация и отражение // Вопросы философии. — 1963. — № 2. — С. 26—38.
453. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. А.В. Єрмолаєва. — К.: НІСД, 2010. — 528 с.
454. Україна: політичні стратегії модернізації: 36 науково-аналітичних доп. / За ред. М.М. Розумного (заг. ред.), О.А. Корнієвського, В.М. Яблонського, С.О. Янішевського. — К.: НІСД, 2011. — 328 с.
455. Управление знаниями: концептуальная логика и модели / Л.В. Заруева, Е.Н. Яненко, Н.С. Дереповская. — Новосибирск: ИГАСУ, 2005. — 52 с.
456. Урсул А.Д. Проблема информации в современной науке: Философские очерки. — М.: Наука, 1975. — 288 с.
457. Устьянцев В.Б. Пространство информационного общества // Информационная цивилизация: пространство, человек, культура. — Саратов: Изд-во Поволжского межрегионального уч. центра, 2000. — С. 5–12.
458. Уханов В.А. Информационная деятельность человека: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. — Екатеринбург, 1997. — 292 с.
459. Уханов Є.В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — Х., 2010. — 18 с.
460. Ученова В.В. Полифония текстов в культуре. — М.: Омега-Л: ИМПЭ, 2003. — 389 с.
461. Узбстер Ф. Теории информационного общества. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 398 с.
462. Фатьянов А.А. Тайна как социальное и правовое явление. Ее виды // Государство и право. — 1998. — № 6. — С. 5–14.
463. Фетисов В.П. Земля и Небо. (Приглашение к разговору). — Воронеж, 2004. — 28 с.
464. Физиология человеческой памяти: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://works.tarefer.ru/10/100028/index.html>.
465. Филина О.А. Проблемы современной информационной этики: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.05. — Тула, 2009. — 153 с.
466. Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 576 с.
467. Фролов Ю. Белковая почта // Наука и жизнь. — 2000. — № 1. — С. 25–28.
468. Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. Г.Ф. Швейника. — М.: Прогресс, 1990. — 269 с.
469. Фромм Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / Пер. с англ. Н.Г. Кротовской и др.. — М.: Айрис-пресс, 2005. — 344 с.
470. Фуре В.Н. Философия незавершенного модерна Ю. Хабермаса. — Минск: Харвест, 2000. — 324 с.

471. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность. Лекции и интервью. — М.: Наука, 1992. — 175 с.
472. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие: Пер. с нем. — СПб.: Наука, 2000. — 377 с.
473. *Хабермас Ю.* Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма // THESIS. — 1993. — Вып. 2. — С. 122–129.
474. *Хайдеггер М.* Время и бытие: статьи и выступления / Сост., вступ. ст., коммент., указ., пер. с нем. В.В. Бибихина. — СПб: Наука, 2007. — 620 с.
475. *Халфина Р.О.* Право как средство социального управления / Отв. ред. М.И. Пискотин. — М.: Наука, 1988. — 254 с.
476. *Харламов С.Ю.* Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Белгород, 2009. — 166 с.
477. *Хейзинга Й.* Homo ludens; В тени завтрашнего дня / Пер. с нидерл. и примеч. В.В.Ошиса. Общ. ред. и послесл. Г.М. Тавризян. — М.: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992. — 458 с.
478. *Хижняк В.С.* Конституционно-правовой механизм взаимодействия внутригосударственного права Российской Федерации и международного права: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. — Саратов, 1998. — 222 с.
479. *Химанен П., Кастельс М.* Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель. / Пер. с англ. А. Калинин, Ю. Подорога (гл. 4). Посл. Б. Кагарлицкий. — М.: Логос, 2002. — 224 с.
480. *Хищенко В.Е.* Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения. — Изд. 2-е. — М.: URSS: ЛИБРОКОМ, 2012. — 221 с.
481. *Хьюбел Д.* Мозг. — М.: Мир, 1984. — 280 с.
482. *Цимбалюк В.С.* Информатика як об'єкт правовідносин // Інформація і право. — 2012. — № 1 (4). — С. 108–112.;
483. *Цимбалюк В.С.* Інформаційне право (основи теорії і практики): Монографія. — К.: «Освіта України», 2010. — 388 с.
484. *Цимбалюк О.В.* Визначення інформації як об'єкта права у законодавстві України // Інформація і право. — 2012. — № 1 (4). — С. 56–62.
485. Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму: Монографія / Штанько В.І., Тіхонова Л.А., Ковальов В.О. та ін. — Х.: ХНУРЕ, 2009. — 164 с.
486. Ціннісні орієнтири молоді ХХІ століття: Збірник наукових праць кафедри філософії. — Д.: НГУ, 2004. — 121 с.
487. *Цонев В.* Информатика и отражение. — София, 1977. — 129 с.
488. *Цымбал В.П.* Самоорганизация и управление. — М.: Ирис Групп, 2012. — 117 с.
489. *Чайка І.Ю.* Проблема інформації в кібернетичній парадигмі: соціально-філософський аналіз // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2011. — Випуск 44. — С. 310–315.
490. *Чернов А.А.* Становление глобального информационного общества: Проблемы и перспективы. — М.: Дашков и К, 2003. — 231 с.
491. *Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран. — М.: Изд-во «Юристъ», 1997. — 567 с.
492. *Чорногор Я., Михайлюк Т.* Розвиток інформаційного суспільства у Скандинавських країнах: Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1784/>.
493. *Чувин С.Н.* К вопросу о направлениях трансформации человека // Социс. — 2007. — № 1. — С. 150–153.
494. *Чугунов А.В.* Теоретические основания концепции «Информационного общества». — СПб.: Лань, 2000. — 340 с.
495. *Чхеайло І.І.* Гендерна терапія інформаційного суспільства // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія

- права, політологія, соціологія / Редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х.: Право, 2011. — № 8. — С. 36–42.
496. *Шадських Ю.* Еволюція смислового значення поняття «віртуальна реальність» // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки. — 2012. — № 723. — С. 73–78.
497. *Шановал О.В.* Розробка національних стратегій інформаційного розвитку — пріоритет сучасності // Нова парадигма. — К., 2004. — Вип. 38. — С. 166–172.
498. *Шановалова І.В.* Свобода як необхідна умова людського буття // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Спецвипуск. — С. 252–255.
499. *Шаронов Д.И.* О коммуникативном смысле медиатизации: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phyllolog/2008/02/2008_02_46.pdf.
500. *Шафрански Р.* Теория информационного оружия: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://psyfactor.org/infowar3.htm>.
501. *Шварцберг В.Л.* Особенности деятельности и общения в контексте информационного общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. — М., 2003. — 180 с.
502. *Шеннон К.* Статистическая теория передачи сигналов // Теория передачи электрических сигналов при наличии помех. — М., 1953. — С. 22–28.
503. *Шеннон К.* Работы по теории информации и кибернетике. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. — 830 с.
504. *Шишкина Е.А.* Информация и информационные технологии в конструировании социального пространства и экологической культуры: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA?OpenView&Start=1&Count=30&Expand=2.2.4#2.2.4>.
505. *Шляхов А.Р.* Использование методов и средств кибернетики в правовой науке и практике // Проблемы методологии и методики правоведения. — М., 1974. — С. 153–165.
506. *Шустров В.Г.* Эпистеме Мира. — Н. Новгород: ДЕКОМ, 1993. — 204 с.
507. *Шюц А.* Структура повседневного мышления // Социс. — 1988. — № 2. — С. 129–137.
508. *Юдин Б.Г.* Природа человека: конструктивизм против натурализма // Высшее образование в России. — 2005. — № 5. — С. 113–121.
509. *Юзвишин И.И.* Информациология, или Закономерности информационных процессов и технологий в микро- и макромирах Вселенной. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Радио и связь, 1996. — 214 с.
510. ЮНЕСКО об информационном обществе: основные документы и материалы: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.mcbis.ru/files/documents/Documents/inf_obsch_dok.pdf.
511. *Юревич Ю.А.* Нравственное состояние современного российского общества // Социологические исследования. — 2009. — № 10. — С. 70–79.
512. *Юхвид А.В.* Виртуология как философская концепция и новое научное направление: Монография. — М.: Nota Bene, 2010. — 199 с.
513. *Юхвид А.В.* Эвристические возможности компьютерных виртуальных технологий: философско-методологический анализ: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01. — М., 2003. — 23 с.
514. *Яковлев Д.В.* Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: Монографія. — О.: Астропринт, 2009. — 288 с.
515. *Ясечко С.В.* Проблема субъективного права на інформацію в цивільному праві: Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2010_50/50/34.pdf.
516. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Сборник / Пер. с нем. Вступ. ст. П.П.Гайденко. Комментар. В.Н. Катасонова. — 2-е изд. — М.: Республика, 1994. — 527с.
517. *Яусс Х.-Р.* К проблеме диалогического понимания // Вопросы философии. — 1994. — № 12. — С. 97–106.

518. *Bahro R.* From Red to Green. — L., 1984. — 350 p.
519. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. — N.Y., 1973. — 234 p.
520. *Bell D.* The Year 2000 — The Trajectory of an Idea // *Toward the Year 2000. Work in Progress* — Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — P. 22–35.
521. *Borgman A.* Technology and the character of contemporary life. — Chicago-London, 1984. — 134 p.
522. *Brzezinski Zb.* Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. — N.Y., 1970. — 230 p.
523. *Castells M.* Materials for an exploratory theory of network society. — Brit. J. of. Soc. — 2000. — № 51. — P. 10–20.
524. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.unece.org/env/pp/>.
525. *Drucker P.F.* Post-capitalist society. — N-Y.: HarperBusiness, COP. — 1993. — 232 с.
526. *Fisher W.* Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value and Action. — Columbia: University of South Carolina Press, 1988. — 400 p.
527. *Froomkin A. Michael.* Anonymity and Its Enmities: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://personal.law.miami.edu/~froomkin/>.
528. *Gomig, G.-H.* Auperangsfreiheit und Informationsfreiheit als Menschenrechte: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://books.google.com.ua/>.
529. *Gorz A.* Farewell to the Working Class: An Essey on Post-Industrial Socialism. — L., 1982. — 324 p.
530. *Heilbroner R.L.* Business Civilisacion in Decline. — N.Y.-L., 1976. — 240 p.
531. JEEE Spectrum. — 1988. — №3. — Vol. 25. — P. 36–41.
532. *Jones S.* Understanding community in the information age // *CyberSociety: Computer-mediated Communication and Community*. — L.: Thousand Oaks, 1994. — P. 10–35.
533. *Koren M.* Tell me! The right of the child to information, thesis: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://books.google.com.ua/>.
534. *Loukaides L.* Essays on the developing law of human rights: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.buy.com/prod/essays-on-the-developing-law-of-human-rights/>.
535. *Martin L. John.* International propaganda: its legal and diplomatic control. — Minneapolis, 1958. — 284 p.
536. *Masuda Y.* Information Society as Postindustrial Society. — Wash., 1983. — 234 p.
537. *Meij J. de.* Wat is toch vrijheid van nieuwsgaring? In: *Selectiviteit in de massacommunicatie*. — Kluwer, Deventer, 1971. — 239 p.
538. *Mouzelis N.P.* Post-Marxist alternatives: the construction of social orders. — L.: Macmillan press, 1990. — P. 270.
539. NTIA Telecom 2000 report: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=2294184>.
540. *Ogden M.* Electronic power to the people: who is technology's keeper on the cyberspace frontier? // *Technological Forecasting and Social Change*. — 1996. — № 52(2–3). — P. 119–133.
541. *Oppenheimer T.* The computer delusion // *The Atlantic Monthly*. — July 1997. — P. 12–18.
542. *Pinto R.* La liberie d'opinion et d'information. Controle jurisdictionnel et controle administratif, —Domat, Montchrestien, 1955. — 278 p.
543. *Poirier R.* The Information Economy Approach: Characteristics, Limitations and Future Prospects // *The Information Society* 7. — 1990. — № 4. — P. 245–285.
544. *Poster M.* The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. — Cambridge: Polity Press, 1990. — 234 p.
545. *Reingold H.* The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier. — NY: Harper Perennial, 1993. — 220 p.

546. *Riesman D.* Leisure and Work in Post-Industrial Society // *Mass Leisure* / Eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. — Glencoe (111), 1958. — P. 363–385.
547. *Rozzak T.* Where the Waste land Ends: Politics and Transcendence in Postindustrial Society. — N.Y., 1972. — 280 p.
548. *Sakaiya T.* The Knowledge -Value Revolution or A History of the Future. — NY.: Kodansha America Ltd, 1992. — 340 p.
549. *Sarkar P.R.* The Human Society. — Calcutta: AM Publications, 1984. — 340 p.
550. *Schuijt G.* Werkers van het woord. Media en arbeidsverhoudingen in de journalistiek. — Deventer: Kluwer, 1987. — 467 p.
551. *Stevenson T.* Netweaving alternative futures // *Futures*. — Vol. 30. — 1998. — № 2/3. — P. 185–198.
552. *Ster N.* Knowledge Societies. — L., 1994. — 234 p.
553. *Tehrani M.* Global communication and pluralisation of identities // *Futures*. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 214–217.
554. *Tehrani M., Ogden M.* Uncertain futures. Changing paradigms and global communications // *Futures*. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 199–212.
555. *The Economist*. — 31 May. — 1997. — P. 21.
556. *Toffler O.* Previous&Premises. — New York: Morrow, 1983. — 275 p.
557. *Toward the Year 2000. Work in Progress* / Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — 340 p.
558. *Turkl S.* The Second Self. Simon and Schuster. — NY, 1984. — 340 p.
559. *Turnstall J.* The Media Are American: Anglo-American Media in the World. — NY: Columbia University Press. 1977. — 400 p.
560. *Voyenne B.* Le droit à l'information. — Paris: Aubier-Montaigne, DL 1970: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.sudoc.abes.fr/DB=2.1/SRCH?IKT=12&TRM=001829629>.
561. *Weeramantry C.G.* Access to information: a new human right. The right to know: Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://elib.uum.edu.my/kip/Record/um836342>.
562. *Williams R.* Beyond the dominant paradigm // *Futures*. — 1998. — Vol. 30. — № 2/3. — P. 220–232.

З М І С Т

Передмова	3
Розділ 1. Інформація як філософська й філософсько-правова категорія	7
1.1. Основні теоретичні конструкції розуміння інформації: стисла історична ретроспектива	7
1.2. Інформація як прояв буття й атрибут соціально організованої матерії	24
1.3. Інформатизація й інформаційні ресурси	37
1.4. Інформаційний простір і його комунікаційна природа	52
1.5. Коеволюція права й інформації. Інформаційні засади права	77
Розділ 2. Інформаційне суспільство: становлення, сутність, особливості	90
2.1. Генеза концептуальних підходів до розуміння сутності й специфіки інформаційного суспільства	90
2.2. Умови й передумови становлення й розвитку інформаційного суспільства у контексті динаміки соціальної діяльності	118
2.3. Інформаційне суспільство як суспільство знання	142
2.4. Суспільство, держава й інформаційна цивілізація: проблеми взаємодії	164
Розділ 3. Антропологічні засади інформаційного права	185
3.1. Людина в соціокультурному просторі інформаційного суспільства: концептуальні підходи до розуміння сутності	185

3.2. Інформаційна картина світу як світоглядний орієнтир сучасної людини	211
3.3. Морально-етичні аспекти функціонування людини в інформаційному суспільстві	239
3.4. Поняття й предметна сфера інформаційних прав людини	267
3.5. Об'єктивна діалектика інформаційних прав і свобод особистості в інформаційному суспільстві	292

Соціально-правові наслідки й перспективи генези інформаційних процесів та інформаційного суспільства (замість післямови)	314
Використані джерела	333